

Микола Котляр

Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі

СТРАТЕГІКОН

СТРАТЕГІОН

Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі

СТРАТЕГІКОН

М. Ф. Котляр

Нариси воєнного мистецтва
Давньої Русі

УДК 355.1(477)"11/12"

ББК 63.3(4УКР)4:68.4

К73

Серію засновано в 2009 році

Куратор проекту «Українська мілітарна історія» — Катерина Липа

Котляр, М. Ф.

К73 Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. — К.: Наш час, 2010. — 280 с. — (Сер. «Стратегікон»).

ISBN 978-966-1530-30-9

ISBN 978-966-1530-46-0 (серія)

Написана у формі нарисів живою популярною мовою, книжка відомого фахівця з історії Київської Русі охоплює широке коло тем військової справи і воєнного мистецтва XII–XIII ст., більшість яких не знайшли достатнього відображення в науковій літературі: склад і комплектування війська, стратегія і тактика, князі-полководці й воеводи, найманці, союзники і противники, бойові й похідні порядки давньоруського війська тощо. Розглянуто також стратегію оборони державних рубежів, фортифікації міст і замків, облогові й захисні знаряддя. Розрахована на істориків і археологів, а також на студентів і всіх тих, хто цікавиться воєнною історією східних слов'ян.

ББК 63.3(4УКР)4:68.4

Науково-популярне видання

Котляр Микола Федорович

НАРИСИ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ДАВНЬОЇ РУСІ

Головний редактор *Слюсаренко Н.*

Дизайн *Бридня Н.*

Редактор *Конєва Е.*

Верстка *Федорчук Ю.*

Схеми битв *Єрмоленко А.*

Коректор *Конєва З.*

Здано до набору 12.01.10. Підписано до друку 26.07.10

Формат 84×108/16. Гарнітура Мініатюра. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 29,40+1,68. Ум. фарбовід. 36,42. Обл.-вид. арк. 23,67+1,52.

Вид. № 158. Зам. №

«Наш час», 01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72

Тел. (0-44) 569-10-72, nc_prodaja@mail.ru, iaa_nash_chas@ukr.net

www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК №2086 від 3 лютого 2005 року.

ISBN 978-966-1530-30-9

ISBN 978-966-1530-46-0 (серія)

© М. Ф. Котляр, 2010

© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП..... 9

ЧАСТИНА 1. ВІЙНА

РОЗДІЛ 1. Битва..... 16

Загальний образ битви у джерелах..... 16

Похід..... 18

Перебіг битви..... 19

Коротка оцінка битви у джерелах..... 21

Бій у місті, лісі..... 22

Табір, стан..... 23

Воєнні хитрощі..... 25

Завдання шкоди ворогові..... 26

Втеча ворога..... 27

Полон..... 27

РОЗДІЛ 2. Воїнська звитяга і слава..... 29

Мужність князів..... 29

Хорообрість воєвод і ратників..... 33

«Слави»..... 34

Стяг. Хоругва..... 37

РОЗДІЛ 3. Проведення дипломатії під воєнним тиском..... 40

ЧАСТИНА 2. ВІЙСЬКО

РОЗДІЛ 1. Воєводи..... 43

РОЗДІЛ 2. Воїни..... 54

Склад війська..... 55

Комплектування війська..... 56

Дружина..... 57

Полки..... 59

Стяги..... 65

«Пішці»..... 66

Союзники..... 70

РОЗДІЛ 3. Найманці	74
<i>Земля бродників</i>	74
<i>Берладники</i>	80
<i>Служили князі</i>	82

РОЗДІЛ 4. Бойові та похідні порядки галицького і волинського війська в XII–XIII ст.	87
<i>Бойовий порядок</i>	87
<i>Чи існував п'яток</i>	88
<i>Структурний поділ руського війська</i>	90
<i>Динаміка руського бойового порядку</i>	94
<i>Ешелонований порядок?</i>	97
<i>Використання стрільців</i>	97
<i>Шикування полків</i>	99
<i>Похідний порядок</i>	100

ЧАСТИНА 3. ОЗБРОЄННЯ

РОЗДІЛ 1. Зброя	103
<i>Мечі</i>	103
<i>Шаблі</i>	107
<i>Сокири</i>	109
<i>Списи</i>	109
<i>Сулиці</i>	110
<i>Стріли</i>	113
<i>Самостріли-арбалети</i>	115

РОЗДІЛ 2. Захисне спорядження	118
<i>Шоломи</i>	118
<i>Щити</i>	122
<i>Захисні обладунки</i>	125

ЧАСТИНА 4. СТРАТЕГІЯ ОБОРОНИ ГАЛИЦЬКИМИ І ВОЛИНСЬКИМИ КНЯЗЯМИ ДЕРЖАВНИХ РУБЕЖІВ В XII—XIII ст. 129 |

РОЗДІЛ 1. Галицькі й Волинські рубежі в XII ст.	130
<i>Кордони Галицького князівства</i>	130
<i>Південно-Західний рубіж</i>	130
<i>Рубежі Галицької землі з Київською і Волинською у другій половині XII ст.</i>	133
<i>Рубежі волині</i>	140

РОЗДІЛ 2. Розвиток і удосконалення оборонних систем Галицько- Волинської Русі в XIII ст.	147
<i>Волинсько-галицький кордон</i>	147

Західні й північно-західні рубежі.....	149
Кордон з Угорщиною.....	151
Південні рубежі Галицько-Волинської Русі в XIII ст.	153
РОЗДІЛ 3. Укріплення міст і фортець.....	155
Град.....	156
Брама.....	157
Вали.....	158
Мости.....	161
Дитинець.....	161
Острог.....	162
Гострокіл.....	163
Стіни і заборолла.....	164
Будівництво міських укріплень.....	165
Башти.....	168
Холм.....	168
Інші фортеці.....	169
ЧАСТИНА 5. ПРОТИВНИК.....	172
РОЗДІЛ 1. Половці.....	173
Поява половців у Причорномор'ї.....	173
Половці — якими вони були.....	174
Боротьба руських проти кочовиків у другій половині XI — першій третині XII ст.....	175
Русь і половці в добу роздробленості.....	176
Спроби київських князів організувати боротьбу проти половців (друга половина XII — початок XIII ст.).....	179
Половці як союзники руських князів.....	182
Руські й половці на Калці.....	184
Половці-найманці.....	185
Вигнання половців монголами з південно руських степів.....	188
РОЗДІЛ 2. Угри.....	189
Русь і Угорщина у середині — другій половині XII ст.....	190
Русько-угорські стосунки початку XIII ст.....	197
Спроби угорського і польського государів поділити Галицько-Волинську Русь ...	198
Угорська політика Мстислава Удатного.....	199
Данило Романович і Угорщина у 20-40-х роках.....	200
РОЗДІЛ 3. Австрійська кампанія.....	203
РОЗДІЛ 4. Поляки.....	209
Мир і війна між Руссю і Польщею у середині — другій половині XII ст.....	209
Галицько-Волинська Русь і Польща початку XIII ст.....	212

<i>Відбиття польської агресії у кінці 1210–1220-х роках</i>	215
<i>Русько-польські стосунки часів суперництва</i>	
<i>Данила за галицьку «отчину» (30-40-і роки)</i>	217
<i>Русько-польські відносини після відновлення</i>	
<i>державної єдності Галицько-Волинської Русі</i>	219
<i>Активізація русько-польської конфронтації</i>	
<i>після смерті Данила Романовича</i>	220
<i>Русько-польські війни часів нової роздробленості Галицько-Волинської Русі</i>	221
РОЗДІЛ 5. Литва і Ятвязька земля	224
<i>Русько-литовські воєнні дії</i>	225
<i>Війна і мир з ятвягами</i>	231
РОЗДІЛ 6. Монголи і Русь	236
<i>Поява монголів на історичній сцені</i>	236
<i>Битва на Калці</i>	237
<i>«Батийів погром»</i>	239
<i>Розгром Північно-Східної Русі</i>	242
<i>Штурм Києва</i>	247
<i>Вторгнення монголів у Галицько-Волинську Русь</i>	248
<i>Під владою Орди</i>	250
<i>Війна Данила Романовича з Куремсою</i>	251
<i>Прихід Бурундая</i>	253
<i>Русько-монгольські стосунки по смерті Данила</i>	254
ЧАСТИНА 6. ОБЛОГА І ЗАХИСТ МІСТ І ФОРТЕЦЬ НА РУСІ	
<i>Передісторія використання знарядь облоги і захисту</i>	257
<i>«Відмова» слов'ян від облогової техніки</i>	258
РОЗДІЛ 1. Облогові й захисні знаряддя на Русі	260
<i>«Пороки»</i>	260
<i>Поширення металльної артилерії на Русі</i>	262
<i>Самостріли</i>	265
<i>Драбини</i>	265
РОЗДІЛ 2. Облога, штурм, здобуття і здача міст і замків	266
<i>«Облежання»</i>	266
<i>Здобуття міста чи фортеці «із'ездом»</i>	269
<i>Заволодіння містом</i>	269
<i>«Взяття на щит»</i>	270
<i>Штурм</i>	272
<i>Здача міста</i>	275
КІЛЬКА ЗАКЛЮЧНИХ СЛІВ	277

Вступ

З давніх пір дослідники неодноразово відзначали згубну роль війн і воєнних дій взагалі в історії народів і держав. У своєму систематичному курсі російської історії знаменитий вчений С. М. Соловйов спинився на воєнних подіях часів удільної роздробленості. Згідно з його підрахунками, у 1228–1462 рр. — за 234 роки — літописи й інші джерела містять свідчення приблизно про 300 війн і воєнних походів, 85 великих битв. Дві третини війн відбувалися із зовнішнім ворогом: татарами, литовцями, лівонцями, німцями, шведами та ін. Наш сучасник А. М. Кірпи́чников слушно писав про виснажливий характер великих і малих воєн, «що фактично не залишали мирних днів й підточували і гальмували розвиток суспільства. Треба було мати справді нелюдську стійкість, щоб у таких умовах зберегти культуру і відстояти незалежність». Те саме можна сказати і про давньоруські часи, особливо про добу удільної роздробленості, якій присвячено цю книжку.

Ще на початку ХХ ст. О. Є. Пресняков відзначав: «Протягом усього свого історичного існування давня Київщина була у бойовому ста-

ні. В її історії не існувало скільки-небудь тривалого мирного періоду, що дав би можливість зосередити всі національні сили на внутрішньому будівництві». Вчений говорив про світове значення Київської землі (яку він розумів широко, у межах Південної Русі), що стояла «на межі європейського і азіатського світів, приймаючи на себе і вперто відбиваючи удари турецьких (тюркських. — М. К.) орд на північ від Чорного моря... Але за своє служіння справі європейської культури Київщина заплатила раннім надривом своїх сил: величезне історичне завдання лягло на неї в добу, коли Київська Русь була ще неміцно збудованим організмом, який вийшов з періоду внутрішнього бродіння і був молодим у соціальному відношенні середовищем, що поступово переходив від надто елементарних умов розрізненого племінного побуту до складніших форм суспільно-політичного ладу». Історик мав на увазі настання доби удільної роздробленості. Доти відносно єдина держава швидко розділилася на півтора десятка земель і князівств, государі яких, визнаючи на словах сюзеренітет і верховну владу великого князя київського, на ділі

Наконечники списів XII–XIII ст. з розкопок в Ізяславі

намагаються вийти з-під його руки і часами навіть воюють проти нього.

Удільна роздробленість, що охопила Русь з 40-х років XII ст., була викликана дією комплексу об'єктивно-історичних чинників, насамперед розвитком феодального способу виробництва, виникненням і зростанням великого князівського і боярського землеволодіння. Накопичуючи землі й інші багатства, бояри робилися економічно й політично могутніми, а це спонукало їх брати активнішу участь у суспільно-політичному житті своєї землі й князівства, а часом і всієї держави. Земельна аристократія й залежні від неї князі на місцях (тривалий час, до кінця XI — першої половини XII ст., вони не мали там власних земельних володінь) обтяжувалися центральною владою, ставили місцеві інтереси вище за загальнодержавні.

Відійшли в минуле єдина цілеспрямована воєнна політика і стратегія. Суверени віддале-

них від Степу князівств усе менш охоче беруть участь у походах проти половців, а то й просто ухиляються від них. Піднесення нових міст, справжніх вогнищ феодальної концентрації: Чернігова і Галича, Смоленська і Володимира на Клязьмі, Твері й Володимира Волинського, Новгород Великого і Полоцька призводило до суперництва їхніх князів за загальноруську владу з раніше недосяжним для них великим князем київським.

Та настання удільної роздробленості¹ зовсім не означало розпад Давньоруської держави. Видозмінилися лише її суспільно-політична організація і характер самої державної влади. Політична структура країни втратила форму і зміст ранньофеодальної **єдиновладної** монархії. Її змінила монархія часів удільної роздробленості. Вона була вже монархією **федеративною**.

¹ Історики називають її ще й феодальною, бо в її підвалинах був розвиток феодальної формації на Русі.

З середини XII ст. державний лад Київської Русі набирає нової форми. Стольний град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної «Руської землі» (у мінливих межах Київської, Чернігівської та Переяславської земель) перетворилися у спільне володіння групи найсильніших і найавторитетніших князів, нащадків Ярослава Мудрого. Вони вважали себе колективними власниками «Руської землі» й вимагали собі у ній частки («частки») володінь, а свої незгоди прагнули влагоджувати на загальноруських князівських з'їздах-«снємах». Зрозуміло, що у федеративній державі, володарі найбільших і найсильніших складових частин якої почувалися самовладними і прагнули до незалежності від київського князя, з кожним роком ставало все важче проводити єдину й цілеспрямовану зовнішню політику, спільно визначати стратегічні й тактичні цілі й методи ведення великих і малих війн з кочовиками і західними сусідами.

Тому Давньоруська держава доби удільної роздробленості й втратила спільну воєнну політику, яку б підтримували всі (чи хоч би більшість) князі. Важко говорити для того часу про спільні для всіх земель і князівств — чи принаймні більшості — стратегію й тактику війн. Як писав В. Т. Пашуто, «це сталося тому, що всередині країни зміцніли вотчини і відособились князівства і землі, а їхні власники ... зміцнили свої імунітетні права. Взяв гору принцип «Кождо да держить отчину свою»². Зазнав змін і характер зовнішньої політики й дипломатії (що у всі часи спиралася на військову силу): найсильніші князі, а потім і значні міста одержали право не лише на самостійні політичні дії всередині країни, на встановлення договірних

Перстень-печатка зі скарбу в с. Молотові в Галичині стосунків один з одним і на відособлену політику в імперській сфері, а й на міжнародні зв'язки і союзи».

Доводиться визнати, що єдності зовнішньої політики і дипломатичної служби, так само, як і об'єднанню військових контингентів проти спільного ворога, з середини XII ст. настав кінець. Князі й бояри земель і князівств, що склали федеративну Давньоруську державу, перед завойовницькими походами і навіть захистом Русі від вторгнень степовиків починають віддавати перевагу безпечному і надійному збагаченню за рахунок одержання ренти від залежних селян і частини городян, — особливо ті суверени, чиїх володінь не сягала кіннота половців.

Разом з тим, у федеративній державі тривалий час зберігалися основні напрями колишньої зовнішньої політики і спільна стратегія воєнних дій. Багато важили в тому традиція, давні й укорінені договірні стосунки з далекими і близькими сусідами. Оскільки дипломатія в той час велася переважно воєнними засобами, то розповідь про методи і перебіг її проведення важко відокремити від повісткування про військові й воєнні справи.

² Формула спадкового володіння, прийнята на Любецькому з'їзді князів 1097 р. (Повесть временных лет / Подг. текста, пер. и коммент. Д. С. Лихачева. — 2-е изд. — СПб., 1999. — С. 110).

Озброєння дружинника X–XII ст.
Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Певна річ, не лише завданнями проведення зовнішньої політики визначалася воєнна історія Київської Русі. Захист рідної землі, відбиття зовнішньої агресії (насамперед з боку половецьких ханів) здавна були важливими, а то й визначальними чинниками воєнних дій давньоруської верхівки. Але, подібно до того, як удільна роздробленість зруйнувала єдність зовнішньої політики Давньоруської держави, вона поліцентризувала й її воєнну діяльність.

Відійшли в минуле загальноруські воєнні акції, коли під хоругвами київських князів збиралися вої з підвладних їм земель. Досить пригадати походи Олега, Ігоря і Святослава на Візантію, Святослава на хозарів і болгар, Володимира на Херсон, ятвягів і тих же болгар, сина Ярослава Володимира на Константинополь, Володимира Мономаха на половців і дунайські міста, що належали Візантійській імперії. З настанням роздробленості війни із зовнішнім ворогом перетворюються із загальноруських на локальні, що проводилися государями тих руських князівств, які здебільшого сусідили з іноземними державами чи Степом.

Так, 1152 р. угорський король Геза II прийшов на допомогу своєму союзникові — Київському і Волинському князеві Ізяславу Мстиславичу — і сприяв йому здолати військо Галицького князя Володимирка Володаревича, а 1195 р. Роман Мстиславич Волинський втрутився у міжособну боротьбу в Польщі, підтримавши свою рідню, синів Казимира II, проти Мешка III Старого і зазнав поразки у битві при Мозгаві. У 20–30-х роках Данило Романович, будучи ще Волинським князем, кілька разів воює з Угорщиною і Польщею, що зазіхали на його землі. У цих і багатьох інших випадках воєнні дії мали локальний характер і не зачіпали південноруських земель у цілому.

Не можна сказати, що тема цієї книжки не знаходила відбиття в науковій і популярній

літературі. Написано чимало оглядових, звичайно конспективних, праць, головним чином військовими істориками, котрі найчастіше служили і служать у війську, військових навчальних закладах чи штабах. Більшість таких праць являють собою (засмучуючи вчених і читачів) відвертий плагіат, та ще й позбавлений конкретності. Їхні автори схильні описувати факти, явища й процеси військової історії, зокрема військового мистецтва, дуже приблизно, не достовірно (через відсутність у них історичної освіти і спеціальних знань у галузі середньовічної історії й реалій тогочасної військової справи), та й гранично загально, для занадто довгих періодів часу: XI–XIV, а то й X–XV ст., не помічаючи динамічних змін, неминучих протягом кількох століть.

Переходячи до праць справжніх істориків-дослідників, присвячених військовій справі та воєнному мистецтву Русі XII–XIII ст., важливо відзначити, що у них досить нерівномірно висвітлюються різні сторони цієї теми. Сама військова справа Русі, стратегія і тактика, бойові й похідні порядки військ тощо були предметом розгляду лише кількох учених, серед яких на одному з перших місць стоять праці академіка Б. А. Рибакова³.

Дещо застаріла праця відомого українського археолога В. Й. Довженка, зберігаючи, проте, фактологічну цінність⁴. Останньою за часом виходу у світ серед фундаментальних праць була книжка А. М. Кіриччинова⁵, в якій розглянуто широке коло питань: військовий одяг, озброєння і захисне спорядження, фортифіка-

³ Рыбаков Б. А. Военное дело // История культуры Древней Руси. — Т. 1. — М.; Л., 1948; *его же*. Боевые порядки русских войск XI–XII вв. // Ученые записки Московского обл. пед. ин-та. — Т. 27. — М., 1954; *его же*. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. — Ч. 1. — М., 1969 и др.

⁴ Довженко В. Й. Військова справа в Київській Русі. — К., 1950.

⁵ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — Л., 1976.

Перстень-печатка зі скарбу в с. Молотові в Галичині

ції міст і замків, засоби облоги, захисту і штурму на Русі, металеві артилерія та інша облогова техніка.

Особливо багато написано археологами про озброєння і захисний обладунок руських воїнів (у багатьох випадках — і їхніх противників). Можна назвати лише кілька, на мій погляд, найважливіших серед них⁶.

Солідно і всебічно відбито в науковій літературі оборонні споруди Давньої Русі. Серед них особливо важливі праці М. М. Вороніна⁷, В. В. Косточкина⁸ і, особливо, П. О. Раппопорта, котрий багато уваги приділив фортифікаціям

⁶ Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX–XIV вв. // Труды Ин-та этнографии. Новая серия. — Т. 1. — М.; Л., 1947; Арциховский А. В. Оружие // История культуры Древней Руси. — Т. 1. — М.; Л., 1948; Кирпичников А. Н. Металевая артиллерия Древней Руси // МИА. — 1958. — № 77; *его же*. Русские шлемы X–XIII вв. // Советская археология. — 1958. — № 4; *его же*. Древнерусское оружие // Свод археологических источников. — Вып. Е 1–36. № 1–2. — М.; Л., 1966; Медведев А. Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. — № 65. — М.; Л., 1959; *его же*. Русское метальное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв. — М., 1966.

⁷ Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. — Т. 1. — М.; Л., 1948 и другие работы.

⁸ Косточкин В. В. Русское оборонное зодчество конца XIII — начала XVI в. — М., 1962.

Південно-Західної Русі⁹. Його праці допомогли мені краще зрозуміти характер і особливості фортифікацій давньоруських міст і фортець.

Ця книжка присвячена **воєнному мистецтву, а не історії війн** на Русі. У ній розглянуто не стільки походи, битви, використання воїнами зброї та захисного обладунку, скільки методи й засоби ведення бойових дій (при цьому коротко описуються і війни, і походи, і битви, і озброєння, але лише в аспекті обраної теми). Написана у формі окремих нарисів, книжка охоплює, на наш погляд, основні сторони названої в її заголовку теми. Нарисова форма підказана, з одного боку, нерівномірністю висвітлення теми в джерелах, з іншого, — моїми власними уподобаннями і відданням переваги одним проблемам перед іншими.

Завдання книжки: показати, як уявляли військову справу і мистецтво ведення війни давньоруські літописці й літератори часів удільної роздробленості. Крізь призму бачення давніми книжниками картина давньоруського воєнного мистецтва далеко не у всіх випадках (гадаю, у переважній їх більшості) відповідала реальній. Ось чому в книжці не так багато уваги (як, здавалося, було б потрібно) приділено реаліям тогочасної війни: зброї й захисному спорядженню, фортифікаціям міст і замків, технічним засобами, що їх застосовували під час штурму і оборони. Вважаю за краще відсилати читача до праць фахівців-археологів: Вороніна, Раппопорта, Кірпічнікова та ін. Отже, у дослідженні відбито воєнне мистецтво переважно **в уявленні давньоруських книжників**, — певна річ, з необхідними корективами на підставі сучасних наукових поглядів.

⁹ Раппопорт П. А. Вольнские башни // МИА. — 1952. — № 31.; *его же*. Холм // Советская археология. — 1954. — Т. 20; *його ж*. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // МИА. — 1956. — № 52.; *його ж*. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1956 та ін.

У праці розглянуто воєнне мистецтво Давньої Русі XII–XIII ст. — регіону, якому мною присвячено багато років наукових студій, написано кілька книжок і багато статей. Ця проблема вивчена на загальноруському матеріалі із залученням західно- і північноруських паралелей. Та й важко було б вивчати тему ізольовано, без урахування фактів, процесів і явищ історії Західної, Північно-Західної й Північно-Східної Русі.

Автор спирався майже виключно на писемні джерела (в основному літописи), найбільш близькі йому за характером наукових занять. Археологічні джерела залучені необхідною мірою, з постійним використанням праць і висновків археологів, котрі вводили такі джерела до наукового вжитку.

Історик, що ґрунтується на літописних ізводах, неминуче зустрічається з проблемами хронології. Основним джерелом цієї праці для другої половини XII ст. був Київський літопис, що видається у складі Іпатіївського ізводу. Його хронологія залишається мало вивченою. Крім книжки М. Г. Бережкова «Хронологія руського літописання» (М., 1963), не можна назвати серйозних досліджень, присвячених і прийнятих у Київському літописі хронологічним системам, і уточненню конкретних дат. Нині ця надзвичайно цінна праця природним чином все ж таки застаріла. Тому мені здалося недостатнім просто виправляти за книжкою Бережкова дати, проставлені на берегах Іпатіївського ізводу. У ряді випадків історики уточнили певні дати. А для Київського літопису в цілому умовно прийнято роки, названі в самому джерелі й переведені на сучасне літочислення складачами і редакторами його видань.

Дещо кращою є справа з XIII століттям. У цій частині книжки в основу покладено Галицько-Волинський літопис, хронологія якого була викривлена ще в давнину в Іпаті-

Прибуття Аскольда і Діра в Київ. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

івському ізводі, при з'єднанні його з попереднім, Київським літописом. Для цієї пам'ятки є дослідження, що уточнюють її дати, насамперед давня, що не втратила своєї цінності, — велика стаття М. С. Грушевського «Хронологія подій Галицько-Волинського літопису» (Львів, 1901). Дальший крок у вивченні джерела здійснив В. Т. Пашуто в «Нарисах з історії Галицько-Волинської Русі» (М., 1950). Деякі

дати уточнено й автором цих рядків у Коментарі до цього літопису в моєму виданні його 2002 року.

Сподіваюсь, що книжка, яка не претендує, зрозуміло, на всебічне висвітлення теми, викличе інтерес і у фахівців, істориків і археологів, і у широкого кола читачів, котрі прагнуть якомога більше дізнатися про давньоруське минуле народів Східної Європи.

ВІЙНА

Розділ 1

Битва

Битва була граничним і основним втіленням війни — її самою сутністю, концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил протиставлених сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для вітчизняних книжників не мала принципового значення та обставина, ким був противник, — руський князь чи іноземний государ.

Особливе місце у літописах посідають розповіді про битви з хижими половцями, котрі часто здійснювали набіги на руські землі, грабували, палили, вбивали, забирали у полон.

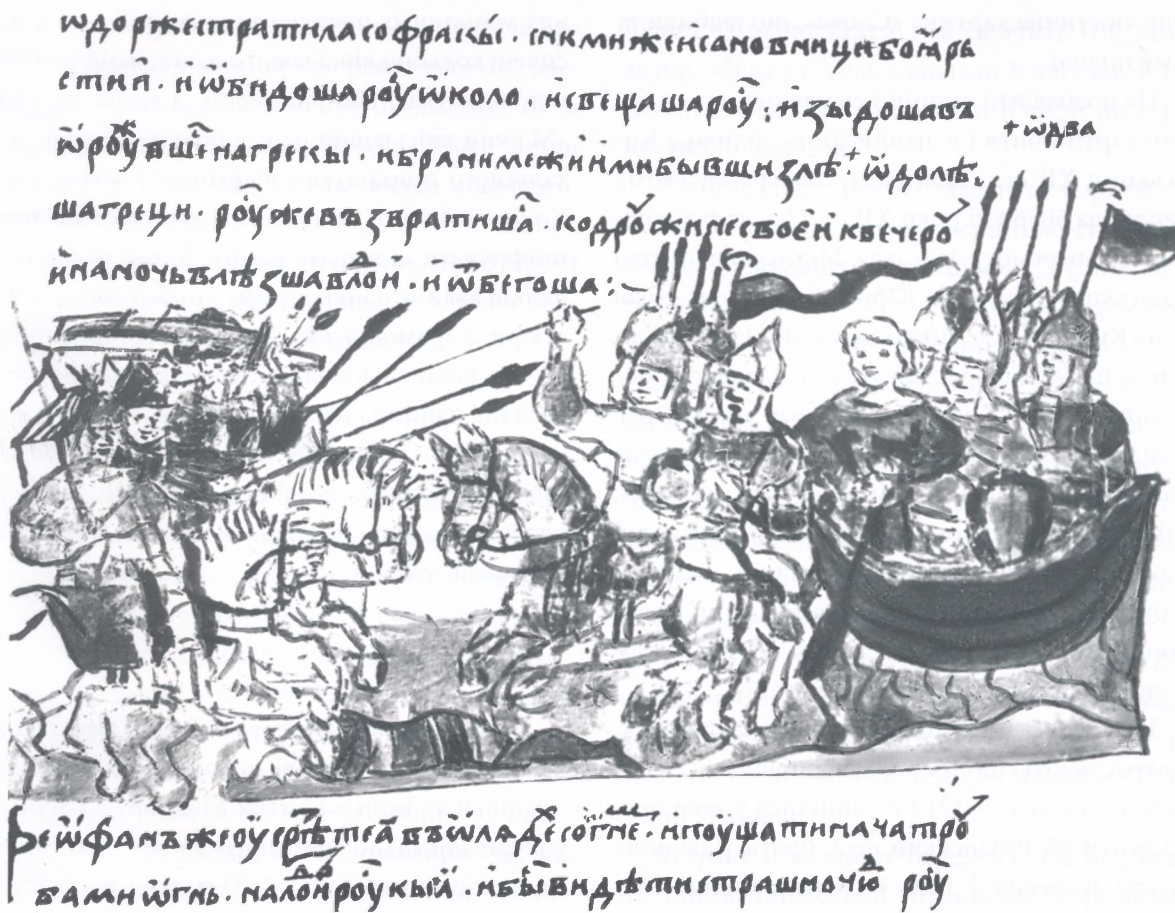
У більшості випадків походи руських князів до Половецького степу були відповіддю на вторгнення орд цих кочовиків. Описи бойовищ із степовиками відзначаються особливою емоційністю і гнівом літописців стосовно хижаків, що постійно грабували і нищили руських людей.

Загальний образ битви у джерелах

Діти свого часу, давньоруські книжники постійно оспівували битви, захоплювалися дзвоном мечів, тріском списів і щитів, вихваляли перемоги своїх князів над ворогами, навіть

Битва при Гастінгсі 1066 р. Зустріч Вільгельма Завойовника і Гарольда Англійського. *Килим з Байо. XII ст.* Озброєння й обладунки норманів практично не відрізнялися від озброєння руських дружинників

Військо Ігоря прямує на Царгород. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

коли ті вороги були найближчою ріднею їхнього государя. У ті часи війна вважалася головним заняттям князя і дружинника, тому письменники оспівували доблесть і мужність рицарів, вихваляли їхні перемоги і горювали над їхніми поразками і смертями.

Емоційно-напружений образ битви, що порівнюється з кривавими жнивами, створив автор «Слова о полку Ігоревім»: «На Немизѣ снопы стелють головами (молотять чєпи харалужными), на тоцѣ животь кладуть (вѣють душу оть тѣла). Немизѣ кровави брезѣ (не бологомь бяхуть посѣяни), посѣяни костьми рускихъ сыновъ»¹.

¹ Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 25 (Литературные памятники).

У наведеному уривку пам'ятки згадуються події далекого вже для кінця XII ст. — 1067 р. Тоді полоцький князь Всеслав Брячиславич захопив Новгород Великий, який вважали своїм брати-Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод, які сумісно правили на Русі. Війська тріумвірів і Всеслава зустрілися на річці Немизі²: «І сталася зла січа, и багато людей загнуло, — пише Нестор, — і взяли гору Ізяслав, Святослав і Всеволодъ, а Всеслав утік»³. Як же різняться сухуватий літописний текст і підне-

² Поблизу Мінська, перед битвою розореного Ярославичами. Далі «Слово» цитується за цим виданням.

³ Повесть временных лет / Подг. текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева. — 2-е изд. — СПб., 1999. — С. 72. Тут і далі Повесть временних літ цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

сено-поетична картина «Слова», що відбили ту саму подію!

Не позбавлені емоцій і своєрідної краси багато картин битв і в літописах, особливо в Київському XII ст. і пізнішому Воскресенському ізводах за 50–60-ті роки XII ст. Ось як розповідає про перемогу Ізяслава Мстиславича, тоді Київського князя, над Юрієм Долгоруким біля валів Києва 1151 р. симпатизуючий Ізяславу літописець: «Князь вишикував свої полки у бойовий порядок і стрімко атакував сили Юрія, швидко досягши вирішального успіху. Ізяслав звелів усім своїм воїнам кинутися на них», і пішли вперед люди з усіх його полків, а чорні клобуки⁴ зіпхнули їх у Либідь [річку], «і тут перебили їх, а інших схопили, а ще інші, що їх скинули з коней, побігли за річку. Юрій же повернув свої полки назад і пішов геть»⁵.

Не раз і не два літописці, діти свого часу, підкреслюють, що Господь у бойовиську стоїть на боці правих. У 1219 р. зійшлися у бою претенденти на Рязанський стіл, брати у перших Інгвар Ігорович і Гліб Володимирович. Суздальський літописець, поза сумнівом, вважав законним претендентом Інгвара: «Беззаконний Гліб Володимирович прийшов з безліччю половців до Рязані, й вийшов проти нього Інгвар із братами, і зійшлися у бою, і бились сильно. І з Божою поміччю і силою чесного хреста переміг Інгвар злого братовбивцю Гліба, і багатьох половців перебили, а інших пов'язали, а сам окаянный [Гліб] ледве утік»⁶.

Напруженість і яскравість описів битв у давньоруських літописах, їх зображень у книжко-

вих мініатюрах посилювали різноманітні й насичені кольори військового одягу, який носили під кольчугою або панциром, а також на них: «М'який військовий одяг у бою не затуляв металічного прикриття і відрізнявся яскравістю. Колір бойового яскравого одягу можна розшифрувати за мініатюрами». Автор наведених рядків вважає найкращими у цьому плані мініатюри з Симонівсько-Хлудівського рукопису 1270-х років: «Покоління сорочка, що надягалася під панцир, показана синьою, зеленою або червоною. Плащі, накидки звичайно зелені; щити червоні або червоні й зелені. Піхви меча червоні або коричневі, стяги червоні, китиці на ратищі зелені»⁷.

Похід

Битві звичайно передувал похід (див. також далі: Похідні та бойові порядки). Найчастіше літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури докладно описують воєнні експедиції проти половців. Так, у 1153 р. «Послав Ізяслав [Мстиславич Київський] сина свого Мстислава на половців до Псла, адже пакостили вони тоді по Сулі; й не дійшовши до них, повернувся»⁸. Напевне, половецькі «сторожи» задалегідь попередили ханів про наближення руського війська.

А через п'ятнадцять років його синові Мстиславу пощастило завдати сильного удару степовикам: «Вклав Бог у серце Мстиславу Ізяславичу мисль благу про Руську землю» — здійснити похід на половців, котрі дошкуляють Русі й перебивають торговельні шляхи на Південь і Схід. Як пише київський літописець, «він

⁴ Степові кочовики, союзники Ізяслава.

⁵ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С. 53. Тут і далі Воскресенський літопис цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

⁶ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. — 2-е изд. — Л., 1927. — Стб. 444. Далі Лаврентіївський літопис цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — Л., 1976. — С. 34.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 320. Тут і далі Київський літопис XII ст. цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

послав до Чернігова до усіх Ольговичів [чернігово-сіверських князів] і до Всеволодичів⁹, звелівши їм усім прибути до нього: адже тоді були Ольговичі у Мстиславовій волі. Князі йшли дев'ять днів із Києва, і була звістка половцям, що йдуть на них руські князі, і вони побігли». Переслідуючи половців, руські полки захопили багату здобич і безліч полонених (обидві розповіді взяті з Київського літопису XII ст.).

Перебіг битви

Джерела, головним чином літописи, відтворюють емоційні й напружені картини бойовищ. Книжники вміють відбити їхню динаміку навіть у лаконічних описах. Під час війни київського князя Ізяслава Мстиславича і його союзника, угорського короля Гези II, з галицьким князем Володимирком Володаревичем угорські полки з усіх боків зненацька в'їхали у полк Володимира, і «так потоптали їх і багатьох перебили, а інших схопили». Володимирко не витримав того удару і «вбіг до угрів і до чорних клубуків, лише сам він і втік до міста Перемишля» (Київський літопис).

Жар битви, її азарт і лють відчуються в описі Воскресенського літописця бою між військами Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого у тому самому 1151 р. на підступах до Києва. Ударний кулак, складений Ізяславом з добірних воїнів, розбив бойові порядки полків Юрія: «І скинули їх у Либідь; і тут убили половчина Севенча Боняковича, котрий мовив було: «Хочу рубати Золоті ворота, так само, як і отець мій». Особливої запеклості надала цій битві участь у ній з протилежних боків одвічних ворогів: чорних клубуків і половців. Не випадково літописець підкреслює важливу роль у битві чорноклубуцьких ханів. У завер-

шенні кампанії 1151 р., як свідчить той самий автор, «була зла січа, і здолали В'ячеслав, й Ізяслав, і Ростислав¹⁰, а половці Юрієві по стрілі пустили й побігли».

У кінці 1150-х років спалахнула боротьба за Чернігів поміж главами чернігово-сіверських кланів Давидовичів і Ольговичів (у Києві сидів тоді брат Ізяслава Мстиславича — Ростислав). У 1160 р. Ізяслав Давидович пішов на Святослава Ольговича, що княжив у Чернігові, бо вважав власні права на місто і волость вищими: адже його батько Давид Святославич був чернігівським князем: «І билися з ними сильно за річку Десну, одні на конях, а інші в човнах їздячи, і не пустили їх через ріку; і стояли, велику пакость створивши, села попалили, людей повоювали». Ростислав Мстиславич вирішив підтримати Святослава Ольговича, що здався йому менш небезпечним як суперник, і це допомогло останньому відстояти Чернігів (Київський літопис).

Яскраву й нищівну перемогу над половцями описав київський літописець у розповіді про загальноруський похід у степ 1168 р. Руські полки були настільки сильними, що половці не чинили достатнього опору й побігли: «І здобули вежі їх на Углі річці, а інші на Снопороді, а самих наздогнали біля Чорного лісу, притиснули до нього й нищили, а інших руками хапали... і взяли полонених безліч, так що всі Руські воїни збагатились і колодниками, і чагами¹¹, й дітьми їх, і челяддю, і худобою, і кіньми; християн¹² же звільнивши, відпустили всіх на волю».

Стрімку динаміку бойовищ між руськими і ворогами яскраво відбито в літописах XII ст.:

¹⁰ В'ячеслав Володимирович, брат Долгорукого, був у той час співправителем Ізяслава в Києві. Ростислав — брат Ізяслава.

¹¹ Рабами і рабінями.

¹² Звичайно літописці називали так руських людей.

⁹ Родина Святослава Всеволодича, одного з найголовніших Ольговичів.

храбры . ни де ма д р е в а мь с ко ю з е м л ю . ни з н до ша д е
 р в л а м е п р о т и в о . н и с п е ш н м з ш б ть м а т о л к о м ть . н а с о и к х
 п ть . н и с о у м о к о п ь е с т о г л а з в . м а д р е в л а м ы . н и к о п ь е л е
 п ть с к о з ть о у ш н к о м е в н . н о у д а р и в н о г о к о м е в н . б ть б о
 д ть к х . н р е с в н л а д з . н а с м у с н з ж и з ж и п о ч а п a t a g m e d p e ж н о
 п о с м е н . н и т о б е д н д e p e в a . d e p e v l a m e t o b e g o n z a b o r n i ш л o p a d b c o b

Юний Святослав починає битву з древліанами. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

Київському і Воскресенському. Та не поступаються їм в динамічності й емоційності оповіді Галицько-Волинського ізводу XIII ст. Вже на перших сторінках збереженої часом його частини зустрічаємо яскраву картину битви галицьких і волинських полків із військом київського князя Рюрика Ростиславича і приведених ним половців. Незабаром після кончини Романа влітку 1205 р. Рюрик пішов на Галич, намагаючись заволодіти містом: «І зустріли його бояри галицькі й володимирські біля Микулина¹³, на річці Сереті, й билися вони весь день за ріку Серет, і багато з них були поранені й, не стерпівши, повернулись до Галича»¹⁴. Тоді Рюрику

¹³ Галицьке місто на рубежі з Київською землею.

¹⁴ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 77. Тут і далі літопис цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

не пощастило здобути місто. Подібний же бій за переправу відбито в повістуванні Галицько-Волинського літопису про події 1211 р. В той час угорське військо, що підтримало Данила Романовича у змаганні за галицький стіл, зустрілося із загонами одного з братів-Ігоревичів Романа, котрий сидів у Звенигороді: «І зійшли [угри з коней], ледве перебрівши річку Люту; половці ж і русь стріляли в них, тут же Марцел [угорський воєначальник] втратив свою хоругву і русь захопила її, й сором великий був Марцелові».

Сповнену динаміки картину міжусобиць у Галицькій землі 1224 р. описано в Галицько-Волинському ізводі. Тоді Мстислав Удатний, котрий княжив у Галичі, почав за намовляннями бояр воювати проти свого зятя, Волинського князя Данила Романовича. Його підтримав

нвсїдеѧ легѧ мабрегѧ · нвоѡбатннчачѧ многоу
 бнїства готвори · ѿколо грѧ грекомѡм разѡнша
 многы полатѣ · нпожгоша цоїкѡн · анѡженма

Похід Олега на Візантію. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

суперник Данила в боротьбі за галицький престол, князь Белза Олександр. Коли Мстислав послав допомогу Олександрові, як пише галицький літописець, Данило перехопив її, й військо його загнало ту поміч у Белз. Другого дня Данило пішов на Мстислава, той не витримав удару й повернувся до Галича.

Барвисту картину битви, щоправда, пізнішого часу, створив Іоасафівський літопис під 1455 р. У бою з московським військом Великого князя Василя Васильовича новгородська кіннота потрапила під обстріл лучників супротивника, що зруйнувало її бойовий порядок і призвело до втечі: «Вони [новгородці] не витримали тієї стрільби, неначе змертвіли, й руки їм осла-

біли, вони мали довгі списи, як належить воїнам, і не могли тримати й підняти їх, а кидали на землю, а коні падали під ними»¹⁵.

Коротка оцінка битви у джерелах

Досить часто джерела коротко і сумарно описують ту чи іншу битву. Це особливо характерно для Новгородського першого літопису старшого ізводу, пам'ятки винятково цінної, та часами надто лаконічної. Так, суть генеральної битви руських з монголами на Калці 1223 р.

¹⁵ Цит. за кн.: Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. — С. 19.

відбито у словах: «І була січа зла й люта». Той же літопис у кількох словах описує знамените Льодове бойовисько війська Олександра Невського з рицарями 1242 р.: «І наїхали на полк [князя Олександра] німці й чудь [ести], і пробилися свинею крізь полк, і була січа тут велика німцям та чуді». Здобута руським князем гучна перемога відбита у джерелі також коротко: «Допоміг Бог князеві Олександрю»¹⁶.

Лаконічні описи боїв трапляються, втім, і в інших літописах, зокрема, у Галицько-Волинському. Саме так у ньому охарактеризовано битву 1220 р. дружини Галицького князя Мстислава Удатного з уграми, що їх очолював бан Фільній: «Прийшов Мстислав уранці на пихатого Філю й на угорців із поляками, і сталася брань між ними, і взяв гору Мстислав». Так само коротко в цьому джерелі описано сутичку Данила з приведеними його суперником Михаїлом Всеволодичем Чернігівським половцями у 1235 р. на півдні Київської землі. Але цьому є, думаю, пояснення: битва принесла поразку волинському князю, що не могло подобатися його літописцеві, апологету Романовичів.

Бій у місті, лісі

Спочатку міста й фортеці захоплювали шляхом тривалої облоги («облежание») або коли воїни несподівано для ворога вдиралися у відчинену браму («изъезд»). Як відзначають історики, тривалий час бої за місто чи фортецю мали другорядне значення, тому що битви звичайно велися у відкритому полі. Згідно зі спостереженнями А. М. Кірпи́чнікова над джерелами, лише п'ята частина зафіксованих літописцями битв домонгольської Русі (1060–1237) велася за міста. Тільки помітно поступаючись

перед супротивником у силі, той чи інший воевода «запирався» в місті й був приречений на пасивну оборону¹⁷.

Здобуття міста чи фортеці, навіть особливо важливих для сторони, що захищалася, далеко не завжди приносило загальний успіх у війні. Никонівський літопис 1159 р. переказує пораду київського тисяцького Жирослава Андрійовича тодішньому Великому князеві Ростиславу Мстиславичу, котрого «почав князь Ізяслав Давидович долати: «Господине княже! Тікай із града¹⁸, і вільним будеш; якщо ж сидитимеш всередині града, готуйся бути полоненим ратними. Якщо ж ти не в граді будеш, на коні їздячи з дружиною своєю, будеш подібним левові страшному, дружина ж твоя неначе ведмеді й вовки, або сподобишся орлу, що літає під хмарами, дружина ж твоя наче яструби, й ніхто ж не зможе тоді здолати тебе»¹⁹. Звідси легко зробити висновок, що «сидіння» зв'язувало тих, хто оборонявся, позбавляло їх ініціативи у війні. Ростислав послухався поради тисяцького, взяв родину, побіг до Білгорода і там зачинився. Все це зовсім не применшує значення укріплених міст і поселень як опорних пунктів війська під час війни, особливо затяжної. Адже, сидячи за валами і стінами, князі й воеводи могли сподіватися на зміну ситуації, прихід підкріплення. Зачинившись у місті, можна було шукати союзників, намагатися шляхом перетрактатів змінити хід війни.

Літописи неодноразово описують бої, що відбувалися у самих містах і фортецях. Особливо багатий матеріал надає Галицько-Волинський ізвод. Наведу лише один, але красномовний, приклад з цього джерела. Потому,

¹⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. — С. 51.

¹⁸ Ростислав сидів у самому стольному граді Києві.

¹⁹ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1862. Далі цитується за цим виданням у перекладі на українську мову. — С. 218.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 63, 78.

як 1220 р. Мстислав Удатний здолав угорське військо бана Фільнія, він «пішов до Галича²⁰, билися же вони за міську браму, і видерлись угри на комари²¹ церковні. Та одні угри видерлись, а коней їхніх зловили. Був град [укріплення] уграми створений на церкві. Звідти вони стріляли й каміння кидали в городян, хоч знемагали від спраги. Коли приїхав Мстислав, вони здалися йому, і їх звели з церкви».

Руським воїнам доводилося вести бої у лісі, на болотах та в інших незручних місцях. У лісистих місцевостях воліли битися ятвяги, що не вміли воювати в регулярному строю і не витримували ударів добре організованого війська. 1252 р. Данило вдерся до Ятвязької землі, прагнучи покарати місцевих князьків за шкоду, заподіяну північно-східним околицям Волинської землі. Один з ятвязьких ватажків Стекинт засів у лісі. Син Данила «Лев же побачив, як Стекинт у лісі укріпився і з ним ятвяги, кинувся на них, зібрав людей і прийшов до укріплення. Ятвяги ж вибігли на нього з укріплення. Тоді Лев зійшов з коня один, і бився з ними хоробро» (Галицько-Волинський літопис).

Табір, стан

Йдеться про тимчасові укріплення, що їх зводили і руські воїни, і їхні супротивники. Такі табори, що влаштовувалися у лісі, літописці звичайно називали «осеками» або «острогами». Укріплення ж іншого типу іменували «городом». У моїй наступній оповіді використано лише свідчення джерел XIII ст. Важко сказати, чому їх менше у літописах попереднього століття.

Класичним прикладом будівництва укріпленого табору під час бою може бути повістуння Лаврентіївського літопису про битву

руських з монголами на Калці 1223 р. Тоді київський князь Мстислав Романович, через суперечки з Мстиславом Мстиславичем Галицьким й князями, що підтримали того, не взяв участі в швидкоплинній битві, яка завершилася поразкою руських полків. Після битви Мстислав Романович, «побачивши це зло, ніяк не зрушив із місця, а став був на горі над рікою Калкою. Те місце було кам'янисте, і тут вчинили город з гостроколом і билися з ними [монголами] із града». Однак через зраду бродників²², котрі перебігли на бік монголів, Мстислав та князі, що були з ним, зокрема Мстислав Чернігівський, здали табір ворогу й були по-звірячому забиті.

Як мовилося, литовці та ятвяги звичайно не насмілювалися зустрічатися в бою з руськими воїнами у полі. Для цього вони були погано озброєні й не досить організовані. Тому перевагу віддавали битвам у лісистій місцевості. Але «осеки» в лісі будували не лише ятвяги й литовці, це доводилося робити в боротьбі з ними і руським, і полякам.

У 1248 чи 1249 р. Романовичі в союзі з Мазовецьким князем Земовитом увійшли до Ятвязької землі. Галицький літописець зауважує, що «ляхи ж острожилися²³, а ятвяги напали вночі на ляхів, а русь не острожилася. Ляхи ж мужньо боролись, і сулиці метали, і головні, наче блискавка, летіли, і каміння як дощ з небес падало». Польський князь Земовит попросив у руських прислати йому стрільців, оскільки ятвяги «острог проломити хотіли... Коли прийшли стрільці, то багатьох поранили і багатьох забили стрілами, і відігнали ятвягів від острога».

Джерело намалювало яскраву картину оборони тимчасового укріплення, створеного

²⁰ Де сиділа угорська залага.

²¹ Закомари, тут у значенні «на покрівлю».

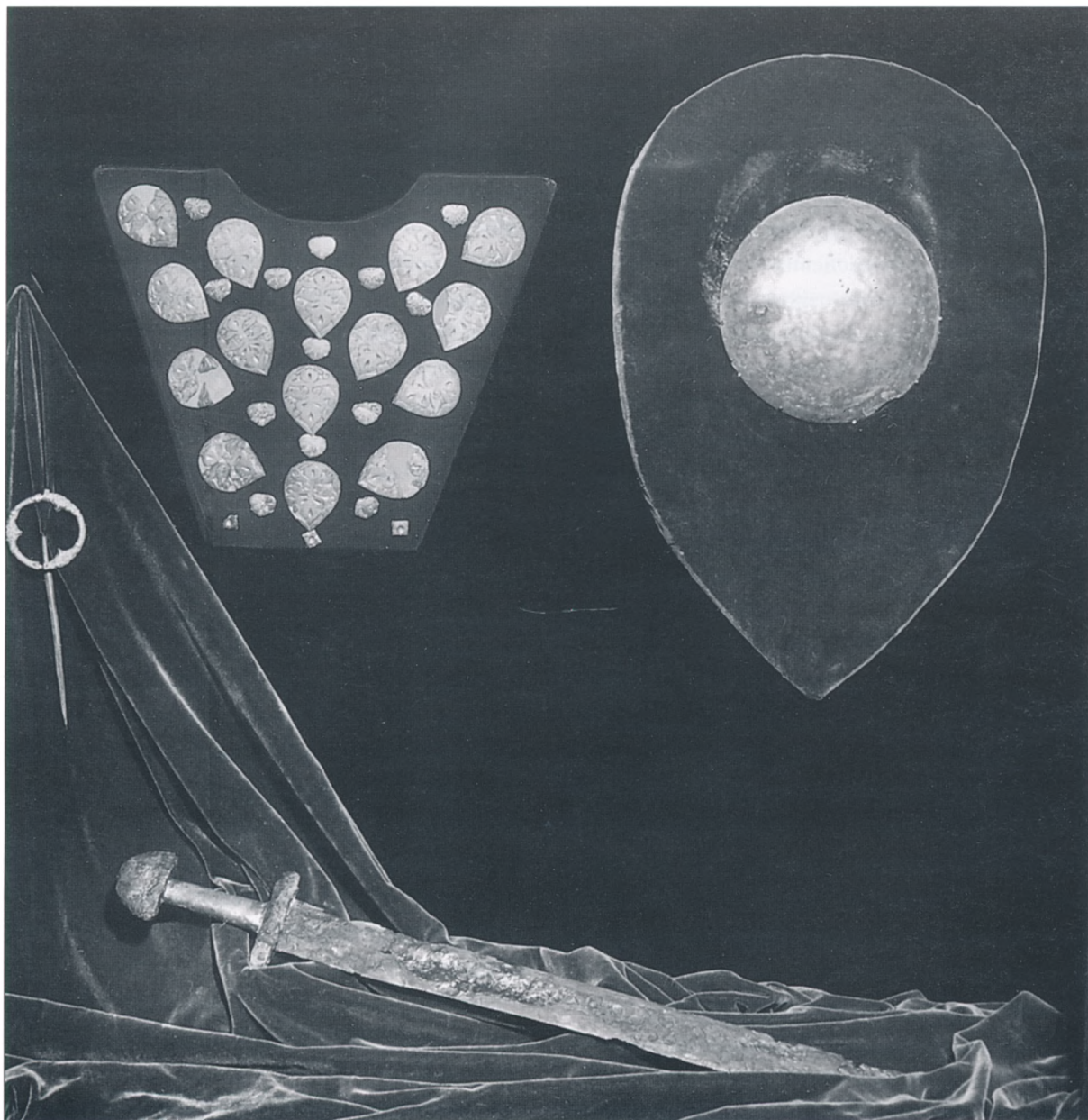
²² Вольниці, що жила у Подунав'ї й виступала в ролі найманців.

²³ Тобто, мазовшани збудували острог.

польськими воїнами в лісі, — острога. З тексту виходить, що нападники підійшли впритул до стін споруди, тому що захисники використали зброю ближнього бою — сулиці (метальні дротики) й запалені головні. Слова літописця «проломити острог» свідчать про те, що він був складений із стовбурів і гілок дерев.

Звичайно в «осіках» оборонялися ятвяги у дні походів руських військ у їхню землю. Вище розповідалося, як під час вторгнення Данила Романовича разом із Земовитом до Ятвязької землі 1252 р. ватажок ятвягів Стекинт «в лісі осікся був», і син Данила Лев обложив його у тому укріпленні. Мабуть, воно виявило-

Меч, реконструкція щита і обладунку давньоруського воїна в експозиції музею

ся не дуже надійним, оскільки ятвяги вирішили за краще вийти проти руських; але вони зазнали поразки у ближньому бою.

Вище йшлося про те, як 1220 р. військо Мстислава Удатного несподівано для угрів, що сиділи там, вдерлося у Галич. Угри із залози, що сиділа у місті, вибралися на покрівлю церкви і влаштували там «град», тобто укріплення. Але здалися князю Мстиславу, що наспів. Аналогічний випадок стався у 1251 р. Тоді ворог Романовичів, Новгород-Сіверський князь Ізяслав Володимирович, у відсутність Данила Романовича раптово захопив Галич. Данило послав на нього сина Романа. «І раптово напали [воїни Романа] на нього, він же [Ізяслав] не зміг нікуди втекти, і збіг на комари церковні, як беззаконні угри колись збігли було», — із задоволенням згадав галицький книжник. Роман спокійно стояв біля церкви три дні, на четвертий Ізяслав спустився з церкви, «князь же привів його до отця свого». В обох випадках прихисток на вершечку храму виявився зовсім ненадійним, і вдатися до нього можна було хіба що з безвиході й відчаю.

Воєнні хитрощі

У перебігу битв сторони неодноразово вдавалися до різних хитрувань та удосконалень свого озброєння. Яскравий приклад останньо-

го містить оповідь Київського ізводу про війну біля Києва у 1151 р. між військами Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого, що велась і на суходолі, і на Дніпрі. Човни Юрія «не могли нічого заподіяти проти Києва. Бо спорядив Ізяслав ладді дивно: гребці на них були невидимі, лише весла можна було побачити, ... були ладді покриті дошками, і воїни стояли нагорі в бронях і стріляли, а кормчих було двоє, один на носі, а інший на кормі, куди хочуть, туди й підуть, не розвертаючи ладей». Перед нами — рязуче для середньовіччя свідчення дивовижної кмітливості руських воїнів, що збудували цілу ескадру з броньованих суден і передбачили небезпеку розвороту ладей на річці з огляду на близькість берегів, на яких були приведені Юрієм половецькі лучники.

Відволікальний маневр учинив Данило Романович навесні 1238 р., коли вирішив відвоювати у добжинських рицарів волинське місто Дорогичин. Літописець розповідає, ніби думка про похід на рицарів виникла у князя спонтанно і раптово. Коли настала весна, пішли Данило і Василько Романовичі на ятвягів і прийшли до Берестя. Тоді була повінь, річки піднялися, і не змогли вони йти на ятвягів. Тоді Данило мовив: «Не добре те, що тримають нашу отчину хрестоносці», після чого стрімким маршем підійшов до Дорогичина і взяв його штурмом. За моїм переконанням, князь вдався до воєн-

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. У розпалі битви гинуть брати англійського короля Гарольда.
Килим з Байо. XII ст.

Місто Тумаш в XI–XII ст. Реконструкція П. Раппопорта за матеріалами городища Старі Безрадичі

них хитрощів, — продемонстрував похід проти ятвягів, а насправді з самого початку замислив удар по Дорогичину, звідкіля до Берестя було набагато ближче, ніж від Галича.

Завдання шкоди ворогові

Майже безперервні міжкнязівські війни і сутички, вторгнення половців і, зрозуміла річ, війни із зовнішнім ворогом роздирали і послаблювали Русь. Під час нескінченних воєнних дій гинули великі тисячі людей, палили міста і села, знищувалися виробничі сили. Поетично-гіркий образ рідної землі, що гине від князів-

ських усобиць, створено у небагатьох виразних рядках «Слова о полку Ігоревім»: «Тогда, при Олзь Гориславличи²⁴, сѣяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Дажьбожа внука²⁵; въ княжихъ крамолахъ вѣци человекомь скратишась./ Тогда по Руской земли рѣтко ратаево кикахуть, / но часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче, / а галици свою рѣчь говорахуть, хотять полетѣти на уедие».

Децю пізніше створення «Слова», у 1197 р., Ростово-Суздальський государ Всеволод Юрі-

²⁴ Старший син Святослава Ярославича, котрий 1077 р. втратив чернігівський стіл і наводив на Русь у боротьбі з іншими князями половецькі орди.

²⁵ В уявленні язичників давні русичі вважалися дітьми й онуками міфічного бога Сонця — Дажьбога.

йович, задовольняючи скаргу Рюрика Ростиславича Київського на Ольговичів, напав на Чернігово-Сіверське князівство. Воскресенський літопис сповіщає, що Всеволод увійшов до їхньої землі, захопив вятичські міста, і землю їх спустошив. Ольговичі не могли проти нього встояти, надіслали до нього послів і просили миру, що Всеволод їм вельможено і дав.

Ця «пуста», тобто, розграбована і спалена земля гірким рефреном проходить і Воскресенським та іншими літописами, насамперед Київським XII ст. і Галицько-Волинським XIII ст. Таким був головний підсумок війн і воєнних дій того часу взагалі. Мине більш ніж півстоліття, і в 1252 р. «Данило король звелів воювати землю Ятвязьку... що й донині пустою стоїть» (Галицько-Волинський літопис).

Галицький літописець у розповіді про воєнні дії війська Данила Романовича проти неспокійних північно-західних сусідів ятвягів узимку 1254–1255 рр. повідомив про вторгнення князя до їхньої землі таким чином: вранці воїни Данила вирушили в похід, полонячи й палячи їхню землю. Згідно з моїми спостереженнями, у подібних випадках галицькі й волинські книжники частіше користуються нейтральним терміном «полонити». Близько 1222 р. «полонено було біля Белза й біля Червена Данилом і Васильком, і вся земля полонена була; боярин полонив боярина, смерд смерда, град града, так що не залишилось жодного села, не полоненого».

Досить нейтральним терміном «взяти» користуються також для позначення грабунку й розорення сусідів галицький та інші літописці XIII ст. 1236 р., під час міжусобної війни Данила Романовича з Чернігівським князем Михаїлом Всеволодичем та його васалом Ізяславом Володимировичем, «привів був на Данила Михаїл та Ізяслав ляхів і русь, і безліч половців... Половці ж, прийшовши у землю

Галицьку, не захотіли йти на Данила; взявши всю землю Галицьку, повернулись».

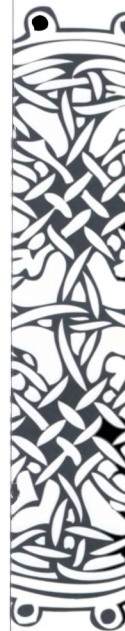
Руські князі й воєводи, діти свого жорстокого часу, без найменшого докору совісті грабували й палили руські землі, часто навіть власні або й ті, що недавно їм належали. При цьому вони охоче користувалися допомогою одвічних ворогів Русі — половців. Показовий у цьому плані приклад далеко не гіршого серед них — Данила Романовича, котрий у боротьбі з конкурентами за Галицьку землю неодноразово розорював її.

Втеча ворога

Із задоволенням описують руські книжники втечу ворога після програного бою, особливо у разі, коли ворог був іноземцем або половецьким ханом. У 1219 р. Данило Романович послав своїх воєвод проти поляків. «І билися... і колонників [полонених] відібрали, і повернулись з великою честю до Володимира... А ляхів же багатьох перебили і гнались за ними до річки Вепря», тобто до кордону. Після того як у 1220 р. Мстислав Удатний вигнав угрів з Галича, «всіх угрів і ляхів [їхніх союзників] перебили, а інших захопили в полон, а ще інші, бігаючи по землі, загинули, смерди [селяни] побиті були, й нікому від них було не втекти». Обидва факти взято з Галицько-Волинського літопису.

Полон

В оповіді київського літописця про загальноруський похід у Половецький степ 1168 р. під проводом Київського князя Мстислава Ізяславича згадувалося про те, що князі «захопили полону безліч». Перемога звичайно супроводжувалась захопленням великої кількості полонених, яких перетворювали на рабів («челядь»),

використовували у хатньому господарстві або продавали на торгах. Звільняли й руських людей («колодників»), що опинилися у ворожому полоні. Серед численних свідчень літописів про це наведу лише два, які досить характерні. Обидва належать Галицько-Волинському ізводу.

У 1213 р. польський князь Лешек Білий вирішив усунути боярина Владислава, котрий самочинно вокняжився у Галицькій землі. Йому допомогли загони волинських бояр, що залишилися вірними родині загиблого 1205 р. Романа Мстиславича. З руським військом їхав і 12-річний Данило. Галицько-Волинський лі-

топис повідомляє: «Сталася ж січа запекла, здолали ворога ляхи й Русь... І взяли полон великий».

А в 1219 р. Данило Романович, що тільки що досяг повноліття і вокняжився на частині Волинської землі, успішно воював з Польщею: «Тоді була весна, їхали ляхи воювати, і воювали по Бугу. Послав проти них Данило Гаврила Душиловича, і Семена Олуєвича, Василька Гавриловича; і билися до Сухої Дорогви, і колодників відібрали, й повернулися з великою честю до Володимира». Так воїни Данила Романовича відбили у поляків невільників, захоплених тими під час попередніх набігів на Волинь.

Розділ 2

Воїнська звитяга і слава

Описуючи, звичайно барвисто й емоційно, воєнні дії, літописи та інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю і звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином князів, проголошують їм славу. Книжники віддають належне також доблесті й стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі й воїнському вмінні князів, що очолювали дружини і військо.

Мужність князів

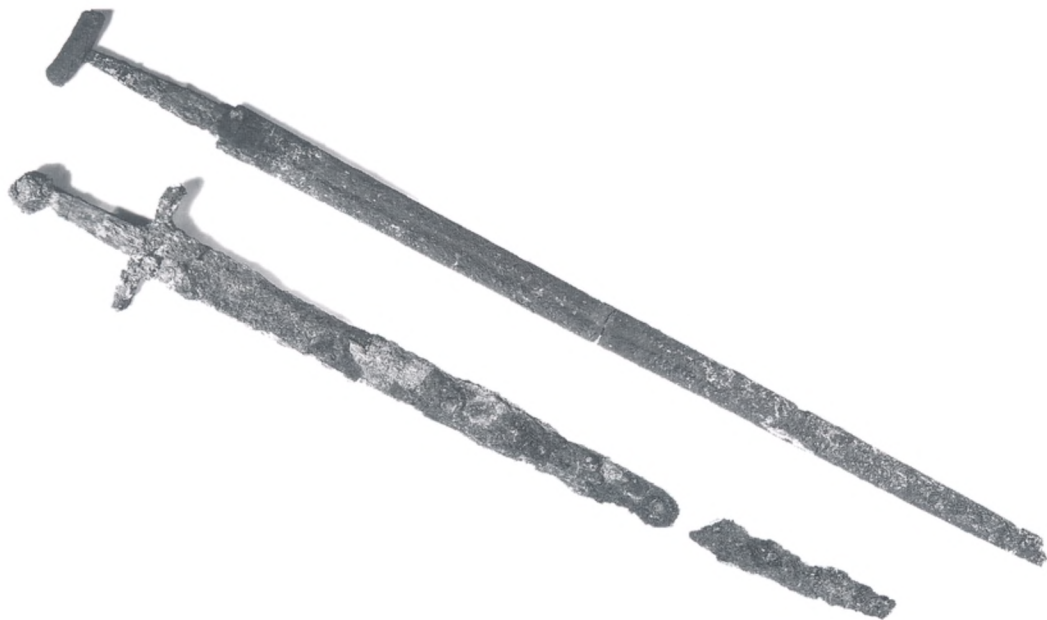
Під час вирішального бою за Київ 1151 р. між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким Київський князь і син Юрія Андрій були у перших шерегах своїх полків. Обидва вони проявили неабияку хоробрість й воїнську відвагу. Київський літописець яскраво описує подвиги Андрія Юрійовича: «Андрій же Юрійович узяв спис і виїхав наперед, і з'їхався з суперниками раніше від усіх, і злавав спис

свій». Під княжичем поранили коня, «і шолом спав із нього, і щит з нього зірвали; та Божим заступництвом і молитвою батьків своїх зберіг себе без шкоди».

Не поступився йому мужністю та відвагою й Київський князь Ізяслав, котрому в той час було вже близько 60 років: «І ось так перед усіма полками в'їхав Ізяслав сам один у полки ратних [Андрія Юрійовича], і спис свій злавав; і тут рубанули його в руку, і в стегно і простромили списом, і від того він злетів з коня». Пораненого князя, що лежав на полі брані в шоломі, який затуляв обличчя, не пізнали власні ратники і мало не вбили його. Лише коли Ізяслав зняв шолом і заявив про себе, його підняли із землі. Все ж таки бойовище принесло перемогу Ізяславу Мстиславичу (Київський літопис).

Поетичний образ доблесного воєначальника створив автор «Слова о полку Ігоревім» у зверненні до руських князів, — центральній, на мій погляд, частині пам'ятки — у словах, звернених до трубчевського і курського князя

Мечі XII ст. з розкопок в Ізяславі на Волині

Всеволода Святославича: «Яръ туре Всеволоде!
/ стоиши на борони, прищеси на вои стрела-
ми, / гремлеши о шеломи мечи харалужными!
/ Камо, туръ, поскочяше, / своимъ златымъ
шеломомъ посвечивая, / тамо лежать поганья
головы половецкыя. / Поскепаны саблями
калеными шеломи оварьскыя / отъ тебе, яръ
туре Всеволоде!»¹

Образ «Буй-Тура» Всеволода у «Слові» не-
стримно ідеалізовано. Марно шукати у літопи-
сах відповідностей наведеному текстові. Як пи-
сав Б. О. Рибаків, «на політичному горизонті
Русі мало й рідко була помітна постать цього
князя. Автор «Слова» захоплюється богатир-
ством Яр-Тура Всеволода, що підтвердилось
й антропологічним обстеженням черепа князя.
Всеволод був людиною могутньої будови
тіла»².

¹ «Слово о полку Игореве». — С. 15.

² Рибаків Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современни-
ки. — М., 1971. — С. 89. Вчений посилається на відтворену
в його праці «Древности Чернигова» реконструкцію антро-
пологом М. М. Герасимовим черепа Всеволода «з гробниці
у церкві 1186 р.».

Безумовно ідеалізованою уявляється в Гали-
цько-Волинському літописі й постать Великого
князя Романа Мстиславича, хоча для цього
були вагомими підстави. Творець Галицько-Во-
линського великого князівства, що поширив
свою владу на всю Південну Русь, грізний пе-
реможець половецьких ханів, Роман заслужив
той піднесений панегірик, яким відкривається
та частина літопису, що збереглася. Галицький
книжник оспівує князя, котрий «переміг усі
язичницькі народи... кидався на поганях [язич-
ників], мов лев, лютий був, немов рись, і ни-
щив їх, мов крокодил, і проходив землю їх, мов
орел, хоробрий був немов тур». Автор панегі-
рика пояснює подвиги Романа тим, що він «на-
слідував діда свого Мономаха, котрий погубив
поганях ізмаїлтян, що їх зуть половцями».

Далі у тексті джерела панегірик Роману пе-
реходить у похвалу його великому предкові
(«діду»), Київському князю Володимирі Всево-
лодичу Мономаху, «котрий вигнав Отрока до
Обезів, за Залізні ворота». Галицький літератор

повідав романтичну історію втечі хана Отрока до Грузії з великою половецькою ордою, тоді як його брат Сирчан залишився на Дону. Лише після смерті Володимира Мономаха Отрок намілювався повернутися до рідних степів.

І в інших пам'ятках давньоруської літератури XIII ст. Володимир Всеволодич залишався зразком славного воїтеля, котрий здолав половецьких ханів і загнав їх далеко за Дон³. У збереженому часом невеликому уривку твору першої половини XIII ст., що його називають «Словом о погыбели Русской земли», Володимир Мономах ставиться в один ряд з його дідом Ярославом Володимировичем і батьком Всеволодом, що прославились у боротьбі зі степовиками: «То все покорено было богом крестьяньскому языку⁴ поганьскыя⁵ страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрию⁶, князю кыевському, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели...»⁷.

Особливо підкреслюється відвага і хоробрість князів-Романовичів, їхня гучна воїнська слава у Галицько-Волинському изводі, що в цілому являє собою піднесену апологію Романа Мстиславича та його нащадків, особливо ж Данила Галицького. У битві з уграми 1232 р., що окупували тоді Галицьку землю, «Данило же загнав свій спис у ратного, та коли зламався спис, то витяг з піхви меча свого; подивився він туди й сюди, й побачив, що стяг Василька стоїть, а сам він доблесно б'ється і жене угрів; видобувши меча свого, кинувся братові на поміч; Багато хто були ним вражені, а інші ж від меча його сконали... Далі він побачив, що брат

Руїни Золотих воріт та залишки земляного валу.
Малюнок Абрагама Ван Вестерфельда. XVII ст.

доблесно б'ється, і сулиця [дротик] його скрижавлена, і ратище порубане мечами».

Князівська звитяга і мужність особливо цінувалися у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Не випадково київський літописець XII ст. неодноразово і постійно підкреслює ту обставину, що Ярослав Володимирович Галицький попри всі його безсумнівні державні таланти, ніколи не ходив у поході з власним військом, а доручав його своїм воєводам. Мабуть, через це у Київському изводі відчувається ледве прикрита неприязнь літописця до такого государя, котрий дуже вже беріг власне життя.

Проте нещодавно на конференції Фонду Данила Галицького у Львові (листопад 2007 р.) Ю. Гудима (у співавторстві з лікарем-невропатологом) виступив з доповіддю про хвороби князів. Доповідач вважає, що Ярослав через хвороби не міг сидіти на коні, а це просто виключало його особисту участь у походах.

Зате галицький книжник із захопленням описує особисту хоробрість і воїнське уміння Данила і його сина Лева у Ярославській битві з уграми 1245 р., що вирішила долю Галицько-Волинського князівства Романовичів: Данило, «побачивши угрина, що поспішав на допомогу

³ Про переможні походи Мономаха у Половецький степ див.: *Повесть временных лет*. — С. 117–129.

⁴ Християнському, тобто руському, народові.

⁵ Язичницькі.

⁶ Юрій або Георгій — християнське ім'я Ярослава.

⁷ «Слово о погыбели Русской земли» цит. за: *Орлов А. С. Владимир Мономах*. — М.; Л., 1946. — С. 44.

Руїни Золотих воріт. Фото 1960-х років

Фільнію⁸, вдарив його списом, так, що спис, увійшовши в нього, зламався, той упав і помер. А об того гордого Філю зламав свій спис юний Лев. Швидко потому Данило знову напав на Філю, розбив його полк і розідрав навпіл його хоругву».

Лев Данилович, як виходить з Галицько-Волинського ізводу та інших джерел, відзначався зухвалою сміливістю й витривалістю в бою. Під час війни з ятвягами 1252 р. Данило з військом заглибився у їхню землю. Лев же увійшов до лісу, де в укріпленому таборі сидів один з ятвязьких князьків Стекинт. Побачивши руське військо, ятвяги здійснили вилазку. У короткому герці «Лев же всадив свою сулицю у щит його [литовця Малія], і не зміг той затулитися. А Лев Стекинта мечем убив і брата його простромив мечем; вони ж побігли, а він гнався за ними піший ... Приніс Лев до Данила зброю Стекинта й брата його, й показав перемогу свою; батько ж його дуже зрадів, пишаючись мужністю і відвагою сина свого».

Давньоруські літописи барвисто й живо описують великі й малі битви, навіть рядові сутички з половецькими загонами. Особливо багатий на такі описи Галицько-Волинський із-

вод. «Через увесь літопис [Галицько-Волинський] проходить прагнення показати читачеві кращі якості воїнів — відвагу, швидкість дій, рішучість»⁹.

Дослідники вже давно звернули увагу на відтворені в Галицько-Волинському ізводі промови, з якими Данило Романович звертався до воїнів, підносячи їхній бойовий дух і запалюючи на битву. Як влучно відзначив Б. О. Рыбаков, «до уст свого героя, якому „измлада не бы покоя“, — князя Данила Галицького, він вкладає всю воїнську філософію свого часу»¹⁰.

Вчений звертає увагу на такі звернення Данила до своїх ратників, якими князь запалював їх: «Належить воїну, що кинувся в бій, або перемогу здобути або впасти від зброї ратних»; «Данило ж вигукнув: „Зволікати йти на битву, значить полохливу душу мати“, примусив їх [воїнів] прискоритися і йти на ворога» — у літописі йшлося про битву з уграми, що мали чисельну перевагу і кращу стратегічну позицію (1235).

Наведені у Галицько-Волинському літописі промови Данила (майже всі вони являють собою високі зразки ораторського мистецтва) звернені не лише до простих воїнів, а й до князів. У 1250 р. Данило зібрався у похід проти зрадливого литовського князя Миндовга. Князі-васали не хотіли йти разом з ним. Тоді Данило виголосив мудру промову: «Сором матимемо від Литви й від усіх інших земель, якщо не дійдемо й повернемося». По тому переконані сюзереном васали вирушили в похід.

Особливо високою ораторською майстерністю позначена промова Данила, звернена до своїх запалих духом польських союзників під час походу в Чехію в 1253 р.: «Чого жахаєтесь!? Чи не знаєте, що війни без загиблих не буває!?

⁹ Рыбаков Б. А. Воинское искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. — Ч. 1. — М., 1969. — С. 350–351.

¹⁰ Там само. — С. 351.

⁸ Бану Фільнію, командувачу угорським військом.

Чи не відаєте, що на мужів ратних прийшли, а не на жінок? Якщо мужа забили на раті, то хіба це чудо? Інші дома вмирають без слави, а вони ж із славою померли¹¹; зміцніть серця ваші й підніміть зброю на ворога»; цими словами запалив їх, і ще багато іншого говорив їм, після чого всі воїни пішли до Опави — великого й дуже укріпленого міста, головної мети того походу. Князь особливо наголошує на доблесті воїнів, що померли зі славою.

Літописці акцентують свою увагу майже виключно на доблесті, мужності, ратних подвигах, воїнських промовах князів, — переважно тих, яким вони служили. Міфологізація образу свого пана цілком вкладається у рамки державницьких теорій давньоруських книжників, що піклувалися про апологетику князя, підкреслення його кращих якостей, навіть у тих частих випадках, коли їхні государі не вміщувалися у прокрустове ложе похвали, яке турботливо вимощували їм літописці.

Хоробрість воєвод і ратників

Набагато рідше, ніж князів, оспівують давньоруські книжники відвагу і хоробрість воєвод та простих ратників. Приклади цього є нечастими навіть у Галицько-Волинському літописі, яскравій апології Романовичів та їхнього оточення. У 1266 р., вже по смерті Данила Романовича, відбулася битва з поляками, в якій галицьке військо зазнало поразки. Та воїни трималися мужньо. Приклад показували воєводи та їхні сини: «Тут же вбили обох синів тисяцького, Лаврентія й Андрія: багато показали вони мужність свою, і не побігли брат від брата, тут же й прийняли вони переможний кінець». В уяві автора цих рядків, котрий від-

¹¹ У битві з чехами, що тільки-но відбулася, поляки зазнали серйозних втрат.

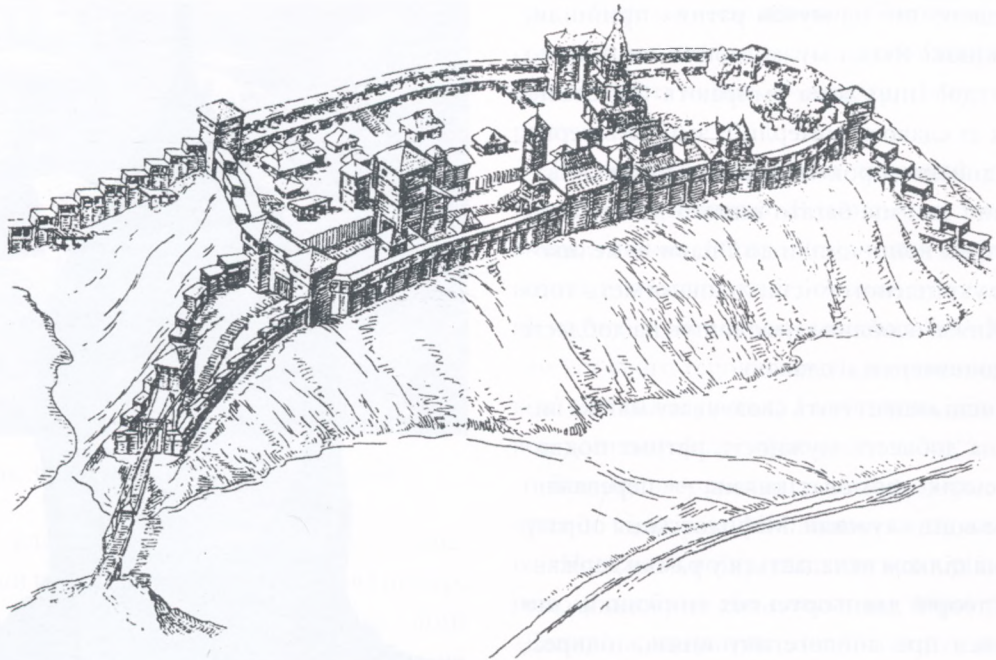
Руський шолом X–XII ст.
Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

бывав моральні погляди верхівки давньоруського суспільства, доблесна смерть у бою була перемогою людського духу над ворогом.

А у «Слові о полку Ігоревім» оспівуються доблесть та воїнське вміння руських ратників, котрі шукали собі честі, а князю слави. Курський князь Всеволод вигукує: «А мои ти куряни сведоми к̑мети: / подь трубами повити, / подь шеломы възлелеяни, / конець копия въскр̑млени, / пути имь ведоми, / яругы имь знаеми, / луци у нихъ напряжени, / тули отворени, / сабли изьострени; / сами скачють, аky серыи вльци, въ поле, / ищучи себе чти, а князю славе». Звертаючись далі до Романа (Мстиславича) і Мстислава¹², співець «Слова» вигукує:

¹² На мою думку, тут згадується Мстислав Мстиславич Удатний, який сидів на галицькому столі з 1219 до 1228 р.

Замок у Любечі. Реконструкція Б. Рібакова

«Суть бо у ваю железны паробци / под шеломы латиньскыми. / Теми тресну земля, и многы страны — / Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, / и половци сулицы своя повръгоша, / а главы своя подклониша / подъ тыи мечи харалужныи».

Воїнську звитягу і мужність, самовіддану хоробрість виявляли не лише дружинники, а й прості селяни і городяни, особливо в ту пору, коли на них впала монгольська гроза. Літописці неодноразово оспівують подвиги городян під час штурмів ордами Батия міст і фортець. Чи не найбільш яскравий приклад — героїзм жителів Козельська під час штурму монголо-татарами їхнього маленького міста. Із захопленням і жахом галицький книжник пише, що козельчани ножами різалися з татарами. Вирішили вони кинутися на полки татарські, й, вийшовши з міста, порубали облогові машини (зроблені переважно з дерева), напали на татар, вбили їх чотири тисячі й самі полягли.

«Слави»

Гучні перемоги над ворогом приносили князям, воєводам і ратникам славу й суспільне визнання. А розгром половців одержував міжнародний розголос, бо степовики загрожували не лише Русі, а й її південно-західним сусідам. «Слово о полку Ігоревім» оспівує перемогу Святослава Всеволодича Київського над половецькими ханами і з задоволенням пише, що слава воїнського подвигу князя розлетілася близькими і далекими країнами.

Героїчна воїнська пісня «Слово о полку Ігоревім» буквально напоєна оспівуванням воїнської відваги, мужності, честі й слави. Вже у зачині поеми її співець звертається до «Боiana, соловия старого времени», із закликом, «абы ты сиа плъкы ущекоталь, / скача, славию, по мыслену древу, / ...свивая славы оба полы сего времени...». У коментарі до цього місця Лихачов Д. С. написав, що «в уявленнях Давньої Русі будь-який часовий ряд подій має дві половини:

„передню“ (початкову, минулу, — ту, що стоїть попереду цього часового ряду) і „задню“ (останню, кінцеву, нинішню або майбутню, — ту, що позаду)». Боян співав князям «слави» й міг з'єднати у пісні про Ігоря славу минулу зі славою сьогоднішнього. Про цю «передню» — «прадедню» славу автор поеми згадує ще раз, у розпалі емоційно-піднесеного опису генеральної битви руських з половцями: «Кликомъ плъкы побеждають, звонячи в прадедню славу».

Воїнська відвага і слава уявляються багатьма вченими контрапунктом «Слова о полку Ігоревім». Уже в розповіді про збирання Ігорем Святославичем свого війська давньоруський поет вигукує: «Комони ржуть за Сулою, — / звенить слава въ Києве; / трубы трубятъ в Новеградѣ, — / стоять стязи въ Путивлѣ!»

У піднесеній похвалі Курському князеві Всеволоду (наведеній вище) із схваленням говорить, що його куряни шукають собі честі, а князю слави. Ще раз в описі бойового порядку руського війська перед битвою з половцями говориться про це у тих самих виразах: «Русичи великая поля чрълеными щиты прегородиша, / ищущи себе чти, а князю славы».

Апофеозом оспівування воїнських подвигів героя шляхом звеличення його слави уявляється мені фрагмент «Слова», у якому йдеться про гучну й повну перемогу Святослава Київського над половецькими ханами: «А поганого Кобяка из луку моря / отъ железныхъ великихъ плъковъ половецкихъ / яко вихрь выторже: / и падеся Кобяк въ граде Києве, въ гриднице Святъславли. / Ту немци и венецици, / ту греци и моравя / поють славу Святъславлю, / кають князя Игоря...» (тут і всюди підкреслено мною. — М. К.).

Співець «Слова» чітко дає зрозуміти, що не кожна слава є добродійність, якщо вона добувається всупереч загальнооруським інтересам.

«Золоте Слово» київського государя Святослава Всеволодича, формального сюзерена всіх руських князів, починається із докору заводіям сепаратного походу в степ: «О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! / Рано есте начала Половецкую землю / мечи цвелити, а себе славы искати!»

Так само загубив славу полоцьких князів згаданий лише у «Слові» якийсь князь Ізяслав (літописи його не знають!)¹³: «Единъ же Ізяславъ, сынъ Васильковъ, / позвони своими острыми мечи / о шеломы литовскыя, / притрепа¹⁴ славу деду своему Всеславу, / а самъ подъ чрълеными щиты / на кроваве траве / притрепанъ¹⁵ литовскыми мечи». Мабуть, цей Ізяслав, подібно до Ігоря Святославича, вчинив непередбачений, швидше за все, сепаратний похід до Литви, військо його було розбите, а сам князь безславно загинув, загубивши при цьому гучну воєнну славу свого легендарного діда Всеслава Полоцького.

Безжалюгідним осудом двох гілок Рюриковичів, що затіяли нескінченні криваві війни і тим самим згубили «дедню славу», звучить звернення творця героїчної пісні до них: «Ярославли и вси внуце Всеславли! / Уже понизите стязи свои, / вонзите (у піхви. — М. К.) свои мечи верезени. / Уже бо выскочисте из дедней славе. / Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья / на землю Рускую, / на жизнь Всеславлю.»

Автор «Слова» послідовно проводить головну ідею своєї поеми: воїнська слава приходить

¹³ Дехто з генеалогів вважає, що Ізяслав був сином полоцького князя Василька Святославича (1132–1147), убитим у війні з Литвою (*Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle.* — Roma, 1928. — Tabl. VIII, №19, 31). Д. Донської додає до цього, що Ізяслав був князем городенським і згодний з тим, що його вбили литовці (*Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей.* — Ч. 1. [середина IX — начало XIV вв.]. — Ренн [Франция], 1991. — № 214. — С. 88).

¹⁴ Тут у значенні «омрачил» (див. Словарь Срезневского).

¹⁵ Тобто «сражен» (Там само).

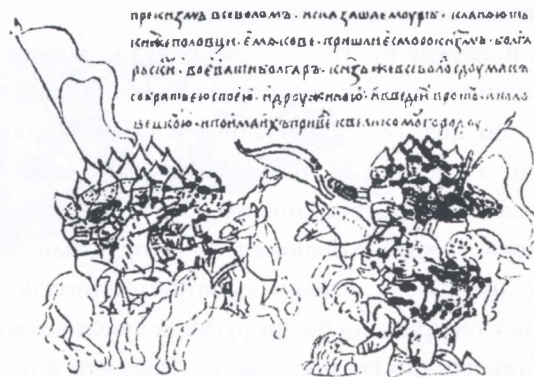

Похід Володимира на Полоцьк.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

тоді, коли її добувають чистими руками і в ім'я Руської землі. Заздрість же до слави батьків, дідів і братів є сама по собі негідною князя і рицаря, а вже якщо славу здобувають із заздрості, то вона заслуговує на суспільний осуд.

Та повернемося до наших літописів. Коли 1249 р. Данило і Василько Романовичі досягли повної перемоги над ятвязькими князями, що постійно нападали на північно-західні рубежі Волині, галицький літописець із захватом відобразив її: «І багатьох християн від полонення врятував, і пісню слави співали їм, ... і прийшли вони зі славою на землю свою, пройшовши путь отця свого великого князя Романа, адже він кидався на язичників, мов лев, ним же половці дітей жахали». Підкреслені слова цього тексту (близького до панегірика Мономаху із «Слова о погыбели Русской земли»), як мені здається, свідчать про існування своєрідних трубадурів при дворі Романовичів, на зразок «славутного певця» Митуси, котрий колись відмовився співати для князя Данила й був схоплений його дворським Андрієм у гнізді боярської опозиції — Перемишлі.

Парафраз у наведеній цитаті з панегірика Роману на першій із збережених часом сторінок Галицько-Волинського ізводу, що прославляв цього засновника династії, свідчить не

Поразка Ігоря Сіверського.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

лише про продовження генеральної лінії цієї пам'ятки — апології Романовичів, а й успадкування ними слави від їхнього великого батька.

Остаточну ж перемогу Данила над ятвягами у 1254–1255 рр. відданий князю книжник прославляє особливо величним панегіриком: Русь оповіщає Польщу про те, «що данину сплатили ятвяги королеви Данилу, синові великого князя Романа. Після великого князя Романа ніхто ж більше не воював проти них серед руських князів¹⁶, за винятком сина його Данила; Бог же дав йому данину, слухняною він зробив Польську землю, на пам'ять дітям своїм, адже Бог дав йому мужність, як про те премудрий хронограф написав». Певно, йдеться про одну з грецьких хронографій, що була джерелом і зразком для руських літописців.

Природно, князі розуміли, що своїми воїнськими досягненнями вони здобувають собі й своєму воїнству славу, — і домагались її. Про це прямо свідчить Галицько-Волинський літопис. Під час війни з Чехією, розпочатої Данилом Романовичем 1252 р. у союзі з угорським королем і заради допомоги синові Роману, з яким воював чеський королевич Оттокар, «А Данило-князь хотів піти воювати і заради

¹⁶ Йдеться про гучну перемогу Романа Мстиславича над ятвягами у 1197 р. (Летопись по Ипатскому списку. — С. 471).

Поразка Всеслава Полоцького.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

короля і заради слави — адже не було раніше в Руській землі нікого, хто б завойовував Чеську землю: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий». Масштаб цієї успішної кампанії підкреслено посиленнями на великих предків, котрі цілком заслужили воїнської слави: Володимира Святославича і його батька Святослава Игоревича.

Стяг. Хоругва

Стяги на Русі символізували воїнську честь і славу. Ними називали різнокольорові довгасті шматки тканини, прикріплені до ратищ. Дуже умовні зображення стягів можна побачити на мініатюрах Радзивілівського літопису й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. То були зовсім не знамена (як можна прочитати у багатьох працях з історії давньоруського воєнного мистецтва¹⁷ і навіть в енциклопедіях), а рід воїнських значків, подібних до тих орлів, що були у давньоримському війську. Знамена й на Русі, і в Центральній, і в Західній Європі з'являться лише через кілька століть. Більшість істориків гадає, що стягами також іменували воїнські

¹⁷ Див. про це: Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944; Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии. — М., 1972.

Битва руських з половцями.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

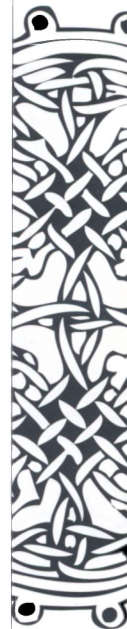
з'єднання: полки та їх частини¹⁸. На користь такого припущення начебто говорить, наприклад, свідчення літописця про те, що переможене Новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 р. військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава — 13 стягів¹⁹.

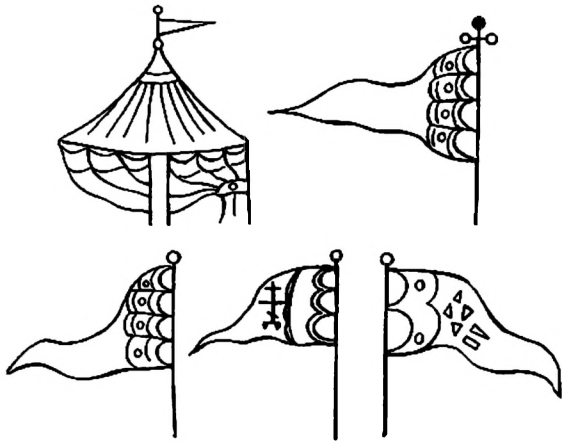
Стяги і хоругви, що виготовлялися з нетривкого матеріалу (переважно з тканин), були недовговічними. До наших днів, наскільки мені відомо, не дійшло жодного стяга або хоругви давньоруських часів. Тому особливо важливим уявляється вивчення мініатюр Радзивілівського літопису, проведене А. В. Арциховським й О. І. Подобедовою²⁰. На думку цих учених, багато ілюстрацій ізводу, складеного у кінці XV чи на початку XVI ст., створено на основі рисунків, що беруть початок у кінці XII або першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, «точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивілівського літопису неодноразово встановлена А. В. Арци-

¹⁸ Див., напр.: Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. — С. 390.

¹⁹ ПСРЛ. Т.4. Новгородская IV летопись. Вып. 1. — 2-е изд. — Л., 1925. — С. 193.

²⁰ Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей. — М., 1965.

Зображення стягів на мініатюрах
Лицьового літописного зводу XVI ст.

ховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен». Проте знамена в Лицьовому ізводі XVI ст. все ж таки зображувались відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності²¹.

Стяги мали важливе значення у походах і під час воєнних дій. Саме місце збирання війська перед походом позначалося встановленням стяга. Ним також мітили місце, на якому військо шикувалося у бойовий порядок.

Стяги в давньоруській літературі бували й символами війська взагалі. Про це свідчить, зокрема, стаття Київського ізводу XII ст. під 1159 р. Того року невдоволені князем Ярославом Володимировичем галицькі бояри (яких він не бажав слухатися) вирішили протиставити йому іншого князя, котрий мав серйозні династичні права на Галицьке князівство, — Івана Ростиславича Берладника, що став ізгоєм 1145 р. після невдалої спроби відбити Галич у свого дядька (й батька Ярослава) Володимирка Володаревича: «Послали до нього галичани²², звелівши йому сісти на коні, і тими словами

приваблювали його до себе, кажучи: „Тільки-но явиш стяги, й ми відступимо від Ярослава“».

У битвах стяги звичайно несли у перших рядах війська. Втрата стяга була ганьбою, — так само, як і втрата прапора у пізніші часи. У 1169 р. воєвода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Лаврентіївський літописець емоційно розповідає: «Сталася запекла січа, і порубали стяговника нашого». Воєвода «вирішив відбити стяг Михалків і настромити на прилбицю²³ і, згуртувавшись, кинулися на половців і стяговника половецького порубали». З цього тексту виходить, що стяги побутували й у половців. У руському війську стяг доручався комусь з авторитетних воїнів, котрого джерела називали «стяговником» або «рындой».

Як уособлення війська, що збирається у похід на ворога, виступають стяги, змальовані у наступному уривку «Слова о полку Ігоревім»: «Комони ржуть за Сулою, — / звенить слава въ Києве; / трубы трубують въ Новеградѣ²⁴, — / стоять стязи въ Путивле». А в іншому місці «Слова» стяг символізує рать, що зазнала тяжкої поразки: «Бишася день, / бишася другий; / третяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы».

Залишити на полі бою стяг означало втратити бойовий порядок і навіть зазнати поразки. Під час міжусобної війни у Ростово-Суздальському князівстві після смерті Андрія Боголюбського між його братом Михалком і небожем Мстиславом «лучники стріляли з обох боків між полками і, не доїхавши, Мстиславичі кинули стяг і побігли».

У перебігу запеклого бойовища з угорським військом та загонами бунтівних галицьких

²¹ Рабинович М. Г. Указ. соч. — С. 171.

²² За цим зовнішньо нейтральним терміном у Київському й Галицько-Волинському літописах звичайно стоять бояри, у цьому разі — члени партії, ворожої князю Ярославу.

²³ Мабуть, ідеться про образ святого патрона, що його звичайно вміщували на лобній частині шолома («прилбице»).

²⁴ Йдеться про Новгород Сіверський, у якому княжив герой «Слова» Ігор Святославич.

бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, «побачив, що стяг Василька [його брата] стоїть і добре той б'ється, і угрів жене, вихопив свій меч й пішов братові на допомогу». У цьому тексті з Галицько-Волинського літопису стяг, що стоїть, стяг, який видно здалека, позначає стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово «стяг» може означати також загін, що перебував під командуванням князя Василька.

Якщо термін «стяг» означав воїнський значок й символізував військо взагалі, то поняття «хоругва» мало більш індивідуальний характер: вона була власністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках — ознакою його особистого полку.

У 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: «Данило же увійшов до свого міста, і прийняв стіл свого отця, і показав перемогу, і поставив на Німецькій брамі свою хоругву». А в 1245 р. відбулася вирішальна для Романовичів битва з уграми й підтримуваним ними військом Ростислава Чернігівського й боярськими загонами, ворожими Романовичам. У кульмінаційний момент бою «Данило ж спостерігав зблизька битву Ростислава, у той час, як Філя в задньому полку стояв з хоругвою... Данило скоро знов напав на Філю, розбив його полк і розідрав навпіл його хоругву». Це справило сильний моральний тиск на угорсько-галицьке військо: «Побачивши це, Ростислав побіг, і кинулися угри тікати». (Обидві цитати з Галицько-Волинського літопису.)

Руські й печеніги перед боєм.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

У 1248–1249 рр. Данило Романович разом з мазовецьким князем Земовитом увійшли у землю ятвягів. Воєвода Лазар, що очолював авангард галицько-волинського війська, з допоміжним половецьким загonom стрімко напав на ятвягів і захопив їхню хоругву. Лише внаслідок запеклого бою руським і мазовшанам пощастило тоді перемогти ятвягів, що мужньо билися.

А 1253 р. Данило Романович здійснив вдалий похід до Чехії, метою якого було справити тиск на суперника його сина Романа, котрий недавно став австрійським герцогом, — чеського королевича Оттокара, — й змусити того залишити Австрію. Руські ратники осадили місто, яке галицький книжник назвав «Насильєм». Жителі міста, «побачивши велику кількість полків, що йшли на них, не витримали, здалися. Здобули руські воїни той град, визволили колодників, і поставив хоругву свою Данило у граді й тим позначив перемогу» (Галицько-Волинський літопис). Як бачимо, і в цьому разі встановлення хоругви на стіні або воротах міста означало переможне завершення кампанії.

Розділ 3

Проведення дипломатії під воєнним тиском

Війна або загроза війни були дійовим засобом проведення зовнішньої і внутрішньої політики на Русі доби удільної роздробленості. Літописи сповнені свідомством того, як встановлювалися мирні відносини і укладалися угоди внаслідок воєнних дій. Та найчастіше, здається, мирні договори підписувалися під воєнним тиском однієї зі сторін — чи то завдяки її перемозі, чи то через небезпеку її вторгнення. Угоди укладалися внаслідок битви, нападу однієї зі сторін на іншу або при небезпеці такого нападу. Зверну увагу на такі найхарактерніші випадки.

Вже на самому початку часів роздробленості воєнний успіх був запорукою вигідного для переможця миру. Коли в Києві 1139 р. помер Ярополк — син Володимира Мономаха, найстарший із синів Мономаха, що залишилися серед живих, В'ячеслав посів великокнязівський престол згідно зі встановленим батьком порядком. Однак глава чернігівського

клану Ольговичів Всеволод захопив Вишгород і стрімко рушив на Київ, а, увійшовши до міста, запалив один з його посадів — Копирів кінець. Мирлюбному В'ячеславу довелося віддати йому стіл (Київський літопис).

Немало відомостей про мирні угоди під воєнним тиском містять літописи у розповідях про велику війну між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким (1146–1151), до якої були втягнені майже всі давньоруські князі. Київ неодноразово переходив з одних рук до інших, а вчорашній великий князь був змушений під тиском переможця підписувати невідгидний для нього мир. Наведені далі факти взято з Київського літопису.

У 1150 р. Юрій Володимирович вибив з Києва Ізяслава і тим безпідставно побоювався розвитку воєнного успіху; він був змушений просити сина Юрія Долгорукого Андрія: «Брате! Введи мене до отця твого в любов», однак Долгорукий відмовив йому в мирі, розраховуючи добитися більшого. Та через рік, після

Начало кнжнъ. спомалъ. гмангоша. лѣ. бѣ. нѣ.
мѣта же спмѣ гвоимъ спомалъ. го брашви многои
хрѣбръ. ни дѣм дѣрѣзѣмъ себѣ зѣмлю. ни зѣмѣ шѣде

Здобуття Іскоростеня київським військом.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

Шла гвѣ шевкнѣ вѣ спомѣ гвоимъ спомалъ. ни ко
рмилець бѣго. а смѣу. нвевеода бѣ гвѣ нѣдѣ. по ѡцѣ мѣн
шимъ. крѣшад дѣрѣзѣмъ. се кнзѣмъ бѣ хороскѣ поимѣ
же поѣ ѡмѣгоу. хаклѣ гвоимъ. ни поимѣмъ гвоимъ

Битва київського війська з дrevлянським.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

вирішальної перемоги Ізяслава Мстиславича над Юрієм Володимировичем, уже переможець продиктував переможеному вкрай не вигідні для того умови договору: повернися до Суздаля, твоя присутність у Південній Русі є небажаною, бо можеш знову навести половців. «Юрій же, не маючи ні відкіля допомоги, а дружина його була частиною перебита, частиною полонена, змушений був неволею, і цілував хрест їм» — Ізяславу і його співправителю В'ячеславу Володимировичу. У тому самому 1151 р. союзник Долгорукого Галицький князь Володимирко, розбитий Ізяславом, принижено просив миру: «Кляняюсь тобі й каюсь своєю виною, тому що є винний перед тобою; нині ж, брате, прийми мене до себе», тобто визнав себе васалом київського государя.

Як мовилося, далеко не завжди мирні угоди уклалися після перемоги одної зі сторін. Набагато частіше війсьним тиском, загрозою нападу або вторгнення робили поступливішим одного з учасників перетрактатів. Ще коли в Києві княжив Всеволод Ольгович (1139–1146), йому довелося приборкувати свого непокірного васала, Галицького князя, «многоглаголивого» Володимирка, як іронічно називає цього

хитрого політика київський літописець. Всеволод зібрав під своїми хоругвами майже всіх давньоруських князів, одержав допомогу від краківського князя і пішов на Галич. Швидко зметикнувши, що йому не встояти проти величезного війська Всеволода, Володимирко заплатив велику контрибуцію в 1400 гривень срібла і підписав мир: «Всеволод же цілував його з братією і помирився з ним».

Поєднуючи засоби військового примусу з дипломатичними і використавши свого тодішнього союзника Святослава Ольговича, Юрій Володимирович Долгорукий змусив клан Давидовичів передати йому стольний град Русі в перші місяці 1155 р. Спочатку Святослав звернувся до свого брата у перших Ізяслава Давидовича, тоді київського князя, зі словами: «Поїдь, брате, з Києва, бо йде на тебе Юрій». Спершу Ізяслав не погодився. Тоді Святослав заявив йому: «Піди з Києва... А я поступлюсь тобі Черніговом», але й тут Ізяслав відмовився віддати стольний град Долгорукому. Нарешті, до справи втрутився сам Юрій Володимирович, гнівно кинувши йому слова: «Мені отчина Київ, а не тобі!» Певно, ці слова були підкріплені численним військом Долгорукого, котрий

тамо словєю. и приишише ѿ ггареймъ добра мѣчѣсть.
 рѣша ѿ мнѣ оушны и горевы смѣти. и повелѣтъ загыта
 пня живы. и загыташа и.

и посла ѿ ггареймъ: да дѣла прогнѣтѣ
 во. то прииши темъ жа мѣчѣти. да въ величѣти

Помста Ольги над древлянами: древлянських послів у човнах несуть у яму.
 Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

стояв на підступах до Києва. Інакше чому б це Ізяслав почав виправдовуватися перед ним: «Чи сам в'їхав до Києва!? Посадили мене кияни».

Але не у всіх випадках воєнний тиск здійснювався безпосередньо і відкрито. У 1196 р. на зривала війна поміж Ольговичами на чолі з Ярославом Всеволодичем, що сидів у Чернігові, й Рюриком Ростиславичем Київським. Всеволод Велике Гніздо, старійший і найсильніший государ на Русі, грізно звелів Ярославу: «Києва тобі під Рюриком не шукати, а під

Давидом [братом Рюрика] Смоленська не шукати; і водив [Всеволод] Ярослава до чесного хреста й усіх Ольговичів». Наступного року Рюрик Ростиславич поскаржився на Ольговичів, що використовують проти нього бунтівного зятя Романа Мстиславича і намагаються відібрати у нього Київ. Всеволод шляхом дипломатичного тиску примусив Ольговичів до миру з Рюриком.

Отже, війна або загроза війни були дійовим засобом ведення дипломатії на Русі.

ВІЙСЬКО

частина

2

Розділ 1

Воєводи

Далеко не завжди князь перебував на чолі свого війська або дружини. Часто, особливо з настанням XIII ст., військом керували воєводи. До того ж деякі князі (наприклад, Ярослав Володимирович у другій половині XII ст. або Володимир Василькович в останній третині XIII ст.) воліли залишатися вдома, посилаючи з військом вірних і досвідчених воєвод.

З настанням XIII ст. масштаби воєнних операцій руських військ значно зросли. Зробилося численнішим саме військо, зростає кількість полків у ньому, союзники ж (чорні клобуки) перетворилися на окремі воїнські частини: стрільців і легку кавалерію. Все це здебільшого робило просто неможливим оперативне керівництво походом і особливо — боєм — з боку самого лише князя. Воєводи з перебігом часу все частіше виступають на сторінках джерел — і насамперед в описах бойових дій і походів.

Найсправді, літописи середини — другої половини XII ст. не так вже й часто згадують воєвод. У ті часи князь залишався все ж таки головним і в більшості випадків єдиним керівником свого війська. Воєвод джерела називають рідко.

У 1146 р. біля валів Києва сталася вирішальна битва між військами Ігоря Ольговича, що сидів у Києві, і його небожа, Волинського князя Ізяслава Мстиславича, котрий претендував на головний руський стіл. Вона докладно описана в Київському літописі. З огляду на атаку авангарду Ізяслава — кінноти чорних клобуків («переїхали берендеї через Либідь і захопили обоз Ігоря перед Золотими воротами й під садами») — Ігор звелів поїхати до своїх полків «Улебові тисяцькому своєму та Іванові Войтишичу». Обидва вони належали до числа ближніх до князя бояр. Та цей приклад не можна вважати характерним для керівництва воєнними операціями у Південній Русі середини XII ст. Адже Ігор Ольгович, маючи хворобу ніг, не міг ходити і ледве їздив верхи. Він доручив загальне командування військом своєму братові Святославу. Звичайно, Ігор скористався з допомоги своїх довірених воєвод.

Як згадувалося, Галицький князь Ярослав Володимирович не ходив у походи на чолі своєї рати, доручаючи її воєводам. Так було і в 1159 р. під час міжусобної війни між Чернігівськими князями Ізяславом Давидовичем і Святославом Ольговичем. На допомогу Святосла-

ДЕЛАША ЧАШЮ. ЯКО ВЛЯШЕ ЛОВЪ Е Н ПЪЯ ХО Н З НЕГО СВИМА
 ДЪЖИ ПРИМДКЪ КЪ Е БО. КОЯ РОПОЛКО. Н БЫ В СГЪ А БЪ ПЪ
 КМЪЖИ МЪ Е. КМ:

ВЛѢ СЪ У. ПѢ АЧА КМЪЖИ ПМЪ РОПОЛКЪ ВЛѢ СЪ У ПѢ.

Загибель Святослава в битві з печенігами. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

ву наспів князь Володимир Андрійович із своїм полком і «Тудор Єлчич із галицькою допомогою прийшов» (Київський літопис).

Значно багатшими є відомості про воевод, що керували князівськими полками, у давньоруських джерелах XIII ст. Насамперед — у Галицько-Волинському ізводі. Князівські воєначальники виступають на його сторінках часто і, можна сказати, постійно. Створюється враження, що воеводи не лише командували військом чи його підрозділами, а й проводили самостійні бойові операції, — певна річ, за дорученням своїх государів.

Майже всі згадки про них у Галицько-Волинському літописі стосуються воєначальників Данила і Василька Романовичів. Однак у тому джерелі трапляються нечисленні звіст-

ки про воевод Мстислава Мстиславича Удатного, котрий сидів у Галичі з 1219 по 1228 р. Незабаром після вокняжіння у Галицькій землі Мстислав воював з поляками і «послав Дмитра, Мирослава і Михалка Глібовича проти них до Городка».

Але в цьому випадку немає впевненості в тому, що названі галицьким книжником воєначальники були послані неодмінно від Мстислава. Як відомо з Галицько-Волинського ізводу, Мирослав був довіреним боярином і воеводою Романовичів. Серед воєначальників Данила у цьому джерелі неодноразово згадано й Дмитра. Залишається сам лише Михалко Глібович. До того ж Мстислав Мстиславич серед усіх князівських занять найбільше любив війну, і навряд чи він часто доручав свою дружину

й нечисленне військо (яке звичайно мав) кому-небудь із своїх воєвод. Зате Романовичі, насамперед старший, Данило, часто й систематично використовували власних воєначальників під час майже постійних воєнних дій, які їм довелося вести протягом багатьох десятиліть.

Одним з видних бояр і воєвод князя Мстислава Мстиславича був Гліб Зеремійович, котрого неодноразово згадує Галицько-Волинський літопис. У воєнному епізоді 1219 р. Гліб разом з Мирославом і Дмитром тисяцьким знаходяться разом з Данилом в обложеному уграми Галичі. Тодішній Галицький князь Мстислав Удатний звелів своєму зятеві Данилу вийти з міста, і літописець свідчить: «Данило ж вийшов із Галича з Дмитром тисяцьким і з Глібом Зеремійовичем, і з Мирославом».

Але надалі галицький великий боярин Гліб облишив військову справу і разом із Судиславом очолив ворожу Романовичам партію олігархів, яка прагнула, щоб там не було, перешкодити поверненню Данила на галицький стіл. Бояри повністю підім'яли недалекого Мстислава Мстиславича, і під їхнім впливом старіючий князь постійно ворогував із зятем. У кінці життя, 1227 р., Мстислав, згідно із записами галицького літописця, хотів начебто віддати Галич зятеві, але Гліб Зеремійович і Судислав заборонили передавати Галич Данилові, мовивши йому: «Якщо даси угорському королевичу, то коли захочеш, то зможеш взяти назад під ним; а якщо віддаси Данилові, навіки Галич не буде твоїм». У цих словах вичерпно викладено програму бояр-супротивників вокняжіння Данила Романовича у Галичі. Наступного, 1228 р. «Мстислав великий Удатний князь помер; жадав він бачити сина свого Данила, але Гліб Зеремійович із заздрощів не дозволив цього».

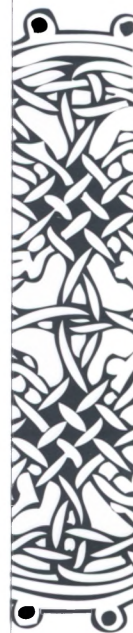
Після кончини Мстислава Удатного Гліб Зеремійович перебіг від королевича до Данила —

досвідчений і політично чутливий глава боярської опозиції Романовичам зрозумів, що становище обложеного у дитинці Галича угорського принца Андрія стало безнадійним, і легко перекинувся до Романовичів, а слідом за ним так вчинило галицьке велике боярство. А 1235 р. Гліб узяв участь у війні між Володимиром Рюриковичем Київським і Михаїлом Всеволодичем Чернігівським. Володимир допомагав Данило, і серед його бояр, що були приставлені ним до київського князя, літописець назвав і Гліба. Розповідь джерела про наступну поразку Данила і полонення Мирослава половцями залишає можливість думати, що серед бояр, котрі зрадили Данила, був і Гліб. Подальші сліди Гліба Зеремійовича, цього уособлення безпринципного, жадібного і амбітного боярства, губляться в Галицько-Волинському літописі.

Тепер звернемось до свідочств цього джерела про воєвод Данила і Василька Романовичів. Під час війни з Польщею 1219 р. «приїхали ляхи воювати, й воювали по Бугу. Послав на них Данило Гаврила Душиловича, і Семена Олуєвича, Василька Гавриловича. І бились вони біля Сухой Дороги¹, і колодників відбили, й повернулися з великою честю до [міста] Володимира». З наведеного тексту виходить, що юний Данило Романович доручив велике (як впливає з результату всієї кампанії) військо своїм воєводам, і ті з честю виконали доручення свого князя.

І пізніше чимало воєвод Данила і Василька Романовичів беруть участь у бойових діях, не раз керують окремими полками і виконують самостійні бойові завдання. У 1241 р., після винищувальної та руйнівної навали монголотатар на Русь, пожвавилась феодальна опозиція Романовичам. Серед численних воєвод, що

¹ Урочище у північно-західній Волині.

вірно служили Данилові й Василькові, літописці виділяють кількох, чий внесок у боях із ворогом був особливо вагомим. Першим серед них був, на мій погляд, Мирослав, котрий виконував, поряд з військовими і воєнними, дипломатичні й адміністративні обов'язки у Волинському князівстві Романовичів. Думаю, що Мирослав доводився братом їхній матері, княгині Анні². Мирослав як один з воєначальників Данила і Василька уперше з'являється на сторінках Галицько-Волинського ізводу в оповіді про міжособну боротьбу в Галицькій землі 1211 р.

Тоді проти Ігоревичів, що узурпували владу в Галичині й на Волині, виставили військо, яке складалося із загонів кількох західноруських князів. Василько тоді княжив у Белзі, оповідає галицький літописець, і прийшли від нього Великий В'ячеслав Товстий і Мирослав, і Дем'ян, і Воротислав, та інших бояр багато, а також воїни від Белза. У літописному оповіданні названо також інших видних воєвод Романовичів: Дем'яна і В'ячеслава, яких неодноразово згадує літопис.

Мирослав і Дем'ян у 1213 р. очолюють полки дванадцятилітнього Данила Романовича у поході проти боярина Володислава, котрий захопив владу в Галичі. Тоді Романовичів підтримали Мстислав пересопницький і Олександр белзький, що княжили на Волині. Літописець лаконічно зауважує, що проти Володислава послали воїнів від Данила Мирослава і Дем'яна. А коли 1219 р. Данило Романович відвоював у краківського князя Лешека Білого західні окраїни Волині й викликав цим його одвітну акцію, волинський князь послав проти польського війська Дмитра, Мирослава і Михалка Глібовича.

Довіреному й досвідченому воєводі Мирославу Романовичі, найперше Данило, доручали вести самостійні бойові дії і навіть укладати з ворогом мирні угоди. Близько 1232 р. угорський король вдерся на Волинь і обложив столярний град Володимир, який обороняло військо на чолі з Мирославом. Літописець з осудом зауважив, що Мирослав тоді був у граді (раніше він був хоробрий), та один Бог відає, чому він тоді збентежився розумом, уклав мир з королем без дозволу князя Данила і брата його Василька. Романовичі не затвердили невідгідної для них угоди, за якою частина Волині відходила до Олександра Всеволодича, а король одержував можливість посадити свого сина в Галичі. Проте Мирослав і по тому не втратив довір'я Данила і Василька.

Незабаром після підписання невдалого миру з Угорщиною Мирослав узяв активну участь у новій війні з нею. Галицький літописець емоційно описує битву руських з уграми, чудово передаючи її жар і милуючись доблестю братів Романовичів. Мирослав тоді перебував поруч з Данилом і допомагав йому керувати боєм.

Останній раз джерело згадує Мирослава у розповіді про війну 1235 р. між Чернігівським князем Михаїлом Всеволодичем, найнятою ним половецькою ордою й Київським князем Володимиром Рюриковичем, котрому діяльно допомагав Данило Романович і навіть особисто прийшов на допомогу. Побачивши величезну орду кочовиків, Данило зібрався рушати додому, але «Володимир просив, а Мирослав підтримав його: «Підемо на поганих половців». Звідси можна зробити висновок, що Данило приставив Мирослава до київського князя як воєнного радника.

Утім, зблизившись з половцями й переконавшись у величезній чисельній перевазі їхньої кінноти, вже Володимир вирішив повернутися, «і Мирослав говорив про повернення», але цьо-

² Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. — 1991. — № 2.

и каї граї . прремышь . чьрвемъ . ии ны гра . иже соуи
до сего дни по роу сь ю вге желтв птн ватичи победы и
взало жннань дань и гла хгаї ко шць и машь

лѣтѣ 5. у. 4. вратнша ватн . ии де на на володн меръ
«поведнїя второе»

Князь Володимир перед походом на Червенські гради. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

му рішуче спротивився Данило Романович, закинувши їм слабкодухість. У битві, що сталася тоді біля порубіжного зі степом київського міста Торчеська, київсько-галицьке військо зазнало поразки від кочовиків, Данилові довелося відступити. Половці схопили Володимира в Торцькому і Мирослава теж, — за підтримки «безбожного» Григорія Васильовича і Молибговичів. У літописі йдеться про зраду галицьких великих бояр, що були у війську Данила, — вони неодноразово зраджували свого князя й зазіхали на його життя.

Київському князю Володимирі незабаром пощастило звільнитися з полону. Але Мирослав, мабуть, помер у неволі, бо Галицько-Волинський літопис, що раніше так багато

приділяв йому уваги, більше не згадує про цього ближнього боярина і воєводу Романовичів.

Важливу роль у війську Романовичів відігравав і згаданий недавно Дем'ян. У 1230 р. «галичани» (ймовірно, дружня Романовичам боярська партія) покликали Данила у князі. У Галичі сидів тоді угорський кородевич із залогою, а голова ворожих Романовичам бояр, Судислав, подався у Пониззя Дністра. «Данило ж, зібравши швидко воїнів, послав Дем'яна на Судислава, а сам князь пішов з малою дружиною до Галича... Судислав не стерпів перед Дем'яном, але побіг у Галич».

Того самого року Данило доручив Дем'янові обороняти недавно відвойований ним в угрів Галич. Становище руської рати, обложеної уг-

„Мероу · глѣспри стѣпайко гѣду · ꙗко предамы пни ꙗро
полка · побѣтгни и зсѣа · и по слѣшае ꙗро полкъ · ии
звѣтъ · и ка твори на възгѣа ро днѣ аюутъ рси:—

И во лодн мнрз вни де вкнѣ вѣ · и ѡ гѣ да хѣ ꙗро полка в ро
нгѣ · нбѣ гла великъ вни · не прнпчандо се днн · бѣ да
кы кромѣ · и рѣ блѣу ꙗро полкѣ · виднши ли ка ко во ѡ ѡ

Володимир облягає Ярополка в Родні на Дніпрі. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

рами в Галичі, було дуже важким: «І обступив король град і послав посла, і заволав посол гучним голосом і рік: „Слухайте словеса великого короля угорського, хай не втішає вас Дем’ян, глаголячи: „Бог вижене угрів із землі нашої!“ — Хай не уповає ваш Данило на Господа“». Та воевода мужньо утримував місто. Мужність Дем’яна була нагороджена: князь Данило привів найманців — половців хана Котяна, а король Бела, зневірившись у можливості здобути Галич, пішов геть від міста (Галицько-Волинський літопис).

Дем’ян був у князя Данила тисяцьким, у цьому разі — одним з головних воєначальників.

У 1231 р. боярські заколоти проти Романовичів досягли вищої точки: було розкрито кілька замахів на життя Данила. Він вирішив звернутися по допомогу до патриціату Галича. Літописець нагріває і без того спекотну обстановку в місті: «Данило скликав віче, адже залишився він сам один із 18 отроками вірними і з Дем’яном тисяцьким своїм». Вічники гаряче підтримали князя, а соцький Микула кинув крилаті слова: «Пане! Не передувивши бджіл, меду не їсти!» Так образно городяни вказали князеві на необхідність жорстокої боротьби з боярами, що прагнули обмежити його владу. Про поширення цього прислів’я в давньоруські часи свід-

чить його використання в одній польській хроніці XIII ст.

Під час битви з уграми 1232–1233 рр. Дем'янові доручили один з трьох основних полків давньоруського війська, двома іншими командували Данило і Василько. В запеклому бою головний удар ворожого війська, в якому були й загони ворожих Романовичам бояр, прийшовся на полк Дем'яна, що здався їм найслабкішим. Та воєвода тримався мужньо, йому допоміг і Данило, котрий вдарив з тилу уграм і зраднику Судиславу. Після цього відомості про Дем'яна, невідомо чому, зникають із сторінок Галицько-Волинського ізводу.

Не рідше від Мирослава літопис називає ще одного видного воєначальника війська Данила і Василька: дворського Андрія. Літопис малює Андрія одним із знаменитих воєначальників (якщо не найвидатнішим!) ратей Романовичів у 40–50-х роках XIII ст.

Уперше згадується воєвода Андрій у Галицько-Волинському літописі в 1228 р. Незадовго перед тим помер луцький князь Мстислав Ярославич на прізвисько Німий і залишив свою частину Волинської землі Данилові. Та цю частину самовільно захопив князь Ярослав Інгварович. Обурені Данило і Василько Романовичі «збрали рать і послали на Ярослава Андрія, В'ячеслава, Гаврила, Івана», котрі розбили й полонили Ярослава Інгваровича, а жителі Луцька здалися Данилові й Васильку, що наспіли. У цьому переліку воєвод Данилового війська Андрій поки що ніяк не виділений.

Зате у воєнних подіях початку 1240-х років дворський починає відігравати одну з цільних ролей у війську Романовичів. Чи не головним вогнищем боярської непокори князям і відкритої боротьби проти них став загублений у Карпатах Перемишль. Туди втік після поразки від Данила боярський попихач і маріонетка на галицькому столі Ростислав Чернігівський.

Данило Романович послав проти заколотників військо на чолі зі своїм випробуваним у боях полководцем Андрієм: «Данило же дворського послав на Перемишль... і почув Костянтин³, що Андрій іде на нього, утік вночі. Андрій же не схопив його, та схопив владику⁴, і слуг його розграбував пихатих» (Галицько-Волинський літопис). На думку Б. О. Рибаківа, дворський взагалі був «головним воєводою князівських військ»⁵. Це твердження потребує обґрунтування джерелами⁶.

Незабаром після переможного завершення походу на Перемишль 1241 р. Андрій взяв участь у масштабному поході своїх князів проти Краківського государя Болеслава. Йому доручили командування одним з основних полків. Літопис сповіщає: «Сам Данило воював біля Любліна, а Василько — по Изволі й по Ладі, поблизу Білої, дворський же Андрій — по Сянові». Похід виявився успішним.

Видатну, одну з вирішальних ролей відіграв дворський Андрій у знаменитій битві при Ярославі 1245 р. з уграми, поляками і загонами бунтівних галицьких бояр. Ще перед боєм Данило послав його до обложеного ворогом Перемишля зміцнити місто й підбадьорити ратників і жителів. У самій же Ярославській битві Данило доручив Андрію полк, що стояв у середині бойового порядку. На той полк мав припасти головний удар ворожого війська, яким командували угорський воєвода Фільній і Ростислав Михайлович Чернігівський. Так воно і сталося.

³ Рязанський князь, що втратив престол і служив Ростиславу.

⁴ Галицького єпископа Артемія, одного з лідерів феодальної опозиції Романовичам у Галицькій землі.

⁵ Рибаків Б. А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. — Ч. 1. — М., 1969. — С. 353.

⁶ Словники давньоруської мови звичайно визначають дворського як «посадову особу при дворі князя, боярина та ін.» (Див., напр.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) в десяти томах. — Т. II. — М., 1989. — С. 449).

БѢШАВѢМКѢ · НЛЮБѢ ВЪ ГРАДѢ КЛИКНОУША · ПЕЧЕНІГѢ ГИМНІБѢ

НѢ БѢШАВѢМКѢ · НЛЮБѢ ВЪ ГРАДѢ КЛИКНОУША · ПЕЧЕНІГѢ ГИМНІБѢ
 КНЯЗЬ ПРИШЕША · ПОБЕГОША РОЗУМОУ ГРАДѢ · НЗЫДІВІЛГАГОДНІВЪ
 КИ · НІ СЛЮБИЛИ КЛОУМЪ · НІ ВІДІВІ ВЪ ЖЕ КМЪ ПЕЧЕНІГѢ КИ НІ ВЪ
 ЗРАТІИ ЕДИ КОПРІТІЧІЮ ВОЕВОДЕ · НРІКТОСІ ПРІНІДЕ · НРІЕМЪ

Печеніги облягають Київ. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

Полк Андрія прийняв на себе удар Ростислава, що призначався полку Данила. Галицький літописець схвильовано повістує: «Андрій же дворський поспішив битися з полком Ростислава, щоб той не зміг вдарити на полк Данила. Страшно списи ламались, неначе від грому тріск був. Багато хто, впавши з коней, загинув, а інші були поранені в тому жорстокому бою на списках». Виконуючи стратегічний задум галицько-волинського князя, Андрій зі своїм полком повільно відходив назад, до річки Сяну, заманюючи супротивника у мішок. Тим часом Данило Романович з добірною дружиною зайшов у тил ворогові й знищив угорський «защадний» (резервний) полк. Після того полки правої й лівої руки зімкнулися, завершивши оточення противника. Далі почалось його винищення⁷.

Командував полком дворський Андрій і у великій кампанії проти ятвягів узимку 1254–1255 рр. Тоді Данилові Романовичу допомагали інші руські, а також польські князі: Болеслав Краківський і Земовит Мазовецький. Він вбудував бойовий порядок, у якому доручив Андрію ар'єргардний полк: руський князь «звелів дворському позаду себе ходити». Далі галицький книжник оповідає, що під час цього походу гонець невірною передав наказ командувача Андрієві, і той спізнився: «І прийшов дворський з полком, і Данило король мовив йому: „Ти зло мені зробив“, а дворський же відповів: „Я не хотів цього, але зло заподіяв посол, не передав правдиво твої слова мені“». Як можна зробити висновок з контексту, Данило Романович сприйняв слова дворського як справедливі. Та після цієї звістки ім'я Андрія зникає зі сторінок Галицько-Волинського ізводу.

⁷ Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. — К., 1996. — С. 140–143.

Серед інших воєвод Данила, що названі в літописі, можна виділити тисяцького Дмитра, В'ячеслава і «печатника» (канцлера) Кирила. Найяскравішою постаттю серед них був Дмитро, згаданий мною в сюжеті про війну Мстислава Удатного і Данила з поляками 1219 р.

Джерела не згадують Дмитра у наступних подіях у Галицько-Волинській Русі аж до 1238 р. У тому році, у зв'язку з наближенням орд Батия до Києва Данило Романович «залишив у ньому Дмитра, і віддав Київ до рук Дмитрові тримати місто проти іноплеменників, безбожних татар». Дмитро очолив оборону стольного града Русі під час облоги його Батием у листопаді–грудні 1240 р. Галицький літописець називає Дмитра тисяцьким, через що деякі історики вважали його київським воєводою. Однак імовірніше думати, що Данило Романович довірив оборону міста своєму випробуваному в боях воєначальнику.

Дмитро мужньо бився з ворогом, перебуваючи у гущі подій: «І вийшли городяни на залишки стіни, — епічно повістує галицький книжник, — і було видно, як тут ламались списи, розлітались на друзки щити, а стріли зачепили світло». Шануючи безмежну мужність воєводи, Батий подарував йому життя, що для жорстокого і шаленого хана було важливим вчинком.

У подальшій розповіді галицький книжник зображує Дмитра кимось на кшталт радника Батия — мовляв, він порадив ханові не баритися в плюндрованій монголами Галицькій землі, а рушити далі, в Угорщину. Літописець пояснює слова Дмитра тим, що він намагався позбавити Русь від загибелі людей і грабунків з боку загарбників. Подальша доля Дмитра в літописі не простежується.

Як було мовлено, «великий В'ячеслав Товстий» уперше названий у літописі в оповіді про події 1211 р., коли Романовичі (вірніше, мати,

що стояла за ними) зважилися вибити Ігоревичів з Галицької та Волинської земель. Цей воєвода прийшов від Василька, що княжив тоді в Белзі, разом з іншими видними воєначальниками: Мирославом і Дем'яном. Незабаром по тому літописець називає В'ячеслава Володимирського серед бояр, котрі восени 1211 р. підсадили Данила на галицький стіл. На наш погляд, у цьому тексті йдеться про великого боярина В'ячеслава Товстого.

На користь такого припущення може свідчити повідомлення Галицько-Волинського літопису про вигнання матері Данила і Василька Анни з Галича на початку 1212 р.: «Княгиня ж Романова, із сином своїм Данилом і з В'ячеславом Товстим утекла до Угрів, а Василько з Мирославом поїхали до Белза». З контексту цього свідчення виходить, що В'ячеслав Товстий був одним з найбільш наближених бояр і воєначальників Романовичів: княгиня приставила його до Данила, так само, як Мирослава — до Василька. За свідченням літопису, в 1228 р. В'ячеслав перебував серед воєвод Данила Романовича, яким князь доручив вибити з Луцька Ярослава Інгваровича. А швидко по тому він разом з Данилом відбивав набіг ятвягів на Берестя. Після цієї звістки літописці більше не згадують про В'ячеслава.

Дещо загадковим виглядає в джерелах ще один воєвода Романовичів — Кирило. Є підстави ототожнювати його з церковнослужителем, що мав таке саме ім'я, поставленого руським митрополитом у Нікеї 1246 р. Якщо це було справді, то свої церковні обов'язки Кирило успішно поєднував з державною і військовою діяльністю, про що свідчить Галицько-Волинський ізвод: «Ростислав зібрав болохівських князів і залишок галичан, прийшов він до Бакоти. Кирило ж печатник тоді був у Бакоті» (1241). Це повідомлення потребує, певно, пояснення.

нво ста вла тина колега корабла · нбы в шю поко
 смю вѣт проу · вѣспа парюу сы сполл · ннда ше кз гра
 нвндѣ в шетрещн ноу боіа ша · нрѣ ша вы гла в шко
 ѡлговн · непогоу блан гра да н м емѣ под а ть ꙗ корж
 ро щешн · н оу ставн ѡ летъ вога · т

двимсо ша ємоу бра шн ѡ вн поіспрн дѣ · нѣ бо

Кораблі Олега під вітрилами ідуть на Царгород. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

Скориставшись з послаблення влади Романовичів у Галицько-Волинському князівстві через винищувальну навалу Батия, їхній давній суперник і ворог Ростислав Михайлович вступив у союз із так званими болоховськими князями і спробував повернути собі Галич. «Болоховські князі» були боярами, що тримали владу в Болоховській землі й служили монголо-татарам, чим викликали гнів і відомщення Данила Романовича. Найменування Кирила «печатником», охоронцем княжої печатки, свідчить про те, що він був одним з найближчих сподвижників князя.

Згідно з літописною розповіддю, Кирило спробував присоромити Ростислава, нагадавши йому про милості, які той мав від Данила. Але, «переконавшись у його непослуху, вий-

шов Кирило на нього з піщцями [піхотою]; він же, побачивши це, пішов геть. Кирило мудрістю и силою втримав Бакоту», — ключову фортецю на Дністерському рубежі Галицько-Волинського князівства Романовичів.

Далі Данило Романович жорстоко помстився болоховським князям: «попрямував на них, їхні гради віддав вогню і греблі їх розкопав», заливши водою з річок ту низинну місцевість. Одним із полків у цій каральній експедиції командував Кирило: «Прийшов Кирило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піщців і трьома сотнями кіннотників, і наказав їм взяти Дядьків град», одне з болоховських міст. Після цього відомості про полководницьку діяльність Кирила зникають із джерел. Далі він (якщо воевода і митрополит та сама особа)

згадується в літопису й іноземних джерелах лише як один з князів церкви.

Часом у Галицько-Волинському ізводі називаються воєводи самого лише Василька. Але й у цих випадках вони звичайно діють спільно з воєводами Данила. Так, у поході на Литву 1255 р. згадані й ті, й інші.

Після завершення життя Данила і Василька Романовичів Галицько-Волинська Русь знову занурилась у прірву удільної роздробленості. Їхні сини наче забули про необхідність спільних дій проти ворогів і ходили, звичайно, у походи нарізно. Серед нечисленних звісток Галицько-Волинського літопису про їхні спільні дії можна навести хіба що декілька. У 1273–1274 рр. «вирішили князі піти на ятвягів... самі князі не пішли, але послали з раттю своїх воєвод: Лев [Данилович] послав зі своєю раттю Андрія Путивльця, Володимир [Василькович] послав із своєю раттю Желислава, а Мстислав [Данилович] послав із своєю раттю Владислава Ломоносого. І воєводи по тому повернулись з перемогою і честю великою до своїх князів».

Майже через десять років Володимир Василькович і син Лева Юрій вестимуть війну

з Малопольщею, допомагаючи своєму союзнику Конраду мазовецькому. І знову їхні полки очолюють воєводи: «Із Мельника ж відрядив [Володимир] із ними воєводу, Василька князя Слонимського і Желислава, і Дуная, а з Юрієвою раттю був воєвода Туйма» (Галицько-Волинський літопис).

Нарешті, 1285 р., за свідченням тільки-но названого джерела, князі знову самі не йдуть у похід, а посилають з полками воєвод. Тоді Володимир Василькович був уже тяжко хворий і, мабуть, не міг їздити верхи; Лев же Данилович, мабуть, розсудив, що коли його брат у перших не пішов у похід, то й йому не личить так чинити: «Лев же і Володимир самі не пішли, але послали воєвод: Лев послав зі своєю раттю Туюму і Василька Бельжанина і Рябця, а Володимир послав із своєю раттю Василька князя і Желислава, і Олов'янця, й Вишту». Як бачимо, Желислав служив Володимирові протягом багатьох літ. Напевне, й Слонимський князь Василько належав до числа постійних воєвод Волинського государя Володимира Васильковича. Те саме, гадаю, можна сказати і про Туюму, котрий служив Леву Даниловичу і його синові Юрію.

Розділ 2

Воїни

Військо Давньої Русі було неоднорідним за складом. Для участі у великих походах і битвах об'єднувались всі наявні у князів сили: власні дружинники, загони бояр, міське й сільське ополчення. Тоді як у сутичках між князями або для боротьби з невеликими загонами кочовиків використовували лише дружини. В XI–XIII ст. київські князі постійно залучали до своїх походів і битв степових союзників — чорних клобуків. Вони також використовували найманців: спочатку варягів і печенігів, а в описуваний у моїй книжці час (XII–XIII ст.) — половців, угрів, поляків та ін. У ролі найманців з кінця XI ст. особливо часто виступали степові вороги Русі — половці. Найманці бували й руського походження (наприклад, бродники). Літописи зберегли багато відомостей про склад і порядок комплектування війська Давньої Русі

На Русі в середньовіччі, особливо починаючи з XIII ст., військо збирали й організовували за територіальним і феодално-ієрархічним принципом. Сюзерени, князі й великі бояри, скликали під свої стяги васалів і слуг, що жили на належних їм (або залежних від них) землях. Людей на військову службу набирали по кня-

зівствах, волостях, містах і вотчинах. Вони приходили на чолі з власними воєводами. Як не раз відзначали історики, давньоруське військо складалося з окремих феодалних загонів, до яких входили також діти бояр, дещо пізніше (після середини XIII ст.) дворян, а також ополченців¹. Так само комплектувалися збройні сили у більшості європейських країн, зокрема у Польщі, Чехії, Угорщині, Литві.

Галицько-Волинський ізвод у розповіді про прихід Данила Романовича на допомогу угорському королю в 1249 р. доніс до нас яскравий образ руського війська і його полководця: «Німці² дивувалися озброєнню татарському: адже були коні в личинах і в коярах шкіряних, а люди в ярицях, і великою була світлість [руських] полків — від блиску зброї». Данило Романович перейняв у монголо-татар легкі захисні панцирі, виготовлені з товстої (бичачої) шкіри з металевими накладками. Шкіряні шоломи («личини») захищали голову коня, а важ-

¹ Див. напр.: *Кирпичников А. Н.* Факты, гипотезы и заблуждения в изучении русской военной истории XIII–XVI вв. // *Древнейшие государства на территории СССР.* 1984 г. — М., 1985. — С. 232–234.

² Австрійські послы до короля.

ка попона («кояра») — тіло. Вершники були в легких і міцних шкіряних латах — «ярицях». Князі, бояри і старші дружинники у XII–XIII ст. носили металеві кольчуги й панцирі на зразок західноєвропейських лат.

Вміщений далі в літописі словесний портрет Данила Романовича являє собою найбільш докладний у давньоруських джерелах опис парадного похідного одягу князя: «Кінь під ним був на диво, сідло з паленого золота, стріли й шабля прикрашені золотом та іншими прикрасами, вартими подиву, кожух [каптан] з грецької парчі, обшитий широким золотим мереживом, і чоботи зеленого сап'яну, шиті золотом».

Яскравий образ галицько-волинського війська на марші зберегло те саме джерело, описуючи війну Данила проти ятвягів, у якій взяли участь польські й інші руські князі. Вони одногосно обрали Данила керівником походу: «Бо ти є король³, голова всім полкам... Данило ж, вишикуваши полки, наказавши, кому і де з полком ходити, сам рушив наперед; а стрільців пустив попереду, інші йшли обабіч дороги. Він звелів дворському йти за собою, сам же їхав оточений малою кількістю озброєних отроків».

Склад війська

Руське військo у XII–XIII ст. складалося з людей різних суспільних верств. У ньому були бояри, і дружинники, і представники заможно́ї міської верхівки (патриціату), і «проті люди», і смерди-селяни. Не випадково стара дружинна термінологія поступається перед професійною (вершники-снузники, піщці) або

загальновійськовою (вої). У боях використовуються різні поєднання родів військ, що не траплялися на ту пору: піхота б'ється з кіннотою, кіннота спішується, не втрачаючи своїх наступальних якостей, лучники вступають у бій навіть тоді, коли «оружников не бывшем с ними», а «снузники»⁴ примушують тікати супротивника, не дочекавшись допомоги стрільців. Монголо-татарська навала 1237–1241 рр., що струсоннула підвалини суспільства, порушила кастову замкненість війська і відкрила до нього доступ усім верствам суспільства⁵.

Термінологія джерел стосовно найменувань давньоруських воїнів чи окремих їх груп залишається неясною. У джерелах, що відбивають історію Русі IX—початку XII ст., часто трапляється термін «вои», що пізніше використовується рідше. Тривалий час історики вважали, що воями в літописах та інших пам'ятках давньоруської писемності називали народне ополчення — на відміну від дружини, члени якої називалися начебто «князькими мужами»⁶. Та проведене П. В. Лукініним спеціальне дослідження питання привело його до аргументованого джерелами висновку, що «слово «вои» не було строго визначеним терміном. Воно могло прикладатися до зовсім різних об'єктів: дружини, всього війська, частини війська, найманців.

Неодноразово у звістках джерел військо поділяється на дружину і полки. Під час війни Київського князя Ізяслава Мстиславича з Галицьким Володимирком Володаревичем 1151 р. перший закликав на допомогу свого союзника, угорського короля Гезу II: «Король же, те почувши, послав до своєї землі по свою дружину

⁴ Звичайно легка кавалерія.

⁵ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — С. 7, 12.

⁶ Серед літератури новішого часу ця думка найбільш категорично висловлена І. Я. Фрояновим (Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л., 1980. — С. 187, 203 та ін.).

³ Похід відбувся узимку 1254–1255 рр., після того, як у кінці 1253 р. Данило коронувався у Дорогичині надісланим від папи вінцем. Відтоді, і навіть раніше, літописці звать його «королем».

и по всі свої полки». Ясно, що київський літописець скористався термінологією, прийнятою в давньоруській військовій справі. Але, як буде показано далі, термін «дружина» все рідше згадується в літописах XII–XIII ст. — у порівнянні з джерелами попереднього часу.

Комплектування війська

Особливий інтерес являє метод комплектування війська на Русі доби удільної роздробленості. Якщо у часи існування відносно єдиної Давньоруської держави київський князь у разі масштабної війни чи великого походу створював військо із власної дружини, дружин залежних від нього обласних князів і народного ополчення, то з середини XII ст. цей метод суттєво змінюється. Держава відтоді складається з півтора десятків автономних князівств і земель, государі яких зовсім не вважають себе зобов'язаними сліпо коритися київському володареві й воліють вступати з ним у договірні відносини. Подібне становище існувало в Південній Русі протягом XIII ст.

У другій половині XII, особливо ж у XIII ст., суверени Галицької й Волинської земель часто змушені були збирати своє військо із загонів залежних від них удільних князів і бояр. У 1211 р., коли галицькі бояри (аби позбавитися від князів-Ігоревичів, що узурпували владу в Галицько-Волинській Русі) покликали на княжіння 10-літнього Данила, котрий перебував у вигнанні в Угорщині, його прихильники змушені були збирати військо тільки-но згаданим способом. Галицько-Волинський літопис розповідає, що брат Данила Василько княжив тоді в Белзі: «І прийшли від нього Великий В'ячеслав Товстий, і Мирослав, і Дем'ян, і Воротислав, багато інших бояр, а також воїни від Белза, а від Лешка із Польщі Бернатович із багатьма поляками, і від Пересопниці прибув Мстислав

Німиий з багатьма воїнами, а також Олександр Всеволодич белзький із братом з Володимира з багатьма ратниками, Інгар же прислав сина свого з Луцька, й із Дорогобужа, з багатьма воїнами, і з Шумська. І ще приїхали половці Романовичу на поміч». Такий строкатий склад війська, що збиралось увести малолітнього Данила до Галича, можна пояснити тим, що у княгині Анни та її синів не вистачало можливостей, щоб власними силами досягти бажаного.

Спливе два роки, й Данило (за порадою матері й боярського оточення) вирішить підтримати пересопницького князя у поході на Галич: «Мстислав пересопницький рушив на Галич. Лешек⁷ же узяв Данила з Кам'янця, а Олександр Всеволодича з Володимира, а Всеволода, брата Олександра, з Белза, кожного з своїми воїнами. Було в Данила більше, ніж у інших, воїнів сильних, адже були великі бояри отця його всі у нього» (Галицько-Волинський літопис). Зрозуміло, що військо самого Данила складалося в основному із загонів, приведених волинськими боярами, що залишилися вірними Роману Мстиславичу та його родині.

Велике військо зібрали руські князі перед битвою з монголами на річці Калці 1223 р. Галицький літописець свідчить: «І прибула тут до них вся земля Половецька, і чернігівці приїхали, й кияни, і смолняни, й з інших земель. А галичани й волиняни — кожен з своїми князями, а куряни і трубчани, і путивльці, кожен з своїми князями, прийшли на конях».

Таке різнокаліберне військо мало ту велику ваду, що було погано організоване, кожна його частина підкорялася своєму князеві (чи воеводі); половецька ж орда зовсім не вмiла битися в регулярному строю, що й призвело до поразки цього великого війська у Калкській битві 1223 р.

⁷ Польський князь був тоді сувереном Волині.

Навіть у короткий (в історичному сенсі) час існування об'єднаного і сильного Галицько-Волинського князівства (1245–1264) Данилові й Васильку доводилося вдаватися до описаного способу комплектування війська. 1255 року, під час війни з ордою татарського полководця Куремси, Романовичам довелося їхати до Володимира і нашвидкуруч збирати військо, молячись Богу, щоб він захистив їх від навали татар. Вони не могли зібрати достатню кількість дружини й посилали гінців до залежних від них князів і бояр з вимогою надати озброєних людей.

У наведеному тексті слово «дружина» означає військо взагалі. Та відійшли у минуле часи (X–XI ст.), коли дружина була найважливішою, а то і єдиною складовою княжого війська. Тому в літописах середини XII–XIII ст. все частіше дружина ототожнюється з військом у цілому. У 1151 р., під час активної оборони Києва Ізяславом Мстиславичем від Долгорукого, бачачи активність легкої кінноти Юрія, Ізяслав вирішив протиставити їй найбільш боєздатну частину свого війська: «Ізяслав це побачив і звелів нарядити дружину із зібраних у полках бійців, а самих полків не рушати» (Київський літопис).

У цьому самому значенні київський літописець використав слово «дружина» в описі сутички за Київ у 1154 р. між Ростиславом Мстиславичем і його небожем Мстиславом Ізяславичем з Ізяславом Давидовичем, котрого підтримав син Долгорукого Гліб. Тоді Ростислав із своїм союзником Святославом Всеволодичем виступили з Києва до Пересечна й почали збирати дружину. Приведені Глібом половці вступили у перестрілку з людьми Мстислава Ізяславича, що сидів у Переяславлі, але ті здійснили вилазку й відігнали кочовиків. Після цього Ростислав вирішив піти на Ізяслава Давидовича до Чернігова і став проти Вишгорода, скупчуючи свою дружину.

Подібне використання слова дружина (у значенні війська) простежується в Галицько-Волинському літописі аж до кінця XIII ст. У 1288 р. онук Данила Романовича Юрій спробував здобути польське місто Люблін, що колись належало, хай короткий час, його дідові. Розгніваний відмовою городян впустити його до Любліна, Юрій розпустив дружину свою «воювати» (тобто, грабувати місцеву людність), і взяли вони полону багато».

Дружина

Проте в середині — другій половині XII ст. слово дружина ще вживається у своєму прямому значенні, хай і не так часто, як у попередній час. У 1150 р., під час тривалої війни за Київ з Юрієм Долгоруким, Ізяслав Мстиславич вирішив вивести з гри союзника Юрія — Володимирка Володаревича Галицького. Він вдався при цьому до воєнних хитрощів: «І надумав Ізяслав з дружиною своєю піти вночі до Мичська», залишивши на місці свого табору безліч запалених вогнів, щоб створити враження, що він залишається у таборі. На мій погляд, у цьому разі князь здійснив стрімкий рейд до волинського міста Мичська з самою лише дружиною (Київський літопис).

Ще більш виразною бачиться мені згадка про дружину в продовженні цієї розповіді про похід Ізяслава на Юрія, котрий сидів тоді в Києві: «І мовив Ізяслав брату своєму Володимирі: „Поїдь ти попереду на Білгород, а ми всі посилаємо з тобою дружину свою молодшу“». Молодша дружина, за визначенням сучасного словника, це «нижчий розряд дружини, що займається воєнною службою, свита, охоронці князя»⁸. Молодша дружина, мабуть, включала до свого складу «отроков» і «детских».

⁸ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. III. — М., 1990. — С. 92.

Руський шолом XII ст. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Описуючи війну смоленських Ростиславичів з військом Андрія Боголюбського, що намірився поставити Київ і всю південну Руську землю під свою владу, київський літописець сповіщає, як Мстислав Ростиславич «виїхав із града [Вишгорода] з дружиною своєю, і розігнала дружина його і вдарила на обоз Андрія, і багатьох колодників захопила. Мстислав же багато поту витер з дружиною своєю, і немало мужності показав з мужами своїми». Важко сумніватися в тому, що і в цьому контексті йдеться про саму лише князівську дружину, яка складалася із важкоозброєних вершників.

Важливою уявляється згадка про «передню дружину» у літописній звістці 1191 р. про похід новгородського князя Ярослава: «Ходив князь Ярослав на Луки і взяв із собою новгородців і передню дружину» (Новгородський перший літопис). У цій звістці військо, набране з новгородців, літописець відрізняє від княжої «передньої дружини» — джерела її ще називають ліпшою, кращою, старшою. Це насамперед радники князя, бояри, що посідали військові посади⁹. Деякі історики вважають, що старша дружина називалася ще й «отнею» (батьківською). Отже, дружина була неоднорідною, у ній існували градації, соціальний і статусний поділ.

Дружина — не лише давньоруське явище. У західноєвропейській історії їй відповідають рицарі, що складала загони добірних воїнів короля, герцога, графа та ін. Вони були важкоозброєними, закутими у броню вершниками. Їхня верхівка складала ближнє коло сюзерена, якась частина була його радниками і адміністраторами. Рицарів, так само, як дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів склалися з кількох сотень воїнів).

Збільшити їхню кількість було непросто, бо озброєння й добрі коні коштували дорого, крім того дружинники, як і рицарі, повинні були володіти видатними бойовими якостями. Як писав історик цієї теми, вже у X ст. на Заході розвинулась і стабілізувалась «культура і самосвідомість професіоналів ратної справи, що складались, як правило, з вільних людей»¹⁰. Це саме можна сказати й про давньоруських дружинників, особливо кращих — «передних», старших.

Але, все-таки, з плином часу роль і значення дружини й дружинників на Русі поступово зменшились. Дружинники сідають на землю, перетворюються на землевласників, і менш охоче, ніж раніше, займаються військовими справами. Не випадково з середини XII ст. згадки про дружину в джерелах робляться все рідшими. Тоді багато старших дружинників замінюються в державному апараті — найближчому оточенні князя — молодшими, навіть людьми, зовсім не зв'язаними з дружиною. У джерелах з'являється термін «дворяни», тобто люди князівського двору. Вони перебували в службовій і особистій залежності від князя. Про зменшення ролі дружини в суто військових і воєнних справах виразно свідчать джерела, насамперед літописи.

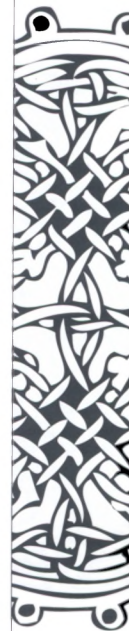
Полки

Слово «полк» (пълкъ, пълкъ, плкъ, полкъ) мало у давньоруській мові кілька значень. Насамперед це військо у цілому, його підрозділ, загін; битва, бій; війна, похід; стан та ін.¹¹ Далі йтиметься про полк в основному як військо або частину війська.

¹⁰ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987. — С. 339.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 2. — СПб., 1895. — Стб. 1747–1749.

⁹ Словарь древнерусского языка. — Т. III. — С. 92.

Вперше слово «полк» згадано у Повісті временних літ у 946 (відповідає 945-му) році. Тоді Ольга з військом пішла до древлянської землі з метою приборкання її племінних князів. Війська противників зішлись, і «коли зішлись обидва полки для бою, Святослав кинув списик у древлян». У цьому тексті йдеться про полки як про війська Ольги і древлян.

Але цей же літопис знає для X ст. (968 р.) й дещо інше розуміння слова «полк». Тоді печеніги обложили Київ, залишений Святославом, котрий подався до Болгарії. Київський воєвода Претич вдався до хитрощів, здійнявши шум, ніби рухається велике військо. Печеніги відступили від міста, а їхній хан розпочав переговори з Претичем: «І спитав князь печенізький: „Чи ти не князь?“» Претич же відповів: «Я муж його, і прийшов з передовим загоном, а за мною йде полк із князем, незліченна їх кількість». Тут полк — основні сили руського війська.

У джерелах середини XII–XIII ст. термін «полк» вживається в основному в значенні підрозділу війська, воїнських контингентів, що складають його. Однак трапляється й розширене розуміння цього поняття, про що йтиметься далі. У другій половині XII–XIII ст. полком звичайно називали частину війська. Чисельний склад полку не був визначений. При шикуванні сил у бойовий порядок поділ на полки був здебільшого основоположним.

У 1146 р. помер Київський князь Всеволод Ольгович, заповівши престол молодшому брату Ігорю. Однак київське віче покликало у князі Ізяслава Мстиславича, внука Володимира Мономаха: «Прийди, княже, до нас, хочемо кинути стяг [Всеволода], прийди зі своїм полком до Києва». Ізяслав, чий агент пообіцяв киянам свободи й вольності, що їх так не вистачало за часів правління Всеволода, прийшов «до валу,

і тут став з полком біля валу. Кияни ж окремо стали біля Олегової могили, їх було надзвичайно багато». Як виходить з подальшої розповіді київського літописця, то були прихильники Ізяслава, які скликали ополчення.

Захоплений зненацька Ігор спробував організувати опір, вважаючи себе, напевне, ще господарем становища. Він звернувся до брата Святослава і небожа Святослава Всеволодича із закликом: «„Поїдьте, брате, до своїх полків, хай нас із ними Бог розсудить“; те саме він сказав своєму тисяцькому Улібу й воєводі Івану Войтишичу: „Поїдьте до своїх полків“. І приїхав же Уліб до свого полку, так само й Іван». Однак невміле керівництво битвою Ігорем, його братами і воєводами, до того ж, відсутність єдиного командування, призвели до тяжкої поразки київського князя й переходу престолола до Ізяслава (Київський літопис).

Подібну картину розташування полків перед битвою відбито у цьому літописі за 1151 р., коли Ізяслав Мстиславич зустрівся біля валів Києва зі своїм суперником і дядьком Юрієм Долгоруким. Тоді Юрій, зібравши полки, рушив до Києва і став біля річки Либеді. Ізяслав став проти нього перед Золотими воротами. Союзник Ізяслава Чернігівський князь Ізяслав Давидович розташував свій полк між Золотими і Жидівськими воротами. А брат Ізяслава Мстиславича Ростислав отаборився перед Жидівськими ворітьми, Городоцький князь Борис Всеволодович вишикував свій загін біля Лядських воріт. Йдеться про розташування тих полків, що були під рукою Ізяслава. Про це свідчить і подальша розповідь літописця і, головне, чіткий порядок розподілу військових контингентів, що могло статися лише у разі об'єднання воїнів у полки і обов'язково під спільним командуванням.

Полки формувались, ймовірно, протягом тривалого часу. І збирали їх для війни чи похо-

ду заздалегідь. Але у літописах трапляються також звістки про спішне збирання полків унаслідок небезпеки, що виникала раптово. У 1160 р. Святославу Ольговичу, що сидів у Чернігові, довелося відбивати напад брата у перших Ізяслава Давидовича, котрий претендував на чернігівський престол: «І була звістка Святославу, що Ізяслав перебрідає Десну, а половці воюють... І нашвидкуруч Святослав нарядив свій полк, а по Володимира Андрійовича¹² й по Рюрика¹³ послав стрімко. І Володимир в той самий день притяг з полком своїм і з київським полком, і Тудор Єлчич з галицькою поміччю прийшов спішно» (Київський літопис).

Перед нами — картина гарячково-швидкого збирання полків і закликання союзників у зв'язку з несподіваним, мабуть, вторгненням противника. При цьому галицька «поміччя» не була організована у полк. Певно, то були якісь збірні загони.

Військо, що складалося з полків, звичайно було дисциплінованим і корилося єдиному командуванню. Так бувало і тоді, коли полки стояли у бойовому порядку, й тоді, коли вони були на марші. У битві з Долгоруким біля Києва 1151 р. «Ізяслав же в'їхав у свій полк і послав по усіх своїх полках, кажучи: „Дивіться ж на мій полк: як тільки рушить мій полк, то й ви ідіть“» (Київський літопис).

Галицькі й волинські полки у 1223 р. на марші підкоряються своєму командувачу — Галицькому князю: «Мстислав же Мстиславич звелів спочатку перейти ріку Калку Данилові зі своїм полком й іншим полкам із ним; а сам за ними перейшов, а сам їхав у сторожі», оповідає галицький літописець. Книжник відбив послідовний і чіткий рух полків за наказом Мстислава, сам же князь їхав «у сторожі» за ними,

тобто, в ар'єргарді, оскільки, мабуть, існувала небезпека раптового нападу монголів з тилу.

Найбільш яскраво, здається, літописці розповіли про участь полків у міжкнязівських битвах, якими була так багата історія Русі доби роздробленості. У 1151 р. Ізяслав Мстиславич у союзі з угорським королем Гезою II «воювали» ворога Ізяслава й союзника Долгорукого, Галицького князя Володимерка. Після побудови спільного бойового порядку й виходу галицьких полків на позицію проти союзників «побачив полки Володимира король, і швидко кинув на них всі свої полки, кожний у свій брід [через річку], і в'їхали з усіх боків у полк Володимир, і так потоптали його, багатьох тут побили, а інших затоптали, а ще інших схопили» (Київський літопис).

Піднесено-поетичний образ битви, яку князь блискавично виграє зі своїми могутніми полками, створив безіменний автор «Слова о полку Ігоревім»: «Святъславъ грозный великий киевский грозою / бяшетъ притрепальъ своими сильными плъкы / и харалужными мечи; / наступи на землю Половецкую, / притопта хльми и яругы, / взмути рѣкы и озеры, иссуши потоки и болота. / А поганого Кобяка из луку моря / отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ / яко вихрь, выторже». Дійсність, утім, була зовсім іншою.

У цьому емоційно-барвистому відображенні походу в Половецький степ Київського князя Святослава Всеволодича і його співправителя, князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича, — походу в цілому успішного, та за результатами незрівнянного з тими, які здійснили Мономах і Святополк Ізяславич у далеких 1103–1111 рр., що призвели до вигнання половецьких орд з південноруських степів, — все максимально гіперболізовано: навіть «железные великие полки половецкые»! Адже насправді половецькі орди зовсім не ді-

¹² Князь Дорогобузький, онук Володимира Мономаха.

¹³ Рюрик Ростиславич, тоді Смоленський князь.

Шолом половецького хана. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

лилися на полки, тим більше залізні, — у поетичній уяві співця «Слова» половецькі воїни були начебто закутими в залізо чи принаймні носили кольчуги, чого й не було. Кольчуги, тим більше панцирі, мали лише хани та їхні найближче оточення.

Але для нас важливим є твердження, що київський князь мав сильні полки, що вважаю вже не перебільшенням, а констатацією факту. Успішно атакувати половців, які за чисельністю звичайно в кілька разів переважали руських, можна було, лише маючи в розпорядженні добре озброєні й організовані війсьські підрозділи — полки.

У наведеному фрагменті «Слова» йдеться про похід руських полків у степ 1183 р. Однією з головних дійових осіб битви, що сталася у його наслідку, був половецький хан Кобяк. Цей похід відбито і в Київському літописі. Книжник починає розповідь про нього урочистими словами: «Бог уклав до серця Святослава, князя київського, і великого князя Рюрика Ростиславича, намір піти на половців, — і послали вони по навколишніх князів». Були зібрані сили південноруських князів, серед них Всеволода луцького, і «з Галича від Ярослава поміч».

Перша битва з кочовиками була запеклою і не дала переваги жодній із сторін. Тоді Святослав і Рюрик ввели в бій більші полки на допомогу. Коли половці зіткнулися з великою руською силою, та ще й побачили тут Святослава з Рюриком, почали тікати. Русь же, прийнявши поміч Божу і вдерлися у бойовий порядок полоців, і почали їх рубати і полонити. Тоді до полону потрапило немало половецьких ханів. Першим названо Кобяка: «І тут схопили Кобяка Карлієвича з двома синами». З літописної розповіді зрозуміло, що бій був завзятим, його наслідок на користь руських вирішив введення «больших полков» і, ймовірно,

особистих дружин Святослава і Рюрика, — адже на половців справила велике враження поява цих князів, котрі, природно, їхали з дружинниками.

Прекрасно озброєні й дисципліновані полки вирішили справу на користь Романа Мстиславича, Галицько-Волинського князя, в його конфлікті з Рюриком Ростиславичем Київським у 1202 р. Тоді Роман випередив похід Рюрика на Галич, як розповідає галицький літописець: «Роман же застеріг їх, зібравши полки галицькі й володимирські», покликав на допомогу чорних клобуків і «ішов швидко з усіма полками до Києва». Він увійшов до міста, схопив Рюрика й вислав його до Овруча, посадивши на київський стіл свого підручного князя Інгваря Ярославича Дорогобузького.

У 1232–1233 рр. Романовичі зустрілися з уграми, яких очолював королевич Андрій, у битві біля волинського міста Шумська. «Василько ж ішов проти угрів [праворуч], а Дем'ян тисяцький ішов й інші полки ліворуч, Данило ж ішов з полком своїм посередині». Полк Данила, що складався з важкої рицарської кінноти, настрахав угрів: «угри побачили той полк і не захотіли битися з ним, але попрямували на Дем'яна й на інші полки». У битві полк Дем'яна, одного з кращих воевод Данила, зім'яв угрів і забезпечив загальну перемогу. Потім Васильків полк гнав угрів до їхніх станів, і стяг королевича підрубали; багато інших угрів тікали аж до Галича», де тоді вони отаборилися (Галицько-Волинський літопис).

Нарешті, залишається ще раз зауважити, що військо, яке складалось із добре озброєних регулярних полків, що рухалися під проводом полководця, справляло сильне враження й психологічний вплив на ворога. У 1253 р. Данило Романович намагався безуспішно здобути чеське місто Опаву, а далі обложив інше місто, яке літописець називає Насильєм. Як свідчить

галицький книжник, коли князь підійшов до нього, жителі, побачивши велику кількість сильних полків, не стали чинити опір і здалися. Здобувши той град, князь відпустив колодників і поставив свою хоругву у граді й проголосив перемогу, а жителів помилував.

Літописці неодноразово захоплюються давньоруським військом, особливо князівськими дружинами. Не раз вихваляють вони й полки, їхню завзятість і блискіт зброї. Під 1176 р. Лаврентіївський літопис описує один з полків князя Мстислава Ростиславича, котрий сидів тоді в Новгороді: «І виступив полк із загір'я, всі в бронях, неначе в льоду [блищали], і підняли стяг». А більш ніж через піввіку Галицько-Волинський літопис у піднесених тонах описує військо Романовичів, що рушило на битву з уграми. Ішло багато полків, «Данило ж ішов полком своїм посередині; великим же був його полк, складався з хоробрих людей, що мали гарну зброю».

В уяві давньоруських книжників полк уособлював добре озброєний і організований воїнський контингент. Тому в літописах «полками» нерідко називаються військові частини кочовиків і волзьких болгар, війська яких насправді на полки не поділялися. У процитованому уривку «Слова о полку Ігоревім» згадано великі залізні полки половецькі, що можна було б віднести на рахунок поетичної уяви його співця.

Та ось у Київському літописі більш раннього, ніж час написання «Слова», року (1169-го) читаємо про зустріч воєводи князя Михайла Юрійовича Володислава з половцями й здобутій спочатку перемозі над ними. Від полонених дізналися, що «великий полк [половців] іде... дочекавшись того великого полку, князь поїхав проти нього». У запеклій битві взяв участь і сам князь Михайл, що наспів з військом, він зазнав кількох поранень і ледве врятувався від смерті.

Згодом половці були наведені на втечу. Словосполучення «великий полк» вжито стосовно половців, мабуть, тому, що орда являла собою велику силу, і руські воїни нелегко впоралися із нею.

Й у самому «Слові о полку Ігоревім» половецькі загони не випадково названо «полками». Оспівавши перше, переможне для руських зіткнення з половцями, автор вигукує: «Съ зарания въ пятюкъ¹⁴ // потопташа поганья плъкы половецкыя...». Словом «полкъ» віддається данина поваги половецькій силі, визначається масштаб (хай і уявний) перемоги війська Ігоря над кочовиками. Та що там половці, вічні й грізні вороги Русі! У Лаврентіївському літописі під 1182 р. відбито похід великого князя Ростово-Суздальського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо на волзьких болгар. Висунуті вперед стрільці побачили болгарський полк.

Описуючи небачену раніше монгольську воєнну силу, літописці віддають належне її могутності й, головне, організації. Тому в літописах нерідко монголо-татарські військові контингенти (тьми, тумени тощо) іменуються полками, що вже більше, ніж у випадку з половцями, відповідало істині. При першій зустрічі з монголами на Калці в 1223 р., коли Данило Романович разом з галицькими і волинськими полками перейшов ріку, він побачив, за словами галицького літописця, «полки татарські».

У той же час деякі руські воїнські з'єднання книжники вперто не називають полками. Це стосується насамперед галицьких збройних контингентів часів князювання Ярослава Володимировича (1152–1187 рр.). Вище наведено опис походу руських князів у степ 1183 р., коли була надіслана «із Галича від Ярослава поміч». А 1167 р. Київський князь Ростислав Мстисла-

¹⁴ У п'ятницю.

вич вирішив захистити торговельні шляхи на південь від половців і зібрав у себе синів і «братію» «з усіма полками своїми». Князі прийшли кожен зі своїм полком, але від Ярослава знову була надіслана «галицька поміч». Під час загальноруського походу на половців 1185 р. на чолі зі Святославом Всеволодичем й Рюриком Ростиславичем до них приєдналися «і галицька поміч, і володимирська, і луцька» (всі тексти з Київського літопису). Можливо, зіграла роль та обставина, що, на відміну від інших князів, Ярослав сам не ходив у походи зі своїми полками, а доручав їх воєводам.

Утім, бувають і винятки з поміченої мною особливості іменування літописцями галицьких воїнських частин «поміччю». Одне з них бачимо у Воскресенському літописі за 1169 р. Тоді правнук Мономаха Мстислав Ізяславич намірився сісти у Києві: «І з'єднався Мстислав з ляхами і з Ярославом Галицьким, і пішов Мстислав до Києва на стіл, и галицьких полків 5 дав йому Ярослав». Напевне, як виходить з подальшого тексту цієї звістки, у книжника виникла потреба точніше, ніж звичайно, визначити чисельність (хай і приблизну) галицької «помічі». До того ж слово «полк» тут поставлене поряд з іменем князя.

СТЯГИ

Літописи наче дають підстави припустити існування ще однієї організаційної одиниці руського війська — стягів. Історики з давніх-давен пір відзначали значення стягів (бойових значків) при веденні битви, особливо масштабної. «До стяга збирались дружинники після перемоги або поразки... стяг був найважливішим орієнтиром серед тисяч різноманітних шоломів і панцирів. За положенням стяга визначали становище війська, розташування сил». Тому суперники неодноразово вдавалися до хитро-

щів, використовуючи стяги ворога, аби дезорієнтувати його. Піднімали ворожий стяг і знищували всіх, хто до нього збігався. Наприклад, 1136 р. Ольговичі підняли на «полчищі» (полі бою) стяг Ярополка Володимировича й перебили дружинників Київського князя, що збіглися до нього. Так само вчинив 1153 р. й хитромудрий Ізяслав Мстиславич, котрий увів супротивника в оману за допомогою галицьких стягів Володимирка Володаревича¹⁵.

Про роль стягів як одиниць членування війська писали й воєнні історики. Наприклад, А. А. Строков твердив, що «по стягах військо шикувалось у бойовий порядок, утворюючи лінію — «полчный ряд»¹⁶. Таке твердження виглядає надто категоричним. Але взагалі про «стяги» як структурні підрозділи війська згадували мало. Більше від інших — А. М. Кірпічніков.

У книзі про військову справу на Русі вчений коротко відзначив, що «членування бойових побудов стягами помітне у подіях XII ст., а на початку наступного століття по таких загонах вівся лік усього війська», пославшись при цьому на статтю М. Г. Рабиновича¹⁷. Дещо докладніше наголосив він на цьому питанні у пізній статті, де зауважив, що «стяги» як позначення тактичних одиниць чи не вперше відзначені в літописній звістці 1153.¹⁸ Йдеться про повідомлення Київського літопису: «І залишився Ізяслав Мстиславич з малою дружи-

¹⁵ Рыбаков Б. А. Военное дело (Стратегия и тактика) // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.: Л., 1948. — С. 413.

¹⁶ Строков А. А. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество. — М., 1955. — С. 169.

¹⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — Л., 1976. — С. 10.

¹⁸ Кирпичников А. Н. Факты, гипотезы и заблуждения в изучении русской военной истории XIII–XV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984. — М., 1985. — С. 241.

Святий Гліб. Шиферна ікона з Тмутаракані. XI ст.

ною на полчищі¹⁹, і поставив стяги галицькі, й прийшли галичани під свої стяги, й визволили²⁰ безліч колодників». Це якраз той текст, на який посилався Рибаків, говорячи про воєнну хитрість Ізяслава. Та процитований фрагмент літопису зовсім не свідчить про стяги як підрозділи війська.

Важко також побачити у стягах, згаданих у описі битви 1195 р., певні структурні одиниці давньоруського війська: «Мстислав [Романович] стинувся з Ольговим²¹ полком, і стяги Ольгові потоптали», як це припускає Кірпічников, так само, як і в продовженні цього тексту:

¹⁹ Поле битви.

²⁰ Військо Ізяслава.

²¹ Йдеться про полки Ольговичів, очолювані чернігівським князем Ярославом Всеволодичем.

«полочани потоптали стяги Мстиславлі» (Київський літопис). Об'єктивні тлумачення інших літописних контекстів, що наводяться прибічниками тези щодо існування стягів у руському війську як окремих бойових одиниць, також не переконливі:

«Пішці»

Піше військо було відоме на Русі з давніх-давен. Ще князь Святослав Ігоревич у війнах з Болгарією та Візантією 968–971 рр. використовував, за свідченням візантійських авторів, в основному піхоту. За описами одного з них, Лева Диякона, піхотинці Святослава були чудово озброєні, навчені й дисципліновані²². Отже, вони не могли бути народним ополченням, яке збирали поспіхом і озброювали будь-чим, про що ми читаємо в літописах XI–XIII ст.

Перше свідчення використання народного ополчення у бойових діях на Русі зберегла «Повість временних літ» під 1068 р. Тоді на Руську землю напала велика половецька орда — ворог, на той час майже невідомий. Князі-тріумвіри, старші сини Ярослава Мудрого — Ізяслав, Святослав і Всеволод, що купно управляли Руссю, вийшли їм назустріч із своїми дружинами і ополченням, зібраним із киян. Битва завершилася поразкою і втечею руських воїнів з поля бою біля річки Альти. Ізяслав із Всеволодом повернулися до Києва, Святослав подався до свого Чернігова. А в наступних подіях у Києві головну роль відіграли ополченці, втікачі від половців:

«Люди київські прибігли до Києва, і скликали віче на торговищі, і вирішили послати до князя: „Ось половці розійшлися по землі нашій. Дай, княже, оружжя і коней, ми ще

²² Лев Диякон. История. — М., 1988. — С. 73–74, 78–87, 121–133.

поб'ємося з ними". Та Ізяслав їх не послухав». Одержавши відмову, збуджені ополченці підняли повстання проти свого князя. Ізяславу і Всеволоду довелося тікати з міста, а повсталі визволили з «поруба» (в'язниці) полоцького князя Всеслава і посадили його на київський стіл (Повість временних літ). Як бачимо, ополчення було ненадійним у бою, свавільним, ненавченим, недисциплінованим і озброєним тим, що у той час зберігалось у княжому арсеналі.

Проте і в наступні роки багато хто з князів, хай навіть такі, котрі мали добре озброєні і вмілі, але нечисленні, дружини, постійно змушені були вдаватися до підмоги ополченців. У 1149 р., під час війни між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким, син Юрія Андрій обложив брата Ізяслава Володимира в Луцьку, стольному граді Волинського князівства, домену Мстиславичів. Володимир виставив проти нього піхоту: «І вийшли пішці з града, перестрілюючись із ними... Бігли пішці по греблі до града (відступаючи під натиском дружини Андрія. — М. К.)... а із града, наче дощ, каміння на них [воїнів Андрія] кидали» (Київський літопис).

У цій живій картині бою біля Луцької брами кидаються у вічі дві важливі деталі. По-перше, вислані назустріч Андрію «пішці» навряд чи були простим ополченням, — певно, то була якимось чином організована піхота. По-друге, лучани використали проти дружини Андрія якісь, мабуть, дуже примітивні, металеві знаряддя. Та відбитися вони не змогли. Після трижневої облоги князь Володимир запросив миру.

Навпроти, явними ополченцями були воїни, використані Юрієм Долгоруким у протистоянні з Ізяславом у битві біля Переяслава Південного 1151 р.: Ізяслав з братом Святополком і старшим братом Юрія В'ячеславом, що

перейшов на їхній бік, прийшли й билися біля Переяслава два дні. А потім, як сповіщає київський літописець, «пішці виринули на них із града, та вони [Ізяслав з братією] наїхали на них, багатьох перебили пішців й передгороддя спалили».

Ці переяславські пішці, що «виринули» з міста, судячи з усього, без особливого порядку й нашвидкуруч озброєні не змогли протистояти війську князів, що облягали місто. Вони й являли собою, мабуть, зібране Юрієм наспіх ополчення городян. Ополченцями, можна думати, були й пішці, згадані у розповіді Галицько-Волинського літопису про облогу Рюриком Ростиславичем Галича 1205 р. Тоді двоє князів половецьких наштотхнулися на пішців, і ті забили коней під ними, а самих їх мало не схопили.

До цього часу дискусійним залишається питання щодо часу й обставин виникнення частин добре озброєної й навченої піхоти, про існування якої неодноразово свідчить літопис. Одним з перших звернувся до цієї теми В. Т. Пашуто, котрий вважав, що дії Данила щодо об'єднання Галицької землі²³ характеризувалися «зростанням і зміцненням пішого війська, яке формувалося «мужами градськими» й тим боярством, котре у перебігу феодалних війн опинилося під рукою Данила Романовича».

Вчений думав, що відоме місце у Галицько-Волинському літописі про те, що «великі князі [Романовичі] тримають цю Коломию на роздавання оружникам», свідчить, що доход від соляних промислів Коломиї був призначений Данилом і Васильком «для оплати війська, яке формувалося»²⁴. На мій погляд, цей текст гово-

²³ Боротьба Данила за утвердження у Галицькій землі охлює в основному 1228–1238 рр.

²⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 206, 225 та ін.

рить, скоріше за все, про те, що Коломийська волость була розділена на земельні ділянки. Люди, що їх одержали, повинні були за них служити із зброєю своїм князям-сюзеренам. На цій підставі можна припустити існування умовного земельного володіння у Галицько-Волинському князівстві²⁵.

Використовуючи літописні звістки 40–50-х років XIII ст., Б. О. Рибаків неодноразово відзначав важливу роль піхоти у полководницькій практиці Данила Романовича. Він думав, що «піхоту набирали із смердів», виходячи з літописного контексту: «зібравши смердів багатьох пішців»²⁶. Та цей контекст залишається єдиним у Галицько-Волинському літописі. Крім того, про „пішців“ як професійну піхоту можна говорити раніше, принаймні з кінця 30-х років.

А. М. Кіричников, який ґрунтовно вивчав історію давньоруської військової справи, писав, що, «починаючи з 40-х років XIII ст., літопис (Галицько-Волинський. — М. К.) підкреслює піднесення ролі піхоти, що бере участь у бою нарівні з кіннотою, а іноді й визначає результат битви»²⁷. Історик підкреслив, що активізація піхотинців на Русі відзначена джерелами приблизно на півстоліття раніше того часу, коли їхні брати по класу — піші ткачі, ковалі й чинбарі бельгійських міст і селяни швейцарських кантонів — уперше завдали нищівних поразок лицарській кінноті.

Двадцять років тому в нарисі історії військової справи Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст. автор цих рядків висловив упевненість, що всі головні битви своєї тривалої полководницької практики Данило Романович виграв з вирішальною участю своєї регулярної

піхоти — «пішців» літопису. Ця піхота була добре озброєною й мобільною, здійснювала форсовані марші, долаючи за добу відстані (за підрахунками Б. О. Рибаків) у 68–70 км²⁸. Можливо, саме таким піхотинцям і нарізались земельні ділянки у Коломийській волості, про що розповідає Галицько-Волинський літопис.

Згідно з моїми спостереженнями, свідчення джерел про пішців як регулярну піхоту починаються з 30-х років XIII ст. І майже у всіх випадках ці пішці належали до війська Данила Романовича. У наведених нижче свідченнях літописця Данила Галицького про пішців Данила підкреслюється їхня важлива (часом і вирішальна) роль у воїнських звершеннях князя; автори записів особливо виділяють цих піхотинців.

Після монголо-татарської навали й послаблення князівської влади на Русі, зокрема Галицько-Волинської, оживають процеси удільної роздробленості. Підняло голови бунтівне галицьке боярство і знову, як у середині 30-х років, вирішило посадити на стіл Чернігівського княжича Ростислава. У 1241 р. «Ростислав зібрав князів болоховських і залишки галичан, прийшов до Бакоти», фортеці на Дністрі, південному рубежі Галицько-Волинського князівства. «Залишки галичан» — це, можливо, заго-ни вцілілих під час «Батієвого погрому» бояр. Болоховські «князі» — бояри, що купно правили у Болоховській землі, своєїрідній олігархічній республіці, розташованій у верхів'ях Південного Буга і басейнах річок Случі, Горині й Тетерева. Названа так за її головним містом Болоховим²⁹.

²⁵ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 244.

²⁶ Рыбаков-Б. А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII — XV вв. — Ч. 1. — М., 1969. — С. 353.

²⁷ Киричников А. Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. — С. 7.

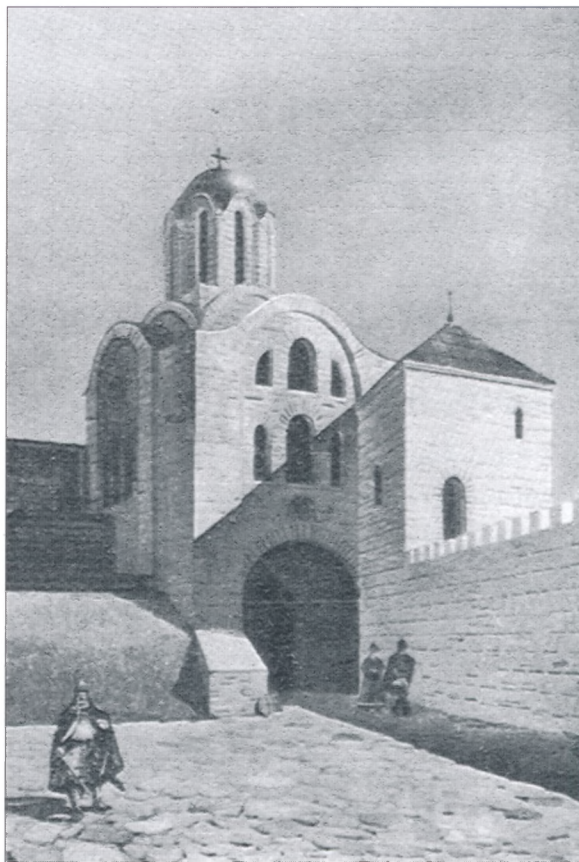
²⁸ Котляр М. Ф. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. // Жовтень. — 1984. — № 1. — С. 101.

²⁹ Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Тр. III Археол. съезда. — Т. 2. — К., 1878; Котляр Н. Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материале Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. — М., 1995.

Галицько-Волинський літопис оповідає, що тоді в Бакоті перебував «печатник» (канцлер) Данила Кирило. Він закликав Ростислава мати совість, нагадавши йому, що галицько-волинський государ був до нього милостивим. Та Ростислав залишився глухим до його умовлянь. Тоді Кирило «вийшов на нього з піщями; той же, побачивши це, пішов геть». Певно, одного вигляду регулярної, напевне, чудово озброєної піхоти виявилось достатньо для того, щоб настрахати Ростислава, котрий привів, можна гадати, наспіх зібрані загони бояр і болоховських «князів».

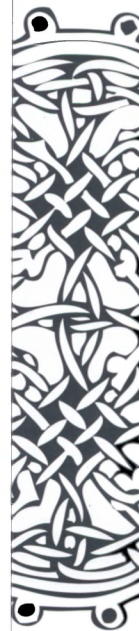
Незабаром по тому Данило Романович вирішив помститися на болоховських боярах, котрі підтримували Ростислава. Та більше від усього, він був лихий на них за служіння монголо-татарам: князь «полонив землю Болоховську й спалив, адже залишили їх [неушкодженими] татари, щоб вони їм вирощували пшеницю і просо. Данило ж на них великий гнів мав, бо вони у всьому сподівались на татар». У Болоховській кампанії важливу роль відіграли піщці під командуванням того ж таки Кирила: «Прийшов Кирило печатник князя Данила, з трьома тисячами піщців і трьомастами кіннотників, і звелів їм взяти Дядьків град» (Галицько-Волинський літопис).

І в описі генеральної битви 1245 р. між військом Данила і приведеним Ростиславом з Угорщини і Польщі військом, до якого влилися загони галицьких бояр, галицький автор підкреслює значення регулярної піхоти: Данило і Василько Романовичі вишикували кінноту з піщцями й пішли неквапливо на битву». Піщців як важливу частину регулярного княжого війська виділяє Галицько-Волинський літопис у розповіді про війну Данила Романовича з ятвягами 1248 чи 1249 р. Інші роди війська у джерелі навіть не названо.

Надбрамна церква Св. Федора у Переяславі.
Кін. XI ст. Реконструкція Ю. Асєєва

Воюючи з литовським князем Миндовгом на початку 50-х років XIII ст., Данило покладається на піщців як на ударну силу свого війська: «Після того послали Данило й Василько багатьох своїх піщців і кінноту на гради їх, і полонили всю вотчину його, всю країну його» (Галицько-Волинський літопис). Нарешті, коли у середині 1250-х років татарська верхівка наслала на Галицько-Волинську Русь орду під проводом Куремси, щоб змусити Романовичів до покори, Данило виставив проти загарбників свою випробувану в боях піхоту. Татарський воєвода спробував обложити Володимир Волинський. Тоді «вийшли на нього городяни піщці, і билися з ними мужньо». Тим часом наспіли Данило з Васильком і розгроми-

ли татарське військо (Галицько-Волинський літопис).

Отже, як випливає з джерел, Данило Романович створив (певно, незадовго до монголо-татарської навали) полки регулярної піхоти — «піщців» і успішно використовував їх у найвідповідальніших у його полководницькій практиці битвах.

Союзники

У ході численних війн і походів київські, чернігівські, галицькі й волинські князі вступали у союзницькі відносини з іноземними державами: малопольськими, мазовецькими, кувявськими і поморськими князями, угорськими королями, литовськими князями, а також із половецькими ханами³⁰. Ці союзи бували тривалими й короточасними, міцними й слабкими. Укладені угоди постійно порушувалися з обох сторін, бо князі й королі виходили з державної необхідності та воєнної доцільності. Тому особливо не доводиться говорити про постійні й скільки-небудь довгочасні союзницькі відносини руських князів як із своїми руськими конкурентами, так і з іноземними государями.

Чорні клобуки

І все ж таки руські князі мали союзника, що залишався вірним їм протягом усього описаного в цій книжці періоду: кочовиків південноруських степів, яких літописці називали «чорними клобуками». Сам цей термін з'являється у відомих мені джерелах у середині XII ст. У 1151 р. Київський князь Ізяслав Мстиславич у спілці з Угорським королем Гезою II

пішли походом на ворога Ізяслава — галицького князя Володимирка Володаревича. Після програної битви галицький князь, «побачивши силу угорську, кинувся тікати, і вбіг в ряди угрів і чорних клобуків, тільки сам один і втік».

Під 1169 р. той самий київський літописець пояснює це поняття: «І пішов Мстислав [Ізяславич] до Києва на стіл, ...і прийшов до Микулина. І тут прийшли до нього берендеї всі, й торки, й печеніги, і увесь чорний клобук». «Так само, як їх складова частина торки, чорні клобуки мешкали на Руській (правій. — М. К.) стороні Дніпра, у басейні ріки Росі»³¹.

Чорні клобуки допомагали київським князям боронити Руську землю від половців, про що ясно свідчать літописи. Але, як писав багато років тому знавець проблеми, важко говорити вичерпно про їхню роль у захисті Русі, тому що майже повністю відсутні джерела, які висвітлюють таку їх роль у Галицькій і Волинській землях. Лише для Київської землі існує матеріал літописів, що дає змогу в загальних рисах уявити діяльність чорних клобуків на службі київських князів³².

Торки, що були, згідно зі свідченнями Повісті временних лет, основною складовою чорноклобуцького союзу племен, з'явилися у південноруських степах у середині XI ст.³³ Під 1054 р. літопис Нестора повідомляє: «В цей рік пішов Всеволод³⁴ на торків узимку до Воїня і переміг торків». Як бачимо, відносини з майбутнім союзником почалися у руських князів

³¹ Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. — Т. 46. — М., 1986. — С. 275. У цій праці подано коротку, блискучу й рельєфну характеристику воєнного значення чорних клобуків, їхньої служби руським князям.

³² Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. T.1. — Prague, 1927. — С. 93.

³³ Скржинская Е. Ч. Указ. соч. — С. 274.

³⁴ Син Ярослава Мудрого.

³⁰ Про політичні, міждержавні зв'язки, а також про воєнні союзи галицьких і волинських князів з іноземними государями див.: Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — Ч. 3. — К., 2002.

з бойових дій. Протистояння тривало й далі. У 1060 р. дружини руських князів ущент розгромили торків, вигнавши їх з південноруських степів.

Хани торків були змушені відвести свої орди до Подунав'я. Вони наблизилися до Константинополя, але візантійці перемогли і розсіяли їх. Частина торків імперія поселила у Македонії, інші ж повернулися до Північного Причорномор'я й оселилися на південних окраїнах Київської та Переяславської земель³⁵. Вони перший час продовжували турбувати руських князів. У 1080 р. торки, що жили на рубежах Переяславського князівства, «почали воювати Русь. Всеволод³⁶ послав на них сина свого Володимира. Володимир же пішов і переміг торків» (Повість временних літ). Потому торки виступають на сторінках літописів виключно у ролі васалів давньоруських князів.

Літописи дають підстави вважати, що чорні клобуки служили переважно київським князям, і це неважко пояснити: по-перше, ці кочовики мешкали на їхній землі, на рубежі великокнязівського домену (Київської землі) зі степом; по-друге, саме Поросся, що було основним районом їхніх кочовищ, найчастіше піддавалося вторгненням половців. Адже половці були найлютішими ворогами чорних клобуків.

«Літописці неодноразово створюють зримий образ протистояння половців та чорних клобуків на різних берегах Дніпра»³⁷. Автор цих рядків, О. Ч. Скржинська, вказує на красномовне свідчення Київського літопису за 1151 р. Тоді суперництво за Київ між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким досягло кульмінації. Долгорукий попрохав допомоги у своїх традиційних союзників — половецьких ханів. Ізя-

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря у Києві. 1108 р. Реконструкція Ю. Асеєва

слава підтримали хани чорних клобуків: «Половці ж Юрієві йшли лугом³⁸, В'ячеслав³⁹ же й Ізяслав із братом своїм Ростиславом і з Ізяславом Давидовичем⁴⁰, і з Ярославом, братом своїм, і з городенським князем, і з дружиною своєю, і з киянами, і з чорними клобуками, і так вирішивши, пішли цією (правою. — М. К.) стороною Дніпра».

Д. А. Расовський відзначив неодноразово зафіксоване літописцями воєнне протистояння двох гілок кочовиків і зауважив, що в пере-

³⁵ Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Васильевский В. Г. Труды. — Т. 1. — СПб., 1908. — С. 26–29.

³⁶ Ярославич, у ті роки великий князь Київський.

³⁷ Скржинская Е. Ч. Указ. соч. — С. 275.

³⁸ Лівою стороною Дніпра.

³⁹ Володимирович, дядько і союзник Ізяслава.

⁴⁰ Чернігівським князем.

Князівські терми у Чернігові.
XII ст. Реконструкція Ю. Асєва

бігу боротьби за Київ між різними князівськими кланами у XII ст. «у Правобережжі для цієї боротьби існувала надзвичайно зручна й кількісно велика сила чорних клобуків, якою київські князі дуже широко користувались». Чернігово-сіверські ж князі не могли протиставити їм щось рівноцінне, тому їм доводилось неодноразово звертатися до половців, єдино рівній клобукам воєнній силі⁴¹. Джерела загалом підтверджують викладені вище думки моїх учених попередників.

⁴¹ Расовский Д. Указ. соч. — С. 105.

У 1152 р., перемігши Долгорукого й міцно сівши у Києві, Ізяслав Мстиславич знову пішов на його союзника Володимирка Галицького. Він зібрав свою дружину і пішов, узявши з собою В'ячеславів полк увесь і всіх чорних клобуків, і кращих киян, і всю руську дружину. А коли померлого у кінці 1152 р. Володимирка Володаревича змінив на галицькому столі його син Ярослав, він відмовився виконати дану Ізяславу його батьком обіцянку повернути належні київському князю порубіжні міста. Ізяслав пішов, зібравши силу свою, на Галич. Галицький князь вийшов йому назустріч із своїми полками «Ізяслав же пустив Володимира Андрійовича⁴², й сина свого Мстислава, і чорних клобуків битися з ними за річку» (Київський літопис), тобто за брід. Нагадаю читачеві, що чорноклобуцька легка кіннота успішно виконувала роль і легкої кавалерії, і сторожі, й авангарду.

По смерті Ізяслава й недовгому князюванні в Києві Юрія Долгорукого (1155–1157) стольний град перетворюється на предмет суперництва між чернігово-сіверськими князями Давидовичами й Ольговичами, з одного боку, й братом Ізяслава Ростиславом — з іншого. У 1160 р. Ізяслав Давидович обложив у надійно укріпленому Білгороді Ростислава Мстиславича. На виручку дядькові рушив з Володимира Волинського Мстислав Ізяславич «з полками своїми і з галицькою поміччю, а Рюрик, син Ростислава, з Торчеська⁴³ з Володимиром Андрійовичем, і з Васильком Юрійовичем⁴⁴, і з берендеями, і з ковуями, і з торками, і з печенігами». Тим самим київський літописець перелічує

⁴² Цей дорогобузький князь був удвічі васалом Ізяслава, котрий був одночасно й Великим князем київським, і Волинським князем. Бо Дорогобузьке удільне князівство знаходилось на території Волинського.

⁴³ Місто Торчеськ у Пороссі було своєрідною столицею торків, основною складовою чорноклобуцького об'єднання.

⁴⁴ Син Долгорукого, що був тоді пороським князем.

кочовницькі племена, об'єднані у чорноклобуцький союз.

У цій кампанії «почали проситись чорні клобуки у Мстислава їхати попереду: «Хай подивимось ми, княже, чи велика їх рать?», тобто вони прагнули виконати свою звичну роль сторожі й авангарду княжого війська. Князь погодився. Одержавши підтримку від рідні, Ростислав здійснив вилазку й зім'яв ворога. В метушні був забитий Ізяслав Давидович, після чого очолювана ним коаліція розсипалась. Чорноклобуцька кіннота також зробила свій внесок до перемоги: «Торки ж захопили обоз їхній на Желяні, й тут перебили багато половців і чернігівців» (Київський літопис).

Про особливу прихильність ханів чорних клобуків до київських князів яскраво свідчить київський літописець під 1169 р. Після смерті Київського князя Ростислава Мстиславича клан Мстиславичів покликав княжити його небожа Мстислава. До цього закликую приєднались й «кияни, й чорні клобуки від себе послали... І з'єднався Мстислав із ляхами і з Ярославом галицьким, і пішов Мстислав до Києва на стіл... І тут прийшли до нього берендеї всі, й торки, і печеніги, і увесь чорний клобук». Мстислав урочисто сів на київський престол, хоча й просидів на ньому недовго. Активна роль ханів чорних клобуків у закликанні й утвердженні Мстислава в Києві підкреслена літописом досить чітко.

Інший, Лаврентіївський літопис під тим самим 1169 р. описав сутичку Суздальського кня-

зя Михалка (Михайла) Юрійовича з половцями. Коли князь вирішив виїхати назустріч ворогові, союзні йому берендеї «схопили за повід княжого коня і не дали Михалкові їхати, мовивши: „Не їзди наперед... а ми подамось наперед — бо ми стрільці“». Тут чорні клобуки перебрали на себе звичну для них роль стрільців із луків.

У 1202 р. клобуки взяли участь у боротьбі за Київ поміж тамтешнім князем Рюриком Ростиславичем і Романом Мстиславичем Галицьким і Волинським: «Чорні ж клобуки скупчились і приїхали до Романа» (Київський літопис). У цьому випадку хани клобуків повелися нетрадиційно: замість того, щоб, як звичайно, служити київському князю, вони перейшли на бік іншого, сильнішого претендента на київське княжіння. Однак подібні дії клобуків відзначені в літописах дуже і дуже рідко. Стосовно їх участі у міжкнязівській боротьбі Д. А. Расовський писав: «Самостійними ініціаторами у перевороті чорні клобуки ніколи не виступали (принаймні, на це немає жодної вказівки). Але діяльними учасниками [переворотів], у більшості випадків, у згоді з київською общиною, виступали неодноразово»⁴⁵. Перед нами, слід гадати, якраз подібний випадок. Адже київське віче розчинило перед Романом міську браму, отже, то було рішення патриціату стольного града Русі.

⁴⁵ Расовский Д. Указ. соч. — С. 102.

Розділ 3

Найманці

Сумна пальма першості у справі найманства належала, поза сумнівом, половецьким ханам. Але в багатьох літописних контекстах XII–XIII ст. зовсім непросто відрізнити половців-найманців від союзників чи навіть самостійно діючої військової сили. Тому мені здавалося доцільним вмістити далі особливий нарис про воєнні зіткнення і мирні стосунки руських з половцями, виклавши у ньому міркування про воєнні дії цих кочовиків у ті чи інші десятиліття й роки, визначаючи їх, через можливості джерел — чи то як відвертих ворогів, чи то як союзників, чи то як найманців тих або інших князів.

Однак не лише половці бували найманцями руських князів у другій половині XII–XIII ст. Серед найманців є й, згодом, руські люди, насамперед дунайська вольниця, що її називали бродниками і берладниками. За джерелами XIII ст., бродники жили переважно на нижньому Дунаї¹. То були буйні ватаги, що не бажали

коритися жодним князем або їхнім намісникам. Такими самими, певно, були й берладники.

Земля бродників

Сам термін «бродники» тривалий час залишався неясним. Та й нині не може бути впевненості у правильному його тлумаченні сучасними дослідниками. До сьогодні не існує не те що єдності, а й близькості думок щодо етнічної належності, території проживання, сенсу ім'я і роду занять бродників, котрі, можна думати, були не тільки й не стільки військовими людьми. У давній статті «Русь на Дунаї» я обмежився темою локалізації бродників, висловивши припущення, що значна їх частина постійно жила у Нижньому Подунав'ї. Тепер же спробую розглянути походження назви «бродники» та їхню етнічну належність. Як буде показано далі, обидва аспекти теми — етимологія імені й локалізація — міцно пов'язані між собою. Наприклад, М. В. Сергієвський писав, що не має сумнівів у тому, що ці бродники були

¹ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. — К., 1966. — № 9; його ж. Хто такі бродники // Там же. — 1969. — № 5.

«войовничими молодцями», які ходили за межі рідної землі, — на це, мовляв, вказує саме їхнє ім'я².

Однак етнонім (або політонім) «бродники» не такий вже й простий, яким здається на перший погляд. Історики М. С. Грушевський, Н. М. Волинкін³ та ін., так само, як і лінгвіст М. В. Сергієвський, упевнено виводили цю назву від дієслова «бродити» (блукати). Звідси робився логічний висновок, що бродники — степове, неосіле населення (Грушевський). Волинкін навіть заявив, що «неможливо з точністю встановити місцеположення землі бродників — вони пересувалися з місця на місце по всьому обширі Причорномор'я, від гір Північного Кавказу до вод блакитного Дунаю»⁴. Ця поетична характеристика по суті ставить знак рівності між бродниками й насельниками степів — половцями.

Втім, у давньоруській мові дієслово «бродить» означало лише «переходити через воду», «долати брід»⁵, а не «блукати», вже тому тлумачення бродників як людей без постійного місця проживання відпадає.

Американський орієнталіст О. Прицак, пов'язуючи цей етнонім з іменником «брод», зробив спробу розшифрувати до цього часу не зрозумілий для вчених термін «деремела» із «Слова о полку Ігоревім»⁶. Він запропонував виводити слово «деремела» від тюркського

«därmäl» — «люди з броду». Згідно з правилами повноголосся, «därmäl» начебто могло набути на Русі форму «деремел», «деремела». Отож, за Прицаком, етнонім «бродники» являє собою давньоруський еквівалент тюркського поняття «деремела». На думку дослідника, бродники — зовсім не волоцюги (бродяги), а жителі поселень біля бродів і переходів через річки⁷.

Французький лінгвіст Е. Лозован вивчив етимологію цієї назви на великому матеріалі різномовних джерел. Подібно до Прицака, він упевнений у походженні слова «бродники» від слов'янського «брод». Але, всупереч американському колезі, Е. Лозован переконаний у тому, що суфікс «-ник» вказує не на місце проживання, а на професію. Дослідник встановив, що, починаючи приблизно з XI ст., в англійській, французькій, іспанській, а потім і в тюркських мовах послідовно з'являється поняття, тож саме давньоруському «бродники», і всюди — з однаковим значенням: «ті, що долають броди», «кормачі паромів». Отже, термін «бродники» має походити від поняття, що означає професію певної спільності людей⁸.

Думка Лозована уявляється мені найбільш близькою до істини. Таке пояснення назви бродників певним чином наштовхує на можливість їхньої локалізації. Вони мали жити на великих річках, що були у середньовіччі головними і найбільш жвавими торговельними гостинцями.

Суто історичні джерела дають вагомий підстави для подібної гіпотези. У статті «Русь на Дунаї» автор цієї книжки вже писав про те, що чи не всі вчені, котрі досліджували тему бродників, безпідставно оголошували їх степовиками. Л. М. Гумільов у одній із своїх дотепних праць

² Сергієвський М. В. Молдаво-славянские этюды. — М., 1959. — С. 19.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — 2-ге вид. — Львів, 1905. — С. 524; Волинкін Н. М. Предшественники казачества — бродники // Вестник Ленинград. ун-та. — 1949. — № 8. — С. 55–62.

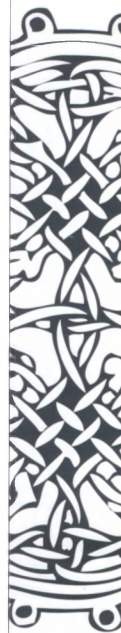
⁴ Волинкін Н. М. Указ. соч. — С. 59.

⁵ Срезневський І. І. Матеріали для Словаря древнерусского языка. — Т. 1. — СПб., 1893. — Стб. 179; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. 1. — М., 1988. — Стб. 180.

⁶ «...многы страны — Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и половци сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша подъ тыи мечи харалужныи» (Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.;Л., 1950. — С. 23).

⁷ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of slavic linguistics and poetics. — Т. IX. — 1965. — P. 89–94.

⁸ Lozovan E. De L'onomastique de l'Orient Latin // Revue international d'Onomastique. — Paris, 1965. — № 1. — P. 58–59.

пішов ще далі, твердячи, що вони жили не лише біля Дону, а й на Тереці⁹. Підставою для такої локалізації була, на думку Гумільова, участь бродників у битві на Калці 1223 р. на боці монголів. З цього факту вчений зробив висновок, ніби бродники населяли донецькі й терські степи і приєдналися до монголів, коли вони проходили у тих місцях.

Однак у літописах йдеться лише про об'єднання бродників з монголами під час битви, — але нічого не сказано про їхній спільний прихід на Калку. Напроти, з Лаврентіївського літопису виходить, що бродники саме у перебігу битви зрадили руських князів і перекинулися на бік монголів. Те, що на початку битви бродники були разом з руськими на Калці, а потім зрадили їх, підтверджується також поширеною версією повісті про Калкську битву, вміщеною в Московському літописному ізводі.

Справжня область мешкання бродників досить чітко вказується іноземними джерелами XIII ст. Це — пониззя Дунаю¹⁰. Виходячи з повідомлення візантійського історика Нікіти Хоніата (сучасника описуваних ним подій), що якісь відчайдушно хоробрі руські «люди з Вอร์ดони (Бордони)» допомагали болгарам у війні за незалежність з Візантією 1186 року, академік Ф. І. Успенський дійшов висновку, що йшлося про бродників.

Джерела першої половини XIII ст. знають бродників поблизу Трансільванії, на середньому й нижньому Дунаї. У 1222 р. угорський король Андрій II надав ієрусалимським рицарям землі у Трансільванії — «аж до кордонів бродників». А лист угорського короля Бели IV папі Інокентію IV визначає місця життя бродників,

⁹ Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. — М., 1966. — С. 177.

¹⁰ Зведення відомостей іноземних джерел про місця поселень бродників див. у нашій статті: Русь на Дунаї. Тут же наводяться лише деякі з них. Посилання на джерела й літературу в основному подаються за цією ж статтею.

що утворювали своєрідне квазідержавне об'єднання. Король пише, що татари примусили платити данину країни, які зі сходу межують з його королівством, а саме: Русь, Куманію, Землю бродників, Болгарію¹¹.

Отже, твори візантійських істориків, папські листи та булли, угорські королівські грамоти й листи узгоджено свідчать про те, що бродники постійно перебували в області Подунав'я. Руське ж населення цієї області жило головне у містах нижнього Дунаю, тому логічним буде розглядати бродників як вихідців з цих місць. Саме у гирлі Дунаю, що поділяється на силу мілководних проток, були особливо потрібні лоцмани і знавці бродів.

На перший погляд, визначення бродників за їхньою основною, суто мирною професією суперечить звісткам джерел, головним чином, літописів, у яких вони виступають виключно як військова сила і в описах воєнних дій. Але, по-перше, літописці й хроністи часів середньовіччя головну увагу приділяли політичній історії, основний зміст якої складали нескінченні війни. Певний відбиток знаходили у джерелах і події дипломатичної та церковної історії. Всі ж інші житейські справи розглядали літописці як буденні й нецікаві і тому не заслуговували їхньої уваги. Наївно було б сподіватися натрапити у джерелах на сліди діяльності бродників — провідників купецьких валок на Дунаї.

По-друге, походження цього терміна від мирних занять його носіїв ще не означає, що вони обмежувалися виконанням лоцманських обов'язків. Повне небезпек і карколомних пригод життя на нижньому Дунаї — арені майже безперервних війн і набігів половців — примушувало місцеве населення бути готовим щомить відбивати напад ворога. Поступово, га-

¹¹ Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia / Ed. A.Theiner. — T. I. — Romae, 1860. — P. 231.

даю, у середовищі бродників утворилися постійні, а далі професійні, військові загони. З часом військні контингенти бродників починають відігравати помітну роль в історії Причорномор'я, Південної й навіть Північно-Східної Русі.

У проблемі етнічної належності бродників найпоширенішою є думка, що вони були в основному руськими людьми. Такий погляд базується переважно на згаданих вище свідченнях двох джерел. Перше серед них — слова візантійського історика Нікити Хоніата про вихідців із Вордони (Бордони), що зневажають смерть, гілці руських людей, які підтримали болгар у національно-визвольній війні проти Візантії. Ф. І. Успенський вважав, що грецький історик мав на увазі бродників і що у XIII ст. жили, між іншим, і на Дунаї¹². Друга, літописна звітка про них стосується епізоду битви на Калці 1223 р., коли воєвода бродників Плоскиня (безумовно руське ім'я) цілував хрест, складаючи брехливу клятву руським князям (Галицько-Волинський літопис).

І все ж таки наведених фактів не досить для безумовного твердження щодо руського походження бродників. Адже повідомлення Нікити Хоніата є занадто загальним, а належність самого Плоскині до руських ще ні про що не свідчить: він міг очолювати й неруські, командувати й неруськими загонами. Відомі випадки, коли руські й варяги очолювали навіть візантійські військові частини.

Можна вказати також на свідчення джерел, що суперечать висновкові про руське походження бродників: угорський король Бела IV у листі до папи чітко розрізняє руських і бродників; інші джерела, в тому числі й іноземні, неодноразово сповіщають про спільні дії брод-

Бойові сокири і списи X–XIII ст.

ників з половцями¹³. Це не може не насторожувати, бо половці були одвічними і заклятими ворогами Русі. Тому деякі історики шукали іншого визначення етнічної належності бродників.

О. Пріцак, як і годиться тюркологіві, вважав бродників вихідцями з Согдіани. На його думку, вони втекли з Середньої Азії під тиском арабів ще у першій половині VIII ст. Згодом ці «бродники» змішалися з місцевим населенням Причорномор'я, ставши навіть християнами. Пріцака не бентежить та обставина, що не існує жодного свідчення джерел на користь його сумнівної гіпотези. Тюрколог-лінгвіст

¹² Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства Одесса, 1879. Приложение V. — С. 35.

¹³ Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia. — Т. 1. — P. 87, 93, 231 etc.

Булави XII–XIII ст.

виходить лише зі свого ризикованого припущення, ніби слово «бродники» є перекладом тюркського «därmäl», а в основі останнього лежить согдійське «tar-band» («брод»). Не доводиться говорити, що етимологія Пріцака зовсім відірвана від історичних реалій, висить у повітрі. Він розглядає цю проблему поза простором і часом, цікавлячись лише її лінгвістичним боком. Тому його гіпотезу неможливо прийняти.

Подібно до того, як тюрколог Пріцак отожднює бродників з вихідцями з Согдіани, хазарознавець Л. М. Гумільов бачив у бродниках нащадків хозар. Він висловив припущення, що коли основна маса руського населення під тиском кочовиків забралася з долини Дону, його залишки зуміли укритися в Подонні. Вчений думав, що хозари повинні були забрідати на Дон і змішуватися з руськими, бо асиміляція

з половцями була б неможливою через відмінності у вірі, способі ведення господарства та ін. «Зате змішуванню хозарів з руськими ніщо не перешкоджало». Так, на його думку, з'явилися бродники, «народ русько-хозарського походження». Гіпотеза Гумільова є, на мою думку, так само необгрунтованою, як і думка Пріцака. Вона також не має в арсеналі доказів нічого, крім емоційних припущень, нагромаджених одне на інше (зауважу, що одна частина хозарів була мусульманами, інша — іудаїстами, де вже тут говорити про відсутність конфесійних перепон у справі змішування бродників з хозарами!)

У всіх наведених думках або зовсім не взято до уваги писемні джерела, або ж використано виключно іноземні джерела. Свідчення руських літописів (за винятком хіба що повідомлення про участь бродників у битві на Калці), звичайно, не розглядались і не враховувались. А мені здається, що саме пам'ятки давньоруського письменства містять ключ до розгадки таємниці етнічної належності бродників.

Н. М. Волинкін звернув увагу на те, що у тексті Никонівського літопису ця назва трансформувалась у «бронники». Навіть при переказі широко відомого тексту давньоруської повісті про битву на Калці (включеної до багатьох літописних ізводів) Никонівський літописець замість звичайного «тут же і бродники були старі, і воевода їх Плоскиня» (як у Лаврентіївському літописі) вжив форму «бронники»: «Були ж із татарами бронники, а воевода у них Плоскиня»¹⁴. Срезневський же взагалі ототожнював обидві форми цього слова.

Тому першу згадку про бродників у літописі слід віднести до 1146 р., під яким у Никонів-

¹⁴ ПСРЛ. Т.Х. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1885. — С. 91. Далі Никонівський літопис цитується за цим виданням у перекладі на українську мову.

ському ізводі відзначено, що у часи міжусобної війни Ізяслава Мстиславича Київського зі Святославом Ольговичем Чернігівським останній одержав від Юрія Володимировича з Суздаля «поміч чотирнадцять тисяч бронників», і це вирішило наслідок кампанії на користь Святослава.

Навряд чи кількість тих бродників була такою вражаючою, — мабуть, у цьому тексті натрапемо на звичайне для пам'яток писемності середньовіччя перебільшення чисельності війська, — і все ж таки можна думати, що вони являли собою чималу військову силу, бо союзник Ізяслава Мстиславича Чернігівський князь Ізяслав Давидович, почувши про появу дуже численного контингенту бродників, відмовився від походу на Святослава Ольговича.

Можна було б припустити, що Юрій Долгорукий прислав на підмогу Святославу важкоозброєних, закутих у броню ратників. Однак вже сама по собі величезна на ті часи (хай і перебільшена) їх кількість позбавляє літописний текст подібного тлумачення: адже дружина самого Долгорукого, що носила «броні» (панцирі), навряд чи налічувала більше однієї тисячі вершників. Та й продовження літописної оповіді переконує в тому, що Юрій послав допомагати союзникові не власних воїнів, а найманців.

Через рік Святослав Ольгович продовжив воєнні дії проти Ізяслава Мстиславича і знову скористався з допомоги найманців-бродників. За словами київського літописця, коли він стояв біля Неринська, у Рязанському князівстві, половецькі послы запропонували йому допомогу. Святослав прийняв її, і незабаром «бродників і половців прийшло до нього багато, половецькі дядьки його». Ці половецькі дядьки — не що інше, як гіпербола, використана київським літописцем, котрий тоді недоброчливо ставився до Ольговичів. У цих словах

взагалі-то міститься констатація близьких, часом споріднених зв'язків чернігівських князів з половецькими ханами, але, зрозуміла річ, не всі прибулі хани були дядьками («уями») Святослава.

Важливо відзначити, що руські літописці розповідають про бродників у буденному тоні, як про добре відомих на Русі людей. Описуючи Липицьку битву 1216 р., яку Юрій і Ярослав Всеволодичі дали Мстиславу Мстиславичу Новгородському, Лаврентіївський літопис взагалі називає бродників серед жителів руського Північного Заходу, перелічуючи склад війська володимиро-суздальських князів: «І були полки дуже сильними: муромці, і бродники, і городчани, і вся сила Суздальської землі».

Учасники Липицької битви далі ставлять свої полки у бойовий порядок. У довгому переліку сил противників сказано: «Ярослав [Всеволодич, брат Юрія] став своїми полками з муромцями, і з городчанами, і з бронниками проти Володимира¹⁵ і смольнян». Однак бродники мало допомогли Юрію Всеволодичу. У битві перемогли новгородці, очолювані відомим полководцем Мстиславом Удатним.

Розповідь літописця про Липицьку битву, як на мене, вирішує питання про етнічну належність бродників: основну їх масу склали руські люди. А розділені 70 роками дві згадки про бродників у Чернігівській і Суздальській землях відкривають можливість для обережного припущення, що ці землі були однією з територій їхнього проживання. Адже в тому самому 1147 р. Іван Берладник разом із контингентом бродників служив все тому самому Святославу Ольговичу — і зрадив його. Невдоволений, певно, забарливістю Святослава, що уникав битви з військом Ізяслава Мстиславича Київського, «відступив від нього

¹⁵ Всеволодича, ще одного брата Юрія.

Іванко Берладник до Ростислава, смоленського князя¹⁶, взявши у Святослава 200 гривен срібла й 12 гривен золота» (Київський літопис). Ймовірно від усього, берладники Івана були часткою великого контингенту бродників, що перебував тоді у північно-східній частині Давньоруської держави

Можна припустити, що великий загін бродників, який став на службу до чернігівського і суздальського князів у 40-х роках XII ст., з часом угніздився на їхніх землях, поповнюючись за рахунок місцевого населення і частково змішуючись з ним.

Останній раз у давньоруських джерелах бродники згадуються в гіркому описі північно-руськими літописцями битви з монголами на Калці в 1223 р. У зібраному нашвидкуруч руському війську, мабуть, опинилися і бродники. Як і належить найманцям, у вирішальну мить, побачивши, що монголи беруть гору, вони перекинулися на їхній бік, як згадувалося вище. Те, що ватажок бродників Плоскиня цілував хрест, являє собою, на думку багатьох істориків, один з доказів руського (а не тюркського) походження бродників.

Як же пояснити ті факти, що на Калці бродники підтримали монголів проти руських князів і так само як берладники у багатьох випадках співпрацювали з лютими ворогами Русі половцями? Відповісти на це запитання можна так. І бродники, і берладники годувалися своєю зброєю, вони були найманцями, і служили тому, кому їм було вигідно у ту хвилину. На мою думку, частиною бродників були й берладники, згадки про яких трапляються в літописах у зв'язку з діяльністю Звенигородського колись князя Івана Ростиславича, прозваного на Русі Берладником. Важко сказати, чи називали ратників, що скупчувалися під стягами

Івана Ростиславича, за цим його прізвиськом, чи то справді були насельники області Берладь у межиріччі Дністра і Дунаю.

Берладники

Історики, що відстоювали можливість походження кордону Галицького князівства південніше Дністра, неодноразово намагалися залучити для її підтвердження так звану грамоту князя Івана Ростиславича 1134 р. Ця грамота, яку вперше видав румунський учений Богдан Хаждеу в єдиному, що вийшов у світ, номері одного яського журналу за 1860 р., а далі він повторив публікацію у трохи зміненому вигляді в газеті «Тгајапї» (26 серпня 1869 р.), викликала до життя чималу літературу й запеклу полеміку щодо її автентичності. Не збиваючись на подробиці, зовсім далекі від теми визначення південного рубежу Галицького князівства і регіону воєнних операцій берладників у XII ст., коротко перекажу її зміст.

Своєю грамотою «Іванко Ростиславич від стола Галицького князь Берладський» визначив купцям Месемврі¹⁷ порядок сплати митних зборів у містах Малому Галичі, Берладі й Текучому. Грамоту датовано 1134 р., а не 6642-м, як би мало бути в автентичних давньоруських пам'ятках. Вже саме це одразу викликало великі сумніви у справжності цього документа.

Звернемось до історичної основи грамоти Івана Берладника 1134 р., уперше підданої сумніву у зв'язку з її змістом румунським істориком І. І. Богданом, а потім й іншими дослідниками, як руськими, так і румунськими. Висловлювалась думка, неодноразово підтримана пізніше багатьма лінгвістами й істориками, що документ сфальшований за зразком пізніших грамот молдавських господарів

¹⁶ Рідного брата Ізяслава Мстиславича київського.

¹⁷ Місто у Фракії південніше Варни, на узбережжі Чорного моря.

XV ст., якими надавались привілеї руським купцям.

Насамперед відзначу, що відомості про існування в XII ст. міст Малого Галича і Текучого відсутні в руських та іноземних джерелах, що хоч трохи заслуговують на довір'я. Не може не викликати подиву сам дивний титул Івана «від стола Галицького князь Берладський» — адже в літописі він виступає як удільний звенигородський князь (щоправда, в Галицькому князівстві). У зв'язку з тим, що з ім'ям Івана Ростиславича дехто пов'язує інші докази належності галицьким князям земель на Нижньому Дунаї, доцільно, здається, докладніше спинитися на його багатому подіями життєвому шляху.

Уперше на сторінках Київського літопису Іван Ростиславич з'явився у січні 1145 р. Після невдалої спроби забрати у дядька Володимирка Володаревича галицький стіл він із залишками приведеної із Звенигорода галицького дружини «пробився крізь полк Володимирка до Дунаю й звідтіля полем прибіг до Всеволода у Київ». Так він втратив своє маленьке Звенигородське князівство і перетворився на ізгоя.

Для теми моєї розповіді особливо важливим здаються блукання Івана Ростиславича у Подунав'ї, перед появою його у Києві, у ворога Володимирка Володаревича Всеволода Ольговича. Зверну увагу читача на те, що в літописній статті 1145 р. Іван Ростиславич ще не носить прізвиська Берладник, яким літописці вперто називають його, починаючи з 1146 рр., причому це прізвисько так міцно приросло до нього, що й сина Івана літопис через багато років знає під іменем Берладничича. Отож, до 1145–1146 рр. Іван Ростиславич не був у Берладі й, можна думати, взагалі у пониззях Дунаю і Дністра. Вже тому слід відкинути автентичність грамоти 1134 р.

Згідно з моїм переконанням, прізвисько «Берладник» аж ніяк не можна розглядати як безумовне свідчення того, що Іван Ростиславич княжив у Берладі (нині — м. Бирлат). У XII ст. область Берладь взагалі не входила до складу жодного давньоруського князівства, про що недвозначно свідчить літопис. У 1173 р., за свідченням київського книжника, Андрій Юрійович Суздальський, що вважав себе старішим на Русі, розгнівався на князя Давида Ростиславича і звелів сказати йому: «А ти подайся у Берладь, а в Руській землі не велю тобі бути».

У Берладі, можна думати, збиралися різні вигнанці, формувалися загони шукачів пригод. У літописах берладниками зветься вільні насельники земель у нижніх течіях Дніпра і Дунаю. Цілком природно припустити, що Іван після втрати Звенигородського князівства міг шукати щастя в Берладі, короточасним перебуванням у якій він зобов'язаний прізвиськом Берладник. Новгородський літописець під 1149 р. мовить про «князя Берладського», що служив у Юрія Володимировича суздальського (Долгорукого). У прикладенні до Івана слівце «Берладник» (що відбивало думку панівного класу, вороже настроєного до князя-ізгоя) мало іронічний і презирливий зміст.

Якийсь час Іван Ростиславич перебував у Києві, служив Юрію Долгорукому в Суздалі й Святославу Ольговичу в Чернігові. Та 1158 р. його давній ворог Ярослав Галицький, син і наступник Володимирка Володаревича, почав вимагати видачі Івана у Київського князя Ізяслава. Іван, за словами літопису, «злякався й поїхав у поле до половців». Разом з половецькою ордою він подався до пониззя Дунаю (Київський літопис). Сама його поява у тій області ясно свідчить про те, що на Дунайське пониззя не поширювалася влада жодного давньоруського князя.

Звідки б не походила назва берладників, вони вперше з'являються на сторінках літописів у повістуванні про похід Івана Ростиславича 1158 р. на свого головного ворога — Галицького князя Ярослава Володимировича: «Іван же прийшов із половцями і став у містах Подунайських. ...І прийшли до нього численні половці, й берладників у нього скупчилося 6000» (Київський літопис). Дієслово «скупчилося» вказує на місце походження берладників: вони не прийшли до Івана здалека, як половці, а зібрались, певно, з навколишніх дунайських сіл і міст, де жила бродницька вольниця.

Кампанія Івана проти Ярослава закінчилася невдачею. Він не дозволив половцям розграбувати галицьке порубіжне місто Ушицю, і ці найманці залишили його. З самими лише берладниками (та й навряд чи їх було насправді аж шість тисяч) Іван не зважився штурмувати сильно укріплене місто, з якого «почали сильно стріляти оборонці». Наведений текст Київського літопису свідчить саме про те, що південний кордон Галицького князівства йшов Дністром, — лише там Іван зустрів організований опір княжого війська, сильною залогою.

Під 1159 р. берладники згадуються в Київському літописі вдруге і в останнє: «Того року послав Ростислав¹⁸ з Києва Юрія Нестеровича і Якуна в лоддях на берладників, бо вони Олешшя взяли. І догнали їх біля Дичина, побили їх і полон взяли». Йдеться про київський порт на Дніпрі Олешшя. Київське військо наздогнало берладників уже на Дунаї, біля міста Дичина. В. М. Татищев повідомляє, що Олешшя здобули люди Івана Ростиславича, хоч його самого літопис не згадує. У це неважко повірити, бо в Києві сидів тоді колишній Смоленський князь Ростислав, що недоброзичливо ставився

до Івана, котрий колись йому служив, але потім перейшов до Юрія Долгорукого.

Завершуючи історію вигаданого деякими вченими Берладського князівства, зауважу, що досі ніхто не зміг навіть приблизно окреслити його територію й рубежі. Р. А. Рабинович, що добросовісно вивчив джерела і літературу теми, зміг написати з цього приводу хіба що такі слова: «Отже, я припускаю, що земля берладників, її історичний і політичний центр, який звався Берладдю, знаходився на Правобережжі Дунаю, в Добруджі, тобто на території, яка у вказаний джерелами для берладників період (з 1134 по 1174 рр.) входила до державної території Візантійської імперії»¹⁹. Однак важко уявити собі, що візантійський уряд потерпів би у себе на північному дунайському кордоні князівство на чолі з руським государем, та ще й залежним від Галича.

Багато років тому мною було висловлено припущення (якого дотримуюсь і нині), що термін «берладники» був суто руською назвою бродників, але не всіх, а лише їх частини, — тієї, що жила у межиріччі Дністра і Дунаю й пішла за Іваном Ростиславичем. Недарма згадки про берладників так тісно пов'язані з діяльністю князя Івана у Причорномор'ї — і зникають з літопису після його смерті (1162).

Служилі князі

Доба удільної роздробленості породила явище, раніше невідоме на Русі: інститут служилих князів. То були або безземельні чи малоземельні, члени родини Рюриковичів, або й такі, що втратили свою землю. Це явище було особливо характерним для Галицько-Волинської Русі другої половини XIII ст. Та найбільш яскравий представник цієї своєрідної князів-

¹⁸ Мстиславич, Київський князь.

¹⁹ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь // Stratum plus. — 1999. — № 5. — С. 18.

Початок битви при Гастінгсі 1066 р. Норманська кіннота рушає назустріч англійському війську.
Килим з Байо. XII ст.

ської верстви належить ще XII століттю. Мова піде про тільки-но згаданого Івана Ростиславича, прозваного Берладником.

Як було вже сказано, Іван був небожем Галицького князя Володимирка Володаревича і сидів у єдиному уділі, що зберігся в Галицькому князівстві, — Звенигороді. Владний і амбітний, Іван не бажав задовольнятися роллю дрібного князька у державі свого дядька. У 1145 р. він вчинив невдалу спробу відбити Галич у дядька, зазнав невдачі й подався на Дунай. З тієї пори Іван перетворюється на служилого, найманого князя, руського кондотьєра, й до нього у джерелах міцно пристає прізвисько «Берладник».

На сторінках літописів, що відбили життєвий шлях Івана Ростиславича, він виступає як служилий князь вже під 1146 р., коли до Святослава Ольговича, що княжив у Новгороді Сіверському, прибіг Іван Берладник. Він узяв участь у війні Святослава проти Великого князя Київського Ізяслава Мстиславича. З тієї пори й розпочинається його служила кар'єра.

Святослав Ольгович виступив проти Ізяслава Київського через те, що той скинув з престолу його старшого брата Ігоря і ув'язнив його. Тому Святослав став природним союзником Юрія Долгорукого, котрий оспорував київський престол у Ізяслава. Того самого 1146 р. Святослав, що сидів у Новгороді Сіверсько-

му, одержав звістку, ніби Ізяслав збирається осадити його. Тоді Святослав «повідав Іванові Юрійовичу²⁰, Івану Ростиславичу Берладнику, і дружині своїй, і половцям диким дядькам своїм», що на нього йде київський князь. Всі вони порадили Святославу тікати з Новгорода, що той і зробив (Київський літопис). Як бачимо, Іван Ростиславич входив тоді до ближнього кола воевод і радників Святослава, нарівні з сином Юрія Долгорукого Іваном і половецькими дядьками («уями») Новгород-Сіверського князя.

Але на початку наступного, 1147 р., як свідчить Київський літописний ізвод, Іван Берладник перейшов на службу до Ростислава, Смоленського князя, взявши у Святослава 200 гривень срібла й 12 гривень золота. Все виглядає логічним: князь-найманець взяв у сюзерена плату за службу і перейшов до того, хто заплатив йому більше. До того ж Ростислав був братом Ізяслава Мстиславича, що недавно сів на київський престол. Мабуть, політичні міркування також відіграли свою роль у рішенні Івана змінити сюзерена.

Далі літописці на десять літ втрачають з виду Івана Ростиславича. З драматичного свідчення Київського літопису 1157 р.: «Привів Юрій Івана Ростиславича, прозваного Берлад-

²⁰ Іван Юрійович, син Юрія Долгорукого, князь Курський.

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. Нормани тіснять англійське військо.
Килим з Байо. XII ст.

ником, із Суздаля в кайданах, хотів віддати його Ярославу зятеві своєму» — впливає, що перед тим колишній звенигородський князь служив Долгорукому (приблизно з 1149 р.). Коли його видачі став вимагати Ярослав Галицький, Юрій Володимирович вирішив пожертвувати князем-найманцем, аби забезпечити собі підтримку зятя у прийдешній війні з Чернігівськими Давидовичами. Однак за Івана заступився митрополит та ігумени київських монастирів. Юрій вирішив повернути Івана до Суздаля, але на шляху туди його відбили люди Чернігівського князя Ізяслава Давидовича.

Потому Берладник вірою і правдою служив Ізяславу Давидовичу до кінця життя цього Чернігівського князя (той загинув на Желяні у 1160 р.). У 1158 р. Ізяслав Давидович воював із своїм братом у перших Святославом Ольговичем, якому в минулому служив Іван Ростиславич. Тоді Святослав «прийшов до Вира й спалив острог навколо міста; в граді ж зачинився з княгинею Іван Ростиславич, а сам Ізяслав подався у поле» (Київський літопис). Святославу не вдалося здобути невелике, але, певно, добре укріплене місто Вир. Захист Вира був, як виходить із джерел, останнім діянням Івана Берладника, князя-кондотьєра. Як уже було сказано, 1159 р. якісь берладники здобули київський порт Олешша на Дніпрі, та Івана літопис при тому не згадує.

Ймовірно, по смерті свого останнього пана і покровителя, Ізяслава Давидовича, Іван Ростиславич знову подався у дунайське Пониззя. Київський літопис ще раз згадує про нього у розповіді про події 1161 р.: «Преставився князь Іван Ростиславич, прозваний Берладником, у Солуні; дехто мовить, ніби від отрути була йому смерть». Йдеться про візантійське місто Фесалоніку, де князь, можна думати, жив у останні роки свого життя. Дехто з істориків вважає, що вбивці були підслані Ярославом Володимировичем Галицьким, котрий все життя ворогував з Іваном Ростиславичем і вперто добивався його видачі від Юрія Долгорукого та Ізяслава Давидовича. Це припущення здається мені найбільш вірогідним.

І все ж таки найбільшого поширення інститут служилих князів досяг у Галицько-Волинській Русі XIII ст., часів Данила Романовича, його синів і небожа. За визначенням літописця, всі бояри й дрібні князі «служат» великому князю і «держат» одержані від нього міста і волості. Так, захопивши Галич, князь Данило «разда (тобто „пожаловал“) городы боярам и воеводам и бяше корма у них много»; ті, хто одержував землі «в держание», іменувались «держателями» й були зобов'язані великому князю службою: «Служащие же князи (князю) Данилови и людье (князя) Василко-

ви»²¹. Далі автор цих рядків перелічує служилих князів, про частину яких йтиметься далі.

Узимку 1254–1255 рр. Данило Романович пішов на ятвягів. З Новгородка (у Чорній Русі) прийшов до нього син Роман «з усіма новгородцями і з Глібом, і з Ізяславом Свислоцьким» (тут і далі користують Галицько-Волинським літописом). Ізяслав був Ростиславичем, сином Пінського князя Ростислава Святополчича, князем свислоцьким²² (удільним у Новгородському князівстві Романа). Цей Гліб, імовірно, згадується ще раз, і докладніше, в розповіді про оволодіння Данилом Романовичем містом Волковийськом у Чорній Русі: «Після того Данило король поїхав і здобув Волковийськ, і Гліба князя послав туди й тримав його у честі». Так Гліб, що не мав, мабуть, уділу, одержав за службу місто Волковийськ з волостю. Дехто з генеалогів визнає Гліба Ростиславичем братом Ізяслава Ростиславича й сином Ростислава Святополчича²³.

Служилими були й рязанські князі Константин та його син Євстафій. У 1243 р., свідчить галицький книжник, «Данило послав свого дворського на Перемишль на Костянтина рязанського, присланого туди Ростиславом. І почув Костянтин, що Андрій іде на нього, втік уночі». Костянтин Володимирович Рязанський був служилим князем у Ростислава Михайловича у Перемишлі. Після втечі з міста він опинився в Угорщині й відіслав свого сина Євстафія в Литву²⁴. За свідченням Лаврентіївського літопису, Костянтин був 1217 р. рязанським князем, коли допоміг своєму брату Глібу винищити інших братів. Убивці розділили між собою

владу в Рязанському князівстві (Лаврентіївський літопис). Подальша чверть століття життя Костянтина не відома літописцям. Не зрозуміло, зокрема, як він опинився у служилих князях Ростислава Михайловича. Дехто з генеалогів вважає, що Костянтин був третім сином Рязанського князя Володимира Глібовича²⁵.

Син Костянтина Володимировича Євстафій служив Литовському князю Мендовгу, за що його, напевне, емоційно засудив галицький літописець: у 1262 р. «пішла Литва від Мендовга на Ляхів воювати, й Євстафій Костянтинович із ними, окаяний і проклятий, адже прибіг із Рязані». Євстафій став жертвою боротьби проти земельних магнатів Войшелка, що вокняжився у Литві після смерті свого батька Миндовга: «і того Євстафія, — продовжує галицький літописець, — убили, окаянного, беззаконного проклятого, про нього ж перед цим написали». Важко сказати, які вчинки Євстафія Константиновича викликали гнів і осуд галицького книжника. Навряд чи одна лише служба литовському князю, тоді противнику Данила Романовича. Хіба що те саме братовбивство в Рязані.

Останні звістки Галицько-Волинського літопису про служилих князів містяться на її останніх сторінках. Там неодноразово виступає Слонімський князь Василько, котрий служив небожеві Данила, Волинському князеві Володимирі Васильковичу. Василько був сином Романа Даниловича, що княжив у Чорній Русі, і, за відомостями М. Баумгартена, сидів у Слонімі, містечку в Чорній Русі, з 1256 р.²⁶ Цей збіднілий онук Данила Романовича був у великій честі у свого дядька Володимира Васильковича.

²¹ Пауто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — М., 1950. — С. 139.

²² Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч.1. — Ренн, 1991. — № 337. — С. 127; № 461. — С. 162.

²³ Донской Д. Указ. соч. — № 337. — С. 127; № 460. — С. 162.

²⁴ Пауто В. Т. Указ. соч. — С. 139, 149.

²⁵ Донской Д. Указ. соч. — № 259. — С. 101.

²⁶ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. — Roma, 1928. — Tabl. XI, № 22.

Уперше цей Василько Романович (повний тезко брата Данила) згадується у розповіді Галицько-Волинського літопису про похід Володимира Васильковича 1282 р. проти Краківського князя Болеслава, коли Волинський князь допомагав своєму союзнику Конраду Мазовецькому: «І пішов Володимир до Мельника²⁷ з безліччю воїнів, а з Мельника відрядив із ними свого воєводу, Василька князя слонімського. У похідному порядку волинської раті «Василько ішов зі своїм полком, а Конрад князь із ляхами із своїм полком». Ймовірно, серед воєвод, що очолювали волинсько-мазовецьке військо, Василько не випадково названий першим: з контексту виходить, що йому волинський князь довірив свій головний полк.

Після успішного завершення кампанії «Василько князь пішов до Берестя з великою кількістю полону, і послав перед собою звістку пану своєму князю Володимиру». Подальша літописна оповідь доводить, що князь Володимир у той час довірив Василькові свою особисту дружину і був радий, що той зберіг її цілою. Війна з Болеславом тим часом продовжувалась, і Василько був названий літописцем першим серед воєвод волинського князя.

Наступного року Лев Данилович і Володимир Василькович вирішили навести литовське військо на Болеслава. Самі князі у цей похід не пішли, доручивши війська воєводам: «Володимир послав із своєю раттю Василька князя й Жилислава, і Олов'янця й Вишту». Як бачимо, Василько Романович продовжу-

вав залишатися першим серед воєначальників волинського князя. Та подальша його доля у Галицько-Волинському літописі не відбилася.

Нарешті, останнім за часом серед служилих князів у Галицько-Волинській Русі названо Юрія Пороського. У 1289 р. наступник Володимира Васильковича на престолі Володимира Волинського Мстислав Данилович вступив у конфлікт зі своїм братом Левом і його сином Юрієм. Справа йшла до воєнного зіткнення. «Мстислав спішно послав гінця за Юрієм князем пороським... тоді ж бо Юрій пороський служив Мстиславу, а раніше служив Володимиру». Перед нами типовий образ князя-васала, кондотьєра, неначе у спадщину переданого Володимиром своєму наступнику на володимирському столі.

Дізнавшись, мабуть, про наближення раті на чолі з Юрієм Пороським, князь Лев змушений був скоритися. До того ж, йому стало відомо, що Мстислав Данилович послав по допомогу до татар. На жаль, джерела не дають змоги встановити, хто був цей князь Юрій. Хіба що епітет «пороський» може говорити про те, що він мав якесь невелике володіння у Поросі, поблизу південних рубежів Київської землі зі степом.

Такими є нечисленні, зате яскраві й багаті свідченнями про феодальну структуру давньоруського суспільства відомості літописів про найманців різних рангів і суспільного становища: від хижих степовиків-половців і різношерстих ватаг бродників і берладників — до збіднілих, але гордих аристократів Рюрикового дому.

²⁷ Місто на північно-західному рубежі Волині з Мазовією.

Розділ 4

Бойові та похідні порядки галицького і волинського війська в XII–XIII ст.

Воєнна історія Давньої Русі залишається мало вивченою, — при тому, що існує чимало оглядових праць, присвячених військовій, у тому числі й давньоруській, справі. Звичайно, у таких працях (написаних здебільшого військовими істориками) питання руської воєнної історії розглядаються у найзагальнішому вигляді: зброя, захисні обладунки, роди війська, фортифікація, стратегія, тактика тощо. А, тим часом, давньоруські джерела, насамперед літописи, містять численні конкретні й вартісні свідчення про військову справу східних слов'ян. Як слушно писав півстоліття тому академік Б. О. Рибаків, «найближчим завданням є написання наново докладної історії руського озброєння, тактики, організації війська, стратегії»¹.

¹ Рыбаков Б. А. Боевые порядки русских войск в XI–XII вв. // Ученые записки Москов. обл. пед. ин-та. — Т. XXVII, 1953. Труды кафедры истории СССР. — Вып. 2. — С. 3.

Цитовану статтю вчений присвятив бойовим порядкам давньоруського війська, дійшовши цікавих і багато в чому несподіваних висновків. Ця невелика праця видатного історика спонукала мене звернутися до цієї теми і знову розглянути її, в основному на матеріалі джерел Галицько-Волинської Русі, додавши ще й тему похідних побудов руського війська.

Бойовий порядок

Не можна сказати, що проблема бойових і похідних порядків на Русі не порушувалась у працях з воєнної історії. Однак їх авторами були (і залишаються) майже виключно військові історики, котрі недостатньо знали і розуміли давньоруські джерела і наукову літературу, що часто-густо приводило їх до поспішних і помилкових думок і висновків.

Важливо відзначити, що письмові джерела надають чималі можливості для вивчення бойових і похідних порядків південноруських військ. Київський літопис XII ст. і особливо Галицько-Волинський XIII ст. наповнені відомостями з цієї теми. «У галицькому повістванні постійно відчувається освічений літератор, дипломат і войовничий дружинник, котрий любить дзвеніння і брязкіт зброї, придворний і свого роду рицар, котрий розумів історію як низку війн і заколотів: «Начнемъ же сказати бещисленныя рати...» і т. ін.²

Чи існував п'яток

Висловлювались найрізноманітніші думки з приводу бойових шиків руського війська XI–XII ст. Наприклад, з кінця XIX ст. поширилося судження, ніби в давньоруській тактиці було прийнято особливий бойовий стрій, який називали «п'ятком»³. В його основі було начебто розміщення військових загонів у формі римської цифри V, устям спрямованої у бік противника. На думку Петрова і пізніших військових істориків, котрі підтримали його, зокрема Є. Разіна, у вузькій частині цього «п'ятка» стояла піхота, крила утворювала кіннота, а попереду строю перебували лучники. Прихильники такої думки гадали, ніби вперше «п'яток» відзначено в «Слові о полку Ігоревім» — у поетичному описі походу його героїв на половців⁴.

Однак бойовий порядок, названий воєнними істориками «п'ятком», належить до історіографічних міфів. Адже в авторитетних історичних джерелах (у нашому разі — в Київському,

Суздальському та Галицько-Волинському літописах) відсутні згадки про подібне розташування війська. У «Слові о полку Ігоревім» справді сказано: «Съ заранія въ пятокъ потопташа поганыя плъкы половецкыя...» Однак, як зауважив Б. О. Рыбаков, «у цій фразі слово „п'яток“ не має жодного стосунку ні до римських цифр, ні до бойових порядків. Це — п'ятий день тижня, п'ятниця 3 травня 1185 р. Розташування руських військ було в той день зовсім не таким, яким воно зображується у названих працях»⁵ (Петрова, Разіна та ін.) Адже у руській системі цифр п'ять завжди позначалось літерою ѣ, а римські цифри на Русі взагалі не вживалися.

Наведу приклад із Суздальського літопису за 1151 р. з аналогічним використанням терміну «п'яток» у значенні п'ятниці: «Коли розвиднілось, у п'ятницю, вишикувавши воїнів, Ізяслав пішов до Юрія, але тому ще не хотілось битися». Йдеться про останні дні великої громадянської війни на Русі за володіння Києвом, великокнязівським доменом і загальноруською владою між Юрієм Володимировичем (Долгоруким) і його небожем Ізяславом Мстиславичем. Описана подія відбулася в п'ятницю. Однак відкидати взагалі існування бойових порядків у війську Давньої Русі не варто.

Заслуговує на увагу думка В. В. Клибанова, котрий твердив, що певний бойовий порядок був прийнятий у східних слов'ян ще в VI–VII ст., коли вони здійснювали руйнівні набіги на Візантію. Він вважав, що найбільш імовірною системою оборонного шиківання була побудова в каре⁶. Історик виходив із свідчень візантійських істориків тих часів. Справді, переповідаючи події 677–678 рр., коли

² Орлов А. С. Древняя русская литература XI–XVI вв. — М.; Л., 1937. — С. 118.

³ Петров. Русская военная сила. — Т. 1. — СПб., 1889. — С. 60.

⁴ Разин Е. История военного искусства. — Ч. 2. — М., 1940. — С. 54, 108.

⁵ Рыбаков Б. А. Боевые порядки... — С. 4.

⁶ Клибанов В. В. Боевой порядок у древних славян // Исторический журнал. — 1945. — № 1–2.

слов'яни обложили грецьке місто Фессалоніки (Солунь давньоруських джерел), автор «Чудес св. Димитрія Солунського» докладно описує їхнє військо і організацію⁷.

У коментарі до цієї оповіді О. В. Іванова пише: «Слов'янське військо було організоване в загоны за основними видами озброєння: лук, праща, спис, щит і меч. Особливу категорію складали так звані манагарії, котрі обслуговували облогові знаряддя... Певну категорію воїнів утворювали так звані „видатні“, „відбірні“, „досвідчені у битвах“, їм довірялись найвідповідальніші ділянки під час бою за місто чи при захисті власних земель»⁸.

Але ні в «Чудесах св. Димитрія Солунського», ні в інших візантійських джерелах VI–VII ст. немає свідчень існування певного бойового порядку у слов'ян типу «каре», хоча сам по собі поділ воїнів на загоны за родами війська допускав його наявність, хай навіть у найзагальнішому вигляді.

Вважаючи взагалі ймовірною думку Клибанова щодо наявності бойового шикуння на зразок «каре» у східних слов'ян VI–VII ст., однак, у нас немає підстав припускати, що така система або інші варіанти бойового строю тієї доби дожили до часів Київської Русі. Водночас суто нігілістичним виглядає огульне заперечення існування будь-яких похідних і бойових порядків на Русі в X–XIII ст.

Вже самі терміни джерел, за допомогою яких визначалася побудова руського війська перед битвою або під час неї, твердо свідчать про наявність у них бойових строїв. Звичайно користувалися словом «изпълчити» (испълчити, исполчити), головне значення якого авторитетний словник давньоруської мови визначає як «спорядити, підготувати до

бою»⁹. Важко сумніватися в тому, що в основі цього терміну лежить поняття «полкъ», яке означало і військо, і його частину, і похід, і битву¹⁰.

Слово «исполчити» з'являється в літопису дуже рано, принаймні в описі війни Святослава з греками 981 р.: «И исполчилась русь, и сталася січа велика. I взяв гору Святослав, и побігли греки». Перед вирішальною битвою з печенігами 1036 р. Ярослав Володимирович «исполчив дружину». З продовження літописної оповіді дізнаємося, що князь вишикував військо в певному бойовому порядку (обидві цитати з «Повісті временних літ»).

Термін «исполчити» часто трапляється в літописах і в описах подій XII–XIII ст.¹¹ Оскільки семантика його виходить із слова «полкъ», то не випадково він застосовувався виключно до військових і воєнних справ. Та поряд з ним джерела знають інший, більш нейтральний семантично, термін, яким також позначали шикуння війська у бойовий порядок: «изрядити». Він відомий у літописі також з давніх часів. Вже у розповіді Нестора під 988 р. (відповідає 989 р.) про похід Володимира Святославича на грецьке місто Корсунь у Криму читаємо: «Володимир же изрядив воїнів своїх, и звелів приспу [насип] присипати до града».

Згідно з моїми спостереженнями, термін «изрядити» у літописах, що описують події другої половини XII–XIII ст., трапляється чи не частіше традиційного „исполчити“. Наведу приклад з Київського літопису кінця XII ст. У 1195 р. у міжкнязівській боротьбі на Русі, що

⁹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. IV. — М., 1991. — С. 83.

¹⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка... — Т. 2. — СПб., 1895. — Стб. 1747–1749.

¹¹ Див., напр.: Лаврентьевская летопись, 2. — Стб. 333 (1151 р.); стб. 338 (1152 р.); Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 532 (1245 р.).

⁷ Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. 2. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М., 1995. — С. 158–161.

⁸ Там само. — С. 203.

особливо пожвавилась тоді і в якій головними персонажами були князі з кланів Мстиславичів, Ростиславичів і Ольговичів, «Мстислав¹² же і дружина його, побачивши їх й ізрядивши полки свої швидко, кинулися на них» (Ольговичів), — пише київський літописець.

Сполучення слів «ізрядить полкы» міцно закріпилось у Галицько-Волинському літописі і використовувалось аж до останньої чверті XIII ст. У 1262 р. відбулося одне з численних воєнних зіткнень галицько-волинської рати з литовським військом. «Литва же було стала при озері, й побачивши полки руські, ізрядилася й сіла у три ряди за щити, за своїм звичаєм. Тоді Василько [Романович], ізрядивши свої полки, пішов на них й сталася битва. Литва ж не стерпіла [руського удару], й кинулася тікати». Галицько-Волинський літопис яскраво малює картину бойового розташування литовського війська і дозволяє думати, що князь Василько вишикував свої полки у тому порядку, який вважав найбільш придатним для прориву ворожої оборони.

Структурний поділ руського війська

У розповіді галицького літописця, що датується зимою 1275–1276 рр., відображено спільний похід руських князів і татарської орди на захоплене литовцями місто Новогрудок у Чорній Русі. Важливо відзначити, що оповідь джерела засвідчила давній руський бойовий порядок, за якого війська поділялося на три частини. Руські й татари, «як тільки зійшло сонце, почали шикувати (ізряджувати) полки. Вишикували полки й так дійшли до града. Татари ж ішли праворуч своїм полком, а в центрі Лев [Данилович] із своїм полком ішов, а ліворуч від Лева

Володимир [Василькович] рухався своїм полком»¹³.

Як відзначалося у науковій літературі, руські літописці під час опису битв здебільшого точно називають розташування окремих частин війська («полков») на місцевості і стосовно одна одної. «Основним видом шикування полків був поділ усіх сил на три частини: головний полк — „чело“ і два бічних — „крылья“»¹⁴. Слід погодитися з думкою вченого, згідно з якою триєдине розташування полків уперше описано в «Повісті временних літ» під 1024 р.

Тоді Ярослав Володимирович Мудрий, що княжив у Києві, зустрівся у битві в Чернігівській землі (біля Листвена) зі своїм братом Мстиславом, котрий оспорював у нього першість на Русі. «Мстислав же з вечора ісполчив дружину, й поставив сіверян¹⁵ в чоло проти варягів¹⁶, а сам став з дружиною своєю по крилах», — тобто, полки, що стояли на крилах, утворила приведена Мстиславом з Тмуторокані дружина, яка складалася з уродженців Північного Кавказу, головним чином з ясів і касогів (черкесів і осетинів). З подальшої розповіді літопису відомо, що і Ярослав поділив своє військо на три групи. «Чоло» війська Мстислава билосся з «чолом» війська Ярослава: «І зійшлося чоло сіверян з варягами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а потім пішов у наступ Мстислав із дружиною своєю і почав рубати варягів».

Незабаром потому (у 1036 р.) на Київ насунула незліченна орда печенігів. То була остання велика навала цих кочовиків на Русь. Ось як описує Нестор цю війну: «Ярослав же тоді був у Новгороді, коли звістка прийшла до нього,

¹³ У значенні «військо».

¹⁴ Рыбаков Б. А. Боевые порядки... — С. 6.

¹⁵ Мстислав, що княжив тоді в Чернігові, привів військо, яке складалося частково з його підданих — сіверян.

¹⁶ Дружина Ярослава складалася головним чином з найманців-скандинавів.

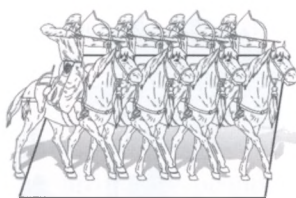
¹² Романович, з Мстиславичів.

БОЙОВИЙ ПОРЯДОК, ЗАФІКСОВАНИЙ ПОЧИНАЮЧИ З 1124 РОКУ

Ар'єргард

Праве крило Легка кіннота (стрільці)

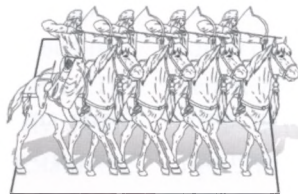
Чоло (головний полк) Важка кіннота

Ліве крило Легка кіннота (стрільці)

Авангард (сторожа) Легка кіннота (стрільці)

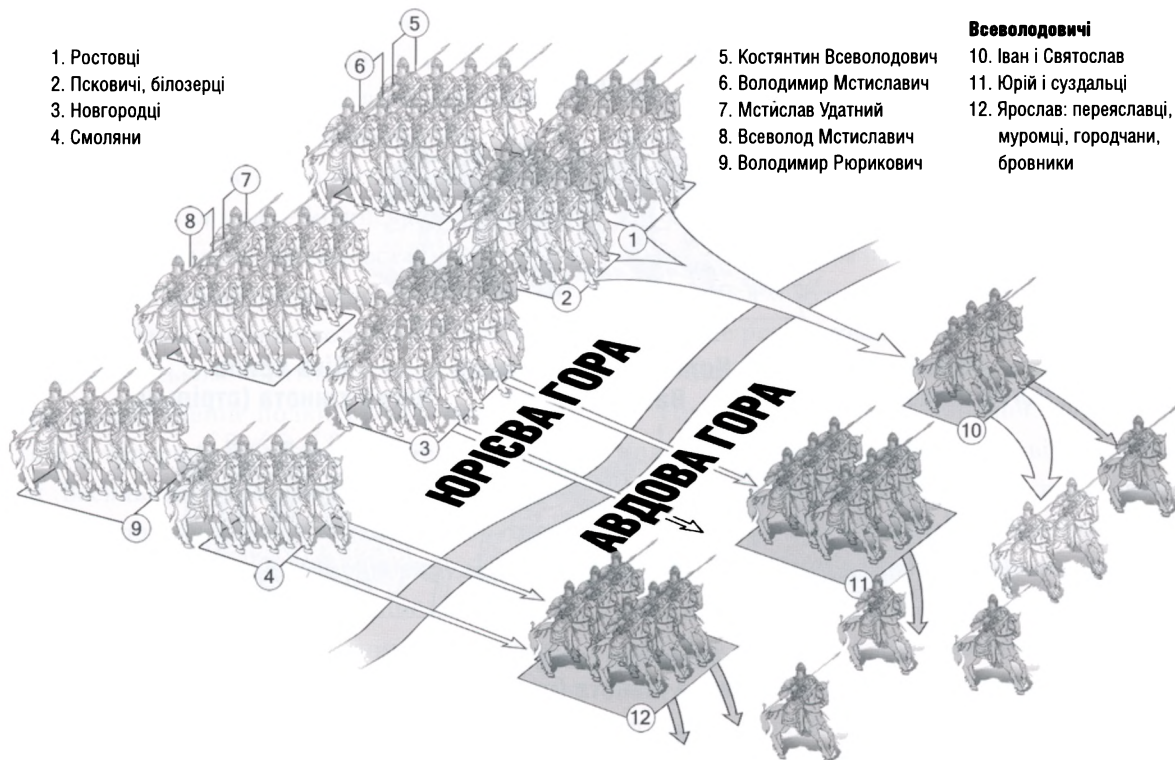
що печеніги обложили Київ. Ярослав зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва і увійшов у місто. І була незліченна кількість тих печенігів. Ярослав виступив із града, й ісполчив дружину, і поставив варягів посередині, а на правому боці киян, а на лівому крилі новгородців. І була зла січа, й ледве надвечір здолав ворога Ярослав». Напевне, головний полк («чоло»), що складався в основному з кращих тоді в Європі важкоозброєних воїнів-варягів, прийняв на себе таранний удар «тьмочисленною» печенізької кінноти і розсіяв її, чим і вирішив результат битви на користь київського князя.

Як писав багато років тому знаменитий історик, для цієї битви залишаються точно невідомими характер фронту і взаємне розташування «чоло» і «крил». Судячи з того, що «лобові» полки першими стикалися з ворогом, можна думати, що «чоло» виступало вперед, і втрати були найбільшими саме в цьому передовому полку¹⁷. Водночас головний полк у найсильніших руських князів складався, як правило, з важкоозброєної рицарської кінноти і завдавав найбільших втрат противникові.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Военное дело // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — Т. 1. Материальная культура. — М.; Л., 1948. — С. 408.

БИТВА НА ЛИПИЦІ. 1216 РІК

Гранично чітко достоїнства і недоліки тричленного поділу руського війська виявилися під час однієї з великих битв із половцями, що особливо завдавали шкоди Русі в 90-х роках XI ст. У 1093 р. Святополк Київський, Володимир Мономах Чернігівський і його молодший брат Ростислав, що княжив у Переяславлі Південному, «ісполчивши дружину, пішли» проти кочовиків: «Й ішов лівою стороною Святополк, правою Володимир, посередині ж був Ростислав».

На думку дослідника цієї кампанії, котрий виходив з припущення, що середній, мабуть, найслабший полк очолював молодший з князів Ростислав, половці остереглись атакувати його, побоюючись охоплення з флангів сильнішими полками Святополка і Володимира¹⁸.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Боевые порядки... — С. 7.

Тому кочовики вдарили по лівому флангу руського війська, очолюваного київським князем, котрий не мав таланту полководця: «Налягли спершу на Святополка і зламали полк його», тобто розладнали бойовий порядок. «Потім налягли на Володимира, й сталася запекла битва, й побігли Володимир із Ростиславом і їхні воїни».

З наведеної розповіді Нестора можна зробити висновок, що руські дружини рухалися трьома колонами, але в момент зіткнення з половцями ще не встигли стати у бойовому порядку: як відзначає літописець, вони змогли лише зупинитися і виставити сторожу зі стрільців-лучників, коли на них раптом налетіла стрімка кіннота ворога...

Тричленний поділ сил виявився дуже стійким і застосовувався в руському війську про-

тягом XII і першої половини XIII ст. Під час майже безперервної війни за Київ між Юрієм Долгоруким і його небожем Ізяславом Мстиславичем (що тривала кілька років) суперники 1149 р. зійшлися у битві біля Переяславля Південного. «І поставив Юрій синів своїх праворуч, а Святослава Ольговича ліворуч, і синовця [небожа] свого Всеволодича Святослава там само». Звідси виходить, що сам Юрій зі своїм полком став у «чоло» бойового порядку. Ізяслав же «полком своїм з'їхався із Святославом Ольговичем і з половиною полку Юрія, і так продерся крізь них», однак не зміг розвинути успіху, бо основна маса його війська змішалась і побігла з поля бою (Київський літопис).

Яскраву картину руського бойового строю малює Київський літопис у розповіді 1173 р. про війну смоленських князів Ростиславичів проти Ростово-Суздальського князя Андрія Боголюбського та його братів. Війна велася за Київ і південну Руську землю, тобто за великокнязівський домен і верховенство на Русі. Головною дійовою особою в цитованому фрагменті джерела був один з братів-Ростиславичів: «І побачив Мстислав Ростиславич рать, що прийшла, ізрядив свої полки й виїхав на луки проти них [ростово-суздальських полків], і зішлися їхні стрільці, й почали перестрілюватися між собою на ходу». Початок битви був традиційним — з перестрілки легких вершників-лучників. Та перестрілка склалася несприятливо для війська Мстислава Ростиславича, тому князь рішуче увів у бій головні сили, але успіху так і не досяг.

Виразно відбитий бойовий порядок руських військ в описі знаменитої битви 1216 р. на р. Липиці. Одним з головних її найактивніших учасників був Мстислав Мстиславич Удатний із смоленських Ростиславичів, у майбутньому Галицький князь: «Мстислав почав

ставити полки¹⁹. Володимир же смоленський поставив полки свої з краю, а біля нього став сам Мстислав і Всеволод із новгородцями, і Володимир псковський із псковичами, а біля нього став князь Костянтин [Всеволодич] із ростовцями. А Ярослав [Всеволодич] став своїми полками муромськими і з городчанами, і з бронниками²⁰ проти Володимира і смольнян; а Юрій [Всеволодич] став проти Мстислава й новгородців з усією землею Суздальською, а молодші брати його проти князя Костянтина».

Така довга цитата з Лаврентіївського літопису наведена мною не випадково. На перший погляд, вона спростовує думку щодо обов'язковості поділу руського війська на три частини: на Липиці кожний князь зі своїм полком ставав поряд з іншим, котрий також очолював власний полк. Та ця суперечливість, на мій погляд, є лише уявною: з докладного літописного оповідання виходить, що все одно князі об'єднували свої окремі воїнські контингенти у більші.

З деталізованого повістуння літописів про Липицьку битву²¹ випливає, що в її перебігу полки тієї та іншої сторони вважали за краще триматися групами, хай у джерелах їхній бойовий порядок точно і не позначено. Військо все ж таки час від часу поділялося на «чоло» і «крила». Так, незабаром після початку генеральної битви новгородці й смольняни стали поряд, «а за ними відрядив князь Володимир [смоленський] Івана Михайловича з полком», з чого можна зробити висновок, що в ту мить воїни смоленсько-новгородської коаліції розташовувались у класичному тричленному порядку.

¹⁹ Певно, він був головнокомандувачем.

²⁰ Бродниками.

²¹ Див., напр.: ПСРЛ. — Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С. 120–124.

БИТВА ПІД ЯРОСЛАВОМ. 1245 РІК

Розташування сил перед боєм

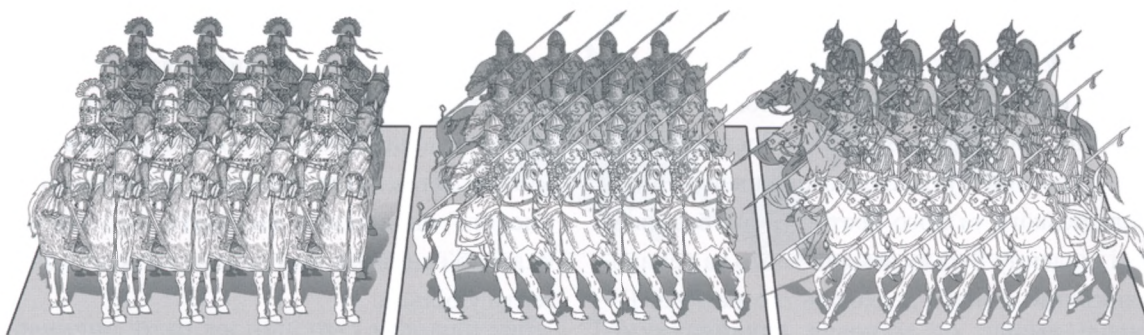
Василько Романович Данило Романович дворський Андрій

Ляхи

Ростислав Михайлович

Угри (бан Фільній)

У битві з уграми біля волинського міста Шумська в 1233 р. волинське військо також додержувалося того тричленного порядку: «Тоді Василько ішов проти угрів [праворуч], а Дем'ян тисяцький та інші полки ліворуч, а Данило ішов своїм полком посередині; великим же був його полк, складався з добре озброєних людей. Вони ж [угри], побачивши їх, не захотіли битися з ними, але відхилились на Дем'яна й на інші полки».

У тільки-но описаному галицьким книжником епізоді Данило Романович особливо підсилив головний полк («чоло»), що швидко привело до успіху. Але в його полководницькій практиці бували й інші бойові порядки і роз-

ташування сил, про що, зокрема, свідчить розповідь Галицько-Волинського ізводу про найбільшу битву його життя — поблизу галицького міста Ярослава 17 серпня 1245 р.

Динаміка руського бойового порядку

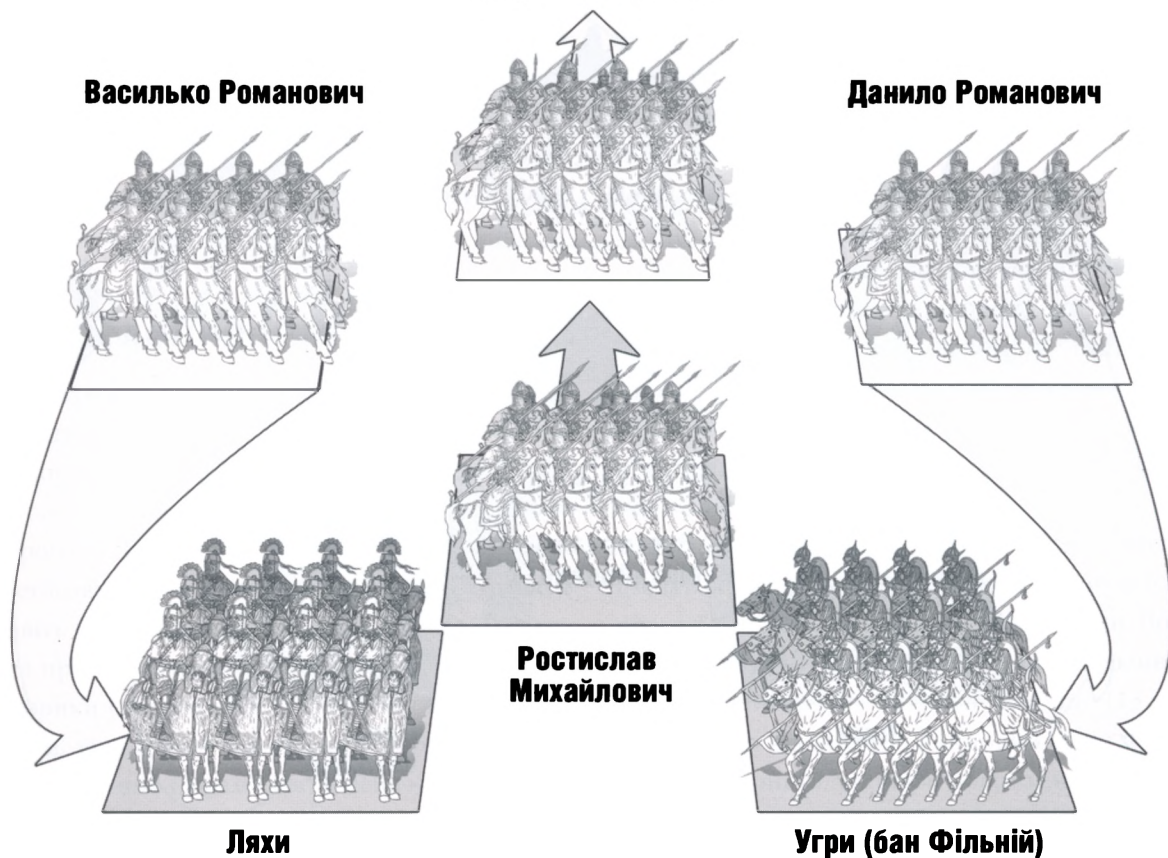
Тоді ставленик ворожих Данилові й Васильку Романовичам галицьких бояр, підтриманий угорським королем і деякими польськими князями, Ростислав Михайлович Чернігівський рушив на Галич з великим військом, головною ударною силою якого була угорська рицарська кіннота бана Фільнія. Романовичі з військом

Перша фаза бою

дворський Андрій

Василько Романович

Данило Романович

пішли їм назустріч. Битва відбулася на березі р.Сян. Ростислав встиг вишикувати свої сили у бойовому порядку: «Побачив же Ростислав, що прийшли ратні, вишикував своїх воїнів, русь, угрів і ляхів (підкреслено мною. — М. К.), і рушив проти них» — напевне, то й були три основні полки його війська (тут і далі цитується Галицько-Волинський літопис).

Данило Романович розташував свої сили не традиційно. Він свідомо послабив центр, «чоло», поставивши там свого дворського Андрія «з малою дружиною», свій же полк і полк брата Василька розмістив на флангах-крилах. Коли вороже військо потіснило малолюдний полк Андрія і заглибилось у галицько-

волинський бойовий порядок, полки Данила і Василька завдали йому нищівних ударів з флангів. Замкнув мишоловку сам Данило, зайшовши у тил ворогові з важкою кіннотою і розгромивши рицарський полк угорського воєводи Фільнія, що так і не встиг вступити у бій. Перемога Романовичів виявилася безумовною і повною. Була розтрощена боярська опозиція, назавжди вигнаний з краю Ростислав, а угри були майже всі забиті або взяті до полону.

Руський бойовий порядок зовсім не був чимось застиглим, незмінним, якого суворо додержувалися протягом усієї битви. В її перебігу розташування полків могло мінятися, про

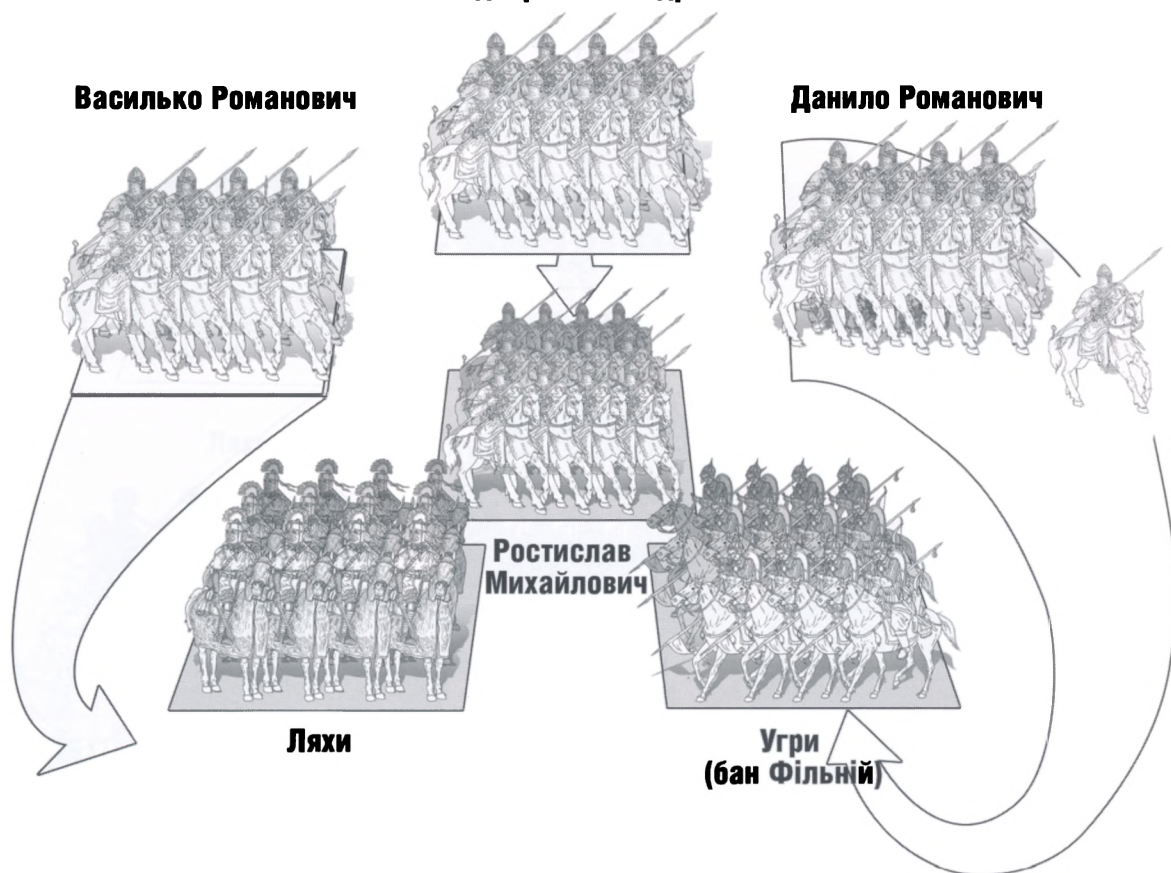

Друга фаза бою

дворський Андрій

Василько Романович

Данило Романович

що свідчить докладна оповідь Галицько-Волинського літопису про Ярославську битву 1245 р.: «Виходячи з традиційного розміщення полків за старшинством їхніх начальників, — писав знавець теми, — можна так уявити розстановку сил:

Перед боєм:

Ляхи Василько

Ростислав Данило

Угри Андрій

«Чоло» — Данило (проти Ростислава)

Праве крило — Василько (проти ляхів)

Ліве крило — Андрій (проти угрів)»²².

Згідно з моїм розумінням літописного тексту, що відбив перебіг битви біля Ярослава 1245 р., полк Андрія з самого початку був поставлений у «чоло», що, мабуть, відповідало стратегічному задумові Данила Романовича. Водночас, Рибаків, можливо, був правий, коли писав, що воїнське формування Андрія вирішило «випередити зіткнення головних полків і встигло ще до їх зближення вдарити у головний полк Ростислава з флангу»²³. Інша справа, що тим самим воєвода Андрій, поза сумнівом, виконував наказ свого головнокомандувача: він, аби не допустити удару полку Ростислава у полк Данила, кинув на нього свій загін.

²² Рыбаков Б. А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. — Ч. 1. — М., 1969. — С. 355.

²³ Там само.

Дворському доручили зв'язати сили полку Ростислава і, повільно відступаючи до р. Сян, заманити ворога в глибину бойового порядку Романовичів. Цей план досвідчений воєвода виконав, після чого «крила» галицько-волинського війська вдарили по полкові Ростислава з флангів, а полк самого Данила завдав вирішального удару з тилу угорському полку Фільнія.

Ешелонований порядок?

Дехто з істориків відзначав, що далеко не завжди бойовий порядок руського війська розташовувався в лінію. Найчастіше найбільш сильне «чоло» висувалось уперед, назустріч ворогові. Деякі вчені припускають, що могло застосовуватися і шиккування війська у два чи навіть у три ешелони. На жаль, свідчення джерел про це дуже бідні й непевні. Не випадково історики (насамперед Б. О. Рибаків) аргументують таку думку виключно бойовим строєм, застосованим Ігорем Святославичем у першій битві з половцями в 1185 р.:

«І нарядили вони полків б: Ігорів полк посередіні, а праворуч його брата Всеволода, а ліворуч — Святослава, небожа його; попереду Ігоря син Володимир й інший полк — Ярославів... а третій полк попереду склали стрільці, були вони від усіх князів виведені. І в такий спосіб ізрядили вони полки свої».

Проте, на мій погляд, у цьому оповіданні Київського літопису правильніше було б говорити не про бойовий, а про похідний порядок війська Ігоря Святославича. Адже його полки тоді ще не зблизились із ворогом, а ще тільки підходили до одного з половецьких контингентів. Найімовірніше можна думати не про ешелоноване шиккування війська, а про посилену сторожову чи навіть бойову охорону, завданням якої було попередити раптовий напад

половецької кінноти, чого, мабуть, руський князь остерігався. На користь сказаного свідчать і зібрані від усіх полків стрільці, вислані наперед з тією самою метою. Непорозуміння з двоешелонним бойовим порядком викликана, гадаю, тим, що літописець назвав загопи Володимира, Ярослава і стрільців «полками», а не «сторожею». Але ж слово «полк» вживалося у літописах і в ширшому значенні.

Вже якщо гіпотетично допускати існування двоешелонного бойового порядку, то, скоріше за все, його могли застосувати у Липицькій битві 1216 р.: велика кількість полків з обох сторін, кожний із своїм князем на чолі, могла підштовхнути їх до такого шиккування своїх сил.

Висловлювалась думка, що руські полки шикувались у бойовому порядку не лише в лінію, а й у рівнобічний трикутник — клин. Вона ґрунтується на вивченні мініатюр Радзивілівського літопису. Рибаків налічив 113 малюнків, що відбивають клиновий стрій. Свою думку вчений підкріплює посиланням на розповідь Тітмара Мерзебурзького про битву руських з польським військом Болеслава Хороброго в 1018 р.²⁴ Гіпотеза історика виглядає ймовірною, проте потребує додаткового обґрунтування джерельного характеру.

Використання стрільців

Можна погодитися з твердженням, що «в XIII ст. руська тактика значно ускладнюється. З'являється новий елемент війська — легка кавалерія, «стрільці». Вони були озброєні луками і легкою холодною зброєю. Джерела протиставляють стрільців важкій кінноті, яку джерела часом називають списами («копьями»). Стрільцями бували звичайно молодші члени

²⁴ Рибаків Б. А. Боевые порядки... — С. 12–16.

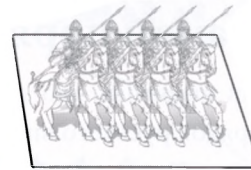
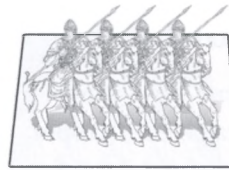
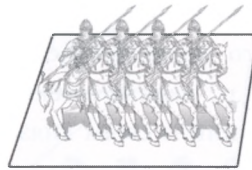

БОЙОВИЙ ПОРЯДОК КНЯЗЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

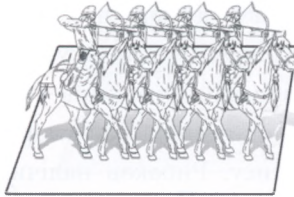
Ар'єсгард

Праве крило Важка кіннота Чоло (княжий полк) Важка кіннота Ліве крило Важка кіннота

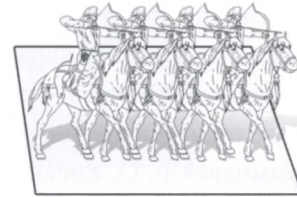
Легка кіннота (стрільці)

Авангард Легка кіннота (стрільці)

Легка кіннота (стрільці)

дружини, «молодь». Вони пускали у ворога хмари стріл, заманювали удаваною втечею»²⁵. У ролі стрільців часто виступали тюркські союзники київських князів — чорні клобуки. Власне, цей рід війська і виник завдяки постійному спілкуванню з кочовиками. Стрільці діяли, не порушуючи тричленного бойового порядку руського війська. Вони тривожать противника, беруть «язиків». Та стрільці не годилися для тривалого бою з добре озброєним і організованим військом.

Під час затяжної війни 1148–1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким, котрого підтримував Галицький князь Во-

лодимирко Володаревич, війська суперників зійшлися біля р. Уші. Битву, як звичайно, розпочали стрільці: «Прийшли стрільці Володимира галицького, і Андрія, і Володимира Андрійовича на берег, над річкою Ушею. Ізяслав же, почувши про те, пустив своїх стрільців битися, і почали за річку²⁶ битися²⁷... І стали [супротивники] на тій річці й перестрілювалися через неї... і тут Ізяславлі стрільці схопили у галичан мужа й привели його до Ізяслава». Розпитавши «язика», Ізяслав прислухався до порад своїх дружинників і повернувся до Києва (Київський літопис).

²⁵ Там само. — С. 10.

²⁶ Тобто, за переправу.

²⁷ За оволодіння переправами і бродами.

Літописець намалював картину, досить типову для бою з участю стрільців. Вони б'ються зі стрільцями ворога, виявляють активність, беруть полоненого. Але — безсилі що-небудь змінити в перебігу прийдешнього бойового зіткнення між Долгоруким та Ізяславом. Так само стрільці лише починають битву в міжусобній війні в Ростово-Суздальському князівстві в 1177 р., а далі в неї вступають основні сили.

Один з небагатьох відомих мені випадків, коли стрільці відіграли важливу, чи не вирішальну роль у бою з ворогом, викладається в літописному описі початку битви з монголами на Калці 1223 р.: «І зустріли татар руські полки й руські стрільці, перемогли їх і гнали далеко в поле рубаючи їх і взяли їхню худобу... так що всі воїни збагатилися худобою». (Тут і далі розповідь ведеться за Галицько-Волинським літописом.) Однак є підстави думати, що монголи просто заманювали руських углиб степу.

То була лише незначна за своїми наслідками сутичка з ворогом, що не справила помітного впливу на подальші бойові дії поміж руськими і монголами. Безпосередньо після наведених слів оповідається про подальший рух руських полків до р. Калка, де їх зустріла ворожа сторожа і вступила у бій із руською сторожею. Відразу ж по тому монголи вдарили на половецькі полки, яким намагався допомогти Мстислав Мстиславич Удатний, у той час галицький князь.

У битві на Калці вирішальну роль відіграла озброєна луками легка монгольська кавалерія, проте не варто називати її стрільцями, — то була основна маса кочовницького війська, його головна і єдина ударна сила. Завершуючи розповідь про стрільців як своєрідну вільну складову частину руського бойового порядку, відзначаю численні випадки використання союзних

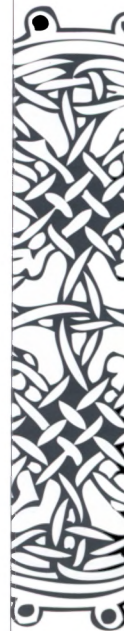
чорних клобуків як стрільців руського війська. Під час сутички з половцями 1169 р. Ростово-Суздальського князя Михалка (Михайла Георгійовича) союзні йому берендеї (плем'я з союзу чорних клобуків) «схопили [коня] свого князя за повід і не дозволили йому їхати» — вони заявили Михалкові, що він їхній опора і захист, тому «ми, стрільці, поїдемо наперед» (Лаврентійський літопис).

А в 1191 р., як оповів київський літописець, син великого князя Київської землі Рюрика Ростиславича Ростислав пішов разом із чорними клобуками на їхніх лютих ворогів — половців. «Половці ж, побачивши стяги Ростислава... побігли; руські ж стрільці й чорні клобуки вторглись у них і схопили їх живими 600, а інших побили багато». У цьому випадку клобуків разом із руськими стрільцями використали у ролі стрімкого авангарду для завдання несподіваного удару ворогові за допомогою своєї головної зброї — луків.

Шиккування полків

Не завжди розкриваючи бойовий порядок руського війська, літописи одноголосно відзначають, що полки стояли на точно відведених їм місцях. Так, 1144 р. Київський князь Всеволод Ольгович вирішив приборкати бунтівного Галицького князя Володимирка Володаревича. Війська зішлись і стали по різних берегах р. Білки. «Всеволод же звелів вчинити гатки на тій річці, кожному полку свою гатку, і вранці перейшли річку, і захопили гору за Володимиром» (тобто за розташуванням сил Володимирка Володаревича, розповідає Воскресенський літопис).

А 1151 р. Київський і Волинський князь Ізяслав Мстиславич разом із своїм союзником Угорським королем Гезою II атакував Володимирка Галицького, котрий постійно допомагав

Юрію Долгорукому в боротьбі за Київ проти Ізяслава: «На другий же день рано король вдарив у бубни, й таким чином ісполчивши полки свої, послав до Ізяслава сказати: „Поїдь із своїми полками поблизу мого полку, а де я встану, тут же й ти встань“». Далі розповідається про шикування полків суперників перед боєм: «І так король почав ставити полки свої на бродах, галичани ж проти нього ставили свої полки... а Ізяслав пішов своїми полками угору, на броди, і так пішов й став вище від короля на іншому броді», — емоційно розповідає київський хроніст.

Джерела містять численні відомості про те, що бойовий порядок шикувався і перебудовувався безпосередньо перед початком битви, бувало, на очах супротивника, а то й у її перебігу. У 1151 р. під час активної оборони Києва від війська Юрія Долгорукого Ізяслав Мстиславич, спостерігаючи активність легкої кінноти ворога, вирішив перебудувати розташування свого війська: «Звелів нарядити дружину [з числа людей] полків, а самих полків не рушити». У перебігу цієї тривалої та кровопролитної битви суперники неодноразово перебудовували свої бойові порядки: «Коли йшли вони битися, Андрій [Юрійович Боголюбський] почав рядити полк свого батька. Побачив він, що половці [його союзники] стоять позаду, і до тих погнав і заохотив їх на брань, а звідти в'їхав у свій полк і запалив дружину свою» (Київський літопис).

У кінці 1248 — на початку 1249 р. Данило Романович Галицький воював проти ятвязьких і пруських племен, що дошкуляли північно-західним рубежам його князівства. На виду у ворожих загонів князь вишикував своє військо у бойовому порядку. Галицький літописець не шкодує яскравих фарб для зображення воїнів галицько-волинського князя та їхнього прекрасного озброєння: «І всі воїни

зійшли з коней, і озброїлися пішці зі стану. Щити же їхні, як зоря сяяли, шоломи були подібні сонцю, що сходить, списи вони тримали в руках, неначе рясний очерет, стрільці ж обабіч ішли і тримали в руках рожанці [арбалети] свої... Данило ж на коні сидів і воїнів рядив». Джерело зримо відобразило перешикування війська галицько-волинського князя з похідного порядку в бойовий. Ця відверта демонстрація сили справила надзвичайно сильне враження на ятвягів і прусів, вони відмовилися від бою і «возвратишася восвоєси».

Під час наступної великої війни з ятвягами взимку 1254–1255 рр. Данилові Романовичу допомагали інші руські князі, Мазовецький князь Земовит і Краківський — Болеслав: «І була велика рать, так, що наповнились ятвязькі болота полками». Галицько-волинський государ на ходу перешиковує полки: «Данило ж, нарядив полки, наказав, кому і де з полком ходити... сам же він їхав з малою кількістю озброєних отроків» (Галицько-Волинський літопис).

Похідний порядок

Більш скупо літописи відбили похідні порядки давньоруського війська, у тому числі галицького і волинського. Це неважко пояснити тим, що книжникам вони, мабуть, уявлялися справою буденною, що не заслуговувала на особливу увагу. Тому про похідний порядок руських ратей джерела звичайно згадують, описуючи великі кампанії руських князів проти західних сусідів, що самі по собі викликали суспільний інтерес. У 1242 р. Романовичі почали війну з краківським князем: «Данило ж із братом Васильком заратилися з Болеславом князем лядським і увійшли до Лядської землі чотирма дорогами: сам Данило воював коло

Любліна, а Василько [по річках] Изволі й Ладі, біля річки Білої, дворський княжий Андрій — по Сяну, а Вишата воював Підгір'я; узявши полон, повернулися» (Галицько-Волинський літопис).

Через багато років після кончини Данила Романовича його небіж Володимир Василькович, князь Волинський, втрутився у міжусобну боротьбу мазовецьких князів, братів Конрада і Болеслава. Перейшовши через Віслу, війська Володимира і Конрада «вишикувались і так пішли: Василько [воєвода Володимира] пішов своїм полком, а Жилислав своїм полком, а Дунай [теж руські воєводи] своїм полком, Конрад же князь із ляхами своїм полком; і так пішли з великою міццю старанно» (Галицько-Волинський літопис).

В обох наведених випадках звертає на себе увагу та обставина, що князі й воєводи вели свої полки в чіткому порядку, не дозволяючи їм розбрестися територією, якою проходили (з метою здобуття здобичі та ін.). Якщо такий порядок порушувався, то військові загрожувала велика небезпека.

Під час руху війська на марші попереду його (часто й позаду) йшла «сторожа» — авангард, бойова (сторожова) охорона. Літописи часто згадують її, обов'язкову і необхідну частину похідного порядку руського війська. У 1150 р. у війні проти Ізяслава Мстиславича Андрій Боголюбський і надісланий галицьким князем Володимирком воєвода Василь Ярополчич «пустив сторожу перед собою, а сам рушив за нею» (Київський літопис).

Сторожа була своєрідною, «вільною» складовою частиною і давньоруського бойового порядку. Вона могла довільно переміщатися як уздовж фронту, так і у глибину шикуння воїнів, не порушуючи його. У сторожі часто їздили молодці, що жадали герцю з ворогом. Галицько-Волинський літопис розповідає, як

1210 р. литва і ятвяги напали на північно-західну Волинь. «Тоді ж убили Матвія, Любова зятя, і Доброгоста, котрі виїхали у сторожу». Те, що обох названо на ім'я, вказує на їхню належність до старших дружинників, а то й боярства.

Подібно до стрільців, сторожа відіграла важливу роль у битві на Калці 1223 р., будучи бойовою охороною, що йшла попереду основного війська: «Звідти ж ішли²⁸ 8 днів до річки Калки й зустріли сторожу татарську; наша сторожа билася з ними, і був забитий Іван Дмитрович, ще інших двоє разом із ним» (Галицько-Волинський літопис).

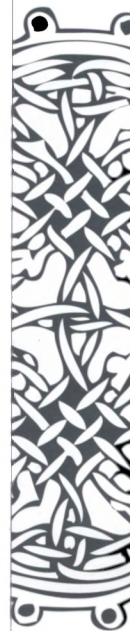
Часом сторожа являла собою чималу бойову силу. Взимку 1232–1233 рр., коли Данило Романович був у Києві, допомагаючи своєму союзникові Володимиру Рюриковичу, «рушив рать Андрій королевич [угорський] на Данила. Володислав [боярин] же їхав у сторожі від Данила з Києва, і зустрів [ворожу] рать у Білобережжі, й билися за річку Случ, і гнали [угрів] до ріки Деревної, з Чортова лісу» (там само). Як бачимо, волинська сторожа зуміла перемогти сильний, можна гадати, угорський полк королевича Андрія.

Перед битвою біля Ярослава 1245 р. противник Данила Галицького Ростислав Чернігівський припустився незрозумілої недбалості, не виставивши сторожі біля важливої переправи: Данило ж озброївся²⁹, зібрав своїх воїнів, пішов уздовж ріки Сяну. Брід же був глибоким, і приїхали половці наперед³⁰, переїхали [річку] й побачили їхні стада, і не було сторожі їхньої [противника] біля ріки... .. Данило ж і Василько не забарилися, але скоро перейшли річку, ісполчили ж кінних із пішцями й неквапливо

²⁸ Об'єднане русько-половецьке військо.

²⁹ Його воїни надягли захисні обладунки і взяли у руки зброю, яку до того везли в обозі.

³⁰ Союзники Романовичів, легка кавалерія — стрільці.

пішли на брань» (Галицько-Волинський літопис).

Без використання сторожі не починали ні походу, ні битви. У 1258 р. під час навали орди Бурундая на Галицько-Волинське князівство, коли татари розбрелися на значному просторі, Данило Романович вирішив розвідати місце перебування їхніх основних сил. «І була звістка від ляхів у короля Данила, що татари вже в землі Ятвягів». Данило вирішив: «Пошлемо сторожу до Визни» (Галицько-Волинський літо-

пис). Однак руська сторожа розминулась із татарськими загонами.

Бойові й похідні порядки руського війська в XII–XIII ст., розглянуті мною переважно на прикладі історії Галицько-Волинської Русі, відбивали загальний стан військової справи, воєнного мистецтва, стратегії й тактики давньоруської народності того часу. Є вагомим підстави стверджувати, що вони відповідали аналогічним явищам у європейських країнах того часу.

Розділ 1

Зброя

Давньоруські писемні джерела (майже виключно літописи) дають змогу скласти уявлення про увесь набір давньоруської зброї й захисних засобів, що належали воїнам різного суспільного стану й різних родів війська: князів, бояр, дружинників, важкої й легкої кінноти, регулярної піхоти й народного ополчення. Матеріальні джерела (що здебільшого містять оригінальні відомості про зброю і захисні обладунки) підкріплюють і поглиблюють свідчення писемних пам'яток. Усі вони малюють, здається, картину, максимально можливої для свого часу повноти.

У цьому розділі йтиметься майже виключно про використання предметів і засобів озброєння у воєнних діях, які руські люди вели як усеєдині країни, так і за її межами. Описи самої зброї та захисного спорядження подаються лише принагідно — у тих випадках, коли автор вважав це за доцільне. Тим, хто цікавиться ними по суті, потрібно звернутися до спеціальної літератури, частково поданої у примітках.

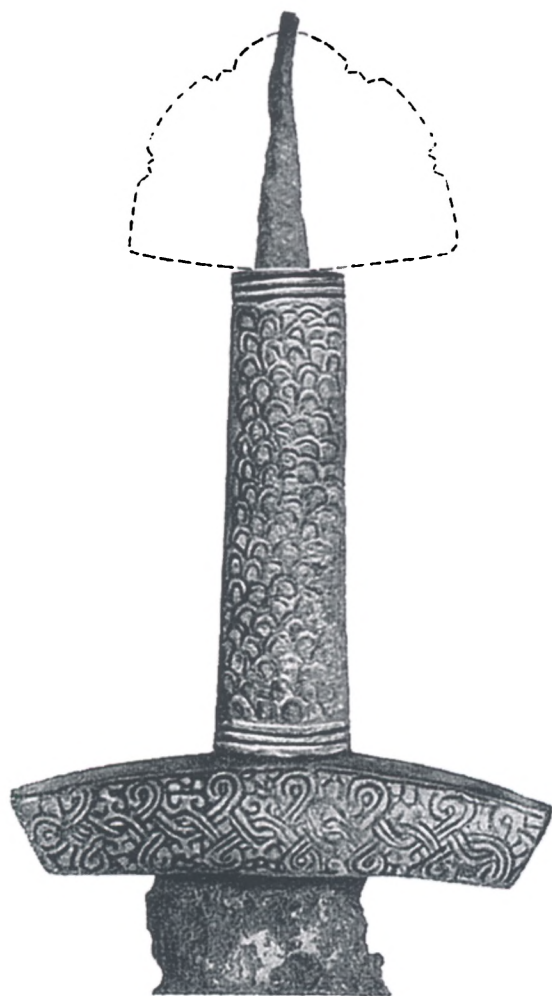
Мечі

Меч був найпершою руською зброєю, уособленням її у джерелах взагалі. Його вважали символом війни, а також мужності й стійкості у бою. У вступній недатованій частині «Повісті временних літ» вміщено поетичний переказ про те, як хозари вимагали данини з полянського племені: «И мовили хазари: „Платить нам данину“. Подумали поляни і дали від диму¹ по мечу». Хозарські послы принесли цю своєрідну данину своїм старійшинам, і ті сказали: «Не добра це данина, княже! Ми добули її зброєю, гострою лише з одного боку, тобто, шаблями, а у цих зброя гостра з обох боків — мечі. Судилось їм збирати данину й із нас, і з інших країн». І це пророцтво збулось по велінню Господню, як завершує свою розповідь літописець.

Давні руси надавали мечу магічний, сакральний сенс, і з цим доводилося погоджуватись грекам. Коли 944 р. князь Ігор підписав

¹ Оселі.

Руків'я меча X–XIII ст.

угоду з Візантією, то християни в його війську принесли присягу в соборній церкві святого Іллі бути вірними цій угоді: «А нехрещені руські [воїни] хай кладуть свої щити і оголені мечі, обручі та іншу зброю, щоб присягнути, що все, що написано в хартії цій [тексті договору], буде дотримане Ігорем» («Повість временних літ»).

Під 971 р. Нестор повістує про русько-візантійську війну, будуючи свою оповідь майже повністю на фольклорних джерелах. Тоді візантійські послы принесли руському князю золото й коштовні тканини. Та він навіть не глянув на них, звелівши своїм отрокам сховати

дарунки. Після цього послы порадили імператору: «Випробуй його ще раз, пошли йому зброю... І послали йому меч та іншу зброю», чим Святослав був надзвичайно задоволений. «І рекли бояри²: „Лютий буде цей муж, бо добра не береже, а зброю взяв. Погоджуйся на данину“».

Насправді становище обложеного греками в Доростолі Святослава було зовсім іншим. Йому довелося піти на не вигідний мир з імператором. Та для теми моєї праці важливим є зовсім інше: в уяві літописця Святослав був мужнім воїном, котрий ставив вище за все власну і своїх воїнів честь і доблесть. Меч і був у очах суспільства втіленням цих доблесті й честі.

У побудованій на церковній легенді розповіді «Повісті временних літ» під 1015 р. про смерть Бориса і Гліба майбутній святий Борис відмовляється виконати пораду своєї дружини — сісти на київський престол. Дружина залишає його одного, й підіслані Святополком убивці позбавляють його життя, простромивши списами і добивши мечем. Про меч самого Бориса в легенді немає жодного слова. Однак через півтора століття північноруський літописець раптом згадує про меч святого Бориса, що начебто належав (ще одна легенда!) Андрію Юрійовичу Боголюбському.

Коли вбивці ломались у двері княжої опочивальні, «Андрій схопився і хотів узяти меч, і не було тут меча, забрав його Анбал того дня, ключник князя³, — адже то був меч святого Бориса». Тут меч Бориса виступає і як можливий рятівник князя Андрія, і як символ мучеництва, представляє суздальського князя як праведника, мало не святого, що постраждав за віру. Можливо, в часи створення цієї частини Лаврентіївського літопису докладалися зусилля до

² Візантійські сановники — імператору.

³ Ватажок змовників.

церковної канонізації Андрія Юрійовича. Та вони не увінчались успіхом.

Мечі належали до найпоширенішої зброї ближнього бою (звичайно, серед князів, бояр і дружинників). На території Русі їх знаходили і знаходять у шарах IX–XIII ст. Для другої половини XI–XIII ст. археологи виявили близько 80 мечів. На думку фахівця, більшість їх була «загублена» на шляхах війни, на полях битв. Мечі знаходили також на переправах, у зруйнованих війною містах і фортецях, часом у християнських похованнях⁴.

Меч служив також символом княжої влади. У Лаврентіївському літописі під 1206 р. вміщено докладну розповідь про те, як Великий князь Ростово-Суздальський Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо, послав одного із синів, Костянтина, княжити до Новгороду Великого «і дав йому батько хрест чесний і меч, мовивши: „Хай цей хрест буде тобі охоронець і помічник, а меч захистить тебе“». Коли Всеволод Юрійович 1212 р. помер, літописець відгукнувся розчуленим панегіриком, у якому, серед іншого, писав про тверде правління князя, додавши до цього: «Князь бо не марно меч носить — на помсту злодіям!»

Джерела найчастіше згадують про мечі як про конкретну рубляче-колючу зброю, яку мали князі, бояри, дружинники, словом — професійні воїни високого суспільного статусу, воїнська еліта. У подібній ролі називають мечі Київський і Галицько-Волинський літописи — основні джерела мого дослідження.

Отже, меч був переважно символом війни й емблемою князівської влади. Тому, як вважає багато вчених, пов'язані з мечем образи «Слова о полку Ігоревім» сповнені складного й глибокого значення, що пояснюється багатозначністю, смисловою насиченістю поняття «меч».

Руків'я меча X–XIII ст.

⁴ Киричников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. — М.; Л., 1966. — С. 49–60.

Руків'я меча X–XIII ст.

Д. С. Лихачов особливо виділяє розповідь «Слова» про Олега Святославича, котрий «мечем крамолу коваше», у чому втілилося протиставлення мирної праці війні⁵.

Образ грізного, ідеального князя-воїна та його славної дружини створено у «Слові о полку Ігоревім» шляхом вихвалювання їхніх мечів: «Ярь туре Всеволодѣ! / стоиши на борони, /

прищеси на вои стрѣлами, / гремлеши о шеломи мечи харалужными!» Здається, варто підтримати давню думку Д. С. Лихачова, що прикметник «харалужный» означає «булатный». Вчений відзначив, що саме так розумів його автор «Задонщини»⁶.

Харалужні мечі ще двічі згадуються у «Слові о полку Ігоревім», і обидва рази у піднесених тонах: «Святъславъ грозный великый киевский грозою: / бяшетъ притрепаль своими сильными плѣкы / и харалужными мечи, / наступи на землю Половецкую...» У цьому тексті полки виступають нарівні з мечами, найбільш престижною й типовою зброєю руських князів і дружинників. Згадуючи про битву трьох старших Ярославичів (Ізяслава, Святослава і Всеволода) з полоцьким князем Всеславом 1067 р. на річці Немизі поблизу Мінська, співець «Слова» скористався з вражаючої метафори, порівнявши битву з кривавими жнивами, а мечі — з ціпами, якими молотили снопи: «На Немизѣ снопы стелють головами, / молотять чепа харалужными...»

Але, зрозуміла річ, у переважній більшості згадок про мечі в літописах ця зброя виступає у своєму прямому призначенні й описується конкретно і прозаїчно. Новгородський літописець, описуючи знамениту битву війська Олександра Невського зі шведами 1240 р. і мовлячи про подвиги й звитягу руських ратників, із задоволенням відзначає: «Яків полочанин, що був ловчим, наїхав на полк [ворога] з мечем, і бився мужньо, і похвалив його князь». А через дванадцять літ Данило Романович воював з ятвягами, що дошкуляли порубіжним волинським землям. Галицький книжник оспівує подвиги його сина: у рукопашному бою «тоді Лев всадив сулицю свою у щит його [литовця], і не міг той затулитися. А Лев Стекинта [вождя

⁵ Енциклопедія «Слова о полку Ігореве». — Т. 3. — СПб., 1995. — С. 246.

⁶ Слово о полку Ігореве. — С. 405 (коментар Д. С. Лихачова).

ятвягів] мечем убив і брата його простромив мечем».

Колоритний епізод повідав Київський літопис під 1151 р., коли Ізяслав Мстиславич бився за Київ з Юрієм Долгоруким: «Ізяслав же лежав поранений, і схопився, й тут хотіли його кияни пішці вбити, бачачи ратного і не знаючи його. Тоді Ізяслав же мовив: „Я князь!“, і один від них рік: „А так ти нам і потрібний“, і витяг меча свого і почав його рубати по шолому; так ударив його мечем, що насунув шолом на лоба». Лише коли князю вдалося скинути шолом, його власні воїни признали свого государя.

З цієї короткої розповіді джерела видно, поперше, що пішці були озброєні мечами. У цьому немає нічого дивного, оскільки, пізніше, у XIII ст., у Данила Галицького вони склали регулярну піхоту. Можливо, перші загопи такої піхоти з'явилися в Ізяслава Мстиславича, видатного полководця свого часу, ще в другій половині 40-х років XII ст. По-друге, вирішальна схватка за Київ між Ізяславом і Долгоруким досягла такого озлоблення, що воїни Юрія були готові вбити князя протилежної сторони, а це було надзвичайним явищем для того часу. Нарешті, меч використав один з піхотинців як бойову палицю або сокиру, щоб сплющити князівський шолом.

Шаблі

Шаблю також застосовували руські воїни, але найчастіше не князі й дружинники, а вершники у більш легкому озброєнні. Вона була також основною (поряд з луком) зброєю легкої допоміжної кінноти, що звичайно складалась із чорних клобуків. За ударною силою шабля поступалася перед мечем, але була набагато легшою й мобільнішою. Вершникові було зручніше використовувати її, особливо у швидкоплинному ближньому бою.

Руків'я меча X–XIII ст.

Не випадково, напевне, шабля протиставляється мечу вже у першій літописній згадці про ці види зброї. У цитованій вище розповіді «Повісті временних літ» про данину, яку поляни, начебто, заплатили хозарам мечами, шабля поступається мечу вже тим, що вона гостра з одного боку. А в її оповіданні про облогу Києва печенігами 968 р. шабля знову протистоїть мечеві як дарунок, якими обмінялися печенізький хан і воєвода Святослава Претич: «І віддав печенізький князь Претичеві коня, шаблю й стріли. Він же дав йому бронь, щит і меч».

Давньоруські джерела чітко розрізняють два види зброї, якою рубають, і не раз це де-

Руків'я меча X–XIII ст.

монструють. У розповіді Лаврентіївського літопису 1174 р. сказано, що змовники, котрі вбили Андрія Юрійовича Боголюбського, «рубали його шаблями і мечами».

Якщо буквально розуміти свідчення «Слова о полку Ігоревім», то дружинники Яр-тура Всеволода були озброєні не тільки мечами, а й шаблями: у них «сабли изъострени». Про те, що це не поетична вільність, а відбиття життєвої реальності, говорить і піднесена характеристика самого Всеволода: «Камо, туръ, поскочяше, / своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, / тамо лежать поганья головы половецкыя. / Поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя / отъ тебе, яръ туре Всеволоде!»⁷.

Не слід, однак, думати, що шабля вважалася на Русі гіршою від меча й використовувалась лише воїнами, що не належали до дружинно-князівської еліти. Шаблі входили до озброєння навіть князів, про що красномовно свідчить Галицько-Волинський літопис у розповіді про прихід Данила Романовича на допомогу угорському королю в 1249 р. Літописець вмістив опис парадного одягу й озброєння руського князя, Данила Романовича Галицького: «Був кінь під ним гідний подиву, й сідло паленого золота, а стріли і шабля золотом прикрашені».

Шабля набула особливої популярності саме у південноруських вершників. Майже половина знахідок цієї зброї походить з курганів Поросся, де, як відомо з літописів, зосереджувались поселення чорних клобуків. Високим уявляється процент знахідок шабел у київських і волинських містах⁸.

Як вважає знавець давньоруського озброєння, меч переважав над шаблею аж до середини XIII ст. Витіснення меча шаблею відбувалося і в XII — першій половині XIII ст., але лише

⁷ Слово о полку Игореве. — С. 12, 15.

⁸ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1. — Л., 1966. — С. 61–72.

у прилеглих до кочовницького степу областей. Однак уже в XIV ст. цей кордон просунувся значно північніше. «Еволюція меча робила його все менш зручним для кінної боротьби з татарами. Південніше Москви боєць з важким, тим більше дворучним, мечем став би доброю мішенню для степовика, і шаблі тут віддають все більшу перевагу»⁹.

Сокири

Сокира була зброєю і піхотинця й кіннотника. «Панування кінноти... зводило її до рівня плебейської зброї, але удосконалення панцира і посилення піхоти знову піднімало сокиру до рівня популярного бойового засобу»¹⁰. На думку автора цих рядків, це сталося у XIV ст. Однак літописи відносять відродження бойової сокири як зброї кінноти, навіть дружинників і князів, принаймні, до початку XIII ст. Герой Липицької битви 1216 р., Новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний у вирішальний її момент уміло скористався цією страшною зброєю: «Була в нього сокира з паворозою¹¹ на руці, й нею він рубав ворогів також» (Лаврентіївський літопис). Звідси можна зробити висновок, що в ті часи сокира була зброєю, поширеною навіть серед воїнської верхівки.

Про це саме свідчить і повістуння Новгородського літопису про Невську битву князя Олександра Ярославича із шведами 1240 р. Один з його воїнів-дружинників, «Збислав Якунович, наїхавши [на ворога], багато разів бився самою сокирою, не маючи страху в серці, й впало кілька від руки його, і подивувалися його силі й хоробрості». Водночас, доводиться визнати, що бойова сокира все ж таки не набу-

ла чималого поширення на Русі в середині XII–XIII ст.

Списи

Спис, «зброя першого натиску»¹², був найбільш демократичним її видом. Списами користувалися всі військові люди на Русі — від князя і боярина до незаможної посадської людини з ополчення. Про поширення списів, набагато більше, ніж мечів і шабель, свідчать численні давньоруські джерела, починаючи з «Повісті временних літ».

Уже перша за часом серед відомих мені згадка в літописі про спис свідчить про його повсякденність і поширеність. У договорі Ігоря з греками 944 г. мовиться про заподіяння шкоди цією зброєю й відшкодування її: «Якщо ж вдасться мечем або списом, або якоюсь іншою зброєю руський грек або грек руського, то за беззаконня хай заплатить винний 5 літр¹³ срібла за законом руським». Помах списом у руці князя здавна означав початок битви з ворогом. Наступного, 945 р., коли Ольга пішла у Древлянську землю мститися за смерть Ігоря, з нею був і малолітній син Святослав: «Зійшлися обидва війська для битви, Святослав кинув спис у древлян. І сказали Свенельд і Асмуд¹⁴: „Князь уже почав; підемо, дружино, за князем“» («Повість временних літ»).

У джерелах описуваного у цій книжці часу списи згадуються постійно. Тому обмежусь розглядом кількох, на мій погляд, найхарактерніших випадків їхнього застосування. У 1149 р., у перебігу міжусобної війни на Русі між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким, син останнього Андрій атакував брата Ізяслава Володимира у Луцьку, домені Мстиславичів.

⁹ Кирпичников А. Н. Военное дело XIII–XV вв. — С. 26.

¹⁰ Там само. — С. 22.

¹¹ Петлею для руки.

¹² Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 19.

¹³ Фунтів.

¹⁴ Головні воєводи Ольги.

Руків'я меча X–XIII ст.

Князь Андрій першим вдерся у бойовий порядок захисників міста й зламав свій спис в тілі свого супротивника. Але потім, коли він погнався за тими, що відступали, і відірвався від своїх дружинників, його обступили воїни ворога і коня під ним вразили двома списами, а третій устромили в передню луку сідла. Андрій ледве зумів унести ноги, а кінь його був поранений сильно, але виніс свого пана й помер» (Київський літопис).

Під час тієї війни, у 1151 р., коли наближався час вирішальної битви за Київ між Ізяславом і Юрієм, літописець так характеризує озброєння воїнів київського князя: «І побачили

половці¹⁵ сторожу Ізяслава, що мало їх було, і напали на них на конях, за щитами і з списами, і в бронях».

У «Слові о полку Ігоревім» князь Всеволод з гордістю й захопленням говорить про своїх дружинників: «А мои ти куряни свѣдоми кѣмети, / подѣ трубами повити, / подѣ шеломи възлѣлѣяни, / конецъ копия въскормлени...». Описуючи битву руських з половцями, автор героїчної пісні, вірний своєму високому, емоційному стилю, вигукує: «Гримлють сабли о шеломи, / трещать копиа харалужныя / въ полѣ незнаемѣ, / среди земли Половецкыи»¹⁶. Навряд чи наконечники списів були булатними. Епітет «харалужный» мав засвідчити найвищу якість списів, наконечники яких насправді, мабуть, були залізними й загартованими («калеными»).

Серед джерел XIII ст. можна виділити згадку списів у Галицько-Волинському ізводі 1282 р. Тоді Володимир Василькович підтримав свого союзника і васала Мазовецького князя Конрада у війні з його братом Болеславом, вони разом осадили місто останнього Гостиний. Обложені відчайдушно захищались, тоді їх «почали простромляти списами, й багато вражено було в місті, одні від списів, інші від стріл».

Сулиці

Сулиця була різновидом списа, дротиком для кидання. Вона народилася, мабуть, у глибоку давнину, принаймні у литовців і ятвягів і була їхньою улюбленою зброєю, якщо судити за Галицько-Волинським літописом. Однак у джерелах сулиця з'являється лише у XIII ст. Дослідник давньоруського озброєння авторитетно заявив: «Починаючи з XIII ст., джерела

¹⁵Приведені Долгоруким.

¹⁶Слово о полку Игореве. — С. 12, 16.

все частіше, поряд із списом, називають металльні дротики-сулиці»¹⁷.

Перша серед відомих мені згадок у писемних джерелах про сулиці відноситься до 1204 р. У розповіді Новгородського літопису про здобуття хрестоносцями Цареграда говориться: «І кидали з високих скель на град греки і варяги камінням і стрілами, і сулицями; ... і так здобули град». Утім, це повідомлення має напівлегендарний характер, тому не варто особливо довіряти його реаліям, особливо описуючи тогочасну зброю.

Однак є свідчення про сулиці й для XII ст. Щоправда, не в літописах, а в «Слові о полку Ігоревім». В емоційно-піднесеному панегірику князю Роману¹⁸ сказано про народи, підкорені цим князем: «И многы страны — / Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, / и половци сулицы своя повръгоша, / а главы своя подклониша / подъ тыи мечи харалужныи». Серед названих народів (незрозумілими залишаються деремела й хинова) саме литовці та ятвяги систематично використовували в бою сулиці.

В іншому контексті «Слова» сулиці називаються як зброя вже руських князів — Мстиславичів, але обумовлюється, що це «сулицы лязкыи». Справді, у розповідях Галицько-Волинського літопису ці металльні дротики неодноразово виступають як зброя поляків, зокрема мазовшан. Наприклад, під час спільного походу проти ятвягів Данила Романовича і Мазовецького князя Земовита на табір, влаштований мазовшанами в лісі, уночі раптово напали ятвяги: «Ляхи ж сильно бились, і сулиці кидали і головешки, неначе блискавки спалахували».

¹⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 21.

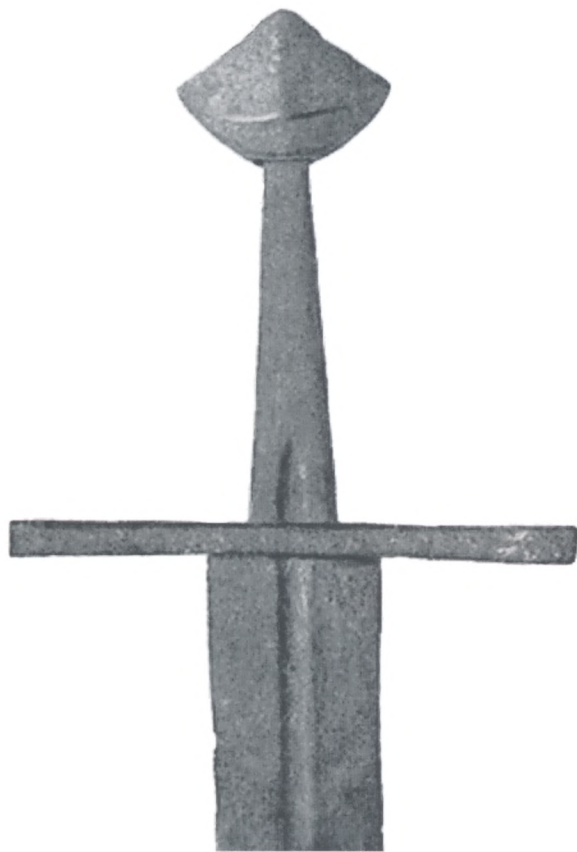
¹⁸ На мою думку, йдеться про Романа Мстиславича, Волинського, а з 1199 р. — Галицько-Волинського князя (Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал. — 1965. — № 1).

Типи руків'їв мечів X–XIII ст.

Не уявляється можливим задовільно пояснити загадковий вираз «Слова о полку Ігоревім»: «копиа поють!»¹⁹ Співати списи можуть лише в польоті. Але ніхто на Русі не метав важкі й довгі бойові списи. Кидали тільки металльні дротики-сулиці. Чому ж автор «Слова» написав про співочі списи? Невже він не бачив відмін-

¹⁹ Слово о полку Игореве. — С. 26

Типи руків'їв мечів X–XIII ст.

ності між ними? Дехто з дослідників бачить у них сулиці, й це є одним з доводів скептиків, котрі відстоюють тезу щодо пізнього часу написання пам'ятки²⁰. Все ж таки в останньому своєму варіанті пояснювального перекладу «Слова» Д. С. Лихачов чомусь схилився до тлумачення: «Поют бросаемые копья»²¹.

Зброєю литовців названо сулиці в розповіді новгородського літописця про битву новгородців з ними у 1234 р.: відчувши удар противника, литва «побігла в ліс, покидавши всю свою зброю, щити і сулиці». Звичною зброєю, на-

²⁰ Зимин А. А. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. — 1968. — № 6. — С. 62. — Спис не міг бути металеною зброєю.

²¹ Лихачев Д. С. Слово о полку Игореве. Историко-литературный очерк. — М., 1982. — С. 73.

певне, були сулиці й для прусів. 1248 чи 1249 р. Данило Романович вів війну проти ятвягів на їхній землі. У ролі підневільних союзників у його війську були пруси. На очах у противника руський князь вишикував свої сили у бойовий порядок. Літописець милується військом Данила. Воно справило враження і на прусів, і на ятвягів: «рекли пруси ятвягам: чи можете стримати ворога своїми сулицями й зважитесь напасти на цю рать?». Ятвяги не наслідились вступити в битву з руським військом і відступили (Галицько-Волинський літопис).

Типовою для ятвягів зброєю називає галицький книжник сулиці в повістванні про втручання Данила Романовича до міжусобної боротьби у Литві у 1251—1252 рр. між Миндовгом і Тевтивілом: «На ранок виїхали проти них німці²² з самострілами, й поїхала на них русь із половцями і з стрілами, і ятвяги з сулицями, і гонилися на полі, неначе у грі».

Мабуть, воєнне й побутове спілкування з ятвягами призвело до того, що сулиця зробилась поширеним предметом озброєння серед руських воїнів, навіть князів. Під час однієї з війн проти ятвягів на початку 1250-х років син Данила Лев атакував укріплений табір ворога в лісі. Обложені здійснили вилазку, зав'язався жаркий рукопашний бій. Мужній і хоробрий княжич скористався сулицею замість списа, певно, тіснота між деревами не давала змоги йому як слід замахнутися списом: «Лев же загнав сулицю свою в щит його²³, і той не зміг затулитися». Через два роки у схожій ситуації сулицями скористалися вже сам Данило і його син: «Данило і Лев разом налягли на ятвягів і вразили їх сулицями» (Галицько-Волинський літопис). Тоді руські воїни намага-

²² Союзники Миндовга.

²³ Ятвязького воєначальника Малія.

лися захопити «із'їдом» одне з укріплень ятвягів, і в тісноті біля воріт не можна було битися списами через їх надмірну довжину.

Стріли

Стріли належали до найдавніших видів руської зброї — зрозуміла річ, у поєднанні з луками. В преамбулі договору Ігоря з греками 944 р. мовиться про те, що коли руси порушать угоду, «то хай не мають допомоги ні від Бога, ні від Перуна, хай не захистяться вони власними щитами і хай загинуть вони від мечів своїх, від стріл й від іншої своєї зброї, і хай будуть рабами вони у всьому своєму потойбічному житті» («Повість временних літ»).

При тому, що луки й стріли належали, безперечно, до найпоширеніших видів зброї, згадки про них у джерелах не дуже часті. Вони майже не називають луки, самі лише стріли. Одним з небагатьох винятків є похвала Буй-Турові Всеволоду своїм курянам, у якій між іншим говориться: «луци у нихъ напружени, / тули отворени...» Тули — вмістилища для стріл, сагайдаки. Вони ще раз згадуються в «Слові», у лиховісно-таємничій розповіді Святослава Всеволодича київського про свій віщій сон: «Сыпахуть ми тьщими тулы поганыхъ тльковинъ / великий женчюгъ на лоно...» Нарешті, у плачі Ярославни є разюча за красою й емоційним впливом на читача метафора страждань Ігоря і його воїнів у половецькому полоні: «В полѣ безводнѣ жаждею имь лучи съпряже, / тугою имь тулы затче!»

«Слово о полку Ігоревім» не раз називає стріли — і в конкретному і в символічному розумінні. У «Слові» летючі стріли — завжди символ війни. Засуджуючи Олега Святославича за розпалювання усобиць на Русі й наведення половців на рідну землю, співець вигукує:

Зліва направо: мечі IX–X ст., Центральна Європа; шабля IX–X ст., Угорщина

Руків'я меча, Європа V–XV ст.

«Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше / и стрѣлы по земли сѣяше». У поетичних образах, що віщували поразку військовій Ігоря Святославича, також згадуються стріли: «идти дождю стрѣлами». А в описі битви руських з половцями стріли виступають у своєму прямому значенні: «Съ зараниа до вечера, / съ вечера до свѣта / летять стрѣлы каленыя, / гримлють сабли о шелома, / трещать копиа харалужныя...».

Найчастіше луки й стріли в літописах другої половини XII ст. називаються не прямо, а шляхом згадки про воїнів, у яких вони були основним видом зброї, — стрільців. Наведу два характерні приклади з Лаврентіївського літопису за 70-і роки XII ст.: 1) 1176 р. У часи міжусобиці в Ростово-Суздальському князівстві по смерті Андрія Боголюбського між його братом Михалком і небожем Мстиславом «стрільці того й іншого перестрілювались між собою...»; 2) 1177 р. У продовженні цієї міжусобної війни невгамовний Мстислав схопився з іншим своїм дядьком — Всеволодом: «Мстислав стояв, прибувши, біля Липиць, стрільці ж стріляли між полками, і Бог допоміг Всеволоду Юрійовичу».

У тому ж Лаврентіївському літописі названих років часом містяться й прямі згадки про стріли — у конкретних випадках, коли без цього не можна було обійтися. У розповіді про війну Всеволода Велике Гніздо з волзькими болгарами один з воєвод його війська, небіж князя Ізяслав Глібович «вскочив за пліт до міської брами, і тут вдарили його [Ізяслава] стрілою крізь броню під серце».

Виняткова за образністю розповідь про використання луків і стріл у міжкнязівській боротьбі міститься у Никонівському літописі під 1159 р. Тоді Чернігівський князь Ізяслав Давидович осадив у Києві Ростислава Мсти-

Бойові сокири першої половини XI ст.

славича. «І сталася між ними запекла битва, увесь град обступило багато воїнів, і страшно було бачити, як весь град покрили стріли».

Найчастіше згадуються стріли (так само, як і стрільці) у джерелах XIII ст., насамперед у Галицько-Волинському ізводі. Особливо часто — у гранично конкретних (навіть для цього джерела, що із знанням справи і смаком передає різноманітні воєнні сцени) описах війн Русі з литовцями і ятвягами. Серед таких розповідей наведу хіба що одну, яка стосується, як мені здається, найбільш типових для подібних історій.

У 1248 або 1249 р. Данило Романович у союзі з Мазовецьким князем Земовитом вторглись у землю ятвягів. Через раптовий нічний напад ятвягів мазовшани «острожились», тобто збудували тимчасове укріплення. Натиск ворога був настільки сильним, що Земовит попрохав у Данила допомоги: «Пришли мені стрільців». Прийшли стрільці, багатьох вразили ятвягів і багатьох уморили стрілами, й відкинули їх від острога», — можливо, то були не звичайні лучники, а арбалетники.

Лук із стрілами був не лише демократичною зброєю, якою переважно користувалися легка

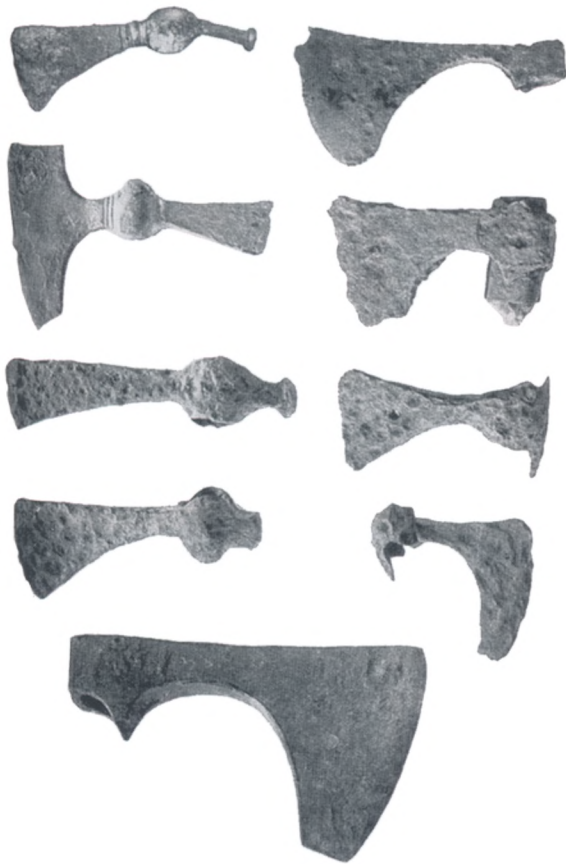
кавалерія, стрільці та союзники — чорні клобуки. Як виходить з наведеного галицьким книжником опису одягу свого князя, вони входили навіть до парадного набору його озброєння. У багато одягненого Данила, що їде на чолі свого війська на допомогу угорському королю в австрійській кампанії того самого 1249 р., були «стріли й шабля золотом прикрашені».

Подібно до луків, тули (сагайдаки) згадуються в джерелах дуже рідко. Наведу хіба що деталь яскравого оповідання Галицько-Волинського ізводу про розправу дворського Андрія над слугами перемишльського владика у 1241 р.: «І тули їхні боброві роздер» — утім, як вважає дехто з інтерпретаторів цього тексту, йшлося не про сагайдаки, а про високі боброві шапки бундючних слуг єпископа.

Самостріли-арбалети

Набагато рідше від луків на Русі XIII ст. використовувались самостріли. Їх застосовували головним чином воїни Данила і Василька Романовичів. Але перші згадки, хай і в недосить авторитетних джерелах, стосуються, на думку А. М. Кірпічнікова, другої половини XII ст. Од-

Бойові і робочі сокири X–XI ст.

нак його аргументація не зовсім переконлива²⁴. Зокрема, звітка В. М. Татищева про те, що під час «замятни» в Ростово-Суздальському князівстві 1176 р. між нащадками Юрія Долгорукого князь Михалко «велел своим... стрелять из луков и самострелов»²⁵, не знаходить підтвердження в авторитетних Лаврентіївському й Київському ізводах. У Никонівському літописі під 1159 р. (на який посилається Кірпи́чников) мені не вдалося знайти згадки про самостріли.

Утім, у праці Кірпи́чникова наводяться археологічні свідчення про побутування арбалета в

²⁴ Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 67.

²⁵ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — М.; Л., 1964. — С. 111.

Бойові сокири першої половини XI ст.

Новгороді Великому в останній чверті XII ст. В археологічних шарах цього часу знайдено наконечники особливих стріл, що їх використовували в самострілах, — болтів²⁶. Важко сказати, наскільки арбалети були поширені в Новгороді й інших північноруських містах. Можливо, що ці болти (й арбалети) належали іноземцям, яких завжди було багато у Новгороді.

Зате можна вважати доведеним поширення арбалетів у Південній Русі, зокрема, в Галицько-Волинській. Згідно з дослідженнями археологів, самостріли використовувалися під час облоги південноруських міст у 1241 р., навали

²⁶ Див.: Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострелы VIII–XIV вв. — М., 1966. — С. 92 и др.

орд Батия. Наконечники арбалетних болтів склали 1,5–2 % усієї кількості знайдених наконечників стріл. А під час розкопок волинського міста Ізяславлі виявлено останки стрільця-арбалетника, при якому знайдено найдавніший на той час у Європі крюк для натягування тятиви самостріла²⁷. Наконечники арбалетних болтів уперше були ідентифіковані О. Ф. Медведєвим²⁸. Вони масивніші від наконечників стріл і переважають їх за вагою у двачотири рази.

Згадки про арбалети в Галицько-Волинському ізводі відносяться до часів війн Романовичів з ятвягами і литовцями. Описуючи шиккування Данилом Романовичем свого війська у бойовий порядок у 1248–1249 рр., книж-

ник відзначає: «Стрільці обабіч ішли й тримали в руках рожанці свої» — так називали на Русі арбалети. А в 1251–1252 рр., коли Данило втрутився у боротьбу між литовськими князями Миндовгом і Тевтивілом (на боці останнього), війська противників описано в літописі так: «Вранці ж виїхали на них німці з самострілами, і поїхали на них Русь із половцями, що були з стрілами, і ятвяги з сулицями». Тут названо характерні для кожного війська предмети озброєння. Рицарі-хрестоносці були озброєні арбалетами, половці — луками, ятвяги — сулицями.

Коли у 1254–1255 рр. Данило Романович знову шикуює бойовий порядок проти ятвягів, він «стрільців пустив наперед, а інші йшли обабіч дороги». Можна припустити, що і в цьому випадку йдеться про арбалетників, — кидається у вічі схожість опису стрільців з озброєними «рожанцями» воїнами Данила у 1248–1249 рр.

²⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 68–69; його ж. Крюк для натягивания самострела 1200–1240 гг. // КСИИ, 1971. — Вып. 125. — С. 100, рис. 36.

²⁸ Медведев А. Ф. Там само. — С. 94–99.

Розділ 2

Захисне спорядження

Шоломи

Шолом був головною складовою захисного обладунку середньовічного, добре озброєного воїна. Письмові джерела XII–XIII ст. неодноразово згадують шоломи. На жаль, в абсолютній більшості випадків їх свідчення малоконкретні, тому не можна зрозуміти, про шоломи якого типу йдеться. Суттєво доповнюють відомості про них матеріали археологічних розкопок і численні екземпляри (також добути, як правило, під час розкопок), що зберігаються в музейних колекціях.

Згідно з дослідженнями останнього часу, з другої половини XII ст. на Русі використовували шоломи («бойові наголів'я») двох основних форм: сфероконічної й куполоподібної. Сфероконічні шоломи бували відкритого і закритого типів, останній з прорізами для очей¹. Про такий закритий шолом розповідає Київський літопис під 1151 р. в описі не раз згаданого

мною битви між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким, що вирішила результат виснажливої та кривавої війни, яка тривала кілька років.

У запеклій схватці Ізяслава збили з коня. Він лежав поранений, але схопився на ноги, і тут захотіли його кияни-пішці убити, бачачи ратного і не знаючи його. Як оповідалося вище, один з ратників почав бити мечем по князівському шолому, насунувши його Ізяславу на очі. Ізяслав же мовив: «Я Ізяслав, ваш!», після чого зняв із себе шолом, і тоді пізнали його. Літописець наводить важливу деталь цього наголів'я: «був же на шоломі над чолом написаний золотом святий мученик Пантелеймон». З цієї емоційно викладеної в джерелі історії дізнаємося, по-перше, що на Ізяславі був закритий шолом з отворами для очей; по-друге, що християнське (хрестильне) його ім'я було Пантелеймон, оскільки на лобній частині шолома вміщували образ святого патрона його носія.

¹ Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 29.

Кольчуга

Подібний закритий шолом з отворами для очей, залізний і визолочений, було знайдено літ двадцять п'ять тому в південноруських степах, який на думку археологів, що дослідили його, належав половецькому хану². Ймовірно від усього, цей шолом був візантійської роботи. Тим більше, що у поховальному комплексі другої половини XIII ст. містилися й інші візантійські речі, зокрема дорогоцінні тканини.

Взагалі-то згадки про шоломи у літописах XII ст. не лише не конкретні, а й рідкісні. В розповіді про згадану битву біля Києва 1151 р. коротко сказано, що у схватці Андрій Боголюбський потрапив у важке становище, «і шолом спав із нього», але на цьому все і завершується, — з літописного тексту не дізнатись, який саме шолом носив князь.

² Отроценко В. В., Расмахін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. — Вип. 53. — К., 1986. — С. 27.

Шоломи другої половини XII — першої половини XIII ст.

Навпаки, у «Слові о полку Ігоревім» згадки про шоломи трапляються постійно. Вже на початку героїчної пісні Ігор Святославич говорить своїй дружині: «Хощу бо, — рече, — копие приломити // конець поля Половецкаго, / с вами, русици, хощу главу свою приложити, / а любо испити шеломомъ Дону». Вираз «приломити копье» найчастіше тлумачиться у значенні «почати битву». «Испить шеломомъ» — здобути перемогу³. З цим образним вигуком Ігоря перегукується знамените звернення автора «Слова» до Всеволода Юрійовича Суздальського: «Ты бо можеш Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломи выльяти!».

Дослідники неодноразово вказували на паралель наведеному тексту із згадкою шолома й Дона на початку збереженої частини Галицько-Волинського літопису: «Тоді й Володимир Монома пив із Дона золотим шоломом,

³ Горский А. А. Слово о полку Игореве... — С. 115 (коментар).

захопив землю їх [половців] всю і [далеко] загнав окаянных агарян».

«Златый шеломъ» скоріше за все відповідає високому стилю «Слова» й емоційно посилює панегірик Буй-Туру Всеволоду: «Камо, туръ, поскочяше, / своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, / тамо лежать поганья головы половецкыя». Водночас, золотий шолом зовсім не є поетичною фігурою, якщо взяти до уваги хоч би знахідку такого наголів'я у половецькому похованні, про яке йшлося вище. Такі «златые» («злаченые»)⁴ «шеломы» ще не раз трапляються на сторінках «Слова о полку Игоревім»: 1. «Ты буй Рюриче и Давыде [Ростиславичи]! / Не ваю ли вои / злачеными шеломы по крови плаваша? 2. У зверненні до Мстиславичів сказано: «Кое ваши златыи шеломы / и сулицы ляцкыи и щиты?»⁵

«Найменування шолома золотим не лише данина літературному етикету...». Кірпічніков підкреслює, що «розкіш в оздобленні шоломів, на перший погляд, викликає сумніви в їхньому бойовому призначенні, але це не так. Виблискуючий позолотою шолом і червоний ялівець виділяли князя чи воеводу, робили помітними його дії й сприяли тактичному керівництву бійцями у битвах»⁶.

Першим відомим науці «златымъ шеломомъ» було бойове наголів'я, знайдене у знаменитому чернігівському кургані X ст. «Чорна могила». По його залізному наголовку набито

⁴ Утім, Д. С. Лихачов бачить відмінність між золотими й золоченими (визолоченими) шоломами: «Крім „златых“, у «Слові» згадуються й «злаченые шеломы», але тут же оговорюється: „златые“ і „злаченые“ шоломи однаковою мірою були визолоченими шоломами, а не зробленими з суцільного золота: зроблений із золота шолом був надто м'яким» і посилається на працю: Арциховский А. В. Русское оружие X–XIII вв. // Доклады и сообщения исторического ф-та Московского ун-та. — Вып. 4. — М., 1946. — С. 15 (Коментар Д. С. Лихачова: Слово о полку Игореве. — С. 406–407).

⁵ Слово о полку Игореве. — С. 22, 24.

⁶ Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — Т. 5. — СПб., 1995. — С. 239.

мідний лист, вкритий позолотою⁷. Частково визолоченим був і шолом початку XIII ст., знайдений 1808 р. селянкою на полі, де у 1216 р. відбулася Липицька битва між новгородцями, очолюваними Мстиславом Удатним, і суздальцями під командуванням Юрія і Ярослава Всеволодичів. Судячи з напису на цьому, видатної роботи, парадному шоломі: «Великий архистратиже господень Михаиле, помози рабу своему Федору», він належав князю Ярославу, котрий носив християнське ім'я Федір. Під час втечі з поля бою князь і загубив розкішний свій шолом⁸. Це наголів'я зберігається в Оружейній палаті в Москві й перебуває у постійній експозиції. Про те, що суздальські князі панічно тікали з Липицького поля, свідчить Лаврентіївський літопис: Юрій Всеволодич прибіг до Володимира у «нижній сорочці», тобто скинувши з себе по дорозі захисний обладунок!

У піднесеній похвалі Всеволоду Святославичу в «Слові» (якої він, зауважу в дужках, зовсім не заслуговував!) сказано також: «Поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя / от тебе, яръ туре Всеволоде!»⁹ Це місце пам'ятки викликало і критику і скепсис на адресу обізнаності автора «Слова» у воїнських справах: адже шоломи були суцільно кутими, тому їх не можна «поскепать» — розколоти, розщепити!

Скептики не знали (або ігнорували) працю академіка Н. П. Кондакова, видану на початку XX ст. Він розглянув «конічну шапку», верх якої зроблено із шкіри або паперу, або тонкого лубка, й «потім укріплений залізними ребрами, зв'язаними вгорі металічним шишом. Такий конічний шолом знайдено в одній з поло-

⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М.; Л., 1968. — С. 234.

⁸ Арциховский А. В. Оружие // История культуры Древней Руси. — Т. 1. Материальная культура. — М.; Л., 1948. — С. 435.

⁹ Слово о полку Игореве. — С. 15.

Клепана кольчуга та шолом з кольчужною бармицею. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. *Килим з Байо. XII ст.*

вельких могил... Конструкція шолома чудово пояснює темний вираз «Слова о полку Игоревім»... У цьому тексті слово «поскепаны» — розбиті на друзки — абсолютно точно відповідає половецькому шолому, складеному з дерев'яних лубків¹⁰. Що ж стосується епітета «оварський», то його звичайно пояснюють тим, що ці шоломи були аварсько-дагестанського походження. Згадувані в «Слові» такі шоломи не обов'язково виготовлені аварами, а могли бути наголів'ями, зробленими за аварським зразком, сказано в авторитетній енциклопедії¹¹. І все ж таки, на мій погляд, це пояснення виглядає штучним і сумнівним.

У «Слові» згадано ще одну різновидність шолома — «латинський». Звертаючись до князів Романа й Мстислава, співець вигукує: «Суть бо у ваю желъзныи папорзи / под шеломи латыньскыи». Багато суперечок й гіпотез викликало загадкове слово «папорзи». У цитованому мною виданні «Слова» 1950 р. Д. С. Лихачов прийняв кон'єктуру «паробци», однак проти неї було висунуто серйозні заперечення. Прояснила справу стаття Ю. М. Лотмана, котрий резонно припустив, що йдеться про тасьму, що прикріплювала шолом до підборіддя.

¹⁰ Кондаков Н. П. Македония. Археологическое путешествие. — СПб., 1909. — С. 27.

¹¹ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Вып. 4. — Л., 1973. — С. 19–20.

У західноєвропейських («латинських») шоломах її виготовляли з ременів, укріплених залізними пластинками, по-руському — «паворозами»¹². Наявність же «латинських шоломів» у дружинників Романа легко пояснити його постійними зв'язками з Польщею, родичем князів якої він був.

Подібно до джерел XII ст., літописи століття XIII, якщо й згадують про шоломи, то не конкретно, а взагалі. В панегіричному описі галицько-волинського війська, яке Данило Романович шиковав у бойовий порядок на очах у ошелешеного противника (1248 або 1249 р.), сказано таке: «І всі воїни зійшли з коней і озброїлись пішці зі стана. Щити їх сяяли, мов зоря а шоломи були подібні сонцю, що сходить» (Галицько-Волинський літопис).

Щити

Щит був найважливішою складовою частиною захисного спорядження середньовічного, у тому числі й давньоруського, воїна. Недарма вже у договорі Ігоря з греками 944 р., — першому, в якому оговорюється спосіб принесення клятви язичниками-русами, твердиться, що вони клянуться на щитах і мечях. Щит, отже, наділявся сакральним сенсом.

¹² Лотман Ю. М. О слове «папорзи» в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. — Т. 14. — 1958. — С. 37–40.

Шолом другої половини XII — першої половини XIII ст. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Святий Георгій. Шиферна плита

Його магічні властивості, як виходить з тексту міждержавної угоди 944 р., прирівнювалися до подібних якостей мечів. Щиту приписувалися також символічні якості. Його вважали одним із символів перемоги, а вираз «взять на щитъ», тобто добути штурмом, часто згадується в літописах. Завершуючи розповідь про переможний похід руського князя на Візантію в 907 р., літописець Нестор пише: «І повисив Олег щит свій на вратах [Царгорода] на знак перемоги».

При всій суспільній повазі, яку народ виявляв до щитів, вони надзвичайно рідко, у найзагальнішому вигляді, виступають як захисний засіб у давньоруських джерелах, насамперед у літописах. Наприклад, Київський ізвод у до-

кладній розповіді про війну між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким у 1151 р. дуже скупо згадує про те, як союзники (чи найманці) Юрія напали на «сторожу Изяславлю»: «І так налетіли на них на конях, із щитами і з списами, і в бронях». Звідси, між іншим, дізнаємося, що якісь половці (напевне, добірні загоны) були в бронях (панцирах) чи принаймні в кольчугах.

Так само коротко називає щити й Новгородський перший літопис у розповіді про битву новгородців з «литвою» (так новгородські книжники у багатьох випадках іменували все населення Прибалтики) 1234 р.: відчувши удар новгородців, литовці «побігли до лісу, покидавши від себе всю зброю, щити й сулиці».

У 1248–1249 р. Данило воював з ятвягами й вишикував на очах спантеленого супротивника військо у бойовий порядок. Як згадувалося, галицький книжник описує це військо у піднесено-панегіричних тонах. При цьому пише: «щити ж їх були, немов зоря». Але з цього повідомлення неможливо одержати навіть віддалену уяву про те, якого типу щити були в руках ратників Данила.

Один з небагатьох відомих мені випадків конкретної згадки про використання щита у битві є у Галицько-Волинському літописі. Про цей бій вже згадувалось у попередній розповіді. У війні з ятвягами 1252 р. удалий Лев Данилович схопився в запеклому бою в лісі з їхнім воєводою Стекинтом. Лев загнав свою сулицю в щит ворога, щоб той не зміг ним затулитися, після чого вразив ворога мечем.

Зате в «Слові о полку Ігоревім» щити згадуються не раз, правда, в романтично-узагальненому і зовсім не конкретному вигляді. Втім, автор називає хоч би колір щитів: «Лисици брешуть на чрьленья щиты». Напевне, серед них переважали щити червоного кольору, бо в «Слові» такі захисні знаряддя трапляються

ще тричі: «Русичи великая поля чрълеными щиты прегородиша...»; «а храбрии русици преградиша (поле. — М. К.) чрълеными щиты»; про Ізяслава, сина Василько, сказано: «а самъ подъ чрълеными щиты / на кровавъ травѣ / притрепанъ литовскими мечи». Лихачов Д. С. з цього приводу зауважив: «Черлень, в яку були пофарбовані щити руських, був яскравою рожево-червоною фарбою, що виготовлялась з особливої комахи — червеця»¹³.

Руські щити описуваного мною часу були дерев'яними із залізними скріпленнями. Їхню поверхню розфарбовували і часто розписували візерунками. На мініатюрах Радзивіллівського літопису щити зображено червоними, рідше жовтими, в інші ж кольори їх фарбували рідко¹⁴. В описувану мною добу круглі щити відходили в минуле, їх змінювали мигдалевидні, трикутні, видовжені й довгі¹⁵.

Згідно з дослідженнями А. М. Кіричнікова, в XII ст. панував уже не круглий, а мигдалевидний щит, який захищав вершника від підборіддя до коліна. Його еволюція призвела до виникнення у другій чверті XIII ст. трикутного щита. В той же час, усі згадані форми щитів, напевне, існували в XIII ст.¹⁶

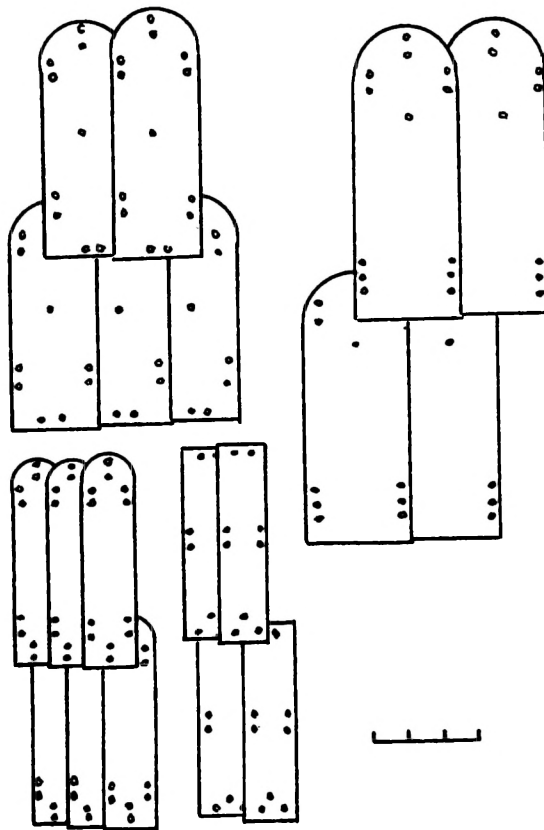
Подвійна згадка у «Слові о полку Ігоревім» про те, що русичі перегородили своїми щитами поле, може, на мій погляд, свідчити про те, що у піших воїнів були довгі щити, які закривали майже все тіло ратника, — саме з таких щитів можна було створити своєрідний гострокіл, захисну стінку.

¹³ Слово о полку Игореве. — С. 398 (коментар Д. С. Лихачова).

¹⁴ Арциховский А. В. Русское оружие X–XIII вв. // Доклады и сообщения истор. ф-та МГУ. — Вып. 4. — М., 1946. — С. 7–8; Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX–XV вв. // Труды Ин-та этнографии. Новая серия. — Т. 1. — М.; Л., 1947. — С. 72.

¹⁵ Киричников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 3. — Л., 1971. — С. 33–40.

¹⁶ Киричников А. Н. Военное дело... — С. 44–45.

Спосіб кріплення деталей пластинчастого обладунку

Захисні обладунки

«Броня» (доспех). Захисний одяг князя і боярина, вершника і піхотинця в X–XIII вв. називався універсально — словом «броня». Так іменували кольчугу, що панувала в захисному спорядженні в X — середині XIII ст. Так називали й «доспех» (панцир), що поширився на Русі з XIII ст., насамперед — у Південній. У другій половині XIV ст. на сторінках північноруських літописів (Новгородського першого під 1359 р., Никонівського під 1380 р., Іоасафівського під 1470 р., Софійського 1-го під 1471 р. та ін.) з'являється саме слово «доспех». У південноруських же літописах середини XII–XIII ст. (Київському і Галицько-Волинському) це слово мені не траплялося.

Шолом князя Ярослава Всеволодовича. Початок XIII ст. Літографія XIX ст.

Джерела середини XII–XIII ст., як і раніше, називають «броней» будь-який захисний одяг, що прикривав тіло (у ряді випадків також руки й ноги) ратника, — і кольчугу, і доспех. Лаврентіївський літопис під 1184 р. описав похід Всеволода Велике Гніздо на місто Булгар Великий. Обложені здійснили вилазку, й небіж Всеволода, молодий і гарячий Ізяслав Глібович, підбіг до міської брами, коли вдарила його стріла крізь броню під серце.

З наведеного тексту ясно, що стріла вільно пройшла крізь броню, а не пробила її, — отже, «броней» в цьому тексті назвали кольчугу, що складалась із залізних кілець, крізь які (або поміж яких) і пролетіла стріла.

Та звичайно джерела XII і XIII ст. зовсім не конкретизують поняття «броня». Наприклад, у докладному, навіть для великого за обсягом Київського літопису, повістунанні про війну Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким за Київ у 1151 р. про воїнів Ізяслава, що стояли на суднах і обстрілювали з луків військо Долгорукого, сказано дуже й дуже коротко: «бійці стояли нагорі в бронях і стріляли [з луків]». Під тим самим роком теж лапідарно описані в насиченому деталями (для того часу) Воскресенському літописі союзники або найманці Юрія половці. Вони були в бронях, із щитами й списами.

Лише час від часу літописці описують броні менш коротко, але і в таких випадках йдеться про загальне враження від них. Коли по смерті Андрія Боголюбського (1174) у Ростово-Суздальській землі спалахнула запекла боротьба за великокнязівський стіл, його небіж Мстислав пішов против свого дядька Михалка: «І виступив його полк із загір'я, всі були в бронях, неначе в якомусь льоду». Таким порівнянням, запозиченим, імовірно за все, з фольклору (можливо, з билин) Лаврентіївський літопис передав яскравий блиск панцирів дружинників

Мстислава. Напрошується паралель з наведеним вище описом війська Данила Галицького, що вишикувалося перед битвою з ятвягами.

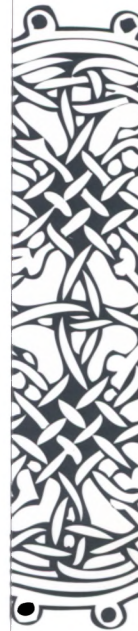
Не можуть допомогти щодо конкретизації наших уявлень про «броні» й пам'ятки зображувального мистецтва: ікони, мініатюри Радзивілівського літопису й Лицьового ізводу. На них захисний обладунок воїнів передано дуже узагальнено, скоріше за все навіть схематично.

Надзвичайно рідко джерела повідомляють деталі, що дають змогу зрозуміти, як були влаштовані ті чи інші «доспехи». Хіба що в переказі заповіту Володимиро-Волинського князя Володимира Васильовича 1287 р. згадано, що він «село був купив Березовичі... й дав за нього 50 гривен кун, а також 5 ліктів скарлату і броні дощаті», тобто такі, що складались із «дошок». Дослідження пам'яток матеріальної культури проливають світло на конструкцію і тільки названих «броней» та інших типів захисного доспеха. Знахідки археологів дають змогу визначити дві основні системи такого захисного обладунку: пластинчасту й лускоподібну¹⁷. Отже, «броні» складались з великих (пластин) і дрібних (луски) фрагментів металу.

Вивчення руського захисного обладунку ґрунтується переважно на матеріалі джерел XIV–XV ст., однак у багатьох випадках вчені відзначають традиційність «броней» того часу, спадковість їх від аналогічних предметів попередньої доби, особливо XIII ст., коли на Русі, особливо Південній, повсюдно відбувався перехід від кольчуги до доспеха. Згадані Галицько-Волинським літописом за 1287 р. «броні дощаті» належали, на мій погляд, саме до пластинчастих доспехів.

В абсолютній більшості випадків «броні» були або повністю металічними, або мета-

¹⁷ Кирпичников А. Н. Военное дело... — С. 35.

лічні пластини нашивалися на одяг із тканини. Лише одного разу літопис (Галицько-Волинський ізвод) описує диковинні, небачені ні в Австрії, ні в Угорщині шкіряні «доспехи». У 1249 р. Данило Романович на прохання угорського короля, що зібрався воювати в Австрії, прийшов тому на допомогу і вразив австрійських ратних людей незвичайним виглядом свого війська: «Німці ж дивувалися озброєнню татарському: адже були в личинах і в коярах шкіряних, а люди в ярицях».

Данило Романович запозичив у монголів надійний і, водночас, легкий захисний обладу-

нок, виготовлений із товстої (волової) шкіри, певно, з металічними накладками. Шкіряні шоломи («личини») захищали голову коня, а попони («кояри») — його тіло. Так само вершники були в легких і міцних шкіряних (також, мабуть, з металевими накладками на шкірі) латах — «ярицях»¹⁸. Через те, що шкіра звичайно не зберігається в більшості типів ґрунтів, такі шкіряні лати, шоломи й попони досі не знайдено, та й особливої надії виявити їх у археологів немає.

¹⁸ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 268.

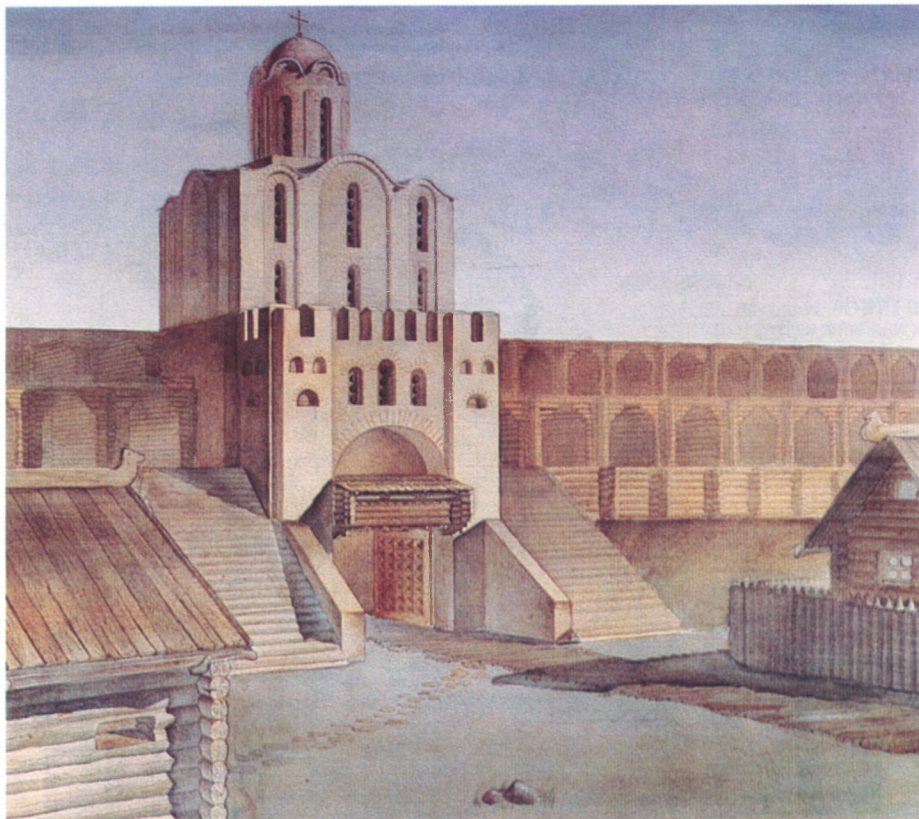

Князівський дружинник XI–XII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко

Заснування Новгороду. Мініатюра Радзівілівського літопису. XV ст.

Золоті ворота у Києві. Реконструкція: Ю. Асєв

Позолочений половецький шолом
з Чингульського кургану

Обладунок половецького хана.
Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Бакота. На порізаних печерами горі колись стояла потужна давньоруська твердиня

Давньоруські бойові сокири

Міщанин-ополченець XI–XII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко

Втеча торків від руського війська.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Єпископ Одо, брат Вільгельма Завойовника в битві при Гастінгсі.
Килим з Байо. XII ст.

Меч XI–XII ст.
Реконструкція:
Росланд.
Фото:
А. Шарана

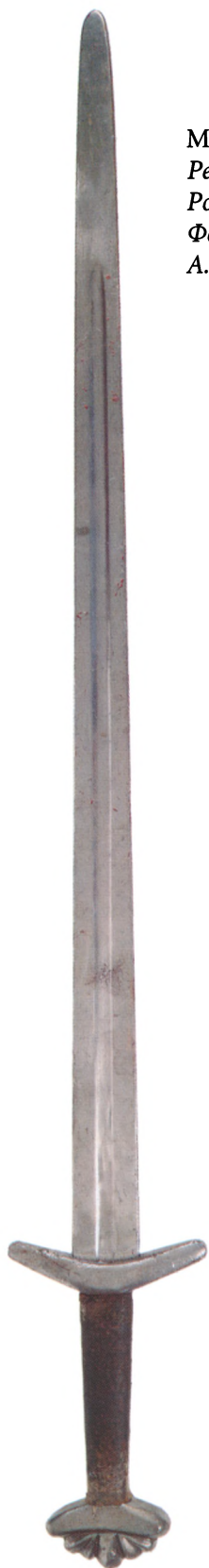
Обладунок дружинника XI–XII ст.
Реконструкція: Росланд.
Фото: А. Шарана

Бойова сокира.

Золота княжа діадема з перегородчастою емаллю. XI–XII ст.

Меч XI–XII ст.
Реконструкція:
Росланд.
Фото:
А. Шарана

Надбрамна вежа Київського дитинця.
Реконструкція: Ю. Асєв

Сцена битви при Гастінґсі. Загибель короля Гарольда.
Килим з Байо. XII ст.

Арбалетник війська Данила Галицького. XIII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко

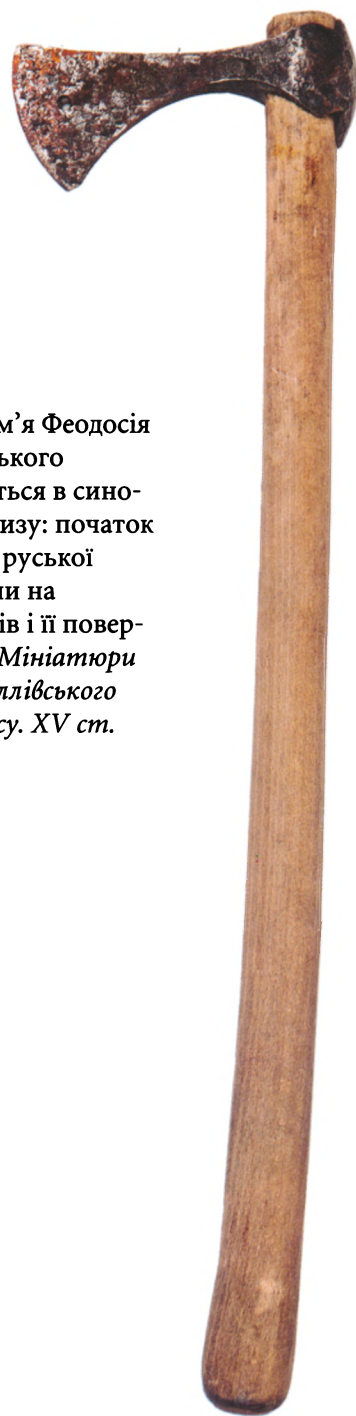
Шкіряний обладунок XIII ст. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарапа

Ламелярний обладунок XIII ст. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Битва на Льті.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Угорі: ім'я Феодосія
Печерського
вписується в сино-
дик. Внизу: початок
походу руської
дружини на
половців і її повер-
нення. Мініатюри
Радзивілівського
літопису. XV ст.

Бойова сокира. Реконструкція:
Росланд. Фото: А. Шарпа

Дружинник Данила Галицького. XIII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко

Дмитрій Солунський.
Давньоруська ікона 1275–1300 рр.

Бойова сокира

Шолом князя Ярослава
Всеволодовича. Початок XIII ст.
Кольорова літографія XIX ст.

Похід Олега на Константинополь.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Похід Ігоря на Візантію. Відіслання гінців до болгарів.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Похід Ігоря на Константинополь.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Меч
XII–XIII ст.
Реконструкція:
Росланд.
Фото:
А. Шарана

и мшо рѣжѣ . и прѣнесоша е мь . ш мже рѣиша
 лѣху да и тѣи людемъ . и целовати цѣра

Приндоша ѿ тѣхъ цѣра . и поспѣдша е мь са свѣщамъ .
 и рѣши бо мѣрѣ лѣтомъ тѣмъ . хоще быти . мѣсо и мѣнѣи
 не в рѣжѣ . а шрѣжѣ е мь . и мѣта дана . и посла цѣрѣ тѣ
 енице . не хоще грати новозидана е же хощеши . хам
 лѣ бо е мь . и шешѣ цѣра гради . и даша е мь бранѣ . и
 мши . же мизаде е мь . гла . и корѣ е го вѣ з мѣ .
 в за вѣ и дарити мого . и вѣ з врати се . а перѣ мь
 печѣ . спохвалою бѣ снко вѣ

Угорі: рада
 візантійського царя
 і бояр, праворуч —
 греки підносять
 Святослву зброю.
 Внизу: ліворуч
 військо Святослава,
 праворуч — греки
 дають данину
 Святославу.
 Мініатюра
 Радзивілівського
 літопису. XV ст.

Меч XII–XIII ст.
 Реконструкція:
 Росланд.
 Фото:
 А. Шарана

лѣзѣ морѣ мѣи . и вѣднѣю жажѣю . єдино . прѣи мѣ .
 єдинѣ каде мь . мнѣ говѣщѣ мѣи мѣ шрѣ мѣ . и рѣ сн тѣ мѣ
 мѣ пчлѣи . и стрѣ шнѣ мѣ оу кѣи . і вѣ вѣ а жѣ мѣи . и та пѣ
 мѣи прѣ мѣи . и мѣ шнѣ мѣ рѣ жѣ мѣи . и вѣ сн рѣ мѣи .

є стрѣ шнѣ рѣ . и стрѣ шнѣ вѣ . тѣко мѣ хрѣ і тѣ мѣ ко і о рѣ дѣ
 стрѣ . и ко лѣ бѣ мѣи . и бѣ дѣ оу прѣ стрѣ мѣи . правѣ днѣ . и дѣ
 стѣи мѣи . тѣко да мѣ а жѣ мѣи . и тѣко вѣ рѣ і мѣ мѣи .

Половецький полон.
 Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

СТРАТЕГІЯ ОБОРОНИ ГАЛИЦЬКИМИ І ВОЛИНСЬКИМИ КНЯЗЯМИ ДЕРЖАВНИХ РУБЕЖІВ У XII–XIII ст.

частина

4

Розташована у басейнах річок Сяну, Південного Буга, Дністра, Західного Буга, Случі, Галицько-Волинська Русь із заходу межувала з Польщею і Литвою по річках Вепр і Вислоць, на сході — з Київською землею по річках Горинь і Серет. На півночі галицько-волинська обласна територія була обмежена Західним Бугом, на півдні — середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею та Угорщиною складали Карпати, які літописці називали просто «Гора»¹. Закарпаття було заселене русинами, що належали до східнослов'янського етносу. Протягом XII ст. Угорське королівство приєднало цю територію, відрізану Карпатськими горами від інших східнослов'янських земель.

Вже саме політико-географічне положення Галицько-Волинської Русі на південному заході території розселення давньоруської народності було однією з головних причин її постійних воєнних зіткнень із західними сусідами:

Угорщиною і Польщею, Литвою і ятвягами. Розташування ж Галицької землі довгою й порівняно вузькою смугою вздовж Дністра і північних схилів Карпат робило її рубежі надто протяжними зі стратегічного погляду й приступними для ворога. Те саме можна сказати і про всю Західну й Північно-Західну Волинь. Для Галицько-Волинської Русі основними зовнішніми супротивниками на Заході були Угорське королівство і польські князівства Краківське і Мазовецьке, а також Литва і ятвяги.

За доби удільної роздробленості, що настала з 40-х років XII ст., галицьким і волинським князям доводилось оборонятися і від своїх руських сусідів насамперед Великого князя Київського, що намагався обмежити їхню автономію, а то й посадити там своїх ставленників. Все це змушувало государів Галицького і Волинського князівств, а з 1199 р. — об'єднаного Галицько-Волинського князівства, постійно піклуватися про зміцнення своїх рубежів. У перебігу постійних війн і сутичок з сусідами поступово вироблялася стратегія захисту кордонів.

¹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 13–20.

Церква Св. Миколи у Львові. XIII–XVIII ст.

Оборона руських земель взагалі не обмежувалася будівництвом фортифікацій міст, зведенням фортець і укріплених «городків» на порубіжжі, про що йтиметься далі. Государі великих і сильних князівств ставили перед собою масштабні стратегічні завдання зміцнення рубежів своїх володінь, створення максимально можливих перепон для ворога, що наступав. Особливо наочно це можна показати на прикладі Галицько-Волинської Русі, яка, через розташування на окраїні федеративної Давньоруської держави, перебувала під військовим і воєнним тиском близьких і далеких сусідів².

Розділ 1

Галицькі й Волинські рубежі в XII ст.

Кордони Галицького князівства

Починаючи з перших літ існування Галицького князівства, яке виникло на початку 40-х років XII ст., його государі прагнули зміцнити свої зовнішні рубежі й кордони, що відділяли їхні землі від руських сусідів. У діяльності Володимирка Володаревича і його наступника Ярослава виразно проглядається стратегічна лінія створення фортифікованих міст і замків практично по всьому периметру князівства.

² Докладніше про зусилля галицьких і волинських князів у зміцненні державних рубежів, будівництва нових і удосконалення старих міст і фортець див.: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. — К., 1985.

Південно-західний рубіж

У досить уразливого становищі здавна перебувала південно-західна область Галицької землі — «Горная страна Перемышльская», як називає її галицький літописець, що була в однаковій мірі у небезпеці з боку як Малопольщі (зі столицею в Кракові), так і Угорщини. Захист галицького кордону тут утруднювався відсутністю природних географічних меж — на ньому не було ні гір, ні річок. Тому сам цей кордон був зовсім не лінією, а широкою смугою³. На цьому напрямку цілеспрямована стратегічна діяльність щодо зміцнення рубежів, починаю-

³ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. CXXXVII–CXL. — Львів, 1925.

чи з 40-х років XII ст., була особливо енергійною і чітко простежується у джерелах.

Про складність проведення розмежувальної лінії між Малополющем і Галицьким князівством можуть свідчити такі факти. До Перемишльської землі Галичини входила область горішньої й середньої течії р. Сян й значна частина земель по р. Вислок, тоді як нижня течія Сяну й інша частина земель по Вислоку належала Польщі⁴. До того ж часами польські князі на кілька років чи місяців приєднували до Малополющі землі аж до верхів'їв Дністра⁵.

Особливу важливість південно-західного рубежу завжди усвідомлювали галицькі, а в XIII ст. — і галицько-волинські князі. Піклувалися про зміцнення цього кордону й малопольські государі. Польські археологи неодноразово відзначали скупчення укріплених городищ в області р. Вислок, що відігравали роль польських порубіжних замків. Зрозуміло, що подібну функцію мали виконувати й численні руські фортеці та городки у західній частині Перемишльської землі, де також існувала велика кількість давньоруських городищ. Тут же відомі з письмових і археологічних джерел і значні міста: Сяник, Переворськ, Любачів, Ярослав⁶.

Багато років досліджував історію візантійської воєнної думки і бойового мистецтва В. В. Кучма, котрий підкреслив важливість міст і фортець в організації оборони і наступу. У разі війни, як писав він, міста набували особливо важливого значення. «Від результатів боїв навколо міст великою мірою залежала доля

окремої воєнної кампанії або загального результату стратегічного протистояння конфліктуючих сторін»⁷. Сказане значною мірою стосується історії війн і воєнного мистецтва Давньої Русі.

Безсумнівним уявляється вже те, що стольний град Перемишль, древній осередок Перемишльського князівства, який перебував на західній окраїні Галицької землі, був основним пунктом оборони Галицького князівства з перших літ його існування (початок 40-х років XII ст.). Історики здавна відзначали виключно важливе значення Перемишля, що, за свідченням Длугоша, вже у другій половині XI ст. був головним оплотом руських у регіоні й сам був дуже укріплений⁸. Місто-фортеця являло собою об'єкт територіальних претензій і польських князів, і угорських королів. Порубіжне розташування утруднювало захист цього ключового пункту в обороні спочатку Перемишльського, далі Галицького, нарешті — Галицько-Волинського князівства Романовичів.

Чи не головним порубіжним замком на кордоні з Угорщиною був Сяник, збудований на річці Сян. Вперше він згаданий Київським літописом під 1150 р., де йдеться, що «король (угорський. — М. К.) же прошедь Гору⁹ і взя Санокъ городъ, и посадника его яша, и села у Перемышля многа взя»¹⁰. Археологічно Сяник мало досліджений. Виявлені дитинець і посад, що належать до XII–XIII ст. Але Сяник давньоруського часу ще не був розвиненим феодалним містом, яким він постає в актових джерелах XV–XVI ст. Його було зведено як замок, що стеріг рубіж. На протилежному березі Сяну знайдено укріплення, що, напевне, охо-

⁴ Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. — Ч. 1. — К., 1884. — С. 177–180.

⁵ Widajewicz J. Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku. — Poznań, 1937.

⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967 (МИА. № 140). — С. 175–176. Ця праця, на мій погляд, є найбільш цінною в проблемі історії зведення оборонних споруд у Галицько-Волинській Русі, стратегії й тактики у їхньому розміщенні й використанні.

⁷ Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001. — С. 409.

⁸ Див.: Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 176.

⁹ Карпатський перевал.

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 282.

роняло переправу. І надалі Сяник залишався порубіжною фортецею, як виходить з повідомлень Галицько-Волинського літопису першої третини XIII ст.¹¹

Так само порубіжним містом Галицької землі, але на кордоні з Польщею, був Ярослав, що теж стояв на р. Сян. Він уперше названий Київським літописом під 1152 р. (і, мабуть, незадовго перед тим зведений і укріплений) у розповіді про зустріч Ізяслава Мстиславича Київського з союзником, Угорським королем Гезою: «Ізяславъ же приде на Санъ рѣку, яже идетъ подъ Перемышль; и якоже пребредѣ рѣку Сан, и ту пригна ему посоль отъ короля... утрии же день Изяславъ поиде къ Ярославлю, помина и ста обѣду, и ту присла к нему король мужа своего...»¹² З наведеного тексту зрозуміло, що Ізяслав зустрічав Гезу на руському кордоні. Тому здається слушною думка, згідно з якою Ярославський замок (як і Сяницький) засновано для прикриття Перемышля¹³. Ймовірно, фортецю було закладено сином Володимирка Ярославом й названо на його честь¹⁴.

Переверськ і Любачів, так само, як і Ярослав, прикривав шлях до Перемишля з північного заходу¹⁵. У цих містах і городках сиділи сильні гарнізони, здатні відбитися від численного ворога, про що свідчать події пізнішого часу (літа 1245 р.), коли гарнізон Ярослава здійснив вилазку й відкинув угорське військо й ворожі князю Данилу боярські загони¹⁶. Гірше стояла справа на власне русько-угорському порубіжжі.

На кордоні з Угорщиною природним рубіжем Галицького, а з кінця XII ст. — початку XIII ст. Галицько-Волинського князівств були Карпатські гори. Літописи, спочатку Київський XII ст., а далі Галицько-Волинський XIII ст., звичайно називають «Гору», тобто Карпати, як кордон з Угорським королівством. Протягом XII ст. угорські феодали колонізували Закарпаття, відтіснивши місцеве населення у гори й на незручні для землеробства землі. Джерела того часу називають власністю угорського короля головні закарпатські замки¹⁷. Порубіжна зона на карпатському кордоні складалась із самих Карпат і прилеглих до них з обох боків земель. Переходити гори можна було лише в кількох місцях, через перевали.

Ще більше ста років тому М. П. Дашкевич, твердячи, що галицько-угорський рубіж проходив Карпатським хребтом, звернув увагу на те, що пізніший (скоріше за все, кінця XIV ст.) список руських міст Воскресенського літопису називає серед них низку міст у самих горах¹⁸. Є підстави погодитись з думкою дослідника Буковинсько-Карпатського регіону, що з утворенням Галицького князівства (в другій половині XII ст.) склалася Попрутська порубіжна лінія, основою якої став горішній Прут, що тече уздовж східних схилів Карпатських гір. Порубіжна лінія в цій області була дуже широкою, досягаючи 200 км¹⁹.

По схилах Карпатських гір, виходячи на рівнину, стояли порубіжні укріплення Галичини й Угорщини²⁰. Дослідження топоніміки лівого берега р. Тиси привели вчених до висновку, що

¹¹ Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 77, 94.

¹² Летопись по Ипатскому списку. — С. 309.

¹³ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 175–176.

¹⁴ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 138.

¹⁵ Зубрицкий Д. История древняго Галичско-Русскаго княжества. — Ч. 3. — Львов, 1855. — С. 147.

¹⁶ Галицько-Волинський літопис. — С. 107.

¹⁷ Див.: Неєдлы З. Р. История Закарпатской Руси до XIV в. // Известия АН СССР. Серия истории и философии. — 1945. — № 4. — С. 209–211.

¹⁸ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. — К., 1873. — С. 65.

¹⁹ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X— перша половина XIII ст.). — К., 1982. — С. 86.

²⁰ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галичско-Волинской Руси. — С. 94–95.

північним рубежем Угорщини за Стефана I (975–1038) була саме ця річка. Лише згодом, не раніше XII ст., кордон пересунувся до засічної лінії між Мукачевим і Свалявою²¹. Угорська дільниця рубежу Галицького (далі Галицько-Волинського) князівства протягом XII–XIII ст. залишалася найвразливішою у порівнянні з іншими: польською, литовською і ятвязькою.

Рубежі Галицької землі з Київською і Волинською у другій половині XII ст.

Між Галицькою і Волинською землями завжди існувала серйозна відмінність в організації оборони території й кордонів, пов'язана не тільки з їхнім географічним положенням, а й з політичними долями і навіть з особливостями їхнього соціального ладу. Волинь завжди була тісніше зв'язана з Києвом, ніж Галичина²². І це неважко пояснити: починаючи з кінця XI ст. київські князі поступово перетворили Волинь на свій домен. До кінця XII ст. у ній княжили нащадки Володимира Мономаха. Тоді, як галицькі князі, починаючи з першого — Володимирка Володаревича (1141–1152), постійно конфліктували з Києвом, прагнучи досягти якщо не повної незалежності, то максимальної автономії²³. Все це не могло не створювати напруженості на галицько-волинському кордоні.

Кордон Волині з Галичиною не мав жодних природних рубежів (гір, річок, лісів та ін.). Тому вони фіксувались і захищались укріпле-

ними містами й фортецями. За кількістю міст і замків Волинська земля в кілька разів переважала Галицьку, на що неодноразово звертали увагу історики²⁴. Галицькі рубежі з Волиню позначені древньою Теревовлею і новими містами Микулиним і Голими Горами. Обидва уперше згадані в Київському літописі під 1144 р. і, мабуть, зовсім не випадково з'явилися на її сторінках у той час, бо, імовірно за все, тоді й були збудовані.

І галицькі, й волинські князі, готуючись до війни один проти одного, «надавали певного значення не інженерній підготовці порубіжної території, а воєнно-політичним союзам. Волинські князі, як правило, укладали проти Галича воєнний союз із Польщею або Угорщиною»²⁵. Галицькі князі, спочатку Володимирко, далі його син Ярослав, шукали союзників у Північно-Східній Русі і в Чернігово-Сіверській землі.

Перший Галицький князь Володимирко Володаревич намагався забезпечити себе у воєнному плані насамперед від київських князів (котрі тоді посідали й волинський стіл). У збройному конфлікті 1144 р. між Володимирком і Всеволодом Ольговичем київським, що завершився жорстокою поразкою галицького князя, «взврати²⁶ ему Всеволодь Ушицю, Микулинъ»²⁷. Місцеположення Микулина локалізується звісткою Галицько-Волинського літопису, яку можна датувати 1206 р. (спираючись на тотожне за змістом повідомлення Літописця Переславля Суздальського): «Събравшую же Рурику половци и руси много, и прииде на Галичь... И пришедшу ему на Галичь, и срътоша и бояре галицкии и вьлодимерьстии

²¹ Ісаєвич Я. Д. Історична географія Угорщини та суміжних країн XI–XIV ст. // Архіви України. — 1967. — № 2. — С. 72–73.

²² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 178.

²³ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 120–123.

²⁴ Див. про це: Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 90.

²⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 179.

²⁶ Так у Хлебніковському списку Київського літопису.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 226.

Церква Св. Пантелеймона. Східний фасад. *Кінець XII ст. с. Шевченкове, Івано-Франківська обл.*

у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимися имь весь день о рѣку Серетѣ»²⁸. Ця, літописна звістка, а також кілька інших, дають змогу вважати Микулин галицькою фортецею на рубежі з Київською землею. Згадана в наведеному тексті Ушиця стояла на південному кордоні Галицького князівства — на Дністрі.

Голі Гори (які далеко не всі дослідники схильні вважати населеним пунктом, вбачаючи у них урочище²⁹) були на східному рубежі Галицького князівства з Волинським. У цьому місці рубіж був давнім і стійким, у чому переконує розповідь Лаврентійського літопису про похід Всеволода Ольговича Київського на Володимирка Володаревича 1144 р. Північно-руський книжник свідчить, що Володимирко зустрів княже військо на чолі з Всеволодом на східному рубежі своїх володінь, біля Теревов-

лі; супротивники опинилися на різних берегах Серета й рушили угору вздовж ріки: «И на Рожни Поли не могоша ся бити, зане Володимерь стоя на Голыхъ Горахъ». Але коли Ізяслав Давидович (двоюрідний брат Всеволода) привів половців і захопив із ними Ушицю й Микулин, Володимирко був змушений відступити до Звенигорода³⁰.

Це Рожне Поле згадується у розповіді Повісти временних літ під 1097 р. про битву Володаря і Василька Ростиславичів з Київським князем Святополком Ізяславичем, що намагався відняти у братів Теревовлянську волость: «И срътошася на поли на Рожни, исполчившимся обоим... Володаръ же и Василко, побѣдивша, стаа ту, рекуца: «Довлѣтъ нама на межи своей стати», и не идоста никаможе»³¹. Розгромлений Святополк побіг до столяного града Волині Володимира, яким тоді він фактично володів. Отже, Теревовлянське князівство Василька Ростиславича межувало з Волинським біля Рожна Поля, і тут же згодом виникла фортеця Голі Гори. Слід, мабуть, погодитися з Барсовим, котрий думав, що Голі Гори — це село Гологори (нині в Золочівському районі Львівської області)³².

Далі галицько-волинський рубіж прямував на захід, до міста Пліснеська. Його порубіжне положення засвідчено Київським літописом у розповіді про невдалу спробу Волинського князя Романа Мстиславича вокняжитися у Галичі 1188 р. Вийшовши з дружиною з київського міста Білгорода, «Романъ же передъ с вои посла ко Прѣсньску³³, да заѣдутъ Прѣснескъ преди. Они же затворишася; угре же и галичане заехаша и у Преснескъ, инѣхъ изимаша,

²⁸ Лаврентьевская летопись, 2. — Стб. 311.

³¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 115.

³² Барсов Н. П. Географический словарь Русской земли. — Вильно, 1865. — С. 53.

³³ У Хлебніковському списку Київського літопису тут і далі вжито правильну форму «Плѣснескъ».

²⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 77.

²⁹ Див., напр.: Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 117–118.

а друзии утѣкоша»³⁴. Є підстави вважати, що як укріплений порубіжний замок Пліснеськ виник незадовго перед першою згадкою про нього в літописі³⁵.

Від Пліснеська галицько-волинський рубіж ішов уздовж Західного Буга на північний захід, до галицького порубіжного замку Унова (на річці Солокії, що впадає у Буг). У 1169 р. Мстислав Ізяславич утік з Києва через наближення величезного війська південно- і північноруських князів. Опинившись у Галицькому князівстві, «сь братомъ же Ярославомъ сняся за Уновью, и тако идоста Володимирю»³⁶. Археологічно ця фортеця зовсім не вивчена, та можна думати, що особливого стратегічного значення вона не мала і так і не переросла у феодальне місто.

На Західному Бузі стояло і волинське місто-фортеця Бузьк, що стало предметом територіальної й тривалої суперечки між сусідами, коли територія Галицької землі, що перебувала у процесі утворення, досягла цієї річки. У 1149–1150 рр. Бузьк був захоплений Володимирком Володаревичем — і так і не повернений ним Київському і Волинському князеві Ізяславу Мстиславичу, незважаючи на всі клятви і запевнення³⁷. Але потім волинські князі зуміли повернути собі Бузьк і навіть зробити його, щоправда, на короткий час, центром невеликого удільного князівства. Київський ізвод під 1167 р. свідчить, що там княжив троюрідний небіж тодішнього київського князя Ростислава Мстиславича Ярополк Мстиславич³⁸.

Від Унова галицько-волинський кордон прямував на захід, вододілом Західного Бугу і Сяну до м. Ярослава. Інші галицькі фортеці,

що, поза сумнівом, існували на цьому рубежі, науці невідомі. Галицько-Волинський літопис середини другого десятиріччя XIII ст. згадує тут важливе галицьке місто Любачів³⁹, що стояло на р. Любачівці, правій притоці Сяну. Напевне, воно виникло як порубіжний замок в останні десятиліття XII ст., коли відносини між Галицьким і Волинським князівствами були особливо напруженими.

Південний кордон Галицького князівства

На окремий розгляд заслуговує проблема південного рубежу Галицько-Волинського князівства, що тривалий час залишалася дискусійною. Здавня поширена думка, ніби південний кордон Галицького князівства з другої половини XII ст. сягав Дунаю⁴⁰. Однак писемні джерела цієї думки не підтверджують⁴¹. Чи не єдиним важливим аргументом на користь такої думки вважається поетична характеристика Галицького князя Ярослава Володимировича у «Слові о полку Ігоревім»: «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперѣ горы Угорскыи своими желѣзными пѣлкы, заступивѣ королеви путь, затворивѣ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облакы, суды рядя до Дуная»⁴². Тому при встановленні південного рубежу Галицького князівства другої половини XII ст. треба розглянути історичну основу цього запису «Слова» про Ярослава Володимировича (1152–1187).

³⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 82.

⁴⁰ Див., напр.: Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К., 1873. — С. 73; Середонин С. М. Историческая география. Пг., 1916. — С. 129; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 211 та ін.

⁴¹ Розгляд джерел, що залучалися для її доказу, див.: Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 98–106.

⁴² Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 22 (Литературные памятники).

³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 445.

³⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 96–97.

³⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 372.

³⁷ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 97–98.

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 361.

Вираз «Слова» «суды рядя» привертає до себе особливу увагу ще й тому, що, наскільки мені відомо, не трапляється в інших пам'ятках давньоруської літератури й історіографії. Д. С. Лихачов у коментарі до «Слова» наводить лише словосполучення «ряды правити» й «ряды рядити»⁴³. Спеціальний словник «Слова о полку Игоревім» вказує лише «суд судить»⁴⁴. Та сам смисл виразу «суды рядя» не викликає сумнівів: він означає, що, на думку автора звернення у «Слові» до Ярослава Володимировича, цей князь здійснював судово-адміністративну владу на величезній території — аж до Дунаю, без сумніву, нижнього, оскільки середній Дунай у другій половині XII ст. перебував у сфері політичного впливу Угорщини і Візантії.

Не можна зводити тлумачення слів «суды рядя» лише до володіння галицьким князем землею по нижньому Дунаю: у цьому випадку було б «на Дунае», а не «до Дуная». Тому буквально і конкретне розуміння виразу «суды рядя до Дуная» означало б, що південний рубіж Галицького князівства у кінці 80-х років XII ст. (у часи, коли було написано «Слово о полку Игоревім») проходив, принаймні, лівим берегом нижнього Дунаю. З цим регіоном, як згадувалося, пов'язано епізод бурхливої політичної біографії давньоруського кондотьєра, вже знайомого читачеві, Івана Ростиславича на прізвисько Берладник.

У 1158 р. син Володимирка і тодішній Галицький князь Ярослав вимагає від Київського государя Ізяслава Давидовича (при дворі якого жив Іван Ростиславич) видати Берладника. Ізяслав відмовився, але Іван Ростиславич «уполошивъся ѣха в поле къ Половцемъ»⁴⁵.

Разом з половецькою ордою (що розраховувала пограбувати окраїни Галицького князівства) Іван простує у пониззя Дунаю. Далі у літописі йде місце, яке звичайно розглядається як свідчення належності низових дунайських городків галицьким князям: «Иванъ же... ста в городѣхъ Подунайскихъ, и изби двѣ кубарѣ и взя товара много в нею, и пакостяше рыболовомъ галичскимъ»⁴⁶.

Але ця звістка літопису ніяк не може бути свідченням належності пониззя Дунаю Галицькому князівству. Навпаки, вона, на мій погляд, свідчить про те, що галицькі князі не мали влади над подунайськими містами. Адже 1158 р. Іван давно вже був ізгоєм, порвав зв'язки з галицьким домом Ростиславичів і був змушений зі зброєю в руках добувати засоби до існування. До того ж він залишався найлютішим ворогом Ярослава, тому вже сама його поява й перебування на нижньому Дунаї доводить, що ця область не входила до складу Галицького князівства. Зауважу також, що немає доказів належності галичанам захоплених Берладником суден. Поодинокі ж згадки про галицьких рибалок на Дунаї не може, певна річ, бути доказом проходження рубежів князівства цією річкою: адже рибалки — не воїни, вони могли промишляти за межами своєї землі.

Ще більше переконує у незалежності Подунав'я від Галицького князівства продовження літописної розповіді про дії Івана Ростиславича на Дунаї. Головне ж — літопис дає змогу визначити справжні південні рубежі князівства у середині XII ст.: «И придоша к нему (Івану. — М. К.) половци мнози и берладника у него скупися»⁴⁷ 6000. И поїде къ Кучелмину,

⁴³ Слово о полку Игореве. — С. 442–443 (коментарий).

⁴⁴ Слово о полку Игореве. Словарь-справочник. — Вып. 5. — Л., 1978. — С. 252.

⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 341.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Це дієслово вказує на місцеве, дунайське походження загону берладників (див. про них у розділі «Найманці»). Адже половці до Івана «придоша», а берладники «скупися», тобто знаходились у тій області й зібралися під його хоругвами.

и ради быша ему. И оттуда къ Ушици поиде. И вошла бяше засада Ярославля в городъ, и начаша ся бити крепко засадници из города» — ось, нарешті, де Іван Ростиславич зустрівся з військом Ярослава! Місцеве населення стихійно підтримало Берладника: «А смерди скачють чересь заборолу къ Иванови, и перебѣже ихъ 300»⁴⁸. Половці вимагали від Івана віддати їм Ушицю на розграбування, та він відмовив їм у цьому. Тоді кочовики покинули Берладника, якому довелося повернутися до Києва, до Ізяслава Давидовича.

У наведеній цитаті з Київського ізводу названі справжні порубіжні міста Галицького князівства на півдні. Саме поблизу фортець Кучелмина й Ушиці у середній течії Дністра починалася територія князівства, на якій і міг «суды рядить» Ярослав Володимирович, а далі його наступник і син Володимир. Обидва городки належать до найбільш важливих серед згаданих літописом галицьких оборонних замків на південному рубіжі. У переповіданій вище кампанії Іван Ростиславич безборонно просунувся з Подунав'я у напрямку до галицького кордону, його з радістю зустріли жителі Кучелмина (залога фортеці, мабуть, була нечисленною або її захопили знеацька), і лише в Ушиці Берладник наштовхнувся на спротив Ярославового війська.

Місцеположення Кучелмина здавна викликало суперечки серед фахівців з середньовічної історичної географії. Приймаю пропозицію Б. О. Тимощука — вважати залишками Кучелмина городище Галиця біля с. Непоротове Чернівецької області⁴⁹, оскільки воно точніше за попередні узгоджується з географією розглянутого походу Івана Берладника. Ясно, що висунутий у Поле, на правий берег

Успенський собор. 1160 р.
м. Володимир-Волинський

Дністра, Кучелмин був сторожовою заставою, своєрідним «барбаканом», покликаним першим зустріти ворога, що наближався зі степу.

Подібно до Кучелмина, мало досліджене археологічно м. Ушиця (нині с. Стара Ушиця Хмельницької області), розташоване при впадінні однойменної річки до Дністра. Майже всі дослідники вбачали в ній галицьке порубіжне місто на Дністрі. Археологи відкрили в Ушиці залишки сторожової фортеці, але сліди господарської діяльності мешканців простежуються слабо. Мабуть, городок використовувався в основному з воєнно-оборонною метою⁵⁰.

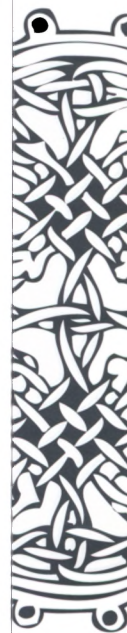
Розгляд інших літописних свідчень також переконує в тому, що південний кордон Галицького князівства проходив біля Ушиці, по Дністру. У 1144 р. «Володимерь (Володаревич. — М. К.) стоя на Голыхъ Горахъ, приде же к нему князь Изяславъ Давыдовичъ с половци, переємъ два города, Ушицю и Микулинъ»⁵¹.

⁴⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 341.

⁴⁹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — С. 84–85.

⁵⁰ Кучера М. П., Горишний П. А. Исследования летописной Ушицы // Тезисы докладов XVII научной конференции Института археологии АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 114.

⁵¹ Лаврентьевская летопись, 2. — Стб. 311.

Донжон у Кам'янці-Литовському.
Акварель Наполеона Орди. XIX ст.

У процитованому тексті йдеться про порубіжні міста Галицького князівства.

До південних прикордонних міст і фортець Галицького князівства другої половини XII ст. слід віднести також Василів, Онут, Каліус і Бакоту, хоча як такі вони згадуються вже Галицько-Волинським літописом у першій половині XIII ст. Можна з великою часткою впевненості припустити, що південно-східні рубежі князівства за Данила Романовича не зазнали великих змін, хоч би тому, що на початку XIII ст. все той же Микулин продовжував залишатися порубіжним галицьким містом: «И пришедшу ему (Рюрику Ростиславичу. — М. К.) на Галичь, и срѣтоша его бояре галицкии и вѣлодимерьстии у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимся имъ весь день о рѣку Серетѣ... и не стерпѣвше възвратиса в Галичь»⁵² (1205). Те саме можна сказати й про Ушицю. У 1230 р. Данило Романович «сѣбравъ землю Галицкую ...отъ Бобръки (ріки. — М. К.) даже и до реки Ушици и Прута...»⁵³ — як бачимо, і в той час південні межі Галицького князівства не сягали далі середнього Подністров'я.

⁵² Галицько-Волинський літопис. — С. 77.

⁵³ Там само. — С. 92.

У 1219 р.⁵⁴ Данило, за велінням свого тестя Мстислава Мстиславича (тодішнього галицького князя), залишив Галич у зв'язку з наступом польсько-угорського війська, «пройдоша в Онуть и идоша в поле»⁵⁵. Отож, за Онутом починався степ і закінчувалась галицька територія. Археологічними дослідженнями 50-х років XX ст. встановлено, що Онут знаходився на Дністрі, на території однойменного села Чернівецької області. Можливо, Онут був торговим портом⁵⁶. На мій погляд, це місто могло бути порубіжною фортецею, як і інші названі літописом поселення на Дністрі та його притоках.

Прикордонними укріпленими містами за Данила Романовича й, певно, ще у другій половині XII ст. були Калюс (Каліус) і Бакота. Восени 1241 р. «Даниилъ же хотя землю установити⁵⁷ и еха до Бакоты и Калиуса ...»⁵⁸ Та й суперник Данила в боротьбі за галицький стіл Ростислав Михайлович і татарські воєначальники, вступаючи у війну з Данилом, починали її звичайно з захоплення порубіжного міста Бакоти⁵⁹.

Повна археологічна невивченість Калюса, що стояв на Дністрі при впадінні у нього річки Калюсика⁶⁰, позбавляє можливості сказати про нього щось певне. Літописна розповідь дає змогу бачити у ньому лише порубіжну фортецю, де не існувало ремісничо-торгового

⁵⁴ Дата визначена на підставі повідомлення Никоновського літопису під тим роком про зайняття Галича уграми: ПСРЛ. — Т.10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1885 (далі — Никоновская летопись). — С. 82.

⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. — С. 83.

⁵⁶ Тимошук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними // Український історичний журнал. — 1960. — № 6.

⁵⁷ Встановити порядок на південних рубежах.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. — С. 104.

⁵⁹ Там само. — С. 103, 104, 117.

⁶⁰ Барсов Н. Географический словарь Русской земли. — С. 86–87.

населення. Навпаки, добре вивчене городище давньоруської Бакоти. Згідно з матеріалами розкопок, місто у XII–XIII ст. складалося з дитинця, замка й посада. Відкрито залишки скельного християнського монастиря. На посаді вивчено гончарні майстерні, металургійні печі й кузня⁶¹. Тому у Бакоті можна бачити феодальне місто з розвинутими господарськими функціями. Ймовірно, Бакота виникла у другій половині XII ст. як оборонна фортеця і вже згодом, у кінці XII — першій половині XIII ст., оброста посадом.

Неподалік від Онута лежало галицьке порубіжне місто Василів: «Пойде король⁶² к Василеву, и перейде Днѣстръ, и поїде къ Пруту»⁶³. Добре вивчений археологами Василів (нині село Чернівецької області), розташований на лівому березі Дністра, був, подібно до Бакоти, феодальним містом, але переважав її за розмірами і значенням. Розкопками відкриті замок, що стояв на горбі (збереглися залишки земляних укріплень), торг і гавань. Досліджено фундаменти древнього храму, що правив за усипальницю; у ньому виявлено 9 саркофагів⁶⁴. Загальна площа Василіва досягала 50 га, але посад не було укріплено. Напевне, він виник у другій половині XII ст., коли рубіж Галицького князівства присунувся до Дністра.

Найближчою до Галича фортецею на південному кордоні в другій половині XII ст. була Тисмениця (тепер селище в Івано-Франківській області), лише одного разу згадана в літописі, коли на початку 1145 р. галицькі

«городские мужи» позвали до себе у князі Івана Берладника, скориставшись з того, що їхній государ Володимирко Володаревич подався до Тисмениці на полювання⁶⁵. Археологічно ця фортеця зовсім не вивчена, відоме лише її городище давньоруського часу над р. Стримбою⁶⁶.

Отже, згадки про найпівденніші галицькі міста і фортеці в літописах, часто з прямими вказівками на їхнє окраїнне, а то й порубіжне положення, дають змогу досить чітко позначити південний кордон Галицького князівства у XII ст. Він проходив середньою течією Дністра через міста і замки Василів, Онут, Бакота, Ушиця, Калюс. Лише один Кучелмин являв собою опорний пункт, висунутий у поле, що часом, як це сталося у разі захоплення його Іваном Берладником, робило замок вразливим з боку степу.

Вже саме розміщення цих міст і фортець на південних рубежах Галицького князівства, характер їхніх укріплень тощо дають підстави вважати, що вони народились унаслідок цілеспрямованої і свідомої стратегічної діяльності галицьких князів Володимирка Володаревича і Ярослава Володимировича. Така діяльність була продовжена і розвинута за князювання Данила Романовича Галицького.

Отже, територія південніше Дністра не належала галицьким князям і не входила до сфери впливу будь-яких інших руських князів. Це був необроблений степ, де панували кочовики. Складніше виглядає питання щодо міст і городків на нижньому Дунаї, наявність руського населення в яких не викликає сумнівів. Йдеться про берладників і бродників (див.

⁶¹ Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. — Кам'янець-Подільський, 1994.

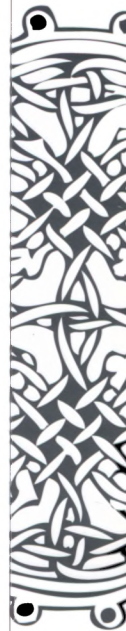
⁶² Результати пізнішого редагування літопису: в наведеному тексті йдеться про події 1230 р., а Данило Романович приєднав корону від папи лише в кінці 1253 р.

⁶³ Галицько-Волинський літопис. — С. 93.

⁶⁴ Логвин Г. Н., Тимощук Б. А. Белокаменный храм XII в. в Василеве // Памятники культуры. — М., 1961; Тимощук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними // Український історичний журнал. — 1960. — № 6. — С. 164–165.

⁶⁵ «Въшедшу Володимиру в Тисменицю на лова, в то же время послашася галичане по Ивана по Ростиславича въ Звенигородъ, и въведоша к собѣ в Галичь» (Летопись по Ипатскому списку. — С. 226).

⁶⁶ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwów, 1918. — S. 242–243.

розділ «Найманці»). Та є джерельні підстави твердити, що й ці міста та їхні жителі також не входили до складу жодного руського князівства.

Рубежі Волині

Територія Волині, як і — ще більшою мірою — Галицької землі, почала складатися у порівнянні з іншими південноруськими землями (Київською, Чернігівською і навіть Переяславською) значно пізніше, чому цей процес і завершився із запізненням, а саме у XIII ст.

На кінець XI ст. Волинська земля, що перебувала в процесі формування, посідала простір від Берестя на Західному Бугу — на півночі, до Бузька і Вигошів у верхів'ях Серета — на півдні. Її порубіжними містами на заході були Сутейськ і Червен, на сході — Дорогобуж і Острог. Незначна кількість відомих з літопису XI ст. волинських міст, рідкісність і скупість згадок у джерелах про цю землю, нарешті, мала археологічне дослідження регіону позбавляють істориків можливості визначити рубежі Волині початкового періоду її формування (останні роки X — кінець XI ст.). У її найдавнішій частині, яку складали закладені до її фундаменту Червенська і Белзька землі, значних змін не сталося, а у межиріччі Стиря і Горині, що почало заселятися, рубежі до кінця XI ст. ще не встановилися. Це станеться у першій половині XII ст. А з середини XII ст. виникають підстави говорити вже про більш-менш сталі кордони Волинського князівства⁶⁷.

У 40–50-х роках XII ст. Волинь стає автономним князівством, що входило до федеративної Давньоруської держави, яка складалася з півтора десятків земель і князівств. Починаючи з князювання у Києві Святополка Ізясла-

вича (1093–1113) він і його наступники поступово перетворили Волинь на домен київських князів. А Володимир Мономах (княжив у Києві в 1113–1125 рр.) і його старший син і наступник Мстислав розглядали Волинь вже як спадкове володіння Мономашичів.

У кінці київського правління онука Мономаха Ізяслава Мстиславича (1146–1154) Волинь дісталась його молодшому синові Ярославу, бо старший Мстислав сидів неподалік від Києва, у Переяславлі. Але після кончини батька Мстиславу не вдалося посісти київський стіл. Та й Володимир Волинський переходив з одних рук до інших, аж поки 1169 р. там не укріпився старший син Мстислава Ізяславича Роман. З його діяльністю пов'язане зміцнення рубежів Волинського князівства й цілеспрямоване будівництво порубіжних міст і фортець.

Північно-західний кордон

Він лише приблизно позначається письмовими джерелами, починаючи з першої половини XI ст. Тому уявляється надто оптимістичною думка П. О. Раппопорта, котрий вважав, що «лінія кордону (з Польщею. — М. К.) досить чітко визначається тут за писемними джерелами — вона проходила лівими притоками р. Вепра, потім перетинала цю річку і йшла у північно-західному напрямку». При цьому вчений зробив лише одне посилання на Київський літопис кінця XII ст. Утім, далі дослідник визнає, що вся лінія кордону була великою мірою умовною, і «порубіжний характер мала вся лінія, що лежала поміж Вепрем і Західним Бугом». Можна погодитись з Раппопортом у тому, що на волинсько-польському рубежі було розташоване м. Сутейськ, засноване, на його думку,

⁶⁷ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 49.

у 30-х роках XI ст. Ярославом Володимировичем як прикордонна фортеця⁶⁸.

Однак Сутейськ вперше згадується у Повесті временних літ набагато пізніше, в «Повчанні» Володимира Мономаха, — у ролі порубіжного пункту: його батько Всеволод Ярославич послав сина «на Сутейску мира творить с ляхы»⁶⁹. Втім, Д. С. Лихачов думав, що Сутейськ був урочищем: «Урочищ зі схожими назвами (Сутейськ) існує кілька»⁷⁰. До такої думки схилилися й інші вчені. Про порубіжне розташування Сутейська (урочища чи фортеці) свідчить Повість временних літ під 1097 р.: «Ярослав⁷¹ же бѣжа на Ляхы и приде Берестью, а Давыдъ⁷² займъ Сутѣску»⁷³. У джерелах XII–XIII ст., Київському і Галицько-Волинському літописах, Сутейськ взагалі не згадується.

Нижче викладено мій погляд на трасу північно-західного рубежу Волині й міста, що стояли на ньому. Він дещо відрізняється від думки П. О. Раппопорта. Одним з найдавніших порубіжних міст Волині було різко висунуте на захід Берестя. Воно здавна посідало ключове стратегічне положення в системі оборони рубежів Волинської землі у регіоні. Варто спинитися на цьому докладніше. Вперше місто з'являється на сторінках Повісті временних літ під 1019 р. — розбитий Ярославом Святополк через Берестя побіг до Польщі⁷⁴. Однак авторитетний Новгородський пер-

ший літопис старшого ізводу вперше називає це місто під 1017 р.: «Ярославъ иде къ Берестию»⁷⁵.

Г. Ловмянський, проаналізувавши відомості джерел, насамперед руських літописів, про боротьбу між синами Володимира Святославича за київський стіл, прийшов до думки, що місто Берестя існувало до 1016 р. і входило тоді до складу князівського уділу Святополка. У часи міжусобиць на Русі у місті сиділа польська залага і утримувала його до 1031 р.⁷⁶ Припущення Ловмянського виглядає вірогідним.

А. М. Насонов вважав, що Берестя виникло ще раніше, у другій половині X ст., й було повернене Русі Володимиром Святославичем у 981 р. разом з Перемишлем, Червеном та «иними градами». На його думку, порубіжна з Польщею руська земля на північному заході починалася з Берестейської волості. Тому природно, що серед «иних градов», що потрапили під владу київського князя, було й Берестя⁷⁷.

Здається вірогідним припущення Насонова, що коли краківський князь Болеслав Хоробрий 1018 р. «городы червеньскыя зая собѣ»⁷⁸, Берестя також перейшло до Польщі. Формулу літопису під 1022 р. «приде Ярославъ къ Берестию»⁷⁹ вчений розумів як констатацію факту остаточного закріплення Берестейської волості за Руссю⁸⁰. Як би там не було, за Ярослава Володимировича Берестя з округою надовго потрапило під владу київських князів. Як порубіжне з Польщею місто Берестя згадується у тому са-

⁶⁸ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 181. Автор посилається при цьому на книгу: Rhode G. Die Ostgrenze Polens in Mittelalter. Bd.1. — Köln, 1957.

⁶⁹ Повесть временных лет. — С. 102.

⁷⁰ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 522.

⁷¹ Син київського князя Святополка Ізяславича.

⁷² Ігоревич, князь-ізгой, що намагався утвердитись у Володимирі Волинському і захопити Теребовлянське князівство.

⁷³ Повесть временных лет. — С. 115.

⁷⁴ Там само. — С. 63.

⁷⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 15.

⁷⁶ Łowmiański H. Świętopelk w Breściu w r.1019 // Studia ku uczczeniu prof. K. Tymienieckiego. — Poznań, 1970. — S. 229–244.

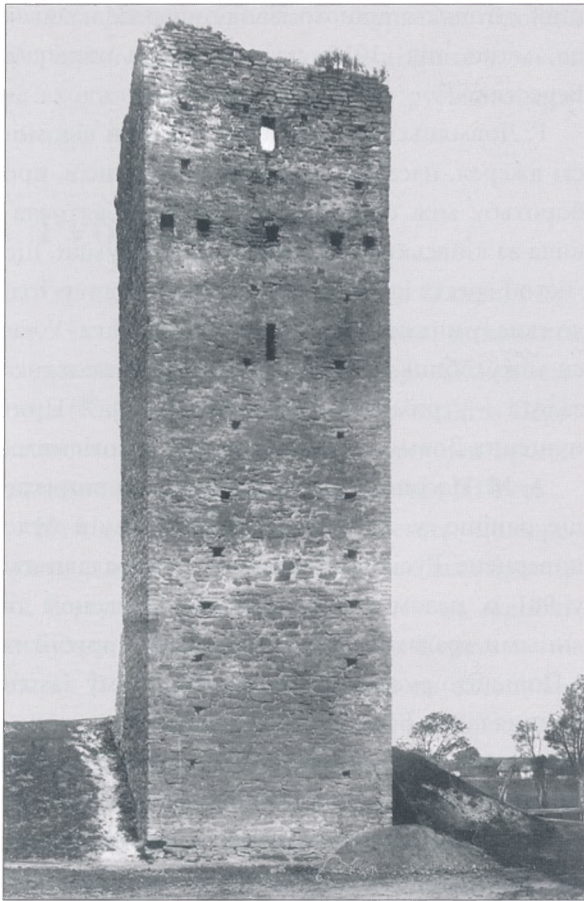
⁷⁷ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 127.

⁷⁸ Повесть временных лет. — С. 63.

⁷⁹ Там само. — С. 64.

⁸⁰ Насонов А. Н. Там само. — С. 128.

Донжон-стовп. Друга половина XIII ст.
с. Столл'є (Польща)

тому літописі в кінці XI ст.: «Ярослав же бѣжа на Ляхы, приде Берестью»⁸¹ (1097) — йдеться про сина тодішнього київського князя, що взяв участь в усобицях, які спалахнули на Русі після осліплення Василька Ростиславича Давидом Ігоревичем. Своє значення важливого порубіжного міста на північному заході Волині Берестя зберігало протягом усього XII ст., про що узгоджено свідчать літописи.

Однак на середину XII ст. північно-західний кордон Волині просувається ще далі на північний захід по Західному Бугу, досягнувши порубіжного міста Дорогичина. Берестя залишилось у глибині території, що, втім, не

позбавило його важливого прикордонного значення. З того часу можна впевнено стверджувати про проведення волинськими князями цілеспрямованої політики зміцнення насамперед північно-західного, а потім й інших рубежів. І все ж таки для першої половини XII ст. не уявляється можливим конкретизувати північно-західний кордон Волинської землі. Скупість згадок у літописах про міста і замки на цьому рубежі до 40–50-х років XII ст. не дає змоги це зробити. Напевне, цей рубіж збігався з древніми західно- і північноруським кордонами з Польщею.

Найбільш північним містом-фортецею на північно-західному кордоні Волинського князівства з 40-х років XII ст. робиться Дорогичин, розташований на високому правому березі Західного Бугу. Він уперше згадується (разом з Берестям і двома іншими містами) в Київському літописі під 1142 р. у розповіді про роздавання Київським князем Всеволодом Ольговичем волостей своїм братам. Ображений старшим братом, Ігор заявив: «Даєть ны по городу, Берестий и Дорогычинь, Черторыескъ и Кльчьскъ, а отчинѣ своеѣ не дасть Вятичь»⁸². Але, згідно з археологічними дослідженнями, виникнення града (укріпленого поселення) Дорогичина можна датувати другою половиною XI ст. Місто складалося з дитинця й посада і було крупним торговельно-ремісничим центром⁸³.

Отже, на кінець першої половини XII ст. на рубежах Волині, особливо на північно-західному, виникають міста, що захищали ці рубежі й служили прихистком місцевому населенню у разі ворожого нападу. Однак державні кордони Волинського князівства

⁸² Летопись по Ипатскому списку. — С. 222.

⁸³ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. T.6. — Wrocław etc. 1959. — S. 229–232.

⁸¹ Повесть временных лет. — С. 115.

більш виразно встановлюються з середини XII ст. Остаточно ж Волинська державна територія формується вже у XIII ст. Принаймні, саме тоді джерела відносно точно фіксують її рубежі. Значною мірою це пояснюється існуванням для XIII ст. унікального і докладного джерела, що зосередило увагу на історії Галичини і Волині, — Галицько-Волинського літопису.

Східний рубіж

Найбільш північними містами й замками на східному волинському рубежі з Київщиною були Чорторийськ і Мичеськ (Мицьк). Чорторийськ — те саме волинське місто XII ст., що згадувалося у літописі на його початку. Розташований на р. Стир Чорторийськ уперше згадується у Повісті временних літ при викладі рішення Витичівського князівського з'їзду 1100 р. стосовно Давида Ігоровича: «Дубень и Черторыескъ» дав йому від себе (взамін відібраного у нього на цьому з'їзді м. Володимира Волинського) Київський князь Святополк Ізяславич⁸⁴. Як залежний від київського государя, Чорторийськ названий у Київському літописі під 1142 р.⁸⁵, що начебто дає підстави бачити у ньому київське місто, як думали, наприклад, деякі дореволюційні вчені.

Утім, конкретно-історичний аналіз наведених вище свідчень літописів переконує в іншому: Чорторийськ був все ж таки волинським містом. Інша справа, що 1097 р., скориставшись з осліплення Давидом Василька Ростиславича, Святополк Ізяславич Київський поставив Волинь у залежність від великокнязівського стола. Ця залежність продовжувалася до середини XII ст., і я не бачу нічого дивного у тому, що Всеволод Ольгович як Київський Великий

князь, посадивши сина у Володимирі Волинському, розглядав Волинь як власне володіння і роздавав там міста, і не лише порубіжні з Київщиною. Адже в повідомленні Київського літопису 1142 р. серед відданих Всеволодом братам міст поряд з Чорторийськом названо окраїнні Берестя і Дорогичин, що стояли на північно-західному рубежі Волині⁸⁶.

Короткої згадки в літописі Нестора про Чорторийськ під 1100 р., думається, досить для того, щоб бачити у ньому помітний міський центр, оскільки він входив до числа чотирьох міст, відданих Ігорові як компенсація за втрату ним основної частини Волинської землі. Мало що знають історики про інше порубіжне місто — Мичськ. У 1150 р. Ізяслав Мстиславич біля Мичьська зіткнувся з Володимирком Галицьким. Судячи з контексту літописного повідомлення, Мичськ стояв на кордоні між Київщиною і Волинню: «И угада Изяславъ съ дружиною своею поити чересь ночь къ Мичьску...» А у березні наступного, 1151 р. Ізяслав утверджується в Києві, але «Володимеру⁸⁷ же того не вѣдущю съ Андрѣемъ⁸⁸, и стага у Мичьска, и пославша сторожѣ и испытата, оже Дюрги у Городци уже, а Изславъ Киевѣ⁸⁹». З обох контекстів виходить, що Мичськ стояв у Волинському князівстві, на рубежі з Київською землею (великокнязівським доменом).

Після відсунутої углиб Волинської землі, добре укріпленої Пересопниці⁹⁰ (вперше згадана в Київському літописі під 1149 р.⁹¹), східний рубіж князівства спускався на південь й сягав р. Корчик, притоки р. Случі. Тут було

⁸⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 222.

⁸⁷ Князю галицькому.

⁸⁸ Сином Юрія Долгорукого.

⁸⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 286, 289.

⁹⁰ Свою назву місто одержало, мабуть, від земляного укріплення — «переспы», свого роду валу.

⁹¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 270.

⁸⁴ Повесть временных лет. — С. 116.

⁸⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 222.

розташоване волинське прикордонне місто Корчеськ (нині м. Корець Ровенської області). Його порубіжне положення є зрозумілим уже з першої згадки про нього в Київському літописі під 1150 р. Ізяслав Мстиславич, що був тоді у Володимирі Волинському, проводжав сина Юрія Долгорукого (котрий тимчасово княжив у Києві) Гліба, «и ту пристави (Ізяслав. — М. К.) к нему сына своего Мъстислава до Коречька, и тако проводивъ и за Корчеськ, и рече ему Мъстиславъ: «Поѣди же, брате, къ отцю своему, а то волость отца моего и моя по Горину»⁹². Як спільний кордон Волині з Київщиною річка Горинь виступає і в Лаврентіївському літописі під 1139 р.⁹³ Археологічно Корчеськ не досліджений, але про те, що місто було серйозно укріплене, свідчить його городище трикутної форми, оточене валами і ровами, які були з'єднані з річкою Корчик⁹⁴.

Разом з Горинню східний рубіж Волинського князівства повертав на південний захід, де найпівденнішим містом був Вигошів. Далі кордон прямував до волинського прикордонного міста Бузька, що стояв на Західному Бузі (див. про нього в розповіді про рубежі Галицької землі XII ст.).

Варто особливо наголосити на кордонах Волинської землі з Київською, що мали особливо велике значення в князівських усобицях другої половини XII ст. З середини XII ст. і до його кінця, згідно з моїми розрахунками, на Волині виникло 11 нових помітних міст — і лише три з них у її центральній частині. Всі інші утворилися поблизу київських рубежів, у Погорині, басейнах річок Горині й Случа. Це ще раз підтверджує мою думку про цілеспрямова-

ність стратегічних зусиль волинських князів щодо зміцнення східного кордону, який прикривав князівство також і від вторгнень кочовиків-половців.

На правому березі Случі, між волинським порубіжним містом Корчеськом і київським Ушеськом лежав Чортів ліс, що визнається порубіжним у Київському літописі середини XII ст.⁹⁵. Його місцеположення зрозуміле з розповіді джерела під 1150 р. про війну між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким. Перебуваючи у волинському місті Зарічеську, Ізяслав раптово одержав звістку, «оже Володимеръ галицькой идеть на нь». Ізяслав залишив «стеречи» м. Володимир свого брата Святополка, а сам рушив на Київ проти Долгорукого. Спочатку він «переиде Случъ и оттолѣ поиде чересь Чертовъ лѣсъ к Ушьску, и переиде реку Ушю подъ Ушескомъ»⁹⁶. Звідси напрашується висновок і про порубіжне розташування р. Уш.

Недалеко від порубіжного Корчеська лежало інше прикордонне місто Волині Сапогинь. У 1151 р. Ізяславу Мстиславичу, що сидів у Києві й боровся проти Долгорукого, рушив на допомогу син Мстислав з угорським союзним військом. Біля Сапогиня, судячи з контексту, на рубежі з Київською землею, на нього напав союзник Долгорукого Володимирко Галицький, що перебував тоді у Київській землі. Коли Мстислав Ізяславич стояв біля Сапогиня, «выслалъ ему бяшетъ Володимеръ Андрѣевичъ питье из Дорогобужа...»⁹⁷, звідкіля виходить, що Сапогинь був розташований біля Дорогобужа. М. І. Надеждін та К. О. Неволін резонно вказують на с. Сапожин (нині в Ровенській області)⁹⁸.

⁹² Там само. — С. 276.

⁹³ Лаврентьевская летопись, 2. — Стб. 307.

⁹⁴ Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. — К., 1887. — С. 79.

⁹⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 280.

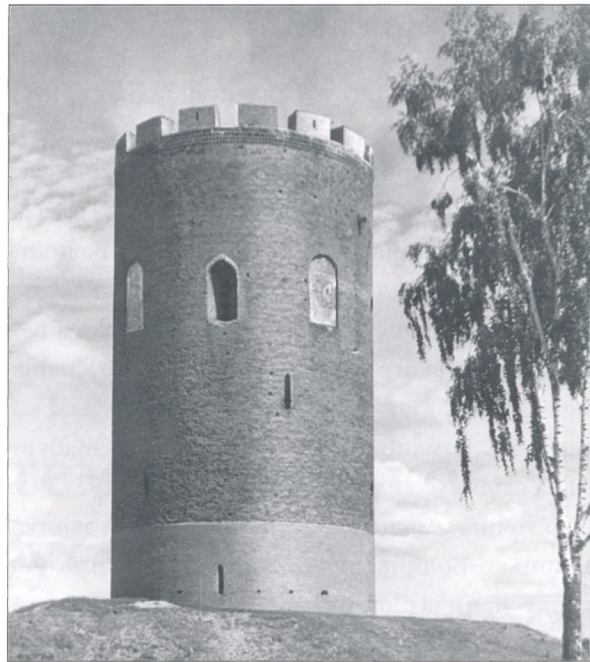
⁹⁶ Там само. — С. 284–285.

⁹⁷ Там само. — С. 305.

⁹⁸ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 72.

У північно-східному куті Волинської землі стояло її порубіжне місто Небль. Під 1158 р. у Київському літописі згадується «Небльская волость», що раніше належала Ярополку Ізяславичу⁹⁹, онуку Ярослава Мудрого. Про місце знаходження цього міста, що виникло, імовірно, у другій половині XI ст., свідчить звістка Галицько-Волинського літопису, яка відноситься до 1262 р. Відбиваючи напад литовського війська, Волинський князь Василько Романович «угониша я у Небля города. Литва же бяше стала при озерѣ...». Битва завершилася повним розгромом литовців, з чим князя Василька привітали пінські князі Федір, Демид і Юрій¹⁰⁰. З літописного повістуння виходить, що місто Небль стояло на кордоні з Турово-Пінським князівством, при однойменному озері, по лівий бік Прип'яті¹⁰¹.

У південно-західному куті Волинської землі було розташоване велике прикордонне місто Полонне. Поряд з ним джерело згадує інше волинське місто на рубежі з Київською землею — Семич. Київський літопис під 1196 р. повістує, що, одержавши від тестя, Київського князя Рюрика Ростиславича, Полонне з волостю, Роман Мстиславич не задовольнився цим і «посла люди своя в Полоны, и оттолѣ повѣлѣ имъ ездячи воевати»¹⁰². Швидше за все, у цьому записі йдеться про волинське місто на рубежі з Київщиною. Таким залишалось Полонне й у 30-х роках XIII ст., коли Данило Романович «угони его въ Полономѣ, и яша и в лузѣ Хоморскомѣ»¹⁰³ — свого брата у перших і суперника Олександра Всеволодича, князя Белзької волості. Це сталося на самому кордоні

Донжон-стовп. Друга половина XIII ст.
Кам'янець-Литовський (Білорусь)

Волині з Київської землі, куди намагався втекти до свого тестя, Володимира Рюриковича Київського, невгамовний Олександр.

На Горині, недалеко від злиття її зі Случем, виникло, мабуть, у 70-ті — на початку 80-х років XII ст., ще одне порубіжне місто Волинського князівства — Дубровиця (нині місто у Ровенській області). Це важливе у стратегічному відношенні місто лише один раз, та й то не прямо, згадується у Київському літописі, що знає «Глѣба Гюргевича князя Дубровицьского», котрий брав участь, серед інших другорядних князів, 1184 року в поході на половців, організованому Великим князем Київським Святославом Всеволодичем і його співправителем у Київській землі (великокнязівському домені) Рюриком Ростиславичем¹⁰⁴. З короткого повідомлення джерела виходить, що Дубровиця була столицею невеликого удільного князівства.

⁹⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 338.

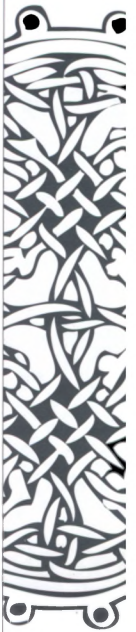
¹⁰⁰ Галицько-Волинський літопис. — С. 126 (текст), 307–309 (коментар).

¹⁰¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 121–122, 292.

¹⁰² Летопись по Ипатскому списку. — С. 468.

¹⁰³ Галицько-Волинський літопис. — С. 97.

¹⁰⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 426.

Не просто встановити положення іншого порубіжного з Київською землею міста Волині Кам'янця, тому що в Південно-Західній Русі було кілька міст з такою назвою. Історико-географічний розгляд оповіді Київського літопису про міри відомщення, вжиті 1196 р. за наказом Рюрика Ростиславича, тоді Велико-го Київського князя, стосовно його зятя Романа Мстиславича (що вторгався до Київського великокнязівського домену з Полонного) навів мене до висновку, що напад київської раті на «волость Романову около Каменця»¹⁰⁵ відбувся на східному рубежі Волині.

Уточнює місцеположення Кам'янця звітка Галицько-Волинського ізводу XIII ст. про сутичку Данила Романовича з галицьким боярством і болохівськими князями на початку 1236 р.¹⁰⁶: «Прийдоша галичане на Каменець и вси болоховстии князи с ними, и повоеваша по Хомору, и пойдоша къ Каменцю, и взявше полонъ великъ пойдоша»¹⁰⁷. Річка Хомора — одна з приток Случа, на ній стоїть м. Полонне. Тому літописному Кам'янцю на південній ділянці східного кордону Волині з Київщиною найкраще відповідає розташоване на лівому березі Случа с. Кам'янка Житомирської області.

Підсумовуючи висловленні думки щодо складання і зміцнення рубежів Волинської

землі в XII ст., слід відзначити, що ці явища відбувалися у просторовому відношенні нерівномірно. Увібравши у себе древні Червенську і Белзьку землі, Волинське князівство стало далі розвиватися у східному напрямку, у порубіжних з Київською землею регіонах. Цьому сприяла низка економічних і політичних чинників; серед них варто виділити прагнення київських князів підкорити собі Волинь і перетворити її на великокнязівський домен, що й сталося за Мономаха і його нащадків. Тому на південно-східному рубежі Волині з початку XII ст. виростають укріплені міста і замки. Згодом зміцнення волинського кордону продовжилось, але вже не стільки у зв'язку із загрозою з боку великокнязівського центру, скільки через напади кочовиків-половців і загальну нестабільність міжкнязівських відносин доби удільної роздробленості.

Північна, західна й південна області Волинського князівства також заселялися і обростили укріпленими містами і замками, причиною цьому була зовнішня небезпека: на заході з боку польських князів, на півночі — литовських і ятвязьких князків, на півдні — кочовиків-половців. Лише об'єднання Волинського князівства з Галицьким, здійснене Романом Мстиславичем 1199 р., спричинило рівномірне освоєння територій обох земель і посилення процесів облаштування державних рубежів.

¹⁰⁵ Там само. — С. 468.

¹⁰⁶ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 221.

¹⁰⁷ Галицько-Волинський літопис. — С. 98 (текст).

Розділ 2

Розвиток і удосконалення оборонних систем Галицько-Волинської Русі в XIII ст.

Порубіжна лінія створеного Романом Мстиславичем 1199 р. Галицько-Волинського князівства була дуже протяжною, проходила й у лісах, і в горах, і в болотах, і в безводних, мало заселених плоскогір'ях. Отже, організувати її ефективний захист на всій трасі кордону князям навряд чи уявлялося можливим. Тому необхідною умовою оборони порубіжжя була наявність значної кількості міст і замків, що стояли на основних шляхах, особливо у тих місцях, які супротивник ніяк не міг обійти: поблизу річкових переправ, проходів у горах тощо. У багатьох випадках такі укріплені поселення мали лише воєнне значення, господарська діяльність у них мала другорядний характер¹. Будівництво міст і замків здійснювалося протягом більшої частини XIII ст. На жаль, переважна більшість таких укріплень залишається нам невідомою. Вони не згадані в письмових джерелах, їх не знайшли ще археологи.

Найбільш організованими і стратегічно обґрунтованими були рубежі Волинської землі, що почали зміцнюватися і облаштовуватися ще за батька Данила Галицького Романа Мстиславича. Вже за самою кількістю і густотою розташування міст і фортець Волинь значно переважала Галицьку землю. Особливо значний, вирішальний внесок до оборони Волині зробив князь Данило. Він не лише звів тут кращі, збудовані за останнім словом європейської фортифікаційної техніки, міста і замки, а й стратегічно об'єднав їх у малопрхідний захисний рубіж. Його дії були підкорені чіткому, розрахованому на десятки років, задуму.

Волинсько-галицький кордон

Будучи у 20-х — більшій частині 30-х років XIII ст. ще князем Волині або її окремих волостей, Данило Романович вів тривалу боротьбу за повернення Галицької землі, своєї «полотчини», — боротьбу, що вимагала великих зусиль. Однак князь зводив на волинських

¹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967 (МИА № 140). — С. 175–176.

рубежах першокласні фортеці: Крем'янець, Данилів і Холм з могутніми кам'яними стінами і баштами, перед якими виявилися безсилями камнемети й тарани Батия 1241 р.: «Побачив же [Батий], що Крем'янець і град Данилів неможливо взяти йому, відійшов від них» (Галицько-Волинський літопис). Здається, найбільш вірогідно буде пов'язати будівництво названих у процитованому тексті фортець, а також розташованого поблизу Крем'янця замка Торчева, з цілеспрямованою діяльністю Данила по зміцненню південних рубежів.

В. Т. Пашуто справедливо підкреслював плідність зусиль і заходів Данила Романовича в галузі будівництва оборонних замків і міст, проте даремно, як мені здається, відносив зведення Холма і Даниліва до часу після поїздки князя до Батия 1245 р.²

Наймогутнішим містом-фортецею на південному кордоні Волині з Галичиною був Крем'янець (тепер райцентр Тернопільської області), описаний далі. Місто Данилів уперше названо в літописі лише в розповіді про події 1241 р., але з тексту зрозуміло, що його звели набагато раніше. Можна, на мій погляд, пов'язувати час будівництва цієї могутньої фортеці із заснуванням сусіднього Крем'янця. Тривалий час історики сперечалися про місцезнаходження Даниліва. Лише у повоєнні роки П. О. Раппопорт знайшов і обстежив давньоруське городище біля с. Данилівка, що за 16 км від Крем'янця.

Це городище розташоване на високій горі з дуже стрімкими схилами. На її вершині — рівний майданчик розміром 80 × 270 м. Тонкий (25–30 см) культурний шар дуже насичений матеріалом: залізні речі, кераміка, скляні брас-

лети тощо, які належать до XIII ст.³ Неможливість для Батия здобуття Данилово слід пояснити двома причинами: наявністю кам'яних стін і крутизною схилів гори, через що було дуже важко, якщо взагалі можливо, застосувати облогову техніку. Зокрема, пороки (катапульти й балісти) були не в змозі викидати свої снаряди круто вгору.

У 1233 р. угорський королевич Андрій з військом вторгся на Волинь. Данило Романович «вранці перейшов річку Велью на Шумськ, ... ісполчивши свої полки, підійшов до Торчева». З повістування галицького книжника виходить, що Торчев стояв на «високих горах». З історико-географічних міркувань, слід прийняти думку, що йому відповідає с. Старий Тараж поблизу Почаїва⁴: село розташоване приблизно на 30 км західніше від Шумська, звідкіля Данило рушив назустріч ворогу.

Збудовані (або наново укріплені), ймовірно, у 20–30-ті роки міста на східному рубежі Волині на час зупинили полчища Батия на початку 1241 р.: «І прийшов [Батий] до міста Колодязина, й поставив пороки 12 і не зміг розбити стіни, й почав умовляти людей. Вони ж, послушавшись його злої поради, здалися й були перебиті. І прийшов [Батий] до Кам'янця та Ізяславля і взяв їх».

Увагу в цьому записі галицького літописця привертає насамперед Колодязин, повністю зруйнований і спалений вогнем, але так і не здобутий ворогом, незважаючи на застосування могутньої облогової техніки. Городище (поблизу с. Колодязне Житомирської області.), розташоване на правому високому березі р. Случ, було вивчене археологами. Всі буді-

³ Раппопорт П. А. Новые данные по исторической географии Волини // КСИА АН СССР. — Вып. 99. — 1964. — С. 54–55.

⁴ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — С. 123

² Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — С. 164.

вельні залишки виявлено в обгорілому стані. Колодяжин було оточено валом, в основу якого закладено зрубні конструкції⁵.

В. К. Гончаров, котрий дослідив Колодяжин, дійшов висновків, які відповідають моему припущенню щодо зведення його за Данила Галицького як прикордонної фортеці. Він думав, що «увесь житловий і фортифікаційний комплекс був конструктивно зв'язаний між собою і будувався одночасно» — для захисту рубежів Волині від нападів кочовиків і в міжусобній боротьбі⁶.

Залишками літописного Ізяславля, на думку М. К. Каргера, є досліджене ним городище на східній окраїні с. Городище Волинської області. Як і Колодяжин, Ізяславль спалили монгольські завойовники. Археологи зібрали багату колекцію предметів озброєння і захисного спорядження: мечі, шаблі, сокири, наголовки шоломів, бойові булави, наконечники списів, дротиків і стріл. Поблизу в'їзду на городище в околному граді викопано кістяк руського воїна. Він був у шоломі й кольчугі, з мечем і списом⁷. Все це свідчить про суто воєнне призначення Ізяславля, що був порубіжною фортецею Волинського князівства.

Західні й північно-західні рубежі

Як і в XII ст., вони були винятково важливими для оборони Волині й Галичини від Польщі. Важко сказати, коли засновано на західному кордоні галицьке місто Любачів, що стояло на р. Любачівці, яка впадала до Сяну. З розповіді Галицько-Волинського літопису

⁵ Археологія Української РСР. — Т. 3. — К., 1975. — С. 274–276.

⁶ Гончаров В. К. Древний Колодяжин // КСИИМК. — Вып. LXI. — С. 53.

⁷ Археологія Української РСР. — Т. 3. — С. 276–277.

про події 1214 р. («Король посадив сина свого в Галичі, а Пакославу [дав] Любачів») видно, що Любачів був тоді вже помітним містом, бо названий в одному ряду з Галичем. Мабуть, він був дуже укріплений. Але сказане залишається припущенням через повну археологічну невивченість міста.

Поблизу західного кордону Галицької землі був ще один укріплений руський замок — Городок. Це видно з повістуння Галицько-Волинського ізводу про спільну кампанію угорських і польських військ проти Мстислава Мстиславича Галицького: «Король же послав багато воїнів, так само, як і Лешек, і прийшли вони до Перемишля... Мстислав був з усіма князями руськими і чернігівськими, й послав Дмитра, Мирослава і Михалка Глібовича проти них до Городка: адже Городок було відділився, бо були в ньому люди Судислава».

«Відділитись» простіше за все було порубіжному місту, а військо назустріч ворогу звичайно висилають на кордон. Збереглися залишки давньоруських укріплень Городка (сучасний райцентр Львівської області), на місці яких пізніше було збудовано замок⁸. Далі вороже військо зіштовхнулося з руським «на Щирці». З контексту літописного запису виходить, що події відбувалися на порубіжній річці.

Ключові позиції на західному рубежі оборонної системи Галицько-Волинського князівства посідав Холм. Його було засновано в другій половині 1236 — першій половині 1238 р.⁹ Історики чомусь не звертали увагу на свідчення Галицько-Волинського літопису, з якого випливає, що Холм створили, принаймні, у два етапи: спочатку Данило збудував невеликий замок Холм, навколо якого розвинулося потім

⁸ Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — С. 21.

⁹ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 222–223.

Фортеця Тустань. Гіпотетична реконструкція М. Рожка

велике й дуже укріплене місто, яке не змогли взяти завойовники у 1241 р.: «І створив градець малий, і, побачивши, що Бог помічник йому, а Іоанн [святий] сприяє йому, і збудував град інший, що його же татари не змогли здобути, коли Батий захопив усю землю Руську».

Якщо в другій половині XII ст. західний рубіж Волині проходив Західним Бугом і його притоками, то вже на початку XIII ст. він вприпутил присунувся до р. Вепр. Галицько-Волинський літопис від 1219 р. точно вказує на Вепр як на русько-польський кордон: «Коли настала весна, поїхали ляхи воювати, й воювали на Бузі». Данило Романович послав проти ворога своє військо, яке «багатьох ляхів побили й гнали за ними аж до річки Вепра».

І в наступні роки річка Вепр постійно продовжувала залишатися волинсько-польським рубіжем. У 1229 р. волинська рать попрямувала у похід проти поляків: «Данило і Василько...

пішли до Каліша [польського міста], і прийшли до Вепра надвечір; вранці ж, коли розвиднилось, перейшли ріку Прісну¹⁰ й пішли до міста». Галицький літописець вважав за потрібне спеціально відзначити прихід руського війська до кордону, хоча, здавалося б, логіка розповіді його до того не спонукала. Інший приклад з цього джерела. У 1237 р. полки Данила і Василька успішно відбили наступ війська мазовецького князя Конрада. Той побіг до Польщі вночі, й багато втопилося його воїнів у Вепрі.

На північному заході й півночі Волині кордон з Литвою і ятвягами проходив Західним Бугом і його притоками, зокрема Лісною. Басейн ріки Кросни належав Волині. Тут однією з порубіжних річок був Нур. 1245 року «Конрад прислав посла до Василька сказати: „Підемо на ятвягів“; але випав сніг і паморозь, не змогли вони йти й повернулися з Нуру» — останні

¹⁰ Вже у Польській землі.

слова галицького літописця слід віднести лише до Василька і його війська, оскільки немає свідчень того, що перед походом у землю ятвягів Конрад мазовецький приходив на Волинь.

У часи Данила Романовича Берестя, як і раніше, залишалося порубіжною фортецею. Адже це місто було головним укріпленим центром у неспокійному районі, що постійно страждав від ворожих набігів, головним чином ятвязьких. Тут, уздовж Бугу, бачимо скупчення прикордонних замків: поряд з Берестям були Кам'янець, Мельник і висунутий на північ Дорогичин. Розповідаючи про події 1228 р., Галицько-Волинський літопис відзначає, що тоді «воювали ятвяги біля Берестя і наздогнали їх з Володимира». А навесні 1238 р. Данило опинився на рубезі у Бересті, замисливши похід на захоплений хрестоносцями Дорогичин.

Аж до кінця XIII ст. Берестя буде відігравати визначну роль у захисті північних рубежів Волині й усієї Галицько-Волинської Русі. У середині 80-х років XIII ст. «Лешек узяв місто Переворськ і Львів, тоді ж ляхи воювали біля Берестя по Кросні [річці], захопили десять сіл і пішли назад; а берестяни зібрались і погнались за ними» (Галицько-Волинський літопис).

Отже, у XIII ст. волинсько-польський кордон проходив від гирла р. Нур майже прямо на південь, через верхів'я р. Кросни, вздовж р. Вепр, до вододілу Вепра й Лади. Тут проходив етнічний рубіж між західними й східними слов'янами, що підтверджується археологічними матеріалами¹¹. Тому русько-польський політичний кордон відзначався стійкістю й істотно не змінювався протягом усього давньоруського часу. Вчені здавна писали про те, що за Вепрем до Вісли лежить велике плоскогір'я,

обмежене на півдні горішнім Віслоком. Цей сухий, майже безводний простір у давньоруський час мало притягав поселенців. Він і розмежовував, слід гадати, Польщу і Русь¹². Проте, Романовичі не задовольнялися природною захищеністю північно-західного рубезу й послідовно зміцнювали його.

Кордон з Угорщиною

Для XIII ст. потребує уточнення й конкретизації карпатський рубіж Галичини з Угорщиною. Тут слово за археологами, бо, як мені здається, літописні свідчення використано істориками з чи не вичерпною повнотою. Перспективними уявляються дослідження М. Ф. Рожка та інших археологів у Карпатах, що відкрили низку невідомих науці за писемними джерелами фортець, які склали досить чітку оборонну лінію¹³.

Серед цих порубіжних фортець у передгір'ях Карпат досліджені поселення в с. Спас Львівської області, де відомі оборонна башта («столп») волинського типу і укріплення на Замковій горі, і особливо в с. Урич, поблизу якого стояла давньоруська наскельна фортеця, відома у джерелах XV–XVI ст. як Тустань¹⁴. При цьому слід враховувати ту обставину, що безпосередньо за Карпатським хребтом мешкало в основному східнослов'янське населення, а літопис називає там руські, поза сумнівом, міста й поселення: Бардуїв, Баню Родну й Борсуков Дол (Дел)¹⁵.

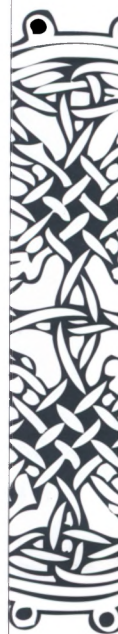
¹² Крыжановский Е. Забужская Русь. — СПб., 1885. — С. 46–47; Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долинінм Сяном // ЗНТШ. — Т. 138. — Львів, 1925.

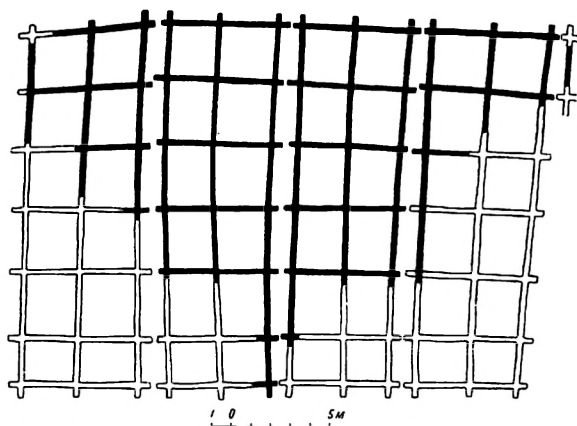
¹³ Рожко М. Ф. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. // Новое в планировке, строительстве и архитектуре села. — 1974. — № 52; Його ж. Крепость Тустань // КСИА АН СССР. — Вып. 164. — 1981 та ін.

¹⁴ Рожко М. Ф. Крепость Тустань.

¹⁵ Див.: Котляр М. Ф. Формирование территории... — С. 169–170.

¹¹ Див., напр.: Кучинко М. М. Матеріальна культура населення междуречья Западного Буга и Вепра в X–XIII вв. // Исследования по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и ее славянские соседи. — М., 1972. — С. 89–90.

План клітей всередині валу града Ярослава (Київ)

Та в самих Карпатських горах, як вважають історики і археологи, укріплених поселень, фортець і замків не існувало (їх будували або на рівнині або в передгір'ях). Тому, як і в XII ст., кордоном між Руссю і Угорщиною служив, можна думати, не сам досить вузький хребет Карпат, а вся смуга гір у цілому¹⁶. Навіть на перевалах, якими рухалися війська, археологи до недавнього часу не виявили скільки-небудь істотних слідів порубіжних укріплень.

Про їх відсутність свідчать і писемні джерела. Літописи, насамперед найбільш докладні й більш від інших обізнані Київський, Лаврентіївський і Галицько-Волинський, повістуючи про вторгнення угорського війська на Русь, говорять просто і лаконічно: «король перейшов Гору»; «король пройшов Гору» (1151); «коли король перейшов через Гори й почув, що йдуть ляхи у Володимир Ольговичам на допомогу, він кинувся їм навперейми до Володимира» (1206).

Як відзначав великий знавець цієї теми, «жодних свідчень про зіткнення в горах не існує, хоча перехід через Карпатські гори був складним і не міг залишатись непомітним.

Поза залежністю від того, чи існували в горах сторожові пости чи ні, відомості про похід угрів все одно надходили ще до наближення їхнього війська до Галицької землі¹⁷. Про це ясно свідчать джерела. Зокрема, в Київському літописі під 1151 р. сказано: «Володимир¹⁸ же в той час стояв біля Белза й тут почув, що король уже увійшов у Гору» і далі: «Король же пройшов Гору і здобув Сяник город».

Поза сумнівом, розуміючи ключове значення Перемишля і Ярослава, Данило Романович наново збудував їхні укріплення — ймовірно, по утвердженні в Галичі 1238 р. Коли у 1245 р. Ростислав Михайлович з угорським військом вторгся в Галицьку землю, він не зміг здобути ні Ярослава, ні Перемишля, при тому, що у нього було багато воїнів й сильна облогова техніка. Спочатку він прийшов до Ярослава, але, побачивши, що град є міцним, пішов до Перемишля. Там він зібрав багато місцевих жителів і численні знаряддя для війни і штурму міст, ісполчив своїх воїнів, далі знову пішов до Ярослава, залишивши за собою град Перемишль, бо думав: «Якщо той [град] не здобуду, то цей тримаю» (Галицько-Волинський літопис). Метушіння чернігівського княжича між двома неприступними для нього фортецями дозволили Данилові виграти час і завдати Ростиславу рішучої поразки в генеральній битві біля валів Ярослава 17 серпня 1245 р.

Західніше порубіжного раніше міста Сяника було зведено замок Телич. М. П. Дашкевич і О. В. Лонгинов вказували на Телич на північному схилі Карпат, поблизу витоків Попрада¹⁹. Їхня думка підтверджується Галицько-

¹⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 177.

¹⁸ Брат київського князя Изяслава Мстиславича.

¹⁹ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К., 1873. — С. 66; Лонгинов А. В. Червенские города. — Варшава, 1885. — С. 164.

¹⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 176–177.

Волинським літописом. У 1262 р. Данило Романович відправився до Угорщини, і боярин його брата Василька Борис «догнав його біля Телича». З контексту літописного повідомлення випливає, що Телич був розташований на самому угорському кордоні.

На шляху з Галича до Угорщини лежав і Синеводськ, порубіжне розташування якого виходить з розповіді галицького літописця про події 1241 р. Повертаючись від угорського короля, Данило «приїхав в Синеводська в монастир святої Богородиці», але, зустрівши безліч людей, що тікали від полчищ Батия, повернувся назад до Угрів, бо не зміг пройти до Руської землі».

Синеводськ був розміщений у долині, де зливаються річки Опір і Стрий²⁰. На довгастому мису, що височіє над долиною, у давньоруський час стояв монастир. Його невелика територія (всього 0,5 га) була оточена могутніми валами і ровами, на валах стояли дерев'яні стіни. Сам монастир містився всередині укріпленого мисового городища площею 4,5 га²¹. Все це зробило Синеводськ справжньою порубіжною фортецею.

Так само, як Синеводськ, була висунута за старий дністровський рубіж і Коломия. Це місто з волостю належало до великокнязівського домену, в якому Романовичі роздавали васалам земельні наділи в умовне володіння («держаніе») з обов'язковим відбуванням військової служби. Можна погодитися з А. М. Насоновим у тому, що Коломия була прикордонним містом Галицького князівства²², й думати, що за Данила Романовича південно-західний галицький рубіж просунувся за Дністер на лінію Синеводськ–Коломия.

Південні рубежі Галицько-Волинської Русі в XIII ст.

Для цього часу Галицько-Волинський літопис називає кілька нових міст і поселень на дністровському порубіжжі Галицької землі. Коли у 1219 р. об'єднана угорсько-польська рать осадила Галич, «сильний бій стався на Кривавому Броді, й випав на них сніг, вони не змогли там стояти²³ й пішли за Рогожине, попрямували на Мстислава і прогнали [його] із землі». Можна погодитися з Надеждіним і Неволіним, котрі вказували на село Рогожине неподалік від м. Стрий на Дністрі, трохи нижче від впадіння у нього р. Стрий²⁴. Існують певні підстави бачити в Рогожині порубіжний замок.

Залишивши за велінням тестя Мстислава Мстиславича Галич (який він захищав), Данило Романович подався до Понизззя. Коли він і його дружинники вийшли з міста і перебували біля Тлумача, «догнав їх зрадливий Витович Володислав. Вони повернулись до нього, прогнали його і коня у нього забрали» (Галицько-Волинський літопис). Розташований на правому березі Дністра, на невеликій притоці, що впадає до нього, Толмач (сучасний Тлумач Івано-Франківської області) теж був, на мою думку, одним із замків, що входили до Дністровської оборонної лінії Галицької землі. Як і Рогожине, він археологічно не досліджений²⁵.

Багато суперечок серед істориків викликала локалізація Плава, до якого Данило Романович, що залишив Галич, прийшов після Онута: «Тоді був великий голод, й пішли вози до Плава», повістує галицький книжник. Приймаю

²⁰ Нині с. Горішне Синевидне Львівської області.

²¹ Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура. Традиції. — К., 1982. — С. 13.

²² Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М., 1940. — С. 138.

²³ Військо Мстислава Мстиславича, тодішнього Галицького князя.

²⁴ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — Т. 4. — М., 1850. — С. 201.

²⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 151.

думку Б. О. Тимощука, згідно з якою, літописному Плаву відповідає городище, розташоване за 3 км від с. Перебиківці Чернівецької області, нижче по Дністру²⁶.

На мою думку, зусилля Данила Романовича щодо зміцнення Дністровського Пониззя відносяться до 30–40-х років XIII ст. Він розбудував одне з найбільших міст Пониззя — Бакоту й порубіжну фортецю Калюс. Водночас, вже існували тоді в середній течії Дністра: Ушицею, Кучелминим, Онутом і Плавом — вони склали міцну оборонну лінію, подолати яку виявилися безсилями не лише війська бояр, що підтримували чернігівського претендента на галицький стіл Ростислава Михайловича, а й татарська орда Куремси (початок 50-х років)²⁷.

²⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — С. 86–93.

²⁷ Див. недавно коротку узагальнюючу працю Винокур Й. С. Старожитності Галицько-Волинської держави у Середньому Подністров'ї // Історія. — Ч.1. — Чернівці, 2003. — С. 102–105 (Матеріали V конгресу МАУ).

Разом з тим, як здавна відзначають історики, з півдня і південного сходу Галицька земля не мала чіткого, зафіксованого у джерелах кордону. Хоча названі джерелами, насамперед Київським і Галицько-Волинським літописами, порубіжні міста забезпечували захист кордону, все ж таки сама територія Середнього Подністров'я була слабо зв'язана з основною частиною Галицького, далі Галицько-Волинського князівства²⁸. Водночас, у XII–XIII ст. існували й південніші руські міста, далеко за межами дністровського рубежу (Берладь, Малий Галич та ін.), вони не входили до складу Галицького князівства, а жили особливим соціально-політичним життям, історикам не зовсім ясним²⁹. Зі скупих звісток руських та іноземних джерел відомо, що в цьому регіоні мешкали берладники і бродники. Про них ішлося у розділі «Найманці».

²⁸ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 138.

²⁹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... — С. 177.

Розділ 3

Укріплення міст і фортець

У житті середньовічних держав і народів, як відомо, війна відіграла одну з перших і негативних ролей. В основному воєнними методами вирішувалися завдання внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, воєнна перемога чи сама лише загроза нападу були чи не найбільш дійовим засобом дипломатії й проведення ефективної зовнішньої політики. Для цього було вкрай необхідно будувати укріплені міста й фортеці.

Настання доби удільної (феодалної) роздробленості призвело до виплеску інтенсивності зведення таких укріплених поселень. Якщо у часи існування відносно єдиної й централізованої Давньоруської держави першорядною турботою його урядів були заснування і розвиток міст і фортець уздовж загальних для всіх рубежів величезної країни, то з середини XII ст. «кожне князівство було змушене до організації кругової, всебічної оборони»¹.

Дослідники міст на Русі узгоджено відзначають факт появи особливо значної їх кількості у XII ст. З наведених М. М. Тихомировим літописних свідчень того часу виходить, що майже всі ці нові міста виникли напередодні або з настанням доби удільної роздробленості². Гадаю, що першим стимулом будівництва цих міст, — а всі вони мали фортифікації! — була якраз загроза нападу: чи то зовнішня чи то (найчастіше) та, що виходила від близьких і далеких сусідів.

Будівництво оборонних споруд, валів, стін, башт, брам, ровів тощо переслідувало мету: найкраще забезпечити захисників, надати їм змогу оборонятися в укріпленому пункті від противника, що чисельно переважав, і створити максимально зручні умови для відбиття нападу. У старовинному воєнному трактаті це завдання сформульовано так: «Архітектура воєнна є те, щоб зробити місто таким, у якому людям сидіти малим, і щоб люди могли боронити міс-

¹ Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — Т. 1. Материальная культура. — М.; Л., 1948. — С. 447.

² Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. — С. 36–39. Автор зауважує, що цей список «явно неповний».

то і себе з того міста від багатьох неприятелів»³. Подібної мети досягали двома засобами: будівництвом надійних укріплень для оборонців; влаштуванням перепон для нападаючих, що могли б максимально утруднити їхнє вторгнення всередину укріплення і завдати їм найбільших втрат на підступах до укріплення, на дільниці, що прострілюється захисниками. Часто об'єднували обидва засоби.

Джерела (а це майже виключно літописи) приділяють чималу увагу сюжетам будівництва міст і фортець. Звичайно їх зводили на природному підвищенні, найчастіше на мису при злитті річок. Підвищене розташування було головною передумовою для створення нової фортеці. Воно є характерним для більшості укріплених давньоруських міст насамперед великих: Києва, Чернігова, Смоленська, Галича, Холма та ін. Розміщення фортеці на горбі, особливо типове для ранніх міських утворень такого роду, призвело до того, що не лише на Русі, а й в багатьох інших слов'янських землях міські замки називались вишгородами⁴.

І все ж таки першорядне значення у вивченні оборонних конструкцій давньоруських міст і фортець мають систематичні археологічні розкопки. Один з головних знавців оборонного зодчества Київської Русі півстоліття тому відзначав, що «навіть у тих випадках, коли на давньоруських городищах проводилися систематичні розкопки, конструкції оборонної системи вивчались украй рідко», і однією з причин була трудомісткість робіт щодо прорізання валів⁵.

³ Обручев Н. Обзор рукописных и печатных памятников, относящихся до истории военного искусства в России по 1725 год. — СПб., 1853. — С. 112 (твір відноситься до кінця першої чверті XVIII ст. Цит за: Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967. — С. 157).

⁴ Тихомиров М. Н. Там само. — С. 233.

⁵ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. — М.; Л., 1956. — С. 66 (Материалы и исследования по археологии СССР. № 52).

Град

Саме слово «город» («град») мало у давньоруській мові кілька значень. Насамперед це укріплене поселення, город. Градом також називали фортецю, фортечну стіну, будь-яку оборонну споруду, часто тимчасову⁶. У ряді випадків літописці називали «градом» дитинець. Джерела, починаючи з опису подій середини IX ст., містять багато згадок про гради. Так, в історичному переказі про закликання варягів, який Нестор вмістив під 862 р., сказано: «І прийняв владу Рюрик, і роздав своїм мужам гради». У цьому контексті, втім, як і в багатьох інших, що належать до IX–X ст., навряд чи йдеться про гради в традиційному розумінні цього терміна — ці «гради» тоді не могли мати скільки-небудь сильних фортифікацій.

Але у мене немає сумнівів у тому, що в наступних фрагментах Повісті йдеться справді про укріплені гради: «Ольга ж звеліла викопати велику й глибоку яму, на теремному дворі за градом». Так само княгиня мала справу із справжнім градом — укріпленим поселенням — у розповіді Нестора про облогу і штурм нею древлянського Іскоростеня: «І стала [Ольга] біля града із сином своїм, а древляни зачинилися в граді, й сильно відбивались із града».

Джерела, що відбили події XII–XIII ст., вживають слово «град» («город») насамперед у значенні укріпленого, обнесеного валом і стіною поселення. Як відомо, Галич уперше з'являється на сторінках літопису під 1141 р. Але вже у звістці того самого Київського ізводу за 1146 р. він виступає як добре захищене місто. Тоді Київський князь Всеволод Ольгович «зібрав братів своїх, йде до Галича» на місцевого государя Володимирка Володаревича, що не хо-

⁶ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. II. — М., 1989. — С. 378–379.

тів йому коритися: «І так пішли вони на конях і на санях до града й спалили біля нього острог». Як бачимо, на той час «град», тобто центральна укріплена частина, був уже обнесений «острогом», другою лінією фортифікацій. Далі нападникам удалося запалити «город у трьох місцях», але захисники зуміли відбити штурм.

Брама

Найбільш важливою і відповідальною частиною давньоруського укріпленого міста чи замку була брама. Тому, щоб проникнути до укріпленого поселення, потрібно було піднятися на земляний вал. Це утруднювало дії противника, але й створювало незручності для жителів міста чи фортеці⁷. Звичайно для брами влаштовували проїзд крізь вал, що неодноразово засвідчено археологічними джерелами. Такі брами були доступнішими для ворога, тому їх доводилось особливо укріплювати. Як правило, їх будували у вигляді башти. У деяких випадках башту ставили перед ворітьми, з зовнішнього боку рову. Подібні споруди нагадували барбакани — невеликі фортеці, що висувалися попереду стін і ровів у містах Центральної та Західної Європи (барбакани збереглися, наприклад, у Кракові та Варшаві).

Найвразливішими пунктами оборони града і острога були брами. Оволодіння ними полегшувало здобуття міста, тому захищали їх особливо ретельно й уперто. У 1210 р. «литва ж і ятвяги воювали, і повоювали аж до Червена, й бились біля воріт Червенських», але саме місто ворог здобути не зміг. Наступного року, згідно з повідомленням цього галицького літописця, угорське військо, підтримане ворожими

Данилові Романовичу боярами, наблизилася до Звенигорода. «Звенигородці мужньо билися з ними і не пускали ні до града, ні до острожних врат, тому вони [угри] стояли коло града» — у цьому контексті слово «град» означає комплекс укріплень Звенигорода, і дитинець, і острог.

Брами привертали особливу увагу й оборонців, і нападників. Їхня безпека стояла на першому місці в системах оборони великих і малих міст і фортець. Як відзначав дослідник давньоруських фортифікацій, у плануванні укріплень і навіть невеликих фортець-городків трапляються випадки, коли вхід до міста влаштовувався між кінцями валу, що ішли паралельно, а це ставило противника під обстріл з обох боків. «Ворота, що в системі дерев'яних укріплень, являли собою, мабуть, проїзну або „воротную“ башту, від якої через рів вів міст, були вразливим місцем оборони, і їх особливо стерегли»⁸.

У літописних повістуннях про облоги і штурми міст і фортець брамам приділяється важливе місце. Біля них скупчуються сили нападників, з них здійснюються вилазки, вони ж здебільшого служать місцем головного удару для тих, що штурмують. Вирішальні події битв часто відбувалися біля воріт міст чи фортець.

1146 р., під час битви між військами Ігоря Ольговича й Ізяслава Мстиславича за Київ, воеводи Ігоря, виконуючи його наказ, повели полки до «Жидівських воріт. І тут стіснились полки, і сталася від того їм прикрість; їх оточили берендеї, що в'їхали ззаду в їх полк із шаблями і почали їх рубати, й тут побігли Ігор і Святослав». А в 1161 р. у бою за Київ уже між іншими князями, Ізяславом Давидовичем й Ростиславом Мстиславичем, «почав долати Ізяслав. І побігли берендеї [союзники Ростис-

⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967. — С. 149; сл. У подальшому описі оборонних споруд Південної Русі багато в чому виходжу із зібраних П. О. Раппопортом джерельних свідчень та його висновків.

⁸ Воронин Н. Н. Крепостные сооружения... — С. 452.

слава] до Угорського, а інші до Золотих воріт», сподіваючись, що ворота їм відчинять і вони врятуються від половців, які гналися за ними (обидві цитати з Київського літопису).

У 1220 р. Мстислав Мстиславич Удатний, що недавно вокняжився у Галичі, вирішив вибити угрів з міста, на мить захопленого ними: «І переміг Мстислав [угорське військо] пішов до Галича (де засіла угорська залога. — М. К.) і бились вони за врата градні», після чого дружинники Мстислава вдерлись до дитинця Галича. Тоді то вцілілі угри забрались на церкву й там влаштували тимчасове укріплення, але швидко здалися (Галицько-Волинський літопис). Заволодіння брамою забезпечило загальний успіх досвідченому полководцю Мстиславу.

Основоположне, ключове значення брам у фортифікаціях міста чи замку чудово розуміли воєначальники Батия, котрі чи не кожний штурм починали із завдання ударів (за допомогою облогової техніки) по цьому вразливому пункту оборони. Особливо яскраво це проявилось в описі Галицько-Волинським літописом штурму Києва монголо-татарами восени 1240 р.: «Поставив Батий пороки⁹ до града, біля воріт Лядських... пороки безперервно били день і ніч і вибили стіни» — з дальшої розповіді джерела можна зрозуміти, що насамперед було вибито браму.

У великих містах бувало по кілька брам. У Києві й Володимирі на Клязьмі — по чотири. Як резонно писав Тихомиров, «значення воріт для міста підкреслюється тим, що термін «отворити врата» означав здачу міста»¹⁰. Додам до цього, що встановити свою хоругву на воротах міста чи фортеці означало для князя чи іншого воєначальника проголосити перемогу.

У 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович з тріумфом увійшов до Галича: «Данило ж увійшов до града свого, й прийняв стіл свого отця, і показав перемогу, й поставив на Німецьких вратах хоругву свою» (Галицько-Волинський літопис).

Вали

У більшості випадків фортифікації міст і замків на Русі будувалися із землі і дерева. Кам'яні ж фортеці з'являються в основному в XIII ст., та й то їх будували в особливо відповідальних випадках. Основу дерев'яної стіни становив земляний вал. Щоб він зберігав форму і висоту, його звичайно насипали на дерев'яній основі: на забитих землею зрубам, що називались городнями. На валах будували дерев'яні стіни.

Однак у західноруських землях багато оборонних валів споруджували без дерев'яного каркасу, з однієї лише землі, яку брали тут же, під час викопування рову. Навіть у Галичі, в середині XII ст., під час будівництва укріплення дитинця, «всі вали були чисто земляними, що не мали всередині жодної дерев'яної конструкції»¹¹. Проте у Галицькій землі, як і в інших областях Південної Русі, неодноразово застосовували вали, споряджені дерев'яним каркасом, наприклад, в одному з її найдавніших центрів — Перемишлі, в якому археологи знайшли зруби у валах¹².

Поряд із забитими землею зрубамі у давньоруському оборонному зодстві нерідко трапляється й інший принцип влаштування

¹¹ *Rannoport П. А.* Военное зодчество западнорусских земель. — С. 114–118.

¹² *Kunisz A.* Przemysł wczesnośredniowieczny // *Rocznik województwa Rzeszowskiego*. R. II. 1959. Z. 1 (3). — Rzeszów, 1960. — S. 42.

⁹ Стінобитні й металеві машини.

¹⁰ *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — С. 235.

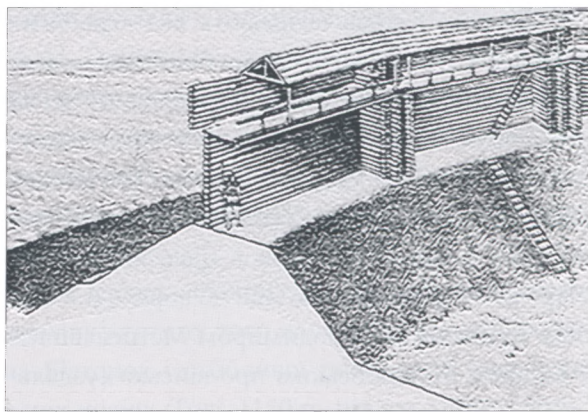

конструкції валів, при якому зрубні кліті не забутовані землею, а використані як житлові чи господарські приміщення. Відомі подібні споруди городища Замчисько в м. Судова Вишня (давньоруський замок Вишня). Згори кліті були вкриті настилем з колод, частково, здається, засипаними землею. Цей настил, ймовірно, правив за стелю для клітей і, водночас, був бойовим проходом уздовж оборонної стіни¹³.

Уздовж дерев'яних стін розміщувалися рублені башти-«вежі», які виступали за лінію стіни й давали змогу обстрілювати нападників із флангів. Стрільці, що сиділи на баштах, звичайно завдавали нападникам значних втрат. Під час спалаху міжкнязівської боротьби на Русі в 1097 р., як розповідає Нестор, Давид Ігорович наблизився до Володимира Волинського й «підступили до града під вежами, а вони били [стрілами] із града, і стріляли воїни між собою, летіли стріли, мов дощ» (Київський літопис).

Джерела часів удільної роздробленості не часто згадують про власне вали. Одна з таких згадок у Київському літописі датується 1146 р., коли у вирішальній битві за Київ зустрілися війська тамтешнього князя Ігоря Ольговича й закликаного київським вічем на стіл Ізяслава Мстиславича: «Прийшов Ізяслав до валу, там, де Надове озеро біля Шелвова борка, й тут поставив полки біля валу».

Найчастіше й охочіше згадували вали літописці попереднього часу, насамперед Повість временних літ. У 1093 р. Київський князь Святополк Ізяславич, Чернігівський Володимир Мономах і його молодший брат Ростислав вийшли назустріч половцям, що

Дерево-земляні укріплення руського міста X–XII ст.
Реконструкція П. Раппопорта

вдерлися на Русь: «І минувши Треполь, пройшли вал. А половці йшли назустріч, і стрільці пред ними; наші ж стали поміж валами... І половці, прийшовши до валу, поставили свої стяги».

Однак у цьому тексті йдеться зовсім не про вали міст і фортець, а про грандіозну лінію укріплень, багатокілометрових земляних валів, що захищали Руську землю від набігів кочовиків з півдня і сходу. У народі їх здавна прозвали «змієвими валами». До тих валів відносяться й інші згадки у Повісті за 90-ті роки XI ст., наприклад: «Того року прийшли половці, Ітлар і Китан, до Володимира [Мономаха] на мирь Прийшов Ітлар у град Переяславль¹⁴, а Китан став між валами з воїнами».

Відносно часто і конкретно згадує про міські вали лише Новгородський літопис, увага складачів якого зосереджена переважно на міських справах. Особливо виразний запис під 1437 р., що кидає світло на влаштування фортифікацій Новгородського кремля: «Тієї весни вода підмивала біля Дитинця город, і сповзла земля валу від стіни, і впала стіна кам'яна й дзвіниця у Волхов» (річку).

¹³ Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 5. — К., 1964. — С. 124.

¹⁴ Тоді Володимир Всеволодич княжив у Переяславлі Південнім.

Джерела здавна називають вал «гроблей» (греблею). Під час міжусобної боротьби за владу між синами Святослава Ігоревича 977 р., як розповідає Повість временних літ, Ярополк зустрівся у битві з молодшим братом Олегом біля Овруча, де той княжив. Зазнавши поразки, «побіг Олег з своїми воїнами в град, що зветься Овруч, був через греблю міст до воріт». А в бою біля Луцька між Володимиром Мстиславичем і Андрієм Боголюбським про військо суздальського князя в Суздальському ж літописі сказано: «бігли пішці по греблі до города, кинувся і сам [Андрій] за ними».

Утім, авторитетний словник І. І. Срезневського називає «гроблею» і рів, що оточує місто чи замок¹⁵. На підтвердження такої думки вчений навів якраз випадок із втечею Олега древлянського по мосту через гроблю. Але у нас немає впевненості в тому, що у цьому разі йшлося саме про рів: адже міст могли перекинути також через передміське укріплення. Адже в другому згаданому мною випадку (на який також посилається Срезневський) пішці бігли по «гробле» до міста — важко уявити, щоб вони скористалися для цього ровом, хай і не заповненим водою. Однак слово «гребля» (явно ідентичне за змістом і близьке за написанням до «гробли») Срезневський тлумачить ширше: «рів, вал, окоп».

Сучасний словник давньоруської мови інтерпретує слово «гробля» («гребля») як «рів з валом (оборонна споруда)»¹⁶. Та навіть з наведених у словнику прикладів можна зрозуміти, що у більшості випадків джерела говорять про земляну споруду. З поля зору складачів словників випало ще одне значення слова «гребля» — плотина (загата).

¹⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1. — СПб., 1893. — С. 593–594.

¹⁶ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — Т. II. — М., 1989. — С. 386.

Проте, навіть в одній з ілюстрацій до статті «гробля» в цьому словнику йдеться, на мій погляд, саме про плотину. У 1241 р. Данило Романович вирішив помститися на болоховських «князях» за співробітництво з монголотатарами й підтримку його ворога Ростислава Михайловича Чернігівського: «Почув Данило про прихід Ростислава з князями болоховськими на Бакоту, одразу кинувся на них: гради їх спалив і греблі їх розкопав» (Галицько-Волинський літопис). Болоховська земля була розташована у низинній, багністій місцевості, у басейнах річок Південного Буга, Горині, Случа й Тетерева. «Розкопати греблі» означало знищити, залити водою міста, які ці «греблі» захищали¹⁷.

М. М. Тихомирову була відома ще одна назва фортечного валу: «соп». Словник Срезневського розглядає його як «насип, вал»¹⁸, наводячи лише одну ілюстрацію з недатованого вступу до Повісті временних літ, при цьому за малоавторитетним списком. Тихомиров писав з цього приводу: «Саме слово «вал» зустрічається у наших джерелах одночасно з рівнозначними словами «гребля» і «соп». І додав до цього ймовірне припущення: «Можливо, що первинне значення цих термінів було не однаковим, а відповідало різним способам спорудження валу»¹⁹.

Археологічні дослідження фортифікацій давньоруських міст і фортець відкрили городища з дво-, чотирирядною системою валів і ровів. Вони характерні в основному для Південної Русі, хоча трапляються і в Центральній Європі. Датуються другою половиною XII–XIV ст. Ця система найчастіше складалася

¹⁷ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 245–246, 285, 295, 296.

¹⁸ Срезневский И. И. Указ. соч. — Т. III. — СПб., 1903. — Стб. 810.

¹⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — С. 237.

з трьох смуг загороджень, дві з яких були віддалені від головного валу в середньому на 60–80 м. Створювалася вона для того, щоб захисники могли висунутись із міста за головний вал, на дистанцію прицільної стрільби з луків, самострілів і каменеметів²⁰. Подібні вали збереглися до нашого часу в галицькому місті Пліснеську.

Мости

Вал оточували ровом з водою. «Через греблю²¹ до воріт городних» вів міст, іноді підйомний, «взводный», що піднімався й спускався за допомогою блока («жеравца»)²². Однак інший фахівець з історії оборонних споруд думає інакше з цього приводу: «Міст, що підводив до міських воріт, був, як правило, постійний. У сусідніх з Галицькою Руссю містах (іноземних. — М. К.) згадуються підйомні мости, що було звичайним для західноєвропейської інженерної техніки»²³. Вчений мав на увазі, напевне, розповідь Галицько-Волинського літопису за 1229 р. про облогу Романовичами і Конрадом Мазовецьким належного Краківському князю Болеславу міста Каліша²⁴. Тоді нападники «підйомний міст і жеравець²⁵ запалили». Ляхам ледве вдалося загасити міські ворота.

І все ж подібних підйомних мостів давньоруські джерела XII–XIII ст., здається, не знають. У разі нападу ворога міст розбирали,

а коли напад був раптовим, просто спалювали. М. М. Тихомиров, що допускав існування підйомних мостів, проте, наводить приклад з Київського літопису, коли «1150 року митник „переметав“ міст, що вів до Білгорода, й таким чином не дозволив захопити той міст раптовим набігом»²⁶.

Київський літописець створив винятково яскраву картину того нападу київського князя на Білгород і особливої ролі мосту через рів у цих подіях. Тоді, 1150 р., під час війни з Юрієм Долгоруким, Ізяслав Мстиславич разом із братом Володимиром попрямував до київського міста Білгорода, в якому угніздився син Юрія Долгорукого Борис: «Володимир прийшов до Білгорода, швидко примчав до мосту. В той же час Борис пиячив у Білгороді з дружиною своєю і з попами білгородськими, якби митник не помітив і мосту не переметав», то Володимир Ізяславич з дружиною вдерся б до міста і схопив Бориса. А так — Володимирові «полки приїхали до містка крикнули і в труби затрубили. Борис же, те почувши, втік з Білгорода. Білгородці ж пішли назустріч йому до містка, кланялись і рекли: „Княже! Поїдь до нас, адже Борис від тебе втік!“ І так швиденько помостили міст». Про значення білгородського мосту свідчить таке повідомлення того самого джерела: «Ізяслав прийшов спішно до нього [брата] до Білгорода, й переправив полки свої й угорські через міст до світанку», після чого він зі своїм військом й угорською поміччю швидко пішов на Київ, який перед цим йому довелося на час віддати Долгорукому.

Дитинець

Відомості про нього донесли до нас літописи, головним чином у розповідях про облоги

²⁰ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X–XV вв. — М., 1961. — С. 164 (МИА. № 105). Див. також: *Кирпичников А. Н.* Военное дело... — С. 58.

²¹ У даному разі автор цих рядків розглядає греблю як рів з водою.

²² *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — С. 237.

²³ *Воронин Н. Н.* Крепостные сооружения. — С. 453.

²⁴ *Котляр М. Ф.* Коментар. — С. 204.

²⁵ Механізм для піднімання й опускання мосту; мабуть, то була система блоків.

²⁶ *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — С. 237.

Конструкція оборонного валу з городнями у Білгороді. Кінець X ст. Реконструкція Б. Рибаківа

і штурми давньоруських міст полчищами Батия. У лютому 1238 р. ворог підійшов до Володимира на Клязьмі й почав облогу. Докладні оповідання Суздальського літописного ізводу про облогу і штурм стольного града Ростово-Суздальської землі дають змогу уявити три лінії укріплень його, обнесеної валами і кам'яними стінами центральної частини. Спочатку татари за допомогою пороків «вибили стіну біля Золотих воріт... і так увійшли по примету [насипу] у град від Золотих воріт, і взяли Новий град до обіду». Так упала головна лінія оборони Володимира, недавно збудовані нові вали зі стінами й могутніми кам'яними баштами. Після того «князі й усі люди побігли в Середній град», у якому і знайшли свою загибель після здобуття монголами й цієї фортеці.

Ні в цьому, ні в інших літописних повістях про здобуття Батием Володимира навіть не згадано його дитинець, останній оплот героїчних захисників міста. А, тим часом, ворогові довелося подолати три оборонні лінії, перш ніж прорватися до центру Володимира: названі літописцем Новий і Середній гради, а також дитинець з його міцними кам'яними стінами.

Власне дитинець не так уже й часто згадується у джерелах. У більшості випадків він наче

схований за універсальним поняттям «град» (город). Літописці XII–XIII ст. звичайно використовують термін «град» для позначення дитинця або цитаделі. Хоча трапляється часом і саме слово «дитинець». Джерела, як правило, відокремлюють дитинець від острога. Під час громадянської війни на Русі 1146–1152 рр. Юрій Долгорукий послав своїх постійних найманців-половців на Ізяслава Мстиславича і його союзників до Чернігова. Київський літописець зауважив з цього приводу: «Тієї самої ночі Ізяслав, і Ростислав [його брат], і Святослав [Всеволодич], побачивши силу половецьку, звеліли всім людям бігти з острога до дитинця». Після того половці спалили острог й передгороддя, «й, прийшовши, всією силою стали біля города», тобто біля дитинця. Але його ворог не зміг здобути.

Острог

У роки війни за Київ між Ізяславом Давидовичем і Ростиславом Мстиславичем 1160 р. «Ізяслав прийшов до Білгорода, й стояв біля дитинця 4 тижні, а острог перед ним спалив Ростислав», що зачинився у Білгородському дитинці. Та взяти дитинець Ізяславу не вдалося. Ростислав одержав допомогу від рідні, яка привела чорних клобуків. Тому Ізяславу довелося відступити (Київський літопис).

Спалення острога навколо укріпленого града (дитинця) було звичайним для середньовічної тактики облоги міст і фортець. Як згадувалося, 1146 р. Всеволод Ольгович Київський, намагаючись усмирити Володимирка Галицького, пішов на нього з великим військом. Нападники наблизились до Галича і «попалили біля нього острог». Таким чином завдавали збитків супротивнику, розчищали місце для скупчення війська безпосередньо біля стін града чи дитинця. А пізніше, в XIII ст., острог

часом спалювали, щоб мати змогу підтягти до укріплень облогову техніку.

Виникнення острога вчені уявляють таким чином: «У великих містах укріплення складались з внутрішньої фортеці, дитинця (вишгорода) і зовнішніх укріплень... У великих центрах до меж міста включались передмістя, оточені легкими укріпленнями у вигляді гостроколу, поставленого на невисокому валу. Подібне укріплення називалось „острогом“²⁷. Інший відомий дослідник також писав про те, що місто складалося з двох основних частин: дитинця і «стіни, що оточувала міський посад; остання, без сумніву, мала спершу найпростішу тиню огорожу, що закріпило за цією стіною назву „острога“, хоч би вона була насправді стіною з „городнів“. Рідше острог називається „внешним“, або „окольным“ градом»²⁸.

Острог відіграв важливу роль у системі оборони міста. Тому його звичайно відстоювали з усіх сил. Володимир Мономах у своєму «Повчанні» згадує події 1094 р., коли Олег Святославич намірився відняти у нього Чернігів: «І потім Олег прийшов на мене з Половецькою землею до Чернігова, й билася дружина моя з ним 8 днів за малу греблю²⁹, і не дозволили їм увійти в острог». Але потім, через насильства, що їх творили половці над чернігівцями, Володимир вирішив поступитися Черніговом з волостю ненажерному Олегу.

В описуваній мною час джерела неодноразово відзначають важливе місце острога у фортифікаціях великих і малих міст. Як згадувалось, 1151 р. військо Долгорукого облягало Чернігів, що належав тоді Ольговичам. Там сидів Святослав Всеволодич разом із братом Ізяслава Мстиславича, Ростиславом. Захисники,

переконавшись у тому, що їм не втримати острога, звеліли всім своїм людям перебігти з острога до дитинця.

Бої за острог звичайно бували впертими і запеклими, оскільки обидві сторони розуміли роль заволодіння ним у загальній кампанії здобуття того чи іншого міста. У 1152 р., під час війни Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким, Ізяслав і його союзники вирішили вивести з воєнної гри союзника Юрія, Новгород-Сіверського князя Святослава Ольговича: «Пішли вони своїми полками до града, й тут почали битися біля острожних воріт, і таки вдерлись до града і острог захопили», після чого Святослав запросив миру (Київський літопис).

Гострокіл

Не завжди острог бував оточений валом, на якому стояла міцна дубова стіна («заборола»). Його оборонною спорудою міг бути простий гострокіл («столпие») — навіть у стольному Києві. 1161 р., під час боротьби за Київ, Ізяслав Давидович намагався вибити з міста Ростислава Мстиславича: «І почав їх долати Ізяслав: уже половці в'їжджають у город, просікаючи [прорубуючи] столпие» (Київський літопис) — слід думати, це «столпие» було звичайним гостроколом, який стояв просто на землі, інакше б найнята Ізяславом половецька кіннота не змогла б так легко «просечь» його, не маючи мінімальної облогової техніки.

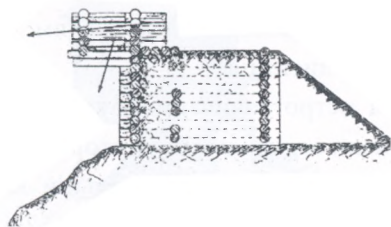
Гостроколи являли собою дуже прості й часто тимчасові типи оборонних споруд. Це були ряди дерев'яних загострених кілків, закопаних або забитих нижніми кінцями в землю. І все ж таки примітивні гостроколи служили серйозною перешкодою для противника й відносно надійно затуляли захисників. Особливо вигідними для оборонців були гостроколи, що стоя-

²⁷ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — С. 238.

²⁸ Воронин Н. Н. Крепостные сооружения. — С. 454–455.

²⁹ Певно, легке укріплення з колод.

Дерево-земляне укріплення з бойовою галереєю за В. Яковлевим. Стрілками показано напрями обстрілу

ли на передньому схилі валу або на внутрішньому схилі рову, — там, де нападникам було особливо важко йти крутим підйомом³⁰.

Подібні гостроколи використовували для захисту тоді, коли стаціонарні укріплення вважалися недостатніми для стримування ворога. Їх звичайно називали «плотом». 1194 року Володимиро-Суздальський князь Всеволод Велике Гніздо осадив м. Великий Булгар. Обложені, побоюючись, що вали і стіни міста можуть не витримати натиску, «вийшли з града, твердь влаштувавши плотом». А в 1220 р. син Всеволода Юрій послав брата Святослава на болгарське місто Ошель. Суздальський літопис малює яскраву картину штурму. Захисники «вийшли із града проти нас, наші ж пішли проти них стріляючи [з луків], вони ж забігли за пліт, мужньо бились, але наші розсікли пліт, відтіснили їх у град, і відняли у них врата, і запалили град їх, і взяли його на щит». Створюється враження, що «пліт» був улюбленим засобом підсилення основних фортифікацій у болгар, своєрідним передстінним укріпленням.

Подібні, але суто тимчасові укріплення, «тверді», створювались під час підготовки до битв. Перед знаменитою Липицькою битвою 1216 р. Юрій Всеволодич Володимиро-

Суздальський «сподівався на твердь: було плотом оплетене те місце, й натикані кілки» (Суздальський літопис). Як писав відомий археолог, «дрібні оборонні споруди будувались і в умовах польового бою. У 1216 р. недавно згаданий Володимирський князь Юрій стояв з військом на Авдовій горі, захистив себе «твердю» і «тут стояли, мовлячи — «якщо вдалять на нас уночі» (Суздальський літопис). Проте, що, обороняючись від галицько-волинських ратей, ятвяги постійно будували «остроги», тимчасові дерев'яні укріплення у лісі, було сказано вище.

Стіни і заборол

Головною складовою частиною стаціонарних фортифікацій давньоруських міст і замків були дерев'яні стіни. Вони, так само, як і інші дерев'яні частини давньоруських укріплень, дуже погано збереглися, а писемні джерела, головним чином літописи, розповідають про них надзвичайно скупо і від випадку до випадку. Історики оборонних споруд вважають, що, як і повсюди на Русі, на південноруських землях використовували два основних типи дерев'яних стін: стовпові й зрубні. Стіни того й іншого типу давньоруського часу відкриті на городищах Устилуг і Ленківці на Буковині³¹. Але якщо стіни стовпової конструкції, як і гостроколи, використовувались у фортецях невеликого воєнного значення, то зрубні були головним і поширеним типом кріпосних фортифікацій. Постійне вживання слова «срубить» та існування у горішніх частинах бойових площадок забрал (заборол) свідчать про найширше застосування таких стін. Часто стіни із забралами в джерелах так і називаються заборолами.

³⁰ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 134.

³¹ Тимощук Б. А. Оборонительный вал Ленковицкого городища // КСИА АН СССР. — Вып. 110. — 1967.

Деревоземляні укріплення у давньоруських містах переважали над фортифікаціями інших типів. Такими були укріплення навіть найбільших західноруських міст: Галича і Володимира Волинського. Лише окремі міста й фортеці, що стояли у багатих на камінь місцевостях, могли мати кам'яні стіни: Холм, Крем'янець, Данилів та інші. У другій половині XIII ст. у Галицько-Волинській Русі будували кам'яні й цегляні башти (див. про них далі). Але стіни здебільшого залишилися дерев'яними.

На могутніх земляних валах (у Києві їхня висота досягала 11 м, ширина біля підоснови понад 27 м) стояли стіни-«заборол» заввишки до 5 м³². «Заборол» були бруствером; іноді вони влаштувались рублені, іноді тесові. Не завжди «заборол» бували такими високими, як київські. Під час облоги Луцька Давидом Ігоревичем 1097 р. «Давид спав, і городяни виплигували з града через заборол» і почали рубати Давидових воїнів, і побіг Давид» (Повість временних літ), отже, заборол були невисокими.

Так само у 1159 р., коли Іван Берладник облягав галицьке порубіжне місто Ушицю на Дністрі, «увійшла залага Ярослава в город, і почала мужньо битися залага з града, а смерди скачуть через заборол до Івана». І в цьому разі заборол Ушиці давали змогу легко перестрибнути через них — київський літописець повідомляє, що тих смердів перестрибнуло через заборол аж 300 чоловік.

Під час нескінченних феодальних війн доводилося неодноразово відбудовувати міські укріплення, насамперед «заборол», що більше від інших фортифікацій страждали від металної артилерії, вогненних стріл і головошок нападників. У 1206 р. під загрозою з боку сіверських Ігоревичів, котрі вокняжились у Га-

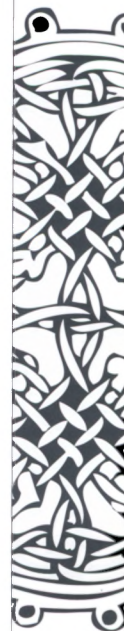
лицько-Волинській Русі, вдова Романа Мстиславича Анна з двома малими синами втекла вночі з Володимира Волинського. Галицький літописець зауважив, що молодшого, Василька, «Юрій піп з годувальницею взяв і вийшов діркою з града» — мабуть, пролом у «заборол» залишився після однієї з попередніх облог і штурмів Володимира.

Як писав М. М. Тихомиров, «основним видом міських укріплень у Давній Русі X–XIII ст. були дерев'яні стіни. Замість виразу „побудувати“ місто говорили й писали: „срубить“... Іноді словом „заборол“ позначали і всю фортечну стіну. У заборол були влаштовані щілини — „скважни“ — для стрільби у бік нападаючих»³³.

«Заборол» і стіни служили першою ціллю нападників й головною мішенню для їхньої металної артилерії. Як тільки монголотатарське військо на початку 1238 р. підступило до Володимира на Клязьмі, «почали бити пороки по граду, й вибили стіну біля Золотих воріт, весь град розбили й всередину каміння насипали» (Никонівський літопис). Те саме відбувалося перед початком штурму Батием Києва: «Пороки безперервно били вдень і вночі й вибили стіни» — сповіщає галицький літописець.

Будівництво міських укріплень

Більшість відомостей про кріпосні споруди руських міст і фортець запозичили дослідники з археологічних джерел. Пам'ятки писемності мало й скупо повідомляють про саме будівництво валів, стін, башт тощо. Так, про наймогутніший на Русі кремль Києва часів Володимира Святославича, «город Владимира», у літописі взагалі нічого не сказано. Про будівництво

³² Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 66.

³³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — С. 234.

Деталь наріжних з'єднань клітей у городнях града Ярослава (Київ). Фото з розкопок 1952 р.

ж ще грандіознішого дитинця за його сина Ярослава у Повісті временних літ мовлено буквально так: «Заклав Ярослав город великий, у цього града є Золоті ворота. Заклав ще й церкву святої Софії митрополічу, й потому церкву на Золотих воротах святої Богородиці Благовіщення, після того — монастирі святого Георгія й святої Ірини». І це все! Нестор навіть не згадав про циклопічні захисні споруди «города Ярослава», про його наймогутніші та найвищі на Русі вали і стіни, про міцні башти. Не згадав він і про інші брами київського дитинця, зведені зодчими Ярослава.

Тому історикам доводиться радіти навіть напівлегендарним оповідям про будівництво київської фортеці за Ярослава, наприклад, тій, що міститься у скандинавській «Еймундовій сазі». М. Н. Тихомиров навіть написав про наведений нижче переказ фрагменту того твору: «Характер міських укріплень у Київській Русі добре відбитий у „Еймундовій сазі“³⁴: конунг Еймунд, котрий допомагав Ярославу, посилав своїх людей у ліс й велить їм рубати дерева,

³⁴ Я скористався сучасним перекладом саги, більш точним, ніж той, що був у розпорядженні Тихомирова.

й везти до міста, і поставити по його стінах... щоб не можна було стріляти вгору в місто. Ще він звелів викопати великий рів біля міста й увести до нього воду»³⁵... Тут відзначені, — зауважує історик, — три частини міських укріплень: рів, міські стіни й заборола... До них слід додати четвертий елемент міських укріплень — вал, що звичайно піднімався безпосередньо над ровом і був нерідко насипаний із землі, узятій безпосередньо при виїмці рову»³⁶. Вчений побачив заборола у деревах, поставлених уздовж стін київської фортеці...

І докладний, апологетично настроєний щодо свого головного героя Данила Романовича волинський книжник, що користався, здається, з найменшого приводу для його прославлення, здебільшого лаконічно сповіщає про будівництво князем міст і фортець. Його текст пістрявіє записами типу: «Тоді Данило княжив у Володимирі й створив град Угровськ». Навіть підводячи підсумки масштабній діяльності галицько-волинського государя щодо зведення оборонних фортець проти можливої монголо-татарської навали, галицький книжник обмежується лапідарним: Данило «також інші гради збудував проти безбожних татар».

Тим часом, зусилля Данила на ниві створення добре укріплених міст і замків, особливо на рубежах Галицько-Волинського князівства, неодноразово відзначались у науковій літературі. «Князь Данило проводив свідому політику будівництва міст... Він ще під час поїздки до Батія в Орду (1245 р. — М. К.) шкодував, «зане не утвердил бо земле своєю города», а пізніше будував їх багато (Холм, Львів, Угровськ, Данилів)»³⁷. Вже у другій половині

³⁵ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). — М., 1994. — С. 110–111.

³⁶ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — С. 233.

³⁷ Пащутто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950 — С. 164.

20-х — у 30-х років на Волині зводяться першокласні фортеці Крем'янець, Данилів, Холм, яких не змогли здобути полчища Батия. Пізніше були збудовані Колодяжин, Ізяслав, а також зміцнені замками рубежі держави на Дністровському пониззі, зокрема, на Дністрі зведені Бакота й Каліус³⁸.

Про наслідування князя Данила і його соратників при зведенні нових міст новітнім віянням європейської оборонної архітектури пише П. О. Раппопорт: «У тих випадках, коли в XIII ст. будували зовсім нові міста, їх намагалися розмістити на ділянках, де застосування каменеметів було зовсім неможливе. Найнадійнішим і найпростішим рішенням було влаштування фортець на горах. Наприклад, міста Данилів та Істожок були засновані на початку XIII ст. на високих горах із стрімкими схилами». Під час будівництва Крем'янця обрали гору настільки високу, а майданчик із зовнішнього боку рову такий вузький і незручний, що встановити тут каменемети було практично неможливо³⁹. Там, де не було високих пагорбів, у північній частині Волині, Романовичі ставили фортеці на островах, оточених болотами, а це також практично виключало застосування ворогом облогової техніки. Так були розташовані укріплені городки Вітли і Рай⁴⁰.

Про значення вибору місця для будівництва замків, неприступних для снарядів метальної артилерії монголів, писав до монгольського великого хана і папський посол Плано Карпіні, що відвідав Східну Європу в 1245–1247 рр.: «Місцеположення фортець повинно бути таким, щоб їх не можна було

завоювати машинами і стрілами, і має ретельно оберігатися, щоб не дозволяти татарам виставляти свої машини, але відбивати їх своїми машинами; і якщо випадково, за допомогою якої-небудь вигадки чи яких-небудь хитрощів татари висунуть [вперед] свої машини, то слід, якщо можливо, руйнувати їх своїми машинами»⁴¹.

В умовах застосування облогової техніки і удосконалення методів штурму фортеці старих типів виявилися невідгідними. У найгіршому становищі були замки круглої у плані форми, найбільш вигідні в умовах традиційного «облежання». Вони у своїй більшості були встановлені на рівнині, що давало змогу впритул присувати до їхніх стін каменемети й іншу техніку⁴². Тому з кінця XII ст. їх просто перестали будувати.

Як мовилося, руські літописи вкрай скупо описують фортечне будівництво на Русі в XII–XIII ст. Лише для улюбленого міста Данила — Холма, його фактичної столиці останніх двадцяти років життя князя — Галицько-Волинський літопис робить виняток, із захватом описуючи в кількох місцях саме це місто-фортецю, його фортифікації й обставини спорудження. Відповідно до новітніх досягнень європейської фортифікації Данило Романович наказав звести у Холмі велетенську башту-донжон. Такі башти звичайно споруджували всередині кам'яних міських стін (а Холм їх мав), на них розміщували стрільців з луків і арбалетів, що заважали ворогові наблизитися до міста: «Вежа стоїть серед города висока, щоб бити з неї навкруги града, підкладена камінням у висоту 15 ліктів, створена ж сама тесаним деревом».

³⁸ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. — С. 153–157 и др.

³⁹ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества. — С. 162.

⁴⁰ Раппопорт П. А. Там само — С. 162.

⁴¹ Иоанн де Плано Карпини. История монголов. — СПб., 1911. — С. 42.

⁴² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. — Л., 1967. — С. 161 (МИА. № 140).

Башти

Варто зупинитись на будівництві кам'яних і цегляних башт, особливо характерних для оборонного зодчества Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст. Частина їх збереглася до нашого часу, інша знайдена і вивчена археологами. Зведення монументальних бойових башт, головним чином на Волині, почалось у середині — другій половині XIII ст. Одним з найтиповіших і найкраще збережених часом зразків є башта у Кам'янці Литовському — круглої форми зовнішнім діаметром 13,5 м, заввишки близько 29 м, при товщині стін 2,5 м. Всередині ця башта розділена на п'ять поверхів перекриттями на дерев'яних балках. Час її спорудження відноситься до 70–80-х років XIII ст.⁴³ П. О. Раппопорт вивчив і описав також башту, зведену 1291 р. у м. Чорторийську, а також башти у Стовп'ї й Білавині, розташовані поблизу Холма. Вони збудовані у другій половині XIII — першій половині XIV ст.⁴⁴

Значення і роль башт-донжонів у системі оборони давньоруських міст і замків досліджено істориками архітектури. Кам'яні й цегляні, могутні й товстостінні, башти були маловразливими для каменеметів та іншої облогової техніки. Вони давали змогу захисникам вести по нападниках прицільну й ефективну стрільбу з арбалетів і металевих машин. Волинські кам'яні башти (отже, й аналогічні за конструкцією, розташовані у Галицькій землі) були призначені для активної стрільби оборонців, про що свідчать особливості їхньої конструкції. Напевне, група волинських башт-донжонів, зведених у другій половині XIII — першій половині XIV ст., виникла у тісному зв'язку з обо-

ронним будівництвом країн Заходу, у них переплелись руські й західноєвропейські конструктивні та декоративні елементи⁴⁵.

Холм

Холм, що знаходиться нині на території Польщі, досі мало вивчений археологами та істориками. Розкопки проводилися лише у 1910–1912 рр. архітектором П. П. Покришкіним та істориком Ф. В. Кораловим. Збереглися чернетки креслень розкопок і фотографії добутого матеріалу. Тоді ще існували залишки міської стіни з білого і зеленого вапняку, фундамент кам'яної башти, — мабуть, відомого з літопису донжона. Галицький літописець свідчить, що під час будівництва Холма використали «галицький білий» і «холмський зелений» камінь. Згідно з висновками авторитетного історика архітектури, виявлені будівельні фрагменти мають багато спільного з архітектурними деталями пам'яток володимиро-суздальського зодчества XII — початку XIII ст. і ще більше — з пам'ятками Галича⁴⁶. Я переконаний у тому, що збудований на західному узбережжі Волинської землі Холм не випадково виник у 1236–1238 р. Саме у той час стали ворожими стосунки з Мазовецьким князем Конрадом I. Можливо, що Данило також передбачив напад хрестоносців, котрі тоді утвердились у Мазовше⁴⁷.

І все ж таки галицькі й волинські книжники спеціально не писали про будівництво укріплень Холма. Його неприступну міць відбито в літописі принагідно, при описі тих чи інших подій. У 1256 р. Холм сильно постраж-

⁴³ Раппопорт П. А. Волинские башни // МИА. — 1952. — № 31. — С. 205

⁴⁴ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 142–146.

⁴⁵ Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII–XIV вв. // Światowit. — Т. XXIV. — Warszawa, 1962. — С. 619.

⁴⁶ Раппопорт П. А. Холм // Советская археология, 1964. — Т. 20. — С. 318.

⁴⁷ Котляр М. Ф. Коментар. — С. 222–223.

дав від пожежі, — настільки, що Галицько-Волинський літопис пише про його відбудову як про нове будівництво міста. Між іншим книжник відзначив: «Стоїть же столп кам'яний на відстані поприща від города [Холма]». На підступах до Холма були збудовані також солідні укріплені замки, один з яких тут коротко описано. Залишки цієї, згаданої в літописі башти («столпа») холмського сторожового укріплення, збереглися до наших днів⁴⁸.

Лише одного разу, в описі подій пізньої осені — початку зими 1259 р., складачі Галицько-Волинського ізводу подали хоч і загальну, але вражаючу характеристику укріплень і всієї оборонної техніки Холма. Тоді на зміну татарському воеводі Куремсі, що неодноразово зазнавав поразок від війська Романовичів, Орда прислала досвідченого полководця Бурундая, котрий відіграв одну з основних ролей у завойованні Русі Батиєм у 1237–1241 рр.

Бурундай вимагав від Данила і Василька знищити укріплення їхніх міст і замків. Лише залога неприступного Холма гордо відкинула таку вимогу. Літописець пояснює це так: «Прийшли ж вони [татари] до Холма, а город же був зачинений, і стали вони обабіч його, і не змогли заподіяти йому нічого: бо були в ньому бояри⁴⁹ добрі й люди добрі, й город був дуже зміцнений пороками⁵⁰ й самострілами, тому неможливо було взяти його».

Фортеця нового типу, краща серед збудованих Данилом Романовичем, Холм справді був неприступним для ворога. Він стояв на високому горбі, а «пороки» того часу — катапульти і балісти — не здатні були стріляти круто вгору і не могли допомогти татарам під час штурму. З наведеного тексту виходить, що залога Холма мала «пороки» й самостріли для відбит-

тя атак ворога. Протягом усього XIII ст. Холм жодного разу не здобули штурмом.

Один з небагатьох скільки-небудь послідовних описів будівництва фортеці на Русі міститься у Новгородському літописі й відноситься до межі XIII и XIV ст.: «Прийшли із за моря шведи, привели із своєї землі майстрів, з великого Рима майстра привели особливого й поставили город над Невою у гирлі Охти річки, й зміцнили його твердями несказаними, поставивши в ньому пороки». Йдеться про будівництво шведами фортеці для власних потреб, однак опис руського літописця відбиває у загальних рисах процес зведення сторожової фортеці, яких у той час чимало будувалося по всій Русі.

Здатний передбачити прийдешні події, Данило Романович ще перед навалою Батия збудував на своїй землі фортеці того типу, до яких належав Холм. Про це свідчить Галицько-Волинський літопис у повістунанні про вторгнення ворожих орд на західні землі Південної Русі: «Побачив [Батий], що неможливо взяти йому Крем'янець і град Данилів, відійшов від них». Для цього були вагомі причини.

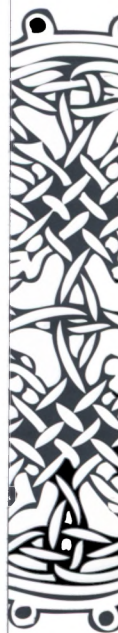
Інші фортеці

Справді, найбільш могутнім містом-фортецею на південному кордоні Волинського князівства був Крем'янець. 1227 р. «пішов король [угорський] до Теревовля, взяв Теревовль, далі пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідтіля підійшов до Крем'янця, й билися під Крем'янцем, і багато угрів убили й поранили» (Галицько-Волинський літопис). Та це місто король взяти не зміг. З цього джерела виходить, що силою своїх укріплень Крем'янець переважав і древню Теревовлю і зведений у середині XII ст. Тихомль. Відомий фахівець з історії Волині О. М. Андріяшев так переповів свої вра-

⁴⁸ Котляр Н. Ф. Формирование территории... — С. 155.

⁴⁹ Тут, ймовірно, у значенні: добрі воїни, рицарі.

⁵⁰ Метальними машинами.

ження від Крем'янця: «Вже за самою природою місцевості Волинської Швейцарії, як її називають, місто не може являти собою суцільну масу, а складається лише з однієї вулиці з розкиданими по боках, без жодного порядку, будиночками. На горі, що височіє над містом, і тепер ще збереглися залишки колись дуже міцної фортеці, яку не зміг здобути навіть Батий»⁵¹, — насправді ж, йдеться про руїни пізнішого середньовічного замку литовських часів, зведеного на місці давньоруської фортеці.

Археологічне обстеження Крем'янецького городища виявило зброю, знаряддя виробництва, кераміку й прикраси «часів Давньої Русі»⁵². Жодних слідів колишніх укріплень не знайдено. Це дало підстави Андріяшеву припустити, що вони були дерев'яними, — «інакше їх було б важко знищити так швидко, як це зробив Василько під час погрому Бурундая»⁵³. Історик згадує про вимушену ліквідацію Романовичами восени 1259 р. фортифікацій міст Галичини й Волині за вимогою ординського полководця Бурундая⁵⁴. Але ж Василько Романович міг просто наказати знести (чи спалити) заборолу, зруйнувати брами й засипати рови. У такому разі самі лише кам'яні стіни не давали надійного захисту. Камінь же у всі часи високо цінувався, і стіни Крем'янця, імовірноше від усього, в наступні десятиліття і століття розібрали для господарських потреб жителі самого міста й навколишніх сіл. Крім того, із залишків стін могли згодом збудувати замок. Згадаємо сумну долю Пергамського вітваря, знищеного місцевими жителями впродовж століть. Вони розтягли дорогоцінні

мармурові блоки, рельєфи і статуї, використавши їх головним чином на... випалювання вапна.

Місто Данилів уперше назване у джерелі в розповіді про драматичні події 1241 р., але, певно, воно було зведене одночасно з сусіднім Крем'янцем, у 20–30-ті роки XIII ст.

Зведення міста чи фортеці з каменю, та ще й на крутій горі чи горбі, дуже утруднювало його штурм і здобуття. У 1289 р. старший син Данила Романовича Лев, що марно претендував на малопольський (краківський) престол, намірився заволодіти Краковом, замок якого стояв на горбі. «І почав Лев їздити навколо города, аби йому де-небудь можна було взяти його; і не було можливо нізвідки: [бо весь град] був збудований з каменю й укріплений був сильно, «пороками» й самострілами коловоротними, великими й малими». Подумавши трохи, Лев повів своє військо на штурм, але успіху не мав (Галицько-Волинський літопис).

І після кончини Данила на Волині продовжували зводити сучасні кам'яні фортеці з донжонами. У посмертному панегірику Володимирському князю Володимиру Васильковичу сказано, що він створив місто Кам'янець і «збудував у ньому стовп кам'яний висотою 17 сажнів, що викликав подив у всіх, хто бачив його» (Галицько-Волинський літопис). Поза сумнівом, йдеться про місто, заснування якого описане в Галицько-Волинському літописі (події 1277 або початку 1278 р.): Князь Володимир [Василькович] «почав собі думати, щоб десь за Берестям поставити город». Йшлося про захист північно-західної країни Волині, спустошеної багатолітніми набігами литовців: «Ця земля була пустою протягом 80 літ після Романа» [Мстиславича], пояснює намір князя літописець. «І послав тоді Володимир мужа вмілого, на ім'я Олекса, котрий і при батькові його ба-

⁵¹ Андріяшев А. М. Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст. — К., 1887. — С. 61.

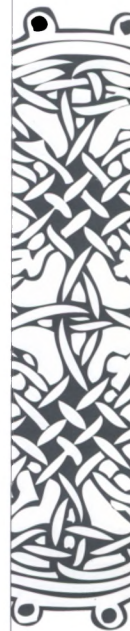
⁵² Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. 3. — К., 1952. — С. 407.

⁵³ Андріяшев А. М. Там само. — С. 61.

⁵⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 124.

гато городів збудував». Олекса знайшов потрібне місце і покликав Володимира подивитися на нього. «Князь же сам поїхав з боярами і слугами, і сподобалось йому місце над берегом ріки Лосни, і по тому зрубав на ньому город і назвав його Кам'янець, бо була там земля кам'яниста».

Уявляється важливим зауваження книжника про те, що Кам'янець збудували на «кам'яній землі», отже, матеріал для зведення кам'яних стін був прямо під ногами. Не слід буквально розуміти слово «зрубати»: ним позначали будівництво церкви, будинку, фортеці тощо, незалежно від матеріалу, з якого будували.

Вступні зауваження

Уявляється важко, якщо взагалі можливо, скласти цілісну картину воєнної історії південноруських земель доби феодальної (удільної) роздробленості. Доцільніше, на мій погляд, спробувати уявити характер і обставини воєнних дій руських князів проти різних противників.

Саме поняття «противник» у Давній Русі XII–XIII ст. було досить умовним й мінливим, за винятком хіба що її запеклих ворогів — степових кочовиків-половців, котрі, втім, часто бували і союзниками, і найманцями тих чи інших, найчастіше чернігово-сіверських, князів. Для викриття і осуду половців літописці не шкодують ні найяскравіших фарб, ні лайливих епітетів. Давньоруська держава у XII–XIII ст. воювала і вступала в мирні (і союзницькі) відносини з усіма своїми західними сусідами,

виключаючи хіба що ятвягів. До того ж війни у феодально роздробленій країні набагато частіше велися між самими князями, ніж із зовнішнім ворогом. Війна була підкорена політиці. Навіть побіжне ознайомлення з дипломатією давньоруських государів часів роздробленості дає змогу дійти висновку, що воєнні дії (так само, як і загрози їх розпочати) були головним, а здебільшого і єдиним ефективним засобом проведення і внутрішньої, і зовнішньої політики Русі, про що коротко мовилося на початку цієї книжки.

Розповідь про зовнішніх ворогів Русі слід, на мій погляд, почати з половців. І в часи роздробленості Давньоруської держави вживалися заходи до об'єднання сил, якщо не всіх, то кількох руських князів з метою відбиття половецької загрози або успішних походів у Степ.

Розділ 1

Половці

Вони змінили у південноруських степах інших кочовиків — печенігів, вирішальну поразку яким завдав Ярослав Мудрий у 1036 р., після чого вони побігли на південь і захід — до рубежів Візантії та Угорщини. Під тиском численніших половців, що рухалися зі сходу, вцілілі у південноруських степах печеніги попросилися на службу до руських князів, які поселили їх на південному пограниччі Київської та Переяславської земель. Близько 1146 р. печеніги пристали до союзу чорних клобуків, основною складовою якого були численні племена торків¹.

Поява половців у Причорномор'ї

Половці довершили розгром і розсіяння печенізьких орд, що залишались у степах Північного Причорномор'я. З'явилися вони поблизу південних рубежів Руської держави у середині XI ст. Подібно до торків, основної частини чорних клобуків, половці з'являються у південноруських степах у середині XI ст. Під 1054 р. (що відповідає 1055-му) Повість временних літ свідчить: «...цього літа приходив Болуш із половцями, і уклав Всеволод мир із ними, і повернулися половці назад, звідкіля прийшли». Всеволод Ярославич, що княжив тоді у Переяславлі Південному, віддав перевагу

миру перед воєнним зіткненням зі степовиками. Однак він протримався лише кілька літ.

1061 р. (відповідає 1062-му), за свідченням Нестора, «Прийшли половці вперше на Руську землю воювати. Всеволод же вийшов проти них. І билися з ними, й перемогли вони Всеволода, і, воювавши², відійшли [в степ]. Це було перше зло від поганих і безбожних ворогів». За цим «злом» сталося безліч інших, ще більш винищувальних і грабжницьких.

Але якщо торки й інші тюркські племена, члени чорноклобуцького союзу племен, з 80-х років XI ст. перетворюються на васалів і союзників руських князів, то половці з самого початку і аж до монголо-татарської навали 1237–1241 рр., коли вони були розгромлені й розсіяні Батием, були основними і найзлішими ворогами Давньоруської держави. Втім, це не завадило деяким князям уже через чверть століття після їхньої появи у причорноморських степах залучати половецьких ханів як союзників, а найчастіше найманців, до міжкнязівської боротьби на Русі.

Напрочуд образну і глибоку характеристику протистояння Русі з Половецьким степом створила О. Ч. Скржинська у статті, що пояснює виникнення і значення самого етнікона «половці»: «У літописному відображенні історії Київської Русі, особливо XII ст., видно, що саме існування Давньоруської держави в цілому, насамперед її південної частини, що називалася переважно Руською землею, було невіддільним від одвічного антагонізму до кочового

¹ Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarius Kondakovianum. — Т. VI. — Praga, 1933. Серед праць нового часу див.: Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990, а також інші книги і статті цього автора.

²Тобто розграбувавши землю.

степу. Без уваги до останнього, без постійного озирання на його насельників та їхнього пересування не можна уявити Київську Русь. Боротьба з кочовиками, часом кривава і важка, — обов'язковий елемент повсякденного життя середньовічної Русі й поступового формування її політичної сили. Можливо, що постійний фронт опору степовикам виявлявся в кінцевому рахунку і елементом своєрідних форм зростання, зміцнення і зрілості Київської держави»³.

Я зовсім не випадково навів цитату з праці видатного знавця візантійських, західноєвропейських і давньоруських джерел. Мені не доводилося зустрічати раніше такої всебічної й тонкої характеристики самої суті половецького чинника в історії Русі. Дозволю собі звернути увагу читача на слова: «особливо XII ст.», у середині — другій половині якого русько-половецьке протистояння набуло ще більш запеклих, не порівнянних ні за розмахом, ні за напругою форм з другою половиною XI ст.

Половці — якими вони були

У давньоруських джерелах не збереглось описів ні зовнішнього вигляду половців, ні способу їхнього життя, ні воєнної тактики, ні взагалі манери ведення ними воєнних дій. Як писала О. Ч. Скржинська, цих описів «можливо, і не могло бути, тому що половці, при усій серйозності й небезпеці зустрічей з ними, стали, якщо можна так висловитися, буденним явищем у житті руських людей»⁴. Тому характеризуючи побут, звичаї і спосіб ведення бо-

йових дій половців, учені звертаються в основному до праць візантійських авторів: Анни Комніної, Євстафія Солунського, Нікити Хоніата. Але й вони не так вже й багато інформації можуть дати історика воєнного мистецтва Давньої Русі.

Анна Комніна розповідає про те, як її батько, імператор Алексій I Комнін, у 1090–1091 рр. був змушений почати переговори з половецькими ханами Боняком і Тугорканом, чії орди вдерлись у Візантію, і, завдяки дипломатичній умілості імператора, хани допомогли йому відбити навалу незліченних орд печенігів. Анна неодноразово згадує про непостійність і мінливість половців, ці їхні наче природні властивості⁵. Але, розповівши про воєнні дії половців, зокрема про битву з печенігами, вона, на жаль, не наводить жодних подробиць воєнного мистецтва цих кочовиків.

Євстафій Солунський (помер у 90-і роки XI ст.) живописав кочовий спосіб життя половців, мовлячи про те, що вони просто не можуть постійно перебувати на одному місці, знаходяться постійно в русі. Вони — плем'я «багато блукаюче», тому не мають державного устрою. Для теми мого оповідання особливо цікавими є свідчення Євстафія про неймовірну, на його погляд, рухливість половців: вони є людьми крилатими й перелітними, невловимими і недосяжними. Барвистим і наочним бачиться образ половця-грабіжника, який несподівано нападає і так само несподівано зникає. Різко схопивши здобич, половець підганяє коня і зникає вдалині. Його ще не встигли розгледіти, а він уже зникає з очей⁶. У світлі цих слів майже зрозумілою є постійна невідповід-

⁵ Анна Комніна. Алексіада / Вступ. ст., пер., ком. Я. Н. Любарського. — М., 1965. — С. 233, 239, 269.

⁶ Ad Isaacium Angelum imperatorem post Scythas fugatos allocutio Philippopoli. Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula / Ed. by L. Fr. Tafel. — Francof., 1832. — P. 41–45, 49–50.

³ Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона (Из архива ученого) // Византийский вестник. — Т. 46. — 1956. — С. 255.

⁴ Там само. — С. 259.

ність руського війська до набігів половецьких ханів.

Більш конкретним в описах половців, у тому числі їхнього бойового мистецтва, був візантійський історик Нікіта Хоніат (помер 1213 р.), якому належить дуже цінне повідомлення про війну Волинського князя Романа Мстиславича з половцями на території Візантійської імперії у 1197 чи 1198 р. У руських джерелах ту війну не описано. Він свідчить, що головною зброєю половців були лук і стріли, які кочовики носили у притороченому до стегна гориті (сагайдаку). Багато хто з них влучно кидає дротики у русі, повертаючись до ворога на повній швидкості. Для переправи через річки половці використовують шкіряні мішки, наповнені соломою, що їх прив'язують до кінського хвоста, і це дає їм змогу легко долати такі широкі й повноводні річки, як Дунай.

Образ дій половців під час набігів Хоніат описує приблизно так само, як і Євстафій і деякі інші візантійські історики: вони грабують, забирають усе, що можуть, і тікають. Відзначається також — і це головне, — що половецькі воїни є швидкими і невтомними у війнах з ромеями (візантійцями)⁷. Велику майстерність половців у стрільбі з лука відзначає також германський хроніст Оттон Фрейзингенський⁸.

Боротьба руських проти кочовиків у другій половині XI — першій третині XII ст.

Гіркий пріоритет у наведенні кочовиків на рідну землю належить князеві-ізгою Олегу Святославичу, прозваному у «Слові о полку Ігоревім» за неодноразове використання половців

проти рідної землі й чвари з іншими князями «Гориславичем»: «Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше / и стрѣлы по землѣ сѣяше /... Тогда, при Олзѣ Гориславличи / сѣяшеться и растяшеть усобицами /... Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, / нъ часто врани граяхуть, / трупиа себѣ дѣляче...»⁹.

Літопис коротко сповіщає, що 1078 р. Олег Святославич і ще один князь-ізгой, Борис В'ячеславич, привели «поганих [половців] на Руську землю, й пішли на Всеволода з половцями». Слід сказати, що початок цієї згубної для давньоруського народу політики було закладено саме у 1078 р. Олегом і Борисом. 25 серпня того року вони за дійової підтримки половецької кінноти розбили дружину Всеволода Ярославича. Повість временних літ емоційно завершує розповідь про ганебну кампанію ізгоїв проти рідного дядька словами: «Олег же й Борис прийшли до Чернігова, сподіваючись на те, що перемогли, а насправді землі Руській багато зла принесли, проливши кров християнську, за цю кров Бог суворо питає з них, і дадуть вони відповідь за погублені душі християнські».

З тієї пори половців постійно залучають до участі в зіткненнях між руськими князями. Особливо часто це відбувалося за доби удільної роздробленості, що минала у майже безупинних міжкнязівських війнах на Русі.

Більше від інших спиралися на цих кочовиків чернігово-сіверські государі, на східних рубежах неосяжної землі яких кочували половецькі орди. Часто князі знаходили вихід (і дуже відносний) у союзах із половецькими ханами, укладали з ними династичні шлюби. Але союзниками половці бували ненадійними, так само, як найманцями. Нижче мова йтиме про половецьких ханів: противників, союзни-

⁷ Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. van Dieten. — Berolini, Novi Eboraci, 1975. — P. 93–94.

⁸ Див.: Скржинская Е. Ч. Половцы. — С. 263.

⁹ Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 15, 16. — (Литературные памятники).

ків і найманців. Джерела схиляють до думки, що у спільних діях з князями половецькі хани бували все ж таки швидше найманцями, бо, навіть будучи союзниками, вони все одно вимагали (і одержували) гроші, золото, срібло й інші цінності за свої послуги.

Масштаб і частота половецьких вторгнень на Русь були прямо пов'язані зі станом військового потенціалу Давньоруської держави, залежали від талантів її воєначальників. Характерно, що після успішних для кочовиків нападів на Київську і Переяславську землі в 90-х роках XI ст. воєнний успіх з початком XII століття перейшов на бік руських. Так сталося тому, що з 1103 р. боротьбу зі степовиками очолив один з найвидатніших полководців Русі Володимир Всеволодич Мономах. Створивши дуумвірат з тодішнім Київським князем Святополком Ізяславичем, він розгромив половецьких ханів низкою походів у Степ, в яких взяло участь багато руських князів: в 1103, 1107, 1109 і 1111 рр., внаслідок чого кочовиків відігнали на Дон і в задонські степи.

Мине трохи більше ста років, і безвісний автор початкової частини Галицько-Волинського літопису згадає про подвиги Володимира Мономаха у битвах з половецькими ханами. Оспівавши у піднесеному панегірику Галицько-Волинського князя Романа Мстиславича, книжник вигукує: «Наслідував [Роман] діда свого Мономаха, котрий погубив поганих ізмаїлтян, яких звать половцями, загнав Отрока в Обези». Йдеться, найімовірніше, про переможний похід 1111 р. руського війська на чолі з Володимиром Всеволодичем, унаслідок якого половець було відкинуто за Дон, а 40-тисячна орда під проводом сина хана Шаруканя Отрока (Атрака) емігрувала до Грузії, вступивши на службу до царя Давида.

Сівши на київський престол після смерті Святополка Ізяславича 1113 р., Володимир

Мономах продовжив боротьбу з хижими степовиками. У 1116 р. його син Ярополк вдерся до Половецького степу, розгромив військо кочовиків і заволодів їхніми трьома найбільшими містами. А коли 1120 р. той же Ярополк знову пішов на Дон, то не зміг навіть розшукати половець, цих ще недавно повновладних господарів Донського степу! Так унаслідок цілеспрямованої й мужньої політики Мономаха Русь на чверть століття позбавилась половецької загрози.

Русь і половецькі в добу роздробленості

Захищеності, хай і відносній, південних окраїн Давньоруської держави від набігів половецьких прийшов край із настанням удільної роздробленості. Політичне обособлення земель і князівств, що складала цю державу, не лише призвело до ослаблення військового потенціалу Русі, а й рішуче змінило половецьку політику більшості князів. З 40-х років XII ст. багато хто серед них, насамперед чернігівські й сіверські, що були суперниками інших князів, все частіше залучають половецьких ханів як найманців, а то й союзників. Інші государі, навіть ті, що правили в Північно-Східній Русі, постійно вдаються по допомогу кочовиків, переслідуючи власні егоїстичні цілі.

Під'юджувані послабленням Давньоруської держави і постійними звертаннями багатьох князів за допомогою, половецькі хани посилюють натиск на її південні й східні окраїни. Співець «Слова о полку Ігоревім» коротко і образно відбив становище у країні, що створилось у другій половині XII ст.: «Усобица княземъ на поганяя погыбе, / рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же». / И начяша/ князи про малое / «се великое» мльвити, / а сами на себѣ крамолу

ковати. / А погании съ всѣхъ странѣ прихождаху съ побѣдами / на землю Рускую».

Політичним і воєнним виразом роздробленості, що охопила Русь у 1140-і роки, стала майже п'ятирічна (до 1151 р.) війна між Ізяславом Мстиславичем, котрий заволодів київським столом 1146 р., і його дядьком Юрієм Володимировичем Долгоруким Суздальським, котрий небезпідставно вважав свої права на київське князювання вищими від прав небожа. У цю війну з різною мірою участі були втягнені майже всі помітні нащадки Ярослава Мудрого, і — як її повноправні учасники — ще й половецькі хани.

Як писав дослідник цієї теми, «у 40–60-х роках XII ст. участь половецьких загонів у міжусобних війнах стала постійним явищем: рідко яка усобиця обходила без того, щоб той чи інший князь не запрошував до себе на допомогу «поганих». Літописи того часу буквально пістрявляють згадками про спільні походи половецьких загонів і руських дружин ворогуючих між собою князів; половці брали участь у феодалних війнах у 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1154, 1160, 1161, 1162, 1167 рр.»¹⁰. Список років, у які половецькі хани брали участь у міжкнязівських війнах на Русі, можна продовжити чи не до самої навали монголо-татар на Русь у 1237–1241 рр.

Міжкнязівська боротьба навколо Києва й за першість на Русі вже у перші роки роздробленості все більше втягувала до себе половецьких ханів та їхні орди як найману військову силу. Половецький степ, як і сама Русь, розділився на сфери впливу тих чи інших державних об'єднань. Придніпровські й заорельські половці тяжіли до Києва, донські — до Чернігова, лукоморські були союзниками Га-

Половецьке озброєння з кургану біля с. Ковалі

лицького князівства, а заволзькі — Володимиро-Суздальського. Особливо часто чернігівські государі використовували половецьких ханів у суперництві з іншими князями¹¹.

Так, Всеволод Ольгович у 1139 р. зміг стати Великим Київським князем лише за допомогою половецького кінного війська. Його син Святослав постійно співпрацював з ханами, і тоді, коли княжив у Чернігово-Сіверській землі, і тоді, коли був уже Великим Київським князем (1181—1194). Не дивно тому, що оби-

¹⁰ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. — М., 1967. — С. 49.

¹¹ Пащупо В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — С. 204–215. — (Русь и кочевники Причерноморья).

два названі князі, а також інші члени чернігівського клану Ольговичів, що робили ставку на ханів у боротьбі за Київ і навіть між собою, постійно ухилялися від участі в загальноруських походах у Половецький степ. Навіть ставши Великим Київським князем, котрий в очах давньоруського суспільства був просто зобов'язаний очолити боротьбу зі степовими хижакками, Святослав Всеволодич тільки те й робив, що противився спільним походам князівських військ проти кочовиків¹².

Роз'єднаність інтересів руських князів, відсутність спільної лінії у відносинах зі Степом робили неможливими скільки-небудь постійні договірні стосунки з ханами, тим паче — хоч якусь тривалість дії мирних угод, що часто укладались із ними. Кочовики визнавали лише два аргументи: гроші й воєнну силу. Навіть династичні шлюби, що час від часу укладались між руськими князями і половецькими ханами, не рятували землі таких князів від вторгнень невірних родичів.

Половецькі набіги на Русь у часи роздробленості стали все частішими. Становище не особливо поліпшували поодинокі спільні походи кількох князів у степ, бо в ту добу чи не кожний серед них піклувався більше про особисту вигоду, ніж про загальноруську справу, був готовий щомить укласти з ханами сепаратну угоду. Напередодні монголо-татарської навали 1237–1241 рр. руські князі загрузли в інтригах з половецькими ханами, розглядали їх як постійного учасника міжусобних чвар і майже не турбувалися про захист свого народу від насылств і грабунків степовиків, що майже щороку вбивали багато тисяч руських людей і забирали їх у рабство...

Громадянська війна на Русі 1146–1151 рр., найактивнішими учасниками якої були Ізя-

слав Мстиславич і Юрій Долгорукий, розпочалася без видимої участі останнього. 1146 р. Ізяслав усунув Київського князя Ігоря Ольговича й посів його місце. За Ігоря заступився молодший брат Святослав, спільник Долгорукого. Він і почав активні воєнні дії проти Ізяслава і одразу залучив до них половецьку силу. Київський літопис під 1146 р. відзначив: «В той час послав Святослав до половців, до дядьків своїх, і прийшло їх до нього швидко 300». Літописець неодноразово називає чернігівських і сіверських князів ріднею половецьких ханів, що відповідало дійсності: одруження тамтешніх князів і княжичів з половецькими хатунями було звичайною практикою ведення стосунків із степовиками.

Того року Святослав Ольгович, дізнавшись про напад Ізяслава Мстиславича на Путивль, знову звернувся за допомогою до «половців диких»¹³ дядьків своїх», повторивши це прохання буквально через кілька днів. У таких випадках половецький союзник оперативно надавав допомогу Святославу Ольговичу і сіверському клану Давидовичів: Володимиру й Ізяславу.

Але вже в наступному, 1147 р., Київський літопис відзначив участь у тій війні сина Долгорукого Гліба: «Посадив Гліб Юрійович своїх посадників на Посем'ї за полем, і біля Вира»¹⁴; численні половці уклали угоду з ним». А незабаром сам Долгорукий виявив претензії на володіння у південній Руській землі, спираючись на половецького спільника: «Зібрав силу свою й половецьку, і пішов [проти Ізяслава]». З тієї пори, у перебігу війни за Київ з Ізяславом Мстиславичем, він постійно використовує по-

¹³ На думку Б. О. Рибаківа, «дикі половці» були залишками розбитих руськими на початку XII століття половецьких орд; їх називали дикими тому, що вони не входили до складу жодних великих половецьких об'єднань, які не раз називали літописці (Див.: Плетнева С. А. Половцы. — С. 90).

¹⁴ Місто у Чернігівській землі, недалеко від Курська, де тоді княжив Гліб.

¹² Котляр М. Ф. Загадка Святослава Всеволодича київсько-го // Український історичний журнал. — 1967. — № 6.

ловецьку орду. Як писав В. Т. Пашуто, коли Юрій Володимирович «вступив у діло», він «втягнув (у суперництво за стольний град Русі. — М.К.) всю Половецьку землю «межи Волгою и Днепром»¹⁵.

Долгорукий вже давно зробив ставку на половецьких союзників. Його батько, Володимир Мономах, одружив сина з донькою могутнього половецького хана Аепа. Цим шлюбом князь Володимир, можна думати, намагався забезпечити дружні стосунки з частиною половецьких ханів, з іншою частиною яких він тоді вів запеклу боротьбу.

На заключній стадії протиборства Юрія Долгорукого з Ізяславом Мстиславичем літопис під 1151 р. знову і знову називає половців у складі війська суздальського князя. «Юрій Долгорукий у своїй київській політиці враховував значення степових найманців особливо тому, що торчеський київський корпус тяжів до союзу з Волинню»¹⁶. Треба також враховувати, що торки звичайно підтримували саме київських князів, а таким, ймовірно, в їхніх очах з моменту посідання київського стола залишався Ізяслав Мстиславич, котрий одночасно князував і на Волині.

Отже, на завершальному етапі війни за Київ з Ізяславом Мстиславичем Долгорукий постійно приводив на Південь у складі свого війська великі маси половецької кінноти. У 1151 р. він разом зі своїми союзниками, чернігово-сіверськими Ольговичами і Давидовичами, зустрівся біля валів стольного града з військом Ізяслава Мстиславича. Зваживши шанси, Ольговичі погодилися на мирні переговори, про-

те «половці не захотіли, але захотіли крові». Однак у перебігу запеклої битви між руськими воїнами цих князів перевага схилилася на бік раті Ізяслава, «а половці Юр'єві, і по стрілі пустивши, побігли», що змусило тікати з поля бою Юрія та його союзників (Київський літопис).

Долгорукий використовував половецьку орду також і як окреме допоміжне військо. Того самого 1151 р. він «пустив половців до Чернігова воювати»¹⁷. А половці прийшли до города й багато полону взяли». Судячи з подальшої оповіді київського літописця, половців було дуже багато — Ізяслав і Ростислав Мстиславичи просто не зважилися вступити з ними у бій.

І в наступні роки половецькі хани були активними учасниками воєнних дій на Русі, головним чином, виступаючи як найманці чи союзники тих чи інших князів. Майже щорічно, починаючи з середини XII ст., половці нападали на південні й південно-східні землі Русі, вбивали і забирали до полону тисячі людей, грабували й палили все на своєму шляху. Тому час від часу київські й інші визначні князі намагалися зібрати сили, щоб відбити натиск степовиків, чиї орди за чисельністю звичайно у кілька разів переважали руське військо.

Спроби київських князів організувати боротьбу проти половців (друга половина XII — початок XIII ст.)

Під 1168 р. Київський літопис умістив яскраве оповідання про переможний похід на половців, у якому взяло участь багато князів, переважно південноруських: «Вклав Бог у серце

¹⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 206. Историк мав на увазі свідчення Київського літопису під 1151 р. Тоді Юрій зібрав велике військо, і «не отрекоша ему также и половци... и вся Половецкая земля, что же ихъ межи Волгою и Днѣпромъ» (Летопись по Ипатскому списку. — С. 314).

¹⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 206.

¹⁷ Тоді у Чернігові перебували Святослав Всеволодич (Ольгович) і його союзники Ізяслав і Ростислав Мстиславичі.

Шолом половецького хана. Реконструкція: Росланд. Фото: А. Шарана

Мстиславу Ізяславичу¹⁸ блага думку про Руську землю, і зізвав братію свою й почав думати з ними і сказав їм так: «Браття! Пожальйте Руську землю й свою отчину й дідину, адже ведуть [половці] християн кожного року до веж своїх, а коли з нами укладають угоди, то завжди їх порушують. Вже у нас вони і Грецький шлях відбирають, і Соляний, и Залозний», після чого закликав князів «захистити шляхи батьків своїх і дідів своїх і свою честь».

На заклик київського государя відгукнулося чимало князів, серед них і чернігово-сіверські, з приводу яких літописець зробив багатозначну ремарку: «Адже були тоді Ольговичі у Мстиславлій волі, й усім була угідна дума Мстислава»: давньоруському суспільству були добре відомі дружба й співробітництво чернігівських князів з половецькими ханами, їхнє небажання брати участь у загальноруських походах на степовиків. Похід приніс гучну перемогу об'єднаному руському війську, князі «взяли полону безліч, так що всі руські воїни рясно збагатилися: і колодниками, і чагами¹⁹, і дітьми їх, і челяддю, і худобою, і кіньми, а християн визволили з полону і пустили на волю всіх».

Однак подібні спільні походи руських князів на половців були не більше, ніж нечастими епізодами. Незмірно частіше вони воювали із степовиками поодиночі, й не раз зазнавали поразок у боях із набагато численнішою кіннотою ворога. Справді, під час міжусобної війни між Київським князем Ізяславом Давидовичем й Волинським Мстиславом Володимировичем «прийшла до Ізяслава у Білгород велика поміч, прибув до нього [хан] Башкорд із 20 тисячами [воїнів]» (Київський літопис) — це була на ті часи величезна чисельність війська.

Не знав поразок у війнах з половецькими ханами Волинський, а з 1199 р. — Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич. Уміщений на початку Галицько-Волинського літопису посмертний панегірик князю у піднесених тонах оспівує його перемоги над хижими степовиками: «Кидався він на поганих [половців], мов лев, сердитий був, мов рись, губив їх, наче крокодил, проходив землю їхню, як орел, хоробрий був, так само, як тур». Однак початкова частина цього джерела (за 1200–1205 рр.) не збереглась. Тому конкретизувати слова галицького книжника дають змогу інші джерела.

Лаврентіївський літопис зберіг звістки про два переможних походи Романа Мстиславича у Половецький степ. Під 1202 р. він відзначив: «Тієї зими ходив Роман князь на половців, і взяв вежі половецькі, й привів полону багато, і душ християнських безліч визволив з їхнього полону, й була радість велика в Руській землі». З цього повідомлення зрозуміло, що Роман водив у степ лише власне військо. А 1204 р.²⁰ Роман Мстиславич узяв участь у спільному поході на половців кількох руських князів. Похід також приніс цілковиту перемогу руському війську. Літописний контекст дає змогу думати, що і в цьому поході Роман зіграв головну роль.

Однак руським літописцям залишився невідомим перший переможний похід Романа Мстиславича, тоді ще Волинського князя, проти половецьких ханів. Сучасник подій, візантійський історик Нікіта Хоніат повістує, що 1197 чи 1198 р. (дати він не сповіщає) половці в союзі з болгарами вдерлися до Візантії, спустошили частину її території й навіть загрожували Константинополю, коли на прохання грецького патріарха Роман несподівано вдарив

¹⁸Тодішній київський князь, правнук Володимира Мономаха.

¹⁹Рабинями.

²⁰Так виправлено літописну дату — 1205 р. — у кн.: Березков Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 88.

ім у тил і завдав рішучої поразки. Такі походи, як пише візантійський автор, руський князь здійснив кілька разів і зупинив набіги степовиків на землі імперії, чим врятував її від жахливої біди²¹. Та після загибелі Романа у польському поході влітку 1205 р. половці посмілишали і знову почали наступ на південноруські землі.

Численні й мобільні половецькі орди перемагали руських в основному внаслідок переваги у живій силі і раптовості нападу. Однак половецька кіннота легко піддавалася паніці під час сильної відсічі від супротивника. У битві на Калці 1223 р. половецькі загони склали спільне військо з руськими полками. У вирішальну мить бойовища кочовики не витримали могутнього удару кінноти монголів, кинулись у паніці тікати і розладнали бойові порядки руських полків.

Половці як союзники руських князів

Розглянемо літописні контексти, з яких виходить, що в тих випадках половці могли бути союзниками тих чи інших руських князів, хай і щедро оплачуваними. І тут пріоритет належав Долгорукому і чернігово-сіверським князям. У 1152 р. Юрій Долгорукий здійснив одну з останніх спроб відвоювати Київ у небожа Ізяслава Мстиславича, що на той час утвердився у ньому. Юрій залучив до походу своїх звичайних союзників-половців: «Тоді ж Ярославич Ростислав [муромський князь] із братією, і з рязанцями і з муромцями, пішов з Юрієм, і не відмовили йому також і половці... і [пішла] вся Половецька земля, скільки їх було між Волгою і Дніпром» (Київський літопис).

У ході війни 1146–1151 рр. Ізяславу Мстиславичу доводилося постійно відбивати напа-

ди половців, якими рухали частково жадоба здобичі, частково служба Долгорукому: «Посла Ізяслав сина свого Мстислава на половців до Псла²², адже пакостили вони тоді по Сулі» (Там само).

Після смерті Ізяслава Мстиславича (14 листопада 1154) київський стіл посів його брат Ростислав, при збереженні заснованого Ізяславом співправління із старшим братом Долгорукого В'ячеславом. Розбитий, здавалось, остаточно 1151 р., Юрій тоді знову активізував зусилля щодо заволодіння київським престолом. Незабаром після вокняжіння в Києві «прийшла звістка до Ростислава: Гліб Юрійович з безліччю половців ідуть до Переяслава», що був важливим форпостом, який захищав Київ з боку степу. Київський князь виступив назустріч ворогу і почав збирати військо біля Пересечна. Половці спробували захопити Переяславль, але залога відбилася. Половецький союзник відіграв головну роль в оволодінні Києвом у кінці 1154 р. чернігівським претендентом на стіл — Ізяславом Давидовичем. Він «послав і привів Гліба Юрійовича з половцями» проти Ростислава Мстиславича. Побачивши велику силу половецького війська, Ростислав злякався, «адже з ним було мало воїнів», після чого погодився поступитися Києвом Ізяславу.

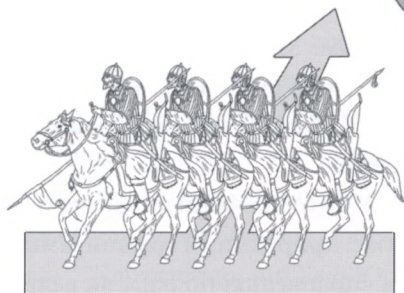
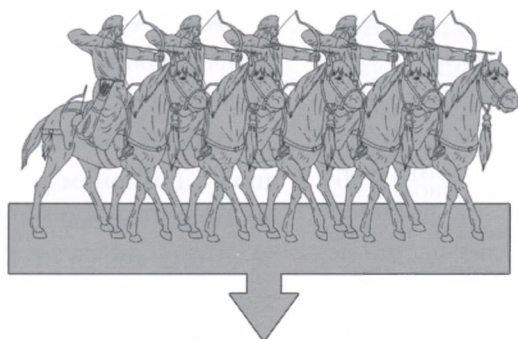
Головний здобувач київського стола 40–50-х років Юрій Долгорукий на початку 1155 р. витиснув з Києва Ізяслава Давидовича, — мабуть, не без допомоги половецьких ханів. У пору недовгого київського княжіння Юрія Київський літопис чомусь промовчує про його опору на степових спільників. Відомо, хіба, що незабаром після посідання київського стола він зустрічався з половецькими ханами. І надалі він вважав за краще вирішувати незгоди з кочови-

²¹ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 162–163.

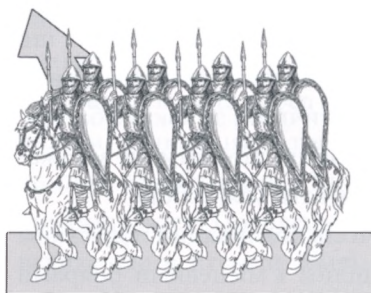
²² Річка Псел у Переяславській землі.

БОЙОВІ ПОРЯДКИ ВІЙСЬК У БИТВІ ПРИ СЮУРЛІІ 10 (15) ТРАВНЯ 1185 РОКУ

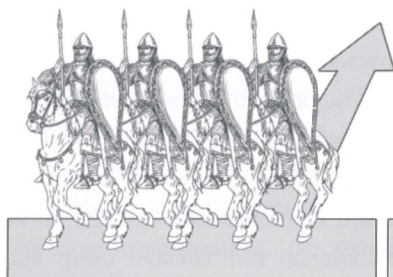
Половці

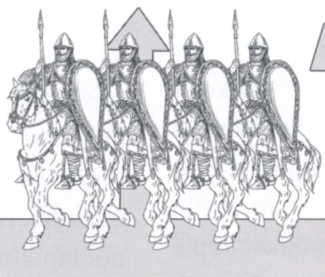
Чернігівські ковуї
(боярин Олстин Олексич)

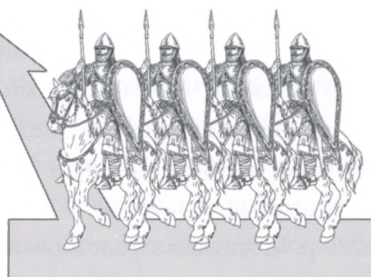
Володимир Путивльський

Святослав Рильський

Ігор Сіверський

Всеволод Трубчевський

ками шляхом переговорів. У 1156 р. «пішов Юрій, узявши з собою Ізяслава Давидовича і Святослава Ольговича до Заруба, на снем з половцями, і з ними мир створив. Адже була їх [половців] величезна кількість».

Становище не змінилося і в XIII ст. Тільки тепер до послуг половецьких ханів вдаються вже не лише Ольговичі й суздальські Мономахичі, а й інші князі.

У 1206 р. під час феодальної смути в Галицько-Волинській Русі бояри закликали у князі синів Ігоря Святославича Новгород-Сіверського, а потім Чернігівського князя. Та через п'ять років Ігоревичі збунтувалися проти боярської опіки. Бояри покликали на допомогу угрів. Галицький літописець відзначає, що перед зіткненням з угорським військом «приїхали половці до Романа [одного з братів-Ігоревичів] на поміч». Візьмемо до уваги те, що чернігівські Ольговичі були в особливо тісних союзницьких (і династичних) зв'язках з багатьма половецькими ханами, що, втім, не заважало всім їм часами воювати між собою.

У 1219 р. у Галичі сів покликаний польським князем Лешеком Білим і місцевими боярами Мстислав Мстиславич з роду смоленських Ростиславичів. Він був одружений з донькою знаменитого половецького хана Котяня, котрий воєнною силою підтримував зятя. Тому слід умовно вважати союзницькими всі приходи половців на допомогу до Мстислава, що не виключало одержання ними постійної плати від цього князя.

1220 р. Мстислав з половцями вибиває угрів з Галича, який вони захопили. А перед битвою з монголами на Калці у 1223 р. наголову розбиті ними перед тим половецькі хани приїхали до Києва й попросили допомоги. Руські князі, що зібралися на з'їзд у цьому місті, вирішили вийти назустріч монголам спільно з половцями. Руське військо, яке об'єднало сили багатьох

князів, у тому числі Київського, Чернігівського і Галицького, рушило вздовж Дніпра. Біля Варязького острова «прибула до них вся земля Половецька», як пише галицький автор.

Руські й половці на Калці

До короткої розповіді південноруського книжника суздальський літописець додає важливі подробиці. Після того, як монголи розгромили половців у степах, «Котян був тестем Мстиславу Мстиславичу Галицькому. І прийшов з поклоном разом із князями половецькими до Галича до князя Мстислава до зятя й до всіх князів руських...» і попросив допомоги, після чого за ініціативою Галицького князя з'їзд у Києві постановив допомогти половцям. Можливо, роль Мстислава у наданні допомоги руськими князями ханам і перебільшена, але сам він охоче кинувся на допомогу тестю.

У битві на Калці половецькі хани виявились, отже, природними союзниками руських князів. Та «половецькі полки», як величає заgonи численних ханів галицький літописець, не витримали удару згуртованої й сильної монгольської кінноти: «І половці побігли, й потоптали, тікаючи, стани руських князів... І змішалися всі полки руські», після чого битва була програна руськими князями. До кінця життя Мстислава Мстиславича Удатного половці залишалися його постійними союзниками. У 1228 р., коли постарілий Мстислав під тиском бояр віддав Галич угорському королевичу, він, за словами галицького книжника, начебто розкався у скоєному й заявив Данилові: «Якщо Бог захоче, піди на нього²³, я приведу половців, а ти своїх, і коли Бог посприє, ти візьми Галич, а я По-

²³ Боярського ватажка Судислава.

низзя» (Галицько-Волинський літопис). Спиранню Мстислава на половців сприяло, напевне, й те, що він володів Торчеськом, що був розташований на рубежі Русі зі степом.

Половці-найманці

І все ж таки найчастіше половці виступають на сторінках літописів не союзниками (хай і щедро оплачуваними), а найманцями суздальських, чернігівських, сіверських, галицьких, волинських та інших руських князів. Серед численних звісток джерел розглянемо найхарактерніші.

У 1154 р. після кончини Ізяслава Мстиславича на київський престол сів його брат Ростислав. Як твердить київський літописець, «в той час прийшла звістка до Ростислава: Гліб Юрійович [син Долгорукого] з великою кількістю половців йде до Переяслава». Ростислав виступив з Києва до Пересечна й тут зібрав військо, що відігнало половців на південь: «Половці ж пішли геть від города, і так, не стоявши, подалися за Сулу, адже боялися Ростислава і Святослава»²⁴. Характерно, що Гліб Юрійович прийшов із самими лише половцями, його військо або хоч би дружину літопис не згадує. Отож, б'ються з військом Ростислава лише ці половці-найманці.

Половецькі хани за гроші (чи інші цінності) служили не лише князям, а й будь-кому, хто міг оплатити їхні послуги. У 1159 р. ворог і троюрідний брат Галицького государя Ярослава Володимировича, безземельний князь-ізгой Іван Ростиславич на прізвисько Берладник, напав на дністровський рубіж Галицького князівства. Він здійснив це у відповідь на вимогу Ярослава до Київського князя Ізяслава Давидовича видати йому Івана. Ізяслав захи-

стив Берладника, якого сподівався використати у боротьбі проти Ярослава. Але Іван «тоді сполошився й поїхав у поле до половців, і пішов із половцями й став у містах Подунайських». З контексту повідомлення київського літописця зрозуміло, що ті половці були найманцями. Іван разом з ними й іншими найманцями, берладниками (див. розділ «Найманці»), осадив Ярославове місто Ушицю. До нього почали перебігати обложені, що йому симпатизували. Тому, коли «хотіли половці взяти місто, Іван не дозволив їм взяти; і розгнівалися половці й залишили Івана». Перед нами — типова для середньовіччя картина. Найманці-половці, яким не дозволили розграбувати руське місто, у гніві залишають свого наймача.

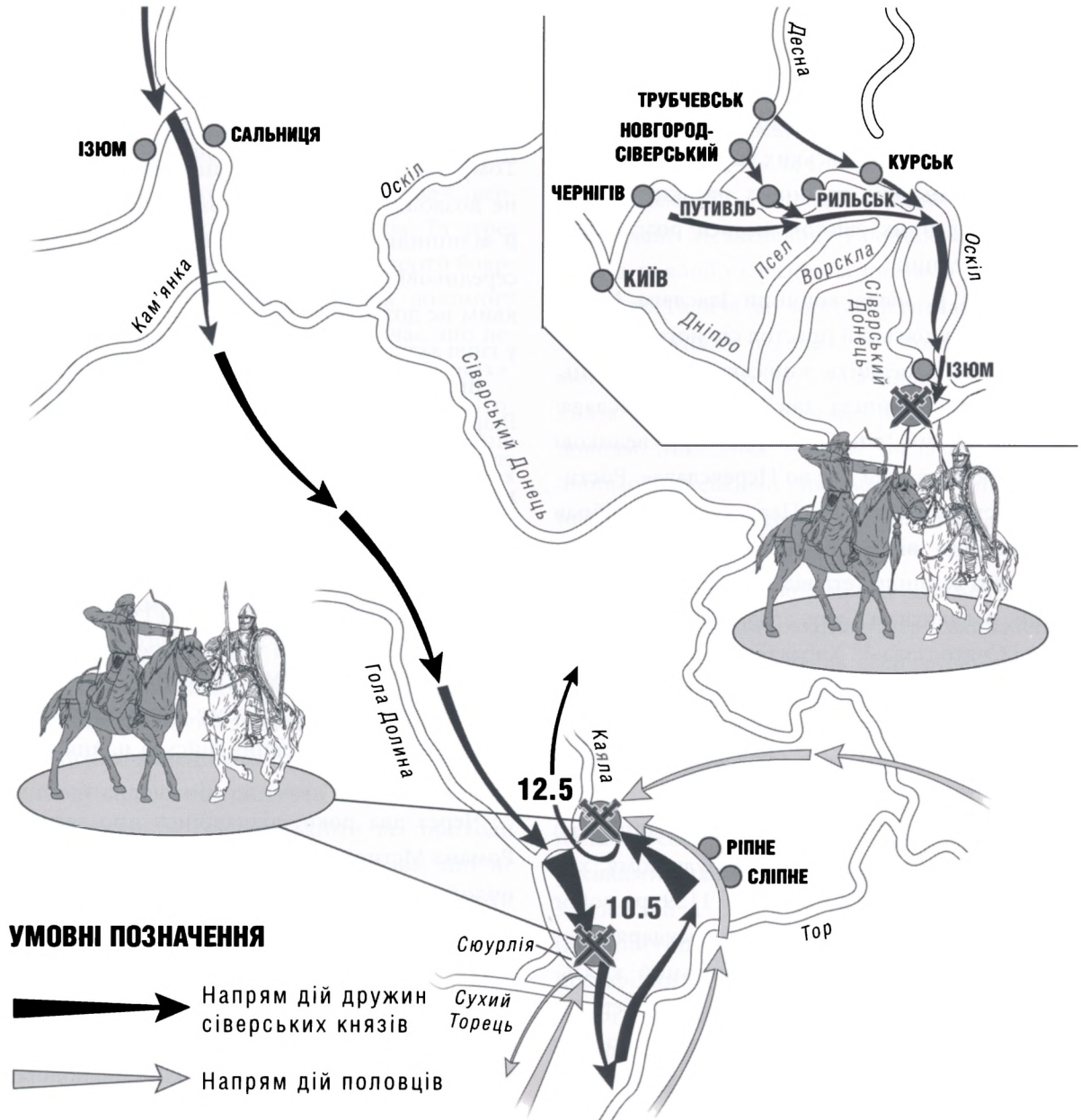
Вигнаний з Києва Романом Мстиславичем Рюрик Ростиславич у 1203 р. вирішив помститися на киянах за те, що вони добровільно відчинили ворота перед Галицько-Волинським князем. Галицький літописець із жахом повідомляє: «Здобутий був Київ Рюриком і Ольговичами, і всією Половецькою землею, і сталося велике зло в Руській землі, якого не було від хрещення над Києвом». І в даному разі не доводиться сумніватися в тому, що Рюрик з Ольговичами для підсилення війська найняли половецьку орду.

Через два роки, дізнавшись про загибель Романа Мстиславича у Польщі, «зібрав Рюрик половців і Русі багато, й прийшли вони на Галич», та галицькі й волинські полки зустріли Київського князя біля броду через річку Серет і не дали перейти її. У наступному, 1206 р. зібралася велика коаліція князів на чолі з Рюриком для нового походу на Галич, «і половців прийшло до них багато» — з контексту того самого літописця виходить, що ці половці були найманцями, приведеними або Ольговичами або Рюриком Ростиславичем.

²⁴ Всеволодича, Чернігівського князя, в той час союзника Ростислава (Летопись по Ипатскому списку. — С. 325).

ПОХІД ІГОРЯ СІВЕРСЬКОГО ПРОТИ ПОЛОВЦІВ 23 (28) КВІТНЯ – 12 (27) ТРАВНЯ 1185 РОКУ

У ті роки й Рюрик Ростиславич, і глава Ольговичів Всеволод Святославич Чермний охоче використовували половецьких ханів у суперництві за Київ. У тому ж 1206 р. «Всеволод Чермний [рудий] совокупився із своєю братією і з небожами своїми, і з половцями й пішов на Київ. Рюрик не насмілювався стати проти нього й зачинився в Києві». Після тритижневої облоги Ольговичі з половцями повернули назад, «не досягши нічого» (Галицько-Волинський літопис).

Доводилося вдаватися по допомогу найманців-половців і Данилові Романовичу Галицькому в 30-ті роки XIII ст., під час тривалої й напруженої боротьби за Галич і Галицьку землю з ворожими йому боярами й угорським королем, що майже постійно тримав у Галичі свого сина із залогою. У 1233 р. угорське військо разом із ворожими Данилові Романовичу боярськими загонами пішло на нього. Тоді Данило поїхав до Києва й привів половців проти них. Як зрозуміло з дальших слів літописця, половецьку орду привів старий хан Котян, тесть Мстислава Мстиславича. Через три роки Михайло Всеволодич Чернігівський і його син Ростислав, що сиділи в Галичі, намагалися відбити похід Данила Романовича проти них і «хотіли з'єднатися з Конрадом²⁵ і чекали половців, вони ж, прийшовши в землю Галицьку, не схотіли йти на Данила» (Галицько-Волинський літопис). М. С. Грушевський висловив резонне припущення, що Данило просто «перекупив» половецьких ханів²⁶.

Насправді, не тільки як союзники, а навіть як найманці половці були дуже ненадійними партнерами. Такими вони проявили себе вже незабаром після появи у причорноморських степах. У 1079 р. один з князів-ізгоїв Роман

Святославич зважився піти з Тмуторокані, де тоді княжив, на Київ, против Всеволода Ярославича, котрий недавно сів на великокнязівський престол. Літопис Нестора повідомляє: «Прийшов Роман із половцями до Воїня²⁷. Тоді Всеволод став біля Переяслава і створив мир з половцями. І повернув Роман із половцями назад, і вбили його половці». Природніше за все припустити, що, вмільний політик і дипломат, Всеволод також «перекупив» половців і підняв їх проти Романа.

Один з найяскравіших прикладів ненадійності та невірності половецьких ханів даним ними зобов'язанням (за гроші!) міститься у Воскресенському літописному ізводі під 1155 р. Тоді Юрій Володимирович Долгорукий, що тільки-но сів у Києві, зустрівся на «снемі» (у даному разі: раді) з половецькими ханами. Ті почали просити у Юрія зробити так, щоб їхні одвічні вороги берендеї (з союзу чорних клобуків) повернули їм полонених. Але берендеї відмовилися виконати цю вимогу, і Юрій не зміг допомогти своїм союзникам. Тоді «половці ж узяли дари в Юрія й поїхали геть, миру не уклавши, й багато пакості сотворили біля Переяслава».

Половецькі хани, що воювали з Руссю і грабували її південні та південно-східні землі протягом майже двох століть і, водночас, співробітничали з багатьма її князями, вступали з ними у династичні шлюби, часом допомагали Русі (якщо, зрозуміла річ, це було їм вигідно) у війнах із зовнішнім ворогом, — половецькі хани стали невід'ємною частиною її соціально-політичного простору, вросли у структуру Давньоруської держави, стали важливим, а в багатьох випадках і вирішальним, чинником її внутрішньої та зовнішньої політики.

²⁵ Мазовецьким князем, їхнім тодішнім союзником.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. III. — Львів, 1905. — С. 54.

²⁷ Київська фортеця на Дніпрі.

Вигнання половців монголами з південно-руських степів

Не може бути простим збігом те, що могутність половців у причорноморських степах була підірвана одночасно із загибеллю Давньоруської держави: у 1238–1239 рр. На жаль, наші літописи не зберегли звісток про знищення монголами половецької сили в Причорномор'ї й Приазов'ї. Про це історики дізнались із свідчень головним чином східних джерел (Рашид-ад-Дина, Ібн-ал-Асіра, китайських історичних творів тощо). Розрізнені половецькі орди не змогли дати належної відсічі багатотисячним і дисциплінованим полчищам Батия.

Частина половців уціліла у причорноморських степах, інші влилися до складу монгольських воїнських контингентів, а дехто пішов за межі степів і земель руських князівств²⁸. Так, тесть Мстислава Удатного хан Котян з 40-тисячною ордою (залишками свого ще недавно грізного війська) подався до Угорщини²⁹.

Якісь половці (можливо, з числа підвладних Котяну) діяли на галицьких і волинських землях, про що свідчить галицький літопис. У 1245 р. половецька кіннота була в складі війська Данила і Василька Романовичів, котрі дали

генеральну битву біля м. Ярослава військові претендента на галицький стіл Ростислава Михайловича, яке складалося з угорських і польських полків, а також загонів ворожих Романовичам галицьких бояр.

Коли військо на чолі з Данилом підійшло до річки Сяну, «виїхали половці вперед, переїхавши [річку] побачили стада їх [ворога], не було сторожі їхньої біля річки, але половці не насмілились розграбувати їх, без веління княжого». Звідси можна зробити висновок, що ці половці були найманцями, які залежали від Данила. Імовіріше, прийшли вони з Угорщини, де з 1241 р., згідно з угорськими джерелами, кочувала орда Котяна³⁰.

У 1249 р. Данило Романович втрутився в міжособну боротьбу в Литві, підтримавши проти князя Миндовга його небожів Тевтивілла, Єдивіда й Вікинта. Війна відбирала у нашого князя багато сил, і він знову запросив половецьких найманців, можна думати, з Угорщини: «І послав Данило Тевтивілла й поміч собі, і з ними русь і половців; і багато воювали вони між собою [Романовичі й Миндовг]» (Галицько-Волинський літопис). На цьому завершимо розповідь про воєнні дії Русі з половцями, так барвисто відбиті у давньоруських літописах, насамперед у Київському XII ст. і Галицько-Волинському — XIII ст.

²⁸ Див.: Плетнева С. А. Половцы. — С. 175–180.

²⁹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — С. 213.

³⁰ Див.: Котляр М. Ф. Коментар. — С. 254–255.

Розділ 2

Угри

Постійна і страшна загроза, яку несли половецькі вторгнення у Руську землю, майже безперервні воєнні дії з цими кочовиками, здається, поглинали увагу літописців. Про війни з іншими народами і країнами в літописах сказано мало. Насамперед то були західні сусіди Південної Русі. Війни з ними припали головним чином на долю Галицько-Волинської Русі. Серед іноземних держав, з якими доводилося вести воєнні дії, на першому місці було Угорське королівство. Однак угри були не завжди і не лише ворогами Русі. Бували вони й союзниками — залежно від цілей, які переслідували їхні королі й панівна верхівка. Однаковою мірою це стосується галицьких і волинських князів.

Протягом XII ст. Угорщина поступово утвердилась у Закарпатті, населеному руськими людьми, що, ймовірно, визнавали владу галицьких князів. Київський літопис середини — другої половини XII ст., головне джерело моєї розповіді, свідчить, що тоді рубежем між

Галицьким князівством і Угорською державою були Карпати — «Гора», як називає їх літописець. З того часу Угорщина цілеспрямовано й наполегливо прагне заволодіти Галицькою землею, користуючись сварками між князями, на які була такою багатою історія Русі доби роздробленості.

Ось чому в 1150 р., коли Київський і Волинський князь Ізяслав Мстиславич покликав на допомогу свого союзника і зятя угорського короля Гезу II проти Галицького князя Володимирка Володаревича, той охоче прийшов йому на допомогу. Інформатори повідомили брата Ізяслава Володимира, що «король уже увійшов у Гору». Далі Геза II з військом «пройшов Гору, і взяв місто Сяник, і схопив його посадника». Незабаром по тому син Ізяслава Мстислав повідомив його, що, продовжуючи кампанію проти Володимирка, угорський король «послав тобі поміч... а вже з ними пройшов Гору» (Київський літопис). Аж до середини 1150-х років Угорщина залишалася союзницею київських і волинських князів, не припиняючи, водночас,

виношувати агресивні плани щодо Галицького князівства.

Карпатський хребет залишався рубезем між Галицько-Волинською Руссю й Угорщиною протягом наступного, XIII століття. Літопис свідчить, що у 1238 р., коли Данило Романович відняв Галич у суперника, боярського ставленника Ростислава Михайловича Чернігівського, той утік разом з купкою бояр, що служили йому, до Угорщини. Данило «послав на них своїх воїнів, і гнались вони за ними до Гори, й повернулися». А 1286 р. татарські воєначальники Ногай і Телебуга «воювали землю Угорську». Тоді «Телебуга пішов поперек Гори, щоб перейти її у три дні» (Галицько-Волинський літопис).

Русь і Угорщина у середині — другій половині XII ст.

Вторгнення до Закарпаття і освоєння цієї землі, як було вже сказано, стало лише першим кроком угорських королів у справі розширення своїх володінь на схід. Коли Волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. заволодів київським великокнязівським столом, обійшовши своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів, котрі мали перед ним переважні права на Київ, йому довелося шукати сильного зовнішнього союзника, щоб зміцнити своє становище у стольному граді Русі. Володимиро-волинський престол Ізяслав вирішив залишити за собою. Тоді чи трохи раніше (1145) було укладено союз між Ізяславом і угорським королем Гезою II, скріплений шлюбом останнього з сестрою Ізяслава Єфросинією¹.

¹ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. — Romae, 1927. — Tabl. V, № 29; Див.: Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII в. — Варшава, 1889. — С. 94.

В. Т. Пашуто думав, що Ізяслав Мстиславич міг розраховувати на угорську допомогу в своєму протистоянні з чернігівськими князями, а також із союзними Візантії князями ростово-суздальським і галицьким². Гадаю, однак, що чи не головною метою цього київського і одночасно волинського государя було прагнення при підтримці Гези II перемогти єдиного небезпечного суперника у західноруському регіоні — Володимирка Галицького, котрий боявся сильного волинського сусіда, який явно намагався підкорити його Києву. Певна річ, Ізяслав сподівався також спертися на угорського короля в небезпечному й виснажливому суперництві за Київ з Юрієм Долгоруким, союзником Володимирка.

Союз Ізяслава Мстиславича й Гези II почав реально діяти навесні 1148 р., коли київський і волинський князь привів з Угорщини полки собі в поміч — проти чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів, на яких прагнув спертися Долгорукий. А в наступному році, готуючись до нового витка боротьби за Київ з Юрієм Володимировичем, Ізяслав вирішив повернутися на свій бік не лише Угорщину, а й Польщу і навіть Чехію, стосунки з якою були спорадичними і зовсім не близькими: «Ізяслав прийшов у Володимир, і почав посилати до Угрів — до зятя свого короля і до Ляхів до свата свого Болеслава й Мешка, й Індриха, й до чеського князя, свата свого Володислава³, прохаючи у них допомоги» (Київський літопис). Існують

² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 169.

³ За свідченням новгородського літописця, у 1143 р. брат Ізяслава Святополк, що княжив у Новгороді, «приведе жену из Моравы» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 27). На думку В. Т. Пашута, то була донька оломоуцького князя Оттона II Євфимія, родичка князя Володислава (Внешняя политика... — С. 183). Д. Донської слідом за М. Баумгартером називає Євфимію донькою моравського герцога Оттона II (Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. — Ренн, 1991. № 176. — С. 75).

підстави думати, що з усіма названими государями київський і волинський князь перебував у договірних союзних стосунках, бо всі вони прихильно поставилися до його прохання. Найбільш дійову допомогу надав угорський король.

Геза II одразу ж охоче і активно відгукнувся на заклик Ізяслава Мстиславича, зауваживши при цьому, щоправда: «Ратний я нині з царем [візантійським імператором], а полки свої пошлю» (Там само). Певно, король, згідно з договором з Ізяславом, зосередив зусилля на боротьбі з його головним ворогом у Південно-Західній Русі Володимирком Володаревичем. Не забував він при цьому і про власні інтереси (загарбання Галицької землі).

У своєму наступному листі Геза II пише Ізяславу до Володимира Волинського, що посилає йому свої полки, а сам хоче підступити під гори галицького князя, щоб не дати йому зрушити з місця — отже, угода між ними мала воєнно-політичний характер. Дія у той час стійкого союзу між Гезою II та Ізяславом Мстиславичем неодноразово підтверджується угорськими джерелами⁴. Слід відзначити, що поміч короля була масштабною і ефективною: він постійно присилав Ізяславу великі воїнські контингенти, а часом сам очолював їх. Із розрізаних, зовсім не систематичних відомостей руських і угорських джерел можна зробити висновок, що угорське військо було добре організоване і озброєне, в його складі була рицарська кіннота (про яку згодом розповідь Галицько-Волинський ізвод в описі битви під Ярославом 1245 р.).

Армія короля була дисциплінованою, її командири звичайно чітко виконували накази командувача. У вирішальній битві русько-угорського війська з силами Галицького князя

Володимирка біля Перемишля (про яку йтиметься далі) король вишикував свої полки та пішов до Ізяслава, пославши до нього гінця сказати, щоб той їхав із власними полками поблизу королівського війська і виконував його маневри. Далі Геза «почав ставити свої полки на бродях», а коли Володимирко кинув свої полки у наступ, «король і всі його полки, не забарившись, пішли назустріч ворогові, кожний полк у свій брід, і так в'їхали з усіх боків у полк Володимира» (Київський літопис).

1150 р. виявився особливо інтенсивним у договірних відносинах між київсько-волинським князем і угорським королем. Сам Київ у 1148–1151 рр. неодноразово переходив від Ізяслава до Юрія і навпаки. Як і раніше, Галицький князь Володимирко підтримував Долгорукого, тому Ізяслав знову просить у Гези II допомоги проти нього: «Ти мені сам говорив, що Володимир не посміє голови підняти; а я Юрія з Києва вигнав, але Володимир, прийшов, змовився з Ольговичами і погнав мене з Києва. Нині же, брате, як ти мені сам обіцяв, сідай на коня» (Київський літопис). Виділені мною слова можуть свідчити про продовження дії київсько-угорського воєнного договору проти галицького князя.

Напевне, на виконання умов цього договору Геза II повідомив Ізяслава Мстиславича про свій виступ у похід і додав, щоб той зібрав військо і пішов на Володимира, і стежив за його переміщеннями — йшлося про план спільних бойових дій проти галицького князя, незручного для Угорщини сусіда. Незабаром Ізяслав Мстиславич побував у союзника, де одружив молодшого брата Володимира з донькою близького до короля бана Белуша⁵. Цей шлюб мав сприяти зміцненню дружніх договірних

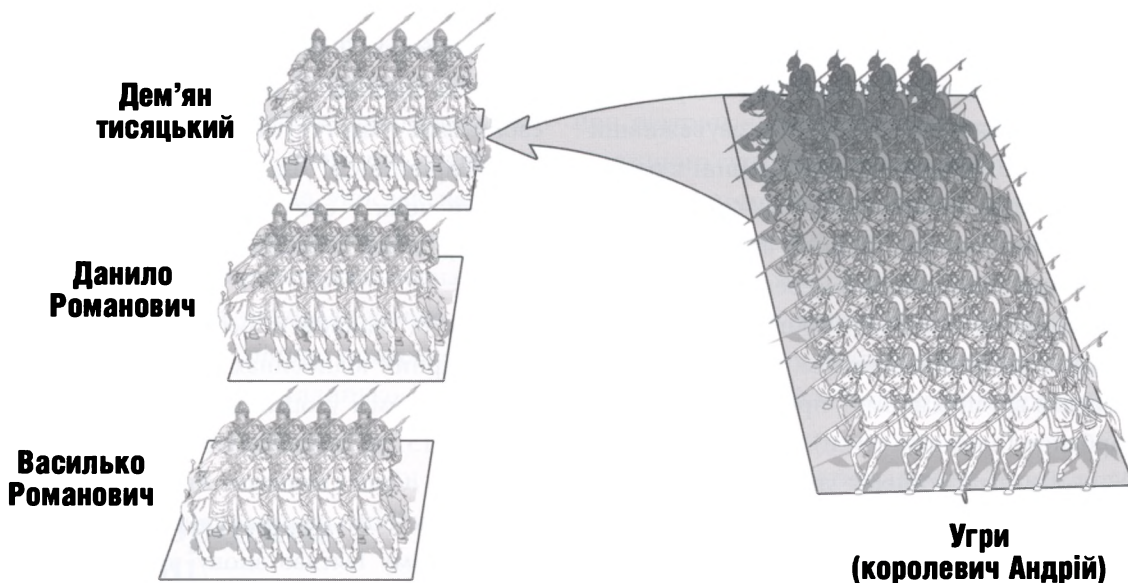
⁴ Див.: Грот К. Я. Там само. — С. 94.

⁵ Паушто В. Т. Внешняя политика... — С. 171.

БИТВА ПІД ШУМСЬКОМ. 1232/33 РІК

Перша фаза бою

відносин і воєнному союзові між Ізяславом і Гезою.

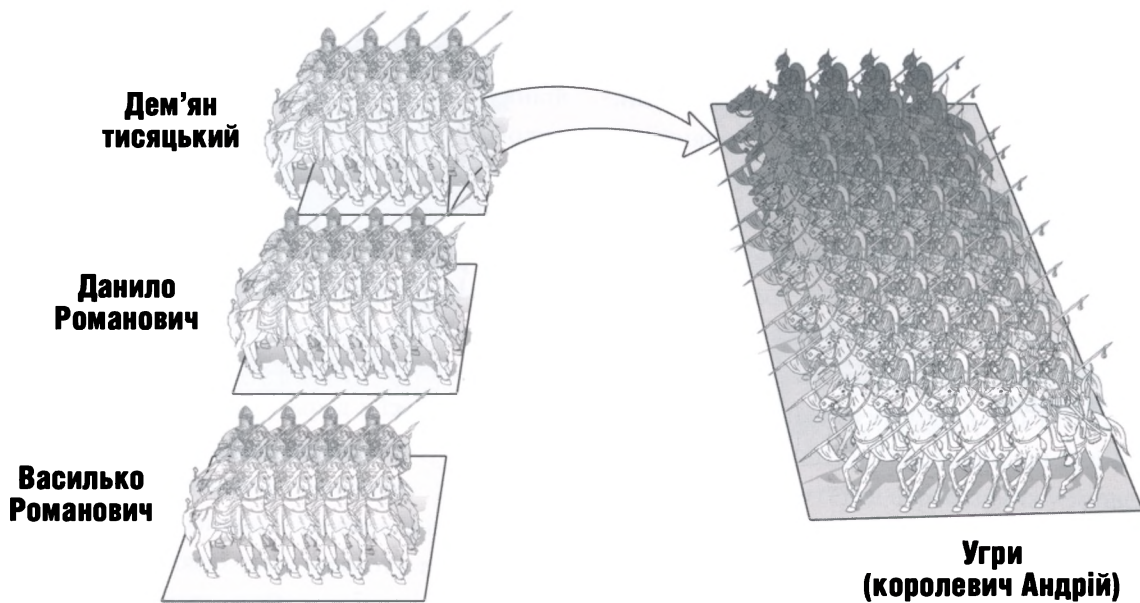
І все ж таки Ізяславу тоді не вдалося втягнути самого Гезу II у свою тривалу боротьбу з Юрієм Долгоруким. Короля турбували переважно угорські справи. Відбитий у Київському літописі лист короля до Ізяслава сповіщає, що «цар грецький [Мануїл I] на мене встає раттю, тому цією зимою і весною [1151 р.] не можу сісти на коня й допомогти тобі», але Геза обіцяє прислати десять тисяч воїнів — величезну силу на ті часи. Подібного регулярного війська у Південній Русі тоді не міг виставити жодний з князів.

Узимку 1150–1151 рр. Ізяслав Мстиславич з Володимира Волинського повідомив короля, що знає про його труднощі і все ж таки просить через посланого до Угорщини свого брата Володимира обіцяної допомоги проти ворожої коаліції князів: Юрія Долгорукого, Ольго-

вичів і галицького князя. Однак король неохоче допомагав Ізяславу проти Долгорукого. Інша річ — проти Володимирка!

У березні 1151 р. Ізяслав Мстиславич здійснив визначний стратегічний маневр на політичній шахівниці: він оголосив своїм співправителем у Києві найстарішого Мономахича — В'ячеслава, щоб позбавити легітимності зазіхання Юрія Долгорукого (молодшого брата В'ячеслава) на київський престол. Реально ж одноосібним київським князем залишався Ізяслав. Він звернувся до Гези II з новою грамотою, якою зворушено дякував йому за надану військову допомогу («нам ти так вчинив, як тільки може вдіяти брат рідний братові своєму або син — отцю»), і знову просив підмоги. Далі Ізяслав з В'ячеславом обіцяли підтримку Гезі II в майбутньому: «А ми будемо із своїми полками тобі в поміч» (Київський літопис).

Друга фаза бою

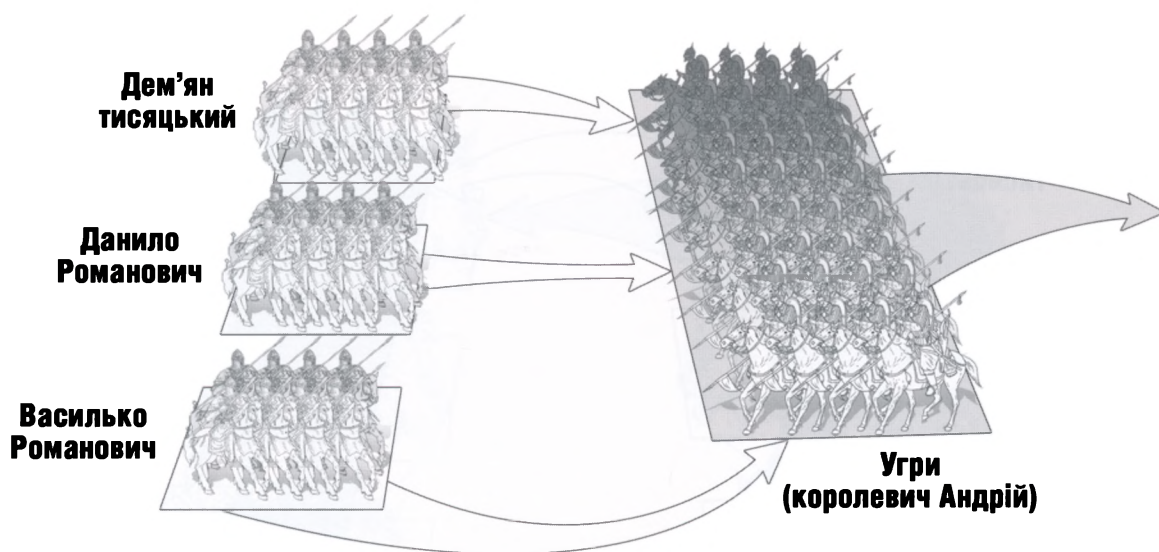
Важко сказати, чи повірив король Геза розпливчастим обіцянкам князів-співправителів надати йому військову допомогу. Та це й не важливо: у політиці звичайно керуються доцільністю і вигодою. Тому ймовірною уявляється думка, що Геза сподівався одержати політичні та воєнні переваги від зміцнення свого союзника Ізяслава на київському столі, маючи на меті власні плани щодо Галицької землі. Як би там не було, король знову виділив допоміжне військо Русі. За визнанням сина Ізяслава, надісланий Гезою II військовий контингент був ще численнішим від попереднього. У розпалі боротьби київського і волинського князя з Юрієм «посол пригнав із Угрів кь Ізяслава від його сина Мстислава і сказав: «Твій син тобі кланяється і мовить: «Доповідаю, що король, зять твій, послав тобі поміч, якої ніколи раніше не бувало, дуже багато [воїнів]» (Там само).

Поки Мстислав вів на підмогу своєму батькові союзу угорську рать, Ізяслав Мстиславич у кінці травня 1151 р. дав вирішальну битву Долгорукому і його союзникам Ольговичам і Давидовичам на Перепетовому полі, поблизу р. Руди, недалеко від захисного валу від кочовиків уздовж р. Стугни. Битва принесла Ізяславу повну і, як з'ясувалося пізніше, остаточну перемогу й зміцнила його становище в Києві. Після цього Юрію Долгорукому вже не вдавалося навіть на короткий час відібрати в Ізяслава київський стіл.

У загальній перемозі Ізяслава Мстиславича над Юрієм Володимировичем та його чернігівськими союзниками кінець-кінцем значну роль зіграла допомога Гези II. Але в останньому вирішальному бою угорське військо не встигло взяти участь: на західній Волині, недалеко від Дорогобужа, очолену Мстиславом Ізяславичем угорську рать розбив Володимирко Галицький.

Третя фаза бою

Київський літописець пояснив поразку тим, що «угри лежали п'яні, неначе мертві», — їх захопили зненацька і майже всіх перебили. Лише Мстиславу з його дружиною пощастило втекти в Луцьк і сховатися за його валами. Однак поразка угорського війська вже не змогла допомогти Долгорукому.

Восени 1151 р. Ізяслав Мстиславич вирішив скористатися з гніву угорського короля проти галицького князя, що віроломно напав на його військо (яке ішло на допомогу київському і волинському князю). Його лист повідомляє: «Володимир галицький дружину мою й твою перебив; нині ж, брате, думай про це, дай нам Бог помститися за дружину, а ти, брате, дій у себе, а я тут, і хай нам із ними Бог дасть». У цих словах, у загальних рисах намічено план спільних русько-угорських воєнних дій проти Галицького князівства. Зауважу, що все листування між Ізяславом, королем і Володимиром велось шляхом посилання грамот, які у загальних рисах відбилися у Київському літописі.

У битві поблизу Перемишля переважаючі сили Ізяслава й Гези наголову розбили військо Володимирка Володаревича й загнали його до того міста. Київський літописець яскраво описує той бій, згадавши про те, що король привів з собою велике військо: «Було в короля 73 полки, окрім полків Ізяславових»⁶. Картина битви розгорнута книжником з великою майстерністю і емоційною напругою: «На другий день уранці король звелів ударити в бубни⁷, й так ісполчивши свої полки, рушив». Володимирко відступив від річки Сяну і «став за твердь», тобто відійшов на задалегідь підготовлені укріплені позиції. Після цього волинсько-угорське військо перейшло на бродях річку і завдали га-

⁶ Важко сказати, якої чисельності були ці угорські полки. Один з літописців, описуючи підготовку Ізяслава й Гези до битви біля Перемишля, зауважив, що перед нею «присла к нему (Ізяславу. — М. К.) король мужа своего съ полкомъ болѣ тысящи» (Воскресенская летопись. — С. 56). Та навряд чи угорські полки (про які розповідає Київський літопис) налічували тисячу й більше чоловік. Певно, слово «полк» Воскресенського літопису в цьому разі слід розуміти як окремих великий загін.

⁷ Сигнал до початку атаки.

лицькому князю нищівної поразки. «Володимирко, побачивши угорську силу, утік перед нею».

Безпринципний і підступний політик, галицький князь зробив гарний хід: звернувся до короля, угорських архієпископа і сановників з приниженими благаннями про мир і молив не видавати його, буцімто пораненого у битві, київському і волинському князю, й прийняти під опіку його сина. В останніх словах вгадується пропозиція союзної угоди, спрямованої, ясна річ, проти Ізяслава Мстиславича.

Та, вірний рицарському кодексу честі, Геза II під час першої з нарад з Ізяславом вважав за потрібне повідомити свого союзника про лист Володимирка і зроблену тим йому підступну пропозицію. Напевне, він показав волинському князю саму грамоту галицького князя, про що може свідчити фраза літописця: «А я, тобі, отче, являю (грамоту? — М. К.), а ти на це що скажеш?»

Отже, Геза II не прийняв підступної пропозиції Володимирка Володаревича, натомість суворо вимагав від нього визнання васалітету стосовно Ізяслава і повернення київських земель: «На тому тобі цілувати хрест, що руські городи⁸, які маєш, всі повернеш, і з Ізяславом будеш і від нього не відступиш ні в добрі, ні в лиху, але завжди із ним будеш». Літописцем цитується договірна грамота між Гезою й Володимирком.

Швидко потому Ізяслав і Геза, що продовжували тримати обложеного Володимирка в Перемишлі, висунули переможеному галицькому князю такі умови миру: «Волость у тебе не віднімаємо; але на тому доведеться цілувати тобі хрест, що ті волості Руської землі, що ти маєш, то всі повернеш, і від Ізяслава тобі не відлучатись, але на всіх місцях із ним бути» —

⁸ Розташовані в південній Руській землі, що дорівнювала тоді по суті Київській землі.

у цих словах договірної грамоти міститься жорстка вимога до Володимирка визнати себе васалом Ізяслава Мстиславича. Певно, король не зважився все ж таки скористатися плодами спільної перемоги, щоб захопити частину Галицького князівства. Володимирко всі умови прийняв.

Однак, як тільки король повернувся до Угорщини, а Ізяслав — до Києва, Галицький князь одразу ж порушив угоду й не впустив посадників Київського Великого князя у Бузьк, Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю (міста у західній частині південної Руської землі, про які йшлося у наведених вище цитатах). Обурений Ізяслав улітку 1152 р. послав Гезі II грамоту — останню серед переказаних у Київському літописі, — в якій повідомив короля про порушення Володимирком Галицьким головної умови договору з ним.

На цьому завершилися події відомої з літопису спільної війни Ізяслава Мстиславича і Гези II проти Володимирка Володаревича. Певно, король відповів Київському і Волинському государю на його лист, але не став знову втручатися в його конфлікт з Галицьким князем. Ймовірно, він вважав виконаними свої зобов'язання перед Ізяславом — привів до покори його васала, а вже подальші стосунки між Києвом, Володимиром Волинським і Галичем міг розглядати як внутрішню справу Русі.

Тим більше, що можливі надії короля на одержання частини Галицької землі не здійснилися. Поступово політика Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі змінюється. Після смерті енергійного Ізяслава Мстиславича (осінь 1154 р.) волинсько-угорські зв'язки і воєнне співробітництво слабшають і незабаром загають. Його суперник Володимирко Володаревич пішов з життя двома роками раніше. Володимирка змінив на галицькому столі син Ярослав. Він був зятем Юрія Долгорукого, що,

мабуть, не в останню чергу визначило поворот Угорщини від союзу з Волинню до співробітництва з Галичиною, особливо коли 1155 р. Юрій на два роки став київським великим князем⁹. Угорський король, можна гадати, розумів, що йому важко буде здолати Ярослава, котрий перебував у союзі з сильним володимиро-суздальським князем.

Про зміну орієнтації Гези II з Волині (і, отже, київського центру) на Галицьку землю свідчить, зокрема, той факт, що коли у 1159 р. Ярослав став вимагати від Київського князя Ізяслава Давидовича видати йому свого ворога, Івана Берладника, угорський король рішуче підтримав галицького государя, надіславши до Києва з грамотою якогось свого мужа.

А 1188 р. Ярослава Володимировича змінив на галицькому столі його слабкий син Володимир (хитко сидів на престолі, бо з ним ворогували бояри). Він уже не брав участі в загально-руському політичному житті й, тим більше, не претендував ні на Київ, ні на вирішення долі київського великокнязівського стола. На тривалий час був змушений замкнутися на внутрішніх справах свого Волинського князівства і Роман, син неспокійного Мстислава Ізяславича, котрий сидів там з 1170 р. У ті часи і Володимир, і Роман були другорядними, по суті, — удільними південноруськими князями, і наступник Гези II Бела III, як слідує з літопису, дивився на них звисока, не бачив у них рівноправних і сильних дипломатичних партнерів і воєнних союзників чи супротивників. Це, ймовірно, підштовхнуло короля до рішучих загарбницьких дій щодо Галицького князівства.

Для заспокоєння міжнародної та руської суспільної думки угорський король підписав союзну угоду з Володимиром Ярославичем.

Про це свідчить повідана київським літописцем історія про вигнання у 1188 р. галицькими боярами Володимира з князівства і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич Волинський, закликаний місцевими боярами, але Бела III, узявши з собою Володимира Ярославича, вигнав Романа з Галича: «Прийшов Володимир до короля, король же узяв Володимира і з усіма полками пішов до Галича. Й почув Роман, що король за Горою¹⁰ уже, і втік, бо не міг стати проти нього». Скромний Волинський князь, яким був Роман 1188 року, дійсно був не в змозі помірятися силами з угорським королем. Становище змінилось лише з початком XIII ст.

Однак король не відновив на престолі вигнанця, а посадив там свого сина Андрія. Володимира ж Бела забрав до Угорщини і «всадив його на стовп [башту] з його жоною». То був акт агресії щодо руського князя і його князівства, і його з обуренням зустріли на давньоруських землях, що засвідчується подальшою розповіддю літопису.

Київський літописець обурено вигукує: «Король же великий гріх узяв на душу, адже хрест цілував Володимиру», що свідчить про порушення Белою III договірних зобов'язань перед галицьким князем. Таке віроломство з боку короля зайвий раз говорить про те, що він зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним государем і достойним поваги державним партнером. І при цьому явно виявив своє намагання заволодіти Галицькою землею.

Володимиру Ярославичу, що зумів утекти 1189 р. з башти, після невдалого перебування у германського імператора Фрідріха I Барбаросси вдалося перебратись до Польщі, при підтримці якої він вигнав угорського королевича

⁹ Паушто В. Т. Внешняя политика... — С. 178–179.

¹⁰ Тобто увійшов уже у Галицьку землю.

з Галича. Не сподіваючись більше ні на західних союзників ні на поміч південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього Володимиро-Суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під своє покровительство: «Отче господине! Утримай Галич піді мною, а я буду належати Богові й тобі разом з усім Галичем, а в твоїй волі буду завжди» (Київський літопис).

Досвідчений політик, Всеволод Юрійович вирішив закріпити статус свого васала Володимира як галицького князя за допомогою багатостороннього міжнародного договору. Він «прислав до всіх князів і до короля [угорського], і до Ляхів, й водив їх усіх до хреста, щоб вони під його небожем [Володимиром] Галича не шукали ніколи. Володимир потому утвердився в Галичі, й з того часу ніхто його не турбував» (Там само). Після цього Володимир Ярославич мирно досидів на галицькому столі до самої смерті, що настала 1199 р.

Русько-угорські стосунки початку XIII ст.

Після того як Роман Мстиславич оволодів Галичем і створив величезне й сильне Галицько-Волинське князівство (1199), відносини з Угорщиною на короткий час увійшли у мирне річище. Зрозуміла річ, король не полишив намірів загарбати Галицьку землю, однак твердо зважив сили, розуміючи, напевне, що війна з князівством Романа може виявитися не під силу його країні. Тому було підписано потрійний русько-угорсько-польський союзний договір, про що нам стало відомо із розповіді Галицько-Волинського ізводу про події, які сталися незабаром після загибелі Романа Мстиславича у Польщі (у червні 1205 р.).

Ця звістка нашого джерела відноситься до 1206 р. Польський князь Лешек Білий послав свого посла В'ячеслава Лисого сказати королеві: «я не пам'ятаю вчинку Романа¹¹, тобі він був другом, клялися ми, що до його племені, яке залишилось, любов мати». Згаданий потрійний союз було укладено, імовірно від усього, у кінці 1204 — першій половині 1205 р.¹² Надалі й угорський король, і польський князь будуть неодноразово посилатися на цю угоду, обгрунтовуючи за її допомогою своє втручання у внутрішні справи Галицької й Волинської земель, а то й претендуючи на їхнє загарбання.

Раптова загибель Романа Мстиславича і наступний розпад створеного ним Галицько-Волинського князівства зробили господарями краю великих бояр. Це полегшило західним сусідам, насамперед Угорщині, можливість вторгнення до Галицької землі. Дізнавшись про кончину Романа й спробу Київського князя Рюрика Ростиславича захопити Галич, «зустрівся король з ятрівкою своєю¹³ в Сянику й прийняв був Данила як свого милого сина, поставив у нього [в Галичі] засаду», — залогу на чолі з палатином Могом¹⁴. Отже, Галицька земля була окупована Угорським королівством, а спадкоємця Романа, його старшого сина Данила, відвезли до Буди як заложника (Галицько-Волинський літопис).

Наступного, 1206 р., Рюрик Ростиславич у союзі з чернігівськими Ольговичами вчинив нову спробу захопити Галицьку землю. Однак до справи втрутилися польський князь і угорський король, кожний переслідуючи власні

¹¹ Роман загинув під час походу до володінь Лешека.

¹² Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*. — Lwów, 1925. — S. 268.

¹³ Удовою Романа Анною. Тут слово «ятрівка» вжито в диастичному сенсі: вона — дружина «брата», тобто угорського короля.

¹⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ac civilis* / Ed. by G. Fejer. — T. III. — V. 1. — Budaë, 1829. — P. 32.

інтереси. Суздальський ізвод повідомляє: «Король перейшов через гори й почув, що ляхи йдуть до Володимира [Волинського] на допомогу Ольговичам, кинувся їм навперейми до Володимира». Отже, польський князь скористався з ситуації, щоб загарбати Волинську землю.

Виходячи з дальших слів джерела: «Король замирих ляхів», М. С. Грушевський припустив, що було підписано угоду (на мій погляд, усього лише підтверджено попередню) про взяття під покровительство вдови Романа з малими дітьми¹⁵. Певно, вже тоді було укладено угорсько-польську угоду про майбутній розділ Галицько-Волинської Русі. Є джерельні підстави підтримати думку, за якою краківський князь охоче надав притулок княгині Анні, щоб, прикриваючись захистом її інтересів, простіше угніздитися на Волині. Сам один Лешек не сподівався вирішити це завдання, тому запропонував королю воєнний союз для змагань за Південно-Західну Русь¹⁶.

Андрій II теж вдавався до різних засобів, щоб зрештою заволодіти Галицькою землею. Коли влітку 1206 р. галицькі бояри покликали у князі синів героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича: Володимира, Романа і Святослава — король не перешкодив цьому і навіть забрав із Галича свою залого, аби полегшити вокняжінню у ньому старшого сина Ігоря, бо прагнув використати його у власних цілях. І надалі Андрій II активно втручався до галицьких справ, лицемірно спираючись на союзну угоду з Романом Мстиславичем. Скориставшись розбратом між Ігоревичами, він у 1210 р. «послав Бенедикта з воїнами і вони схопили Романа, коли він мився в лазні, й по-

слали його в Угорщину» (Галицько-Волинський літопис).

Знову угри окупували Галицьку землю. Галицький літописець повідомляє про насильства загарбників над галичанами, що змусило місцевих бояр і патриціат Галича звернутися до Ігоревичів по допомогу. В 1211 р. вони «прийшли з військом, а Бенедикт утік до Угорщини». Тоді Андрій II вирішив спертися на давній договір з Романом і Лешекком — і підсадив 9-річного Данила на галицький стіл. Зрозумівши, мабуть, що Ігоревичі не зможуть в майбутньому втримати Галицько-Волинську Русь у руках, угри схопили їх і холонокровно видали ворожим галицьким боярам, котрі... повісили своїх недавніх панів!

Але король зовсім не бажав утвердження хлопчика Данила на галицькому столі. Тому він не перешкодив вигнанню з Галича Данила і його матері й навіть — вокняжінню боярина Володислава, що суперечило законам заміщення престолів на Русі.

Спроби угорського і польського государів поділити Галицько-Волинську Русь

Можна припустити: те, що сталося, було задумане королем і його радниками, щоб продемонструвати нездатність династії Романовичів і ворожого їм боярства правити у Галицькому князівстві. Незабаром після самочинного (насправді ж, з безумовної згоди короля!) вокняжіння Володислава у Галичі у 1214 р. «Лестко же послав свого посла Лестича і Пакослава воеводу, мовлячи: „Негоже боярину княжити в Галичі, тому візьми мою доньку за свого сина Коломана й посади його в Галичі“». За словами літописця, королю надзвичайно сподобалася

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. III. — С. 19-20.

¹⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 195.

порада польського князя. Він звелів схопити й кинути до «поруба» боярина Володислава (де той швидко й помер), потім «зустрівся з Лешком у Спіші, й узяв його доньку за свого сина. Король посадив свого сина в Галичі, Лешку дав Перемишль, а Пакославу — Любачів» (Галицько-Волинський літопис).

Так в угорському місті Спіші 1214 р. було підписано договір про загарбання і поділ Галицької і Волинської земель. Трирічна донька Лешка Саломея була заручена з п'ятилітнім Коломаном, котрого угорське військо посадило в Галичі. Західною ж частиною Галичини з Перемишлем заволодів Лешек. Незрозуміло, чому у викладі літописцем змісту тієї угоди не згадано Волинь, принаймні частину якої захопив Лешек, як впливає з подальшої розповіді Галицько-Волинського літопису.

Андрій II явно намірювався перетворити Галицьку землю на угорську провінцію, не зупинившись перед порушенням угод з Романом Мстиславичем і княгинєю Анною. Він попросив папу Інокентія IV... коронувати сина Коломана галицькою короною і зміцнити його становище унією галицької православної церкви з католицькою! За канонами міжнародного права, то був незаконний акт. Проте Коломана було короновано в 1215 р.¹⁷, і тоді ж була вчинена спроба церковної унії. Про це сповістив Воскресенський літопис: «Угорський король посадив свого сина в Галичі, єпископа й попів [православних] вигнав із церкви, а своїх латинських попів привів на службу». Але церковна унія зазнала невдачі. Одразу ж почалося народне повстання проти загарбників і бояр, що підтримували їх. Дитинець Галича, де сидів угорський королевич, був обложений повсталими, й позиції Андрія II у Галичині були підірвані.

Угорська політика Мстислава Удатного

Серед галицького боярства у ті роки не було єдності у питанні, хто повинен княжити у Галичі. Угорська окупація викликала невдоволення і протести народних мас. Тому вони вирішили покликати на княжіння Рюриковича із сторони. Їхній вибір припав на князя з династії смоленських Ростиславичів, що правив тоді в Новгороді Великому, Мстислава Мстиславича на прізвисько Удатний (удачливий). Його підтримав і Польський князь Лешек. У 1219 р. Галицький літописець повідомляє: «Мстислав пішов на Галич за порадою Лешка. Галичани ж усі й Судислав¹⁸ послали за Данилом, але він не встиг приїхати. Бенедикт¹⁹ утік до Угрів із Судиславом, а Мстислав сів у Галичі». Після цього Угорщина починає війну проти Галицького князівства Мстислава. Спочатку вона діє разом з Малопольщею Лешка Білого.

Становище Мстислава у Галицькій землі ускладнювалося тим, що частина бояр, які належали до угорської партії, зрадила його. Коли угорсько-польське військо підійшло до галицького міста Городок, воно «перейшло на бік ворога, адже були в ньому люди Судислава²⁰». Потрапивши у важке становище, Мстислав залишив Галич і доручив захищати місто своєму зятю Данилові Романовичу. «Після того прийшли воювати під місто Коломан²¹ і ляхи, й велика битва сталася на Кривавому Броді», після чого вороже військо відступило. Однак Данилові довелося залишити Галич, і містом заволоділи угри й поляки. Лише наступного, 1220 р., Мстислав привів половців, після чого угорський воєначальник бан Фільній з вій-

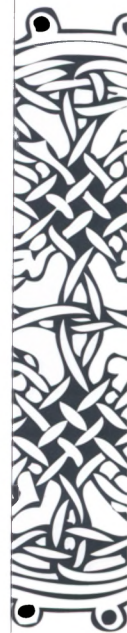
¹⁸ Глава боярської партії, що прагнув тоді спертися на Данила.

¹⁹ Командир угорської залоги в Галичі.

²⁰ І в той час, і пізніше Судислав служив уграм.

²¹ Угорський королевич.

¹⁷ *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia* / Ed. by A. Theiner. — Т. 1. — № 1. — Romae, 1859. — P. 1.

ськом змушений був залишити Галич. Але в міському дитинці залишився сидіти з численною залогою королевич Коломан — емоційно повістує галицький літописець.

Галицько-Волинський ізвод малює яскраву картину битви галичан з уграми Фільнія і штурму військом Мстислава укріплення, створеного уграми в Галичі на церкві Богородиці: «Прийшов Мстислав вранці на гордого Філю й на угрів з ляхами, й була запекла битва між ними, й узяв гору Мстислав». Після цього Мстислав пішов до Галича, «бився з уграми за врата градні, й вилізли угри на закомари церковні. Вони влаштували град [укріплення] на церкві». Та швидко потому обложені воїни, що сиділи на храмі, почали знемагати від спраги і здалися наспілому Мстиславу Мстиславичу.

Завдана уграм відчутна поразка біля Галича і в самому Галичі на кілька років зупинила їхній наступ на Галицьку землю. Як це не парадоксально виглядає, підштовхнув нову навалу королівського війська сам князь Мстислав. У 1225 чи 1226 р. він під тиском проугорськи настроєних бояр віддав доньку за королевича Андрія і дав йому Західну Галичину з Перемишлем. Та галицькому літописцеві залишився невідомим укладений ще 1221 р. між Мстиславом і королем Андрієм договір, за умовами якого донька галицького князя заручалась з королевичем, а після смерті Мстислава Галич і Галицька земля переходили до його угорського зятя²².

Ця нова поступка старіючого Мстислава, що зраджувала інтереси Галицького князівства, заохотила короля до рішучих дій, і швидко потому угорсько-польське військо (певно, досить численне, бо Лешек прислав з ним свого головного воеводу Пакослава) вторглося у Галиць-

кую землю. «Мстислав виїхав супроти них із полками, вони ж [угри] подивились на них і забрались угри до станів своїх», не вступивши у бій з умілим полководцем Мстиславом Мстиславичем. Військо короля вступило у східну частину князівства, захопивши міста Тихомль і Теребовлю, однак не змогло оволодіти першокласною фортецею Крем'янець: «Й билися вони під Крем'янцем, і багато угрів вбили й поранили» (Галицько-Волинський літопис).

Битва, що вирішила результат кампанії, відбулася поблизу Звенигорода Галицького: «Мстислав же бився з ними [уграми] й переміг їх, і гнався за ними до станів королівських, рубаючи їх; ...король же розгубився і швидко забрався із землі [Галицької]» (Там само). Данило Романович спробував переслідувати втікачів, та боярин Судислав перешкодив цьому, побоюючись його посилення.

Плодами цієї перемоги галицького війська над угорським скористалась ... сама Угорщина! Одразу ж після безславного відступу короля з Галицької землі бояри, які служили Андрію II, змусили князя Мстислава віддати Галич і князівство королевичу Андрію. Мстислав подався до належного йому міста Торчеська у Дніпровському Пониззі, де 1228 р. й помер. З того часу Данило Романович активно бореться за повернення галицької «отчини» й відновлення Галицько-Волинського князівства. Протягом 1230-х років він кілька разів заволодівав Галичем, але щоразу був змушений залишати місто через спротив бояр і запрошеного ними угорського війська.

Данило Романович і Угорщина у 20–40-х роках

У 1230 р. Данило здобув Галич і благородно відпустив полоненого ним королевича Андрія

²² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. by Fejer. — Т. 3. — В. 1. — Budaë, 1829. — Р. 355–357. Див.: Паушто В. Т. Внешняя политика... — С. 249–250.

до батька. Та королевич не оцінив вчинку Романовича і разом із Судиславом підбив короля вторгнутись у Галицьку землю й осадити Галич. Данило зумів протиставити уграм польські загони і половецьку орду хана Котяна, король теж використовував половців. Утім, до битви справа не дійшла: у королівському війську почалась епідемія, і йому довелося повертатися додому. Цим скористалися галичани й напали на загарбників, перебивши багатьох з них, безліч була поранених серед угрів, багато хто втопився в річці під час переправи.

Не завжди Данилові Романовичу щастило брати гору над королівським військом. Причина полягала не лише в тому, що угорські полки звичайно бували численнішими й сильнішими від волинських і галицьких. Ворожі Романовичам бояри зраджували князів, як тільки з'являлося королівське військо. Ось і 1231 р. комендант сильно укріпленого галицького міста Ярослава боярин Давид («бо його теща була вірною Судиславу») здав місто ворогу, хоча лазутчики доложили йому, що угри навряд чи зможуть здобути Ярослав штурмом. Коли король з військом попрямував до Галича, «Клим'ята із Голих Гір утік від князя Данила до короля, а за ним усі бояри галицькі перебігли» — вражаюча картина поголівної зради галицьких олігархів! (Галицько-Волинський літопис).

Але й у несприятливих умовах повсюдної боярської зради Данило Романович не раз брав гору над королівським військом. Узимку 1232–1233 рр. угорське військо на чолі з королевичем Андрієм вдерлося до Галицької землі. До нього на підмогу тут же прийшли боярські загони Судислава. Данилові Романовичу довелося звернутися за допомогою до половців.

Відбулася генеральна битва, у перебігу якої угри не зважилися атакувати полк самого Данила, що стояв у центрі: «Адже великий був

його полк, склався з хоробрих людей з гарною зброєю. Коли угри це побачили, то не захотіли битися з ними, але повернули проти Дем'яна й інших полків». Тоді Данило реалізував свій стратегічний задум. Скориставшись з того, що угри і люди Судислава загрузли у бою з полком Дем'яна, «князь Данилу заїхав їм у тил і бив їх». Подібний тактичний маневр принесе йому успіх у генеральній битві з уграми під м. Ярославом 1245 р. У жаркій рукопашній сутичці Данило Романович виявив себе вмилім і хоробрим воїном: «Данило же встроїв свій спис в ратного, коли зламався спис, то видобув меч свій, багатьох він поранив, а інші від меча його померли» (Галицько-Волинський літопис). Не відставав від нього і брат Василько. Перемога була повною.

У 1236 р. Данило перехопив ініціативу у боярського ставленика Михаїла Всеволодича Чернігівського і його сина Ростислава, котрі утримували Галич. «Коли настало літо, пішли [Романовичі] на Галич на Михаїла й на Ростислава. Вони зачинились [від нього] в граді, й було угрів дуже багато у нього» [Михаїла]. Через те, що Михаїл мав сильне угорське військо, Данило не зміг добути тоді Галич. Він заволодіє ним лише через два роки (Галицько-Волинський літопис).

Остання велика війна Данила з уграми сталася 1245 р. Тоді невдачливий претендент на галицький стіл Ростислав Михайлович, що став на той час зятем угорського короля, одержав від нього військо на чолі з досвідченим полководцем баном Фільнієм, аби відвоювати Галицьку землю в Романовичів. Ростислава підтримали ворожі Данилові бояри, які зібрали численні загони озброєних людей, а також польські найманці. Вороже військо зустрілося із силами Романовичів біля галицького порубіжного з Угорщиною міста Ярослава 17 серпня.

Основну ударну силу війська Ростислава склали угорські полки. Та Фільній увів у бій не всіх своїх воїнів. Він із «засадним» полком стояв у глибині розташування цього війська: «Данило побачив поблизу битву Ростислава, й Філю, котрий стояв у засадному полку», й вирішив скористатися розірваністю позиції ворога. Він ударив по цьому полку (що складався, слід думати, з рицарської кінноти) силами свого головного полку. У жаркій битві угри були зім'яті, а «об того гордого Філю молодий Лев зламав свій спис. Ще й Данило скоро прийшов на нього [Фільнія] і розладнав його полк і його хоругву розідрав. Побачивши це, Ростислав побіг, й кинулися угри тікати».

Перемога руської раті була повною і безумовною: «Угрів і ляхів багато було перебито й полонено. Тоді же і пихатий Філя був схоплений Андрієм дворським²³ й приведений був до Данила й був ним убитий». Було страчено та-

²³ Воеводою Данила, котрий відіграв одну з головних ролей у Ярославській битві.

кож багато угорських воїнів, мабуть, знатних людей (Галицько-Волинський літопис).

Ярославська вікторія знаменувала крутий поворот у русько-угорських стосунках 40–50-х років XIII ст. Відтоді угорський король остерігається воювати з Данилом і, навпроти, прагне встановити з ним добрі, союзницькі стосунки. Незабаром Бела IV запропонував галицько-волинському князю видати свою доньку Констанцію за його сина Лева. Галицький літописець прямо й відверто пояснив королівську ініціативу: «Адже боявся він його [Данила], тому що той був у Татар²⁴, переміг Ростислава і його угрів», відверто написав галицький книжник. Після роздумів і вагань Данило прийняв пропозицію короля Бели. У наступні роки обидва государі будуть перебувати у стримано-союзницьких відносинах.

²⁴ Через короткий час після Ярославської перемоги Данило Романович побував у Орді, де його доброзичливо прийняв Батий і видав йому ярлик на княжіння в Галицько-Волинській Русі.

Розділ 3

Австрійська кампанія

У розділі «Угри» згадувалася пропозиція короля Бели IV 1246 р. віддати доньку за сина Данила. Літописець пояснив це страхом, який той відчував перед Данилом. Однак існувала ще одна, можливо, головна причина цієї акції короля: він розраховував на Романовичів у своїх планах загарбати Австрію. Якраз навесні того року почалася угорсько-австрійська війна¹. Улагоджуючи стосунки з Данилом у 1246 р. після Ярославської битви і відмовившись (думаю, на час, до слушного випадку) від претензій на Галицько-Волинську Русь, Бела IV вивів із гри свого зятя, недавнього невдачливого суперника Романовичів Ростислава, зробивши його намісником угорської провінції Мачви².

У червні 1246 р. австрійський герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у битві з уграми на р. Лейті. За середньовічною легендою, начебто

від руки «руського короля»³, — тобто виходить, що від Данила Романовича, до якого цей примарний титул став прикладатися набагато пізніше, після прийняття князем корони від папи у кінці 1252 р. З ім'ям Данила впевнено пов'язав смерть Фрідріха II і пізній Густинський літопис. Насправді ж Данило Романович не брав участі у битві на Лейті. Не виключено, що він прислав угорському королю допомогу, про яку промовчали і угорські джерела, й наші літописи.

Однак справжнє співробітництво у військовій сфері між Данилом і Белою почалося, за відомостями джерел, пізніше: у кінці 1248 — на початку 1249 р.⁴ Згідно з Галицько-Волинським літописом, «прислав угорський король до Данила, прохаючи допомоги: адже збирав рать на бій з німцями».

Данило Романович прийняв пропозицію короля. Важко відповісти на питання: які плани виношував галицько-волинський государ,

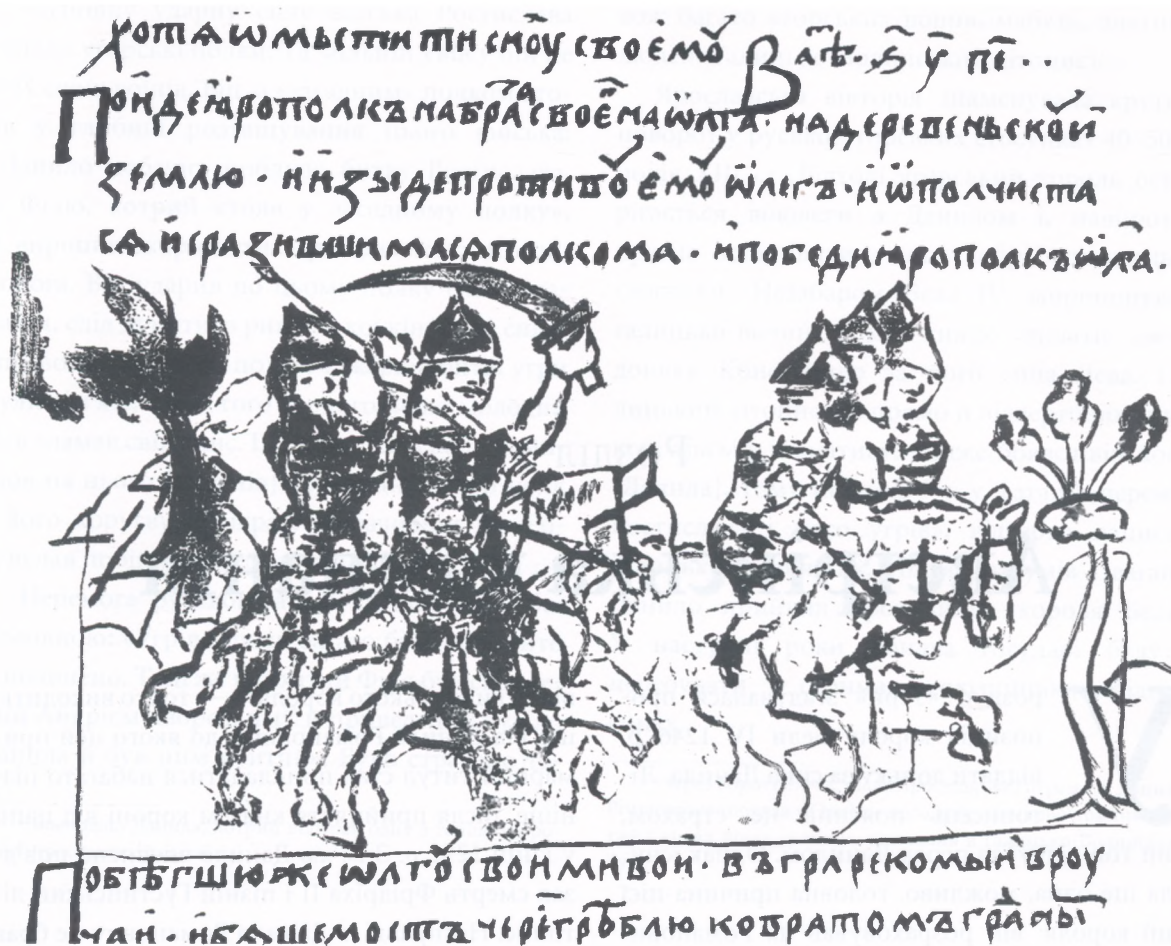
¹ Див., напр.: *Włodarski B. Polska i Ruś.* — Warszawa, 1966. — S. 132.

² *Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис.* — С. 267.

³ *Annales S. Pantaleonis Coloniensis // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.* — Т. XVII. — P. 541

⁴ *Грушевський М. Хронологія...* — С. 34–35.

Міжусобна боротьба на Русі по смерті Святослава. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

втручаючись у суперництво за австрійську спадщину, що незабаром стало справою кількох європейських держав. Як думав І. П. Крип'якевич, князь міг уже тоді виношувати задум посадити одного із синів на австрійський престол для того, щоб у разі ординської загрози мати пристанище для князівської родини⁵. Однак це сміливе припущення не підтверджується джерелами. Можливо, Данило ішов на дальше зближення з Угорщиною, аби забезпечити собі тил у майбутньому протиборстві з Ордою⁶?

⁵ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 100.

⁶ Włodarski B. Op. cit. — S.132.

Фрідріх Бабенсберг не залишив спадкоємця. Тому Австрія, згідно з імперським правом, як виморочний лен мала перейти до сюзерена герцога, германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Але ворогуючий з ним папа Інокентій IV протривався переходові Австрії під владу імператора, що б надмірно того посилило. Тому, коли на початку 1247 р. Бела IV повідомив Інокентія про намір заволодіти Австрією, папа охоче пообіцяв йому допомогти.

Данило Романович також висловив зацікавленість в австрійських справах. У 1248 р. у Браїславі відбулася зустріч галицько-волинського князя і угорського короля з імперськими по-

слами, на якій обговорювалася доля Австрії⁷. Та поки Бела збирався з силами, папа передумав і обрав серед можливих претендентів на австрійський престол небогу покійного Бабенсберга Гертруду, дружину баденського маркграфа Германа. Ображений на Інокентія IV, король Бела протягом 1248–1250 рр. здійснив кілька нападів на австрійські землі, але успіху не досяг⁸. Ці події відбилися в узагальненій оповіді галицького літописця:

«Пішов Данило йому [Белі IV] на поміч і прийшов до Пожги⁹. Прийшли туди послы німецькі до нього, адже цар¹⁰ тримав Відень, землі Ракушську і Штирську; а герцог¹¹ вже убитий був». Все це могло відбуватися до середини 1249 р., коли Гертруда з Германом Баденським заволоділи Віднем¹². Але ні Галицько-Волинський літопис, ні інші пам'ятки писемності (австрійські, угорські чи германські) не зберегли подробиць участі Галицько-Волинського государя у подіях того року. Галицький книжник лише коротко відзначив повернення Данила на Русь: «І прийшов у дім свій». Дехто з істориків вважає, що до війни з імператором Фрідріхом справа не дійшла. У Пресбурзі Бела IV знову зустрівся з імперськими послами і владнав конфлікт.

Однак маркграф Герман почав енергійно добиватися здійснення прав дружини на австрійський престол, і папа несподівано для всіх підтвердив законність його вимог, хоча незадовго перед тим сам призначив австрійським герцогом угорського короля. Справа ішла до

нової австро-угорської війни, але в жовтні 1250 р. Герман несподівано помер, залишивши Гертруду з сином Фрідріхом, а в кінці року пішов з життя і германський імператор Фрідріх II. У суперництво за австрійську спадщину вступили чеські Пшемисліди. Гертруда не змогла суперничати з надісланими раніше намісниками імператора і в 1251 р. втекла до Угорщини, передавши свої права на престол Белі IV.

Тим часом чеський королевич Оттокар у кінці того ж 1251 р. вступив з військом до Австрії й силою примусив частину баронів обрати його герцогом¹³. У лютому 1252 р. Оттокар офіційно закріпив свій статус в Австрії, побравшись з немолодою вже Маргаритою Бабенсберг, старшою серед сестер покійного герцога, ще й удовою Фрідріха II Гогенштауфена, котра передала йому свої права на герцогську корону¹⁴.

Зав'язався конфліктний вузол, в якому сплелися інтереси Германської імперії, Угорщини, Чехії, Австрії й кількох сусідніх країн. У суперництво за віденський престол втягнувся і Данило Романович. Потім почалася велика європейська війна за австрійську спадщину.

Бела IV знову звернувся за допомогою до Галицько-Волинського князя: «Король же угорський прислав до Данила, прохаючи допомоги, бажаючи захопити землю Німецьку [Австрію], і сказав: „Пришли мені свого сина Романа, віддам за нього сестру герцога і дам йому землю Німецьку“ (Галицько-Волинський літопис). Немає сумніву в тому, що, роблячи заманливу пропозицію Данилу, Бела розраховував руками Галицько-Волинського князя завоювати Австрію для самого себе. А ось мотиви рішення Данила Романовича втрутитися

⁷ Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. — Т. 1. — Прага, 1935. — С. 213.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 74.

⁹ Тобто до Пресбурга (німецька назва Братислави).

¹⁰ Германський імператор.

¹¹ Фрідріх Бабенсберг.

¹² Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 34.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 75.

¹⁴ Fontes Rerum Bohemicarum. Т. 2. — Praha, 1874. — Р. 289; — Т. 3. — Р. 312. Див.: Пауто В. Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. — М., 1950. — С. 255.

у війну за австрійську спадщину історикам залишаються неясними.

Мабуть, утримати Австрію, що не мала спільних кордонів з Руссю, у разі її завоювання було б украй важко. Якщо взагалі можливо. Напевне, Данило це розумів — і все ж таки дозволив втягнути себе до австрійських справ. Можливо, він відчував себе тоді настільки сильним, що розраховував дієво підтримати Романа на австрійському троні. Слід, мабуть, вважати це рішення стратегічним прорахунком нашого князя. Думаю, не можна погодитись з Б. Влодарським, котрий вважав, що цей крок Данила підвищив його міжнародний авторитет¹⁵.

Обіцянку ж щодо влаштування шлюбу Романа Даниловича з Гертрудою король виконав. Напевне, спочатку було підписано відповідну русько-угорську угоду, а вже потім (навесні 1252 р.) Роман прибув до Австрії й одружився з Гертрудою¹⁶. Шлюбна церемонія відбулась у замку Гімберг (наш літописець називає його Неперцем) південніше Відня.

Виходячи з наступних подій, М. Грушевський розглядав сходження Романа Даниловича на австрійський престол як подію невеликого значення¹⁷. Думаю, що історик помилявся. Адже воно викликало мало не загальноєвропейську війну, хай вона і принесла невдачу Данилові та його синові. У цьому місці своєї праці наш літописець перериває коротку розповідь про шлюб Романа і його перебування в Австрії й переходить до детального опису масштабної кампанії Бели разом з Данилом проти чеського претендента на австрійську корону Оттокара. Продовжилась тривала війна між Чехією і Угорщиною за оволодіння Австрією, в якій

Галицько-Волинське князівство опинилося на других ролях: «Послав [Бела] до Данила, мовивши: „Родич ти мені й сват, допоможи мені проти Чехів. І переконав його, і пішов [Данило] на Опаву своїм шляхом“, свідчить галицький літописець.

На той час, улітку 1253 р., Роман потрапив у важке становище у війні з Оттокаром. Він був оточений чеськими загонами в Гімбергу, про що дізнаємось з подальшої оповіді галицького автора. Тому Данилові довелося підтримати Белу у війні, аби визволити сина. Воєначальники угорського короля (може бути, й він сам) розробили докладний план масштабної кампанії проти Оттокара.

Угорське військо під проводом короля мало напасти на Моравію, а Данило з Краківським князем Болеславом Соромливим вирішив вторгнутися до Сілезії. Із заходу на Австрію кинувся інший союзник Бели, баварський герцог, а зі сходу на виручку Роману поспішали якісь угорські загони. У війні повинен був узяти участь зять Бели Ростислав Михайлович, недавній суперник Данила¹⁸. Однак той план був реалізований хіба що частково.

Галицько-Волинський літопис зосереджує увагу на діях свого героя Данила Романовича: «З'єднався він із Болеславом і пішов із Кракова», — як видно, Бела попросив Галицько-Волинського государя керувати польськими князями, котрі неохоче виконували свої воєнні зобов'язання перед Угорщиною. Похід тривав недовго: червень—липень 1253 р.¹⁹

«Пішов Данило з Болеславом до Опави», — починає свою докладну розповідь про похід галицький автор. З літопису й іноземних джерел залишається неясним, чому угорський король, котрий збирався особисто очолити похід на

¹⁵ Włodarski B. Op. cit. — S. 141.

¹⁶ Грушевський М. Хронологія... — С. 36; Włodarski B. Op. cit. — S. 141.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 519.

¹⁸ Пауто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 256; Włodarski B. Op. cit. — S. 142–143.

¹⁹ Грушевський М. Хронологія... — С. 39.

Сцена битви при Гастінґсі 1066 р. Вільгельм та Гарольд готують війська до битви. Килим з Байо. XII ст.

Опаву, обмежився спустошенням Моравії, де осадив місто Ольмоуц.

Сторожову охорону в поході виставив один лише Болеслав. Вона нашттовхнулася на чеського воеводу Андрія з Крваржа, що виїхав із загоном з Опави. У битві перемогло військо Андрія. Тоді наспілий Данило Романович запалив польських воїнів, що втратили рівновагу, полум'яною промовою, яка являє один з високих зразків давньоруського ораторського мистецтва. Він завершив її словами: «Зміцніть серця ваші й підніміть зброю на ратних», після чого обидва війська наблизилися до Опави (Галицько-Волинський літопис).

Облога добре укріпленого чеського міста велась згідно з правилами давньоруського воєнного мистецтва. Спочатку між союзниками виникли розбіжності з приводу бойового порядку, в якому мали вишикуватися нападники. Побоюючись, напевне, снарядів металльної артилерії, «ляхи не хотіли їхати до града, але воліли стати подалі». Та, за словами галицького літописця, Данило заявив Болеславу: «Якщо ви йдете геть, я хочу залишитися сам із малою дружиною, і дочекатись моїх воїнів», після чого поляки вимушено розташувались біля Опави, бо «не сміли відлучитись від нього» (Данила).

Спроба князя взяти місто «изъездомъ» (вдертися у незачинену браму) не вдалася через неузгодженість дій самих руських воїнів. Утім, польський середньовічний історик Длугош

впевнено пише, що руське військо тоді все ж таки заволоділо Опавою, спустошивши її околиці і взявши багату здобич²⁰. Потому руський князь узяв штурмом кілька менших міст у Сілезії. Штурм одного з них — Глубчиці (літописець зве його Глубочичі) яскраво і з багатьма подробицями описаний у Галицько-Волинському ізводі: «Прийшли Данило з Болеславом до града, всі воїни хотіли взяти град приметом»²¹, але це відразу не вдалося. Зате без бою здався інший замок — Фулштейн.

Романовичі високо оцінили свої воєнні успіхи в Сілезії, — може бути, це зробив вірний їм літописець: «Пригадали Данило і Болеслав, і Лев: „Всю їхню землю полонили ми“. Та це було явним перебільшенням. Спільний з поляками похід Данила Романовича, в якому руський князь відіграв провідну роль, охопив все ж таки невелику територію поблизу сілезько-моравського кордону, ледве зачепивши саму Моравію. Воєнні досягнення кампанії також виявились скромними²². Ефект був одержаний швидше морально-психологічний, оскільки головна мета походу руського государя — зняття чеської облоги з Гімберга, де продовжував

²⁰ *Jana Długosza. Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. — Ks.7. — Warszawa, 1974. — S. 120.*

²¹ Штурмом, закидаючи місто снарядами металльної артилерії й стрілами, як відомо з літописної оповіді — запалювальними.

²² *Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 258; Włodarski B. Op. cit. — S. 143.*

сидіти в облозі Роман Данилович, — не була досягнута.

Австрійський вузол затягнувся для Романовичів надто міцно, й суто воєнними засобами його було не розв'язати. До того ж угорський король зрадив Данила і його сина: «Уклав король велику угоду і не дотримався її щодо Романа, залишив його в городі Неперці [Гімбергу], а сам пішов геть». Але й Оттокар не зміг заволодіти фортецею Гімберг. Тому чеський королевич запропонував мир Роману і пообіцяв (мабуть, нещиро) розділити Австрію між ними. Галицький княжич відмовився вести переговори за спиною свого союзника Бели IV, і вони не мали продовження.

Романа Даниловича визволив з обложеного Гімберга один з приборчників Гертруди, котрого галицький літописець називає Просвелом. Потім син Данила знайшов притулок у Чорній Русі, в Новгородку. Роман повернувся з Австрії

у кінці 1253 або на початку 1254 р.²³ Після виведення Романа із гри Бела з Оттокаром поділили між собою спадок Бабенсбергів. Угорський король одержав Штірію й передав її сину Стефану, все інше перейшло до Оттокара. Галицького княжича у тексті угоди взагалі не згадали. Його шлюб з Гертрудою розпався.

Невдача спроби Романа утвердитися на австрійському герцогському престолі зменшила політичний вплив вдалого походу Данила до Сілезії й Моравії. Оттокар спробував добитися від Галицько-Волинського князя відшкодування збитків, принесених Моравії руським військом, та безуспішно. Австрійська кампанія призвела до охолодження стосунків між Данилом Романовичем і Белою IV²⁴.

²³ Огляд думок істориків з цього приводу й деталі перебування Романа в Австрії див.: Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 294–295.

²⁴ Див.: Włodarski B. Op. cit. — S. 144–147.

Розділ 4

Поляки

Мир і війна між Руссю і Польщею у середині — другій половині XII ст.

Менш виразно (ніж про війни з Угорщиною) давньоруські літописи й іноземні джерела свідчать про военні дії руських, головним чином галицьких і волинських, князів проти польських за доби удільної роздробленості. Тісні зв'язки з Угорщиною у 40–50-х роках XII ст. не перешкоджали військовим і дипломатичним контактам Волині з польськими князями. Висловлювалася думка, яка ґрунтувалася, головним чином, на враженнях від свідчень Київського літопису, що Волинське князівство у 30–40-х роках XII ст. поступово схилялось до союзу з Польщею¹. Цей союз диктувався насамперед військовими планами обох сторін.

Ймовірним підтвердженням такої думки може бути династичний шлюб, укладений у 1136 р. між Краківським князем Болеславом IV Кучерявим і небогою Ізяслава Мстиславича, в

ту пору Волинського князя: «Всеволод Мстиславич віддав свою доньку Верхуславу в Польщу». (Тут і далі цитується Київський літопис XII ст.) Однак волинсько-польський союз зміцнився і почав реально діяти лише після 1146 р., коли Ізяслав Мстиславич посів київський престол, залишившись при тому й волинським князем.

Головним і найбільш активним союзником Ізяслава у той час був, як зазначалося, угорський король Геза II. Одночасно Ізяслав дбав і про поживлення й усталення договірних відносин з Болеславом IV, становище якого на краківському, головному в Польщі, престолі було хитким. Краківський государ потребував допомоги Ізяслава і тому підтримував його в суперництві за Київ проти Юрія Долгорукого, союзника Володимирка Галицького.

Витиснутий з Києва Долгоруким у 1149 р., Ізяслав Мстиславич подався до Володимира Волинського, свого доменіального володіння, і звернувся по підмогу і до Угорщини і в «Ляхи,

¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 152.

до свата свого Болеслава, і до Мешка й Індриха, і до чеського князя, свата свого Володислава». Можна думати, він спирався на союзний договір воєнно-політичного характеру з Краковом, оскільки Болеслав з братами одразу ж відгукнулися на його прохання. Болеслав з Індрихом прийшли на поміч Ізяславу, а Мешко залишився у Кракові.

Того самого 1149 р. Болеслав та Індрих разом з Гезою II спробували примирити Ізяслава Мстиславича з його дядьками В'ячеславом і Юрієм Володимировичами, та успіху не досягли. У літописному оповіданні відбився текст грамоти, якою польські князі й бан Гези II Белуш заступаються за Ізяслава перед В'ячеславом і Юрієм. Ймовірно, у княжій канцелярії було зроблено переклад цього документа, що потрапив потім до Київського літопису².

Наступного року Ізяслав Мстиславич закликав поляків і угрів підсобити йому проти Долгорукого, але підтримали його тільки угри. Непевне, феодална смута в Польщі позбавила можливості Болеслава краківського допомогти своєму волинському союзнику. Імовірно також, що волинсько-польська угода потребувала зміцнення, і вона була незабаром підсилена за допомогою династичних шлюбів.

Близько 1151 р. (М. Баумгартен обережно пише, що це сталося перед 1154 р.) син Ізяслава Мстислав одружився з сестрою Болеславичів Агнешкою, а Мешко III взяв у дружини Євдокію Ізяславну³. Однак на союзницькі зобов'язання польських князів це не вплинуло, і коли в 1152 р. Ізяслав знову покликав поляків для боротьби з Галичем, то, за свідченням Суздальського літопису, «ляхи не пішли». Навпаки, угри тоді виконали свої договірні зобов'язання. Гадаю, що причина недостатньої активності

польських князів у виконанні умов союзного договору з Ізяславом залишалася тією самою, що й раніше, — політичні чвари у самій Польщі.

Проте польсько-волинський союз зберігся в останні роки життя й київського княжіння Ізяслава Мстиславича — і навіть якийсь час після його смерті. У 1155 р. Юрій Долгорукий, що став на той час Великим князем Київським, «звелів своєму зятю [галицькому князю] йти на нього [Мстислава Ізяславича] до Луцька. Мстислав же залишив брата Ярослава в Луцьку, а сам пішов до Ляхів» (Київський літопис).

З середини 1150-х років Ярослав Галицький перехоплює у Мстислава Ізяславича волинського ініціативу в договірних відносинах з польськими союзниками, — подібно до того, як це сталося з союзниками угорськими. Ярослав віддав доньку за Познанського і Калішського князя Одона, сина Мешка III⁴. А в 1159 р. став вимагати у Київського князя Ізяслава Давидовича видачі Івана Берладника, про що йшлося вище. Поряд з угорським королем польські князі виступили проти Берладника.

Мляві договірні стосунки волинських князів з польськими збереглися у першій половині 60-х років XII ст. Вони несподівано пожвавились 1167 р., коли після смерті Київського князя Ростислава Мстиславича його небіж Мстислав Ізяславич замірився сісти на київський великокнязівський стіл і «послав до своїх союзників: до Ярослава в Галич і до Ляхів. І з'єднався Мстислав із Ляхами і з Ярославом галицьким, і пішов Мстислав до Києва на стіл» (Київський літопис).

Під час князювання у Володимирі Волинському сина Мстислава Ізяславича Романа про його зв'язки з Польщею відомо зовсім небага-

² Паушто В. Т. Внешняя политика... — С. 156

³ Balcer O. Genealogia Piastów. — Kraków, 1895. — S. 165–167, 180–181; Baumgarten N. Op. cit. — Tabl. V, № 36, 38. — P. 23, 26.

⁴ Balcer O. Op. cit. — S. 194–195; Baumgarten N. Op. cit. — Tabl. III. № 18. — P. 15–17; Див.: Паушто В. Т. Внешняя политика... — С. 158.

то. Можна припустити, що, будучи онукою Болеслава III Кривоустого, він підтримував особисті відносини з Краківським князем Казимиром. Та коли у 1188 р. після невдалої спроби заволодіти Галичем він утік від угорського війська до Польщі, то «Роман не мав у Ляхах помочі», — видимо, Казимир остерігся сваритися з сильною тоді Угорщиною⁵.

Учасниками описаного багатостороннього договору, ініційованого Всеволодом Велике Гніздо, що гарантував збереження Володимира Ярославича на галицькому столі, були й поляки, особливо виділені літописцем у переказі відповідної грамоти.

Напевне, у 80–90-х роках XII ст. Роман Мстиславич Волинський бачив у малопольських (краківських) князях своїх основних західних союзників у протистоянні з іншими руськими князями. Але, як показали подальші події, пов'язані зі смертю Романа і наступною боярською смутою в Галицько-Волинській Русі, польський союзник виявився ненадійним і піклувався насамперед про власні інтереси. У 1181 р. Краківський князь Казимир здійснив похід на Русь, напевне, до північно-західного порубіжного міста Волині Берестя⁶. Історик справедливо зауважив, що подібні сутички, враховуючи велику протяжність етнічно змішаного русько-польського кордону, були нерідкими, але польському князеві все ж таки тоді був необхідний руський союзник у зв'язку із загостренням боротьби за владу в Польщі⁷.

Сказане підтверджується розвитком подій 1191 р., коли суперник Казимира Мешко заволодів Краковом. Казимир побіг на Русь і одержав підтримку з боку волинського князя. За

свідченням Кадлубка, люди Мешка, дізнавшись, що Казимир разом із «Романом володимирським» пішов на Краків, залишили місто і втекли⁸. Отже, можна думати, що вже тоді, на початку 90-х років, військова міць Романа Мстиславича була значною.

У 1195 р. Романа образив тесть, Київський князь Рюрик Ростиславич, забравши «часть» у південній Руській землі й передавши Всеволоду Велике Гніздо. Роман спробував було підняти проти Рюрика чернігівських Ольговичів, та Великий Київський князь зумів перешкодити цьому. Тоді Роман звернувся до малопольських Казимировичів. Ті відповіли йому грамотою такого змісту (в переказі київського літописця): «Ми б раді тобі допомогти, але ображає нас дядько наш Мешко, хоче забрати у нас волості. Спочатку захисти нас, щоб були всі ляхи не різно, а за одним щитом були з тобою і помстились за твої образи». У цьому тексті, як і в багатьох літописних записях наступного часу, відчувається намір польських князів тягати каштани з вогню чужими руками.

Наведена цитата відбиває, без сумніву, документ державного змісту з пропозицією Волинському князю союзної угоди. Цьому передували такі події. Після смерті Казимира II залишилися сини Лешек Білий (1194–1227) і Конрад. Однак частина польських магнатів підтримала претензії Мешка III Старого на краківський престол. Матір'ю Лешека і Конрада була руська княжна Єлена, онука Володимира Всеволодича Мономаха і донька Смоленського князя Ростислава Мстиславича, що вийшла заміж за Казимира II в 1163 р.⁹ Вона й стала регентом при юному Лешеку, а її природним союз-

⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 161.

⁶ Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Historica [дали МРН]. — Т. II. — Lwów, 1872. — Р. 834; Див.: Gorski K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. — Lwów, 1875. — S. 13.

⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 161.

⁸ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. Lib. IV, cap. 15 // МРН. — Т. II. — Р. 416–417.

⁹ Baumgarten N. Op. cit. — Tabl. IX, № 2. — Р. 40; Донской Д. Там само. — № 276. — С. 107.

ником і порадником зробився руський небіж Роман Мстиславич¹⁰.

Роман Мстиславич, що не володів дипломатичними талантами, як можна судити з коротких розповідей літописів і польських хронік про нього, охоче і азартно втрутився у міжособну війну в Польщі. Після одержання грамоти від Казимировичів Роман із наспіх зібраним військом стрімко пішов на Мешка і 13 вересня 1195 р. зазнав поразки у кривавій битві на р. Мозгаві поблизу Кракова¹¹. Ця воєнна невдача не мала несприятливих політичних наслідків ні для Романа, ні для його польських союзників, оскільки Мешко III у бою зазнав величезних втрат, залишився без сина Болеслава і втратив охоту воювати з молодими Казимировичами за краківський стіл. Інша справа — руський князь, котрий вийшов з цієї кампанії з пошарпаним військом і важко пораненим.

Коли 1199 р. Роман Мстиславич після смерті Володимира Ярославича заволодів Галичем, об'єднавши Галицьку і Волинську землі у велике і сильне князівство, він, за свідченням сучасних йому польських джерел (зокрема, хроніки Вінцентія Кадлубка¹²), скористався з підтримки польського війська, наданої йому, імовірно за все, Лешек і його матір'ю Еленою Ростиславівною.

Відомі мені давньоруські та іноземні джерела другої половини XII ст. вкрай скупо описують воєнні дії між Руссю і Польщею. Та й стосунки між країнами залишалися переважно дружніми. Становище змінилося з початком XIII ст., після смерті Романа Мстиславича, коли польські князі почали загарбувати землі Волині. Галицько-Волинський ізвод досить докладно описує перипетії русько-польських війн та

порубіжних сутичок, що призводили звичайно до укладення мирних угод, які порушувались обома сторонами досить часто. До того ж наше джерело містить цінні описи самих тих воєнних дій: походів, битв тощо.

Галицько-Волинська Русь і Польща початку XIII ст.

Після загибелі Романа Мстиславича у польському поході влітку 1205 р. стосунки між створеним ним Галицько-Волинським князівством і Малопольщею почали стрімко змінюватися. Формально залишаючись дружніми, вони, виключно з вини польської сторони, фактично перетворюються на ворожі. Краківський князь Лешек починає систематично втручатися у внутрішні галицько-волинські справи, намагаючись посадити у Галичі свого ставленника. Лешек переслідує й більш далеку стратегічну мету: заволодіння західною частиною Волинської землі¹³.

Переслідувана галицькими боярами й покликаними ними на княжіння чернігівськими Ігоровичами (синами героя «Слова о полку Ігоревім»), на початку 1207 р. княгиня Анна з синами втекла до Польщі. «Не знали вони, куди тікати: адже Романа вбили на війні з ляхами, а Лешек миру не уклав», пише галицький книжник. Побоювання Анни виявилися даремними: «Лешек не пам'ятав ворожнечі, але з великою честю прийняв ятрівку свою та її дітей».

Є серйозні підстави думати, що влітку 1205 р. Роман Мстиславич не сварився і не збирався воювати з Лешек, тому що його похід був не на Польщу, але — через Польщу. Якщо вірити старовинній французькій хроніці, Ро-

¹⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 163.

¹¹ Rocznik Górnoszląski // МРН. — Т. 3.— Lwów, 1878. — Р. 715 (у давньоруських пам'ятках цю подію не відбито).

¹² МРН. — Т. II. — Lwów, 1872. — Р. 440.

¹³ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 164 і далі.

ман лише хотів пройти малопольськими землями до Саксонії¹⁴. Можливо, він втрутився у міжусобну боротьбу в Германії між Філіппом Швабським і Оттоном IV, підтримавши першого¹⁵.

Не могу погодитися із словами М. С. Грушевського, котрий оспорував думку академіка І. М. Жданова, що справедливо вважав, ніби угорський король і польський князь лише удавали прихильність до Романовичів, а насправді дивилися на них як на своїх невільників і заручників. Грушевський писав, начебто Андрій і Лешек аж до Спішського з'їзду 1214 р. опікувалися долею Романовичів і потроху підтримували їхні права на галицько-волинські землі¹⁶. Джерела, насамперед Галицько-Волинський ізвод, категорично спростовують таке твердження.

Поряд з переважно формальним додержанням союзницьких зобов'язань щодо родини Романа Мстиславича угорський король і краківський князь підписали, мабуть, того самого 1206 р. угоду про розподіл сфер влади в Галицько-Волинській Русі. Висловлювалась думка, що краківський князь охоче надав у себе притулок княгині Анні, розуміючи, очевидно, ніби, прикриваючись захистом її інтересів, йому легше буде угніздитися на Волині. Власними силами він явно не сподівався вирішити це завдання і запропонував угорському монарху воєнний союз для змагань за Південно-Західну Русь. Лешек відіслав до Угорщини разом із своїм посольством п'ятирічного княжича Данила — у своєрідні заручники.

Дотримуючись, хай навіть переважно демонстративно і корисливо, договору з Рома-

ном, і краківський князь і угорський король, проте, постійно і цинічно втручалися у справи Галицько-Волинського князівства, що розпалося 1206 р. Можна припустити, що з самого початку, задовго до підписання угоди в Спіші 1214 р. про розподіл влади над регіоном, Польща фактично захопила Волинь, а Угорщина — Галичину, про що неодноразово свідчить літопис. Та це зовсім ще не означає, що вже 1206 р. було укладено відповідну угорсько-польську угоду¹⁷.

У 1209 р. «приїхали берестяни до Лешека й просили Романової та її дітей, адже були вони ще молоді. І дозволив [Лешек], щоб вона володіла ними». Галицький літописець розповідає, що далі княгиня звернулася до краківського князя як суверена Волині зі скаргою на белзького князя Олександра Всеволодича, постійного суперника Романовичів у боротьбі за галицькі й волинські землі: «Цей всю землю нашу й отчину тримає, а син мій [Василько] в одному Бересті княжить». Унаслідок задоволення скарги Василько одержав від Лешека Белз. Але польський князь вів подвійну гру, протегуючи Олександрові: дещо раніше той «порадою Лешека взяв Володимир» (Волинський).

Зрозуміло, у літописі йшлося не про раду («совет»), а про сепаратну угоду між Лешekom і Олександром¹⁸. Про це свідчить розповідь галицького книжника, як саме белзький князь захопив Володимира: «Олександр привів Лешека і Конрада [мазовецького князя], й прийшли ляхи до Володимира, й відчинили їм браму володимирці, кажучи: „Це ж небіж Романа!“ Та ляхи розграбували місто. Довелося Лешеку і Конраду усмиряти своїх розлючених вояк. І скаржились володимирці, що повірили їхній присязі: «Якби з ними не був їхній родич Олександр, то не перейшли би навіть Бугу».

¹⁴ Chronica Alberici Monachi Trium fontium // MGH SS. — Т. 23. — Р. 885.

¹⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 221.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. III. — Львів, 1905. — С. 22.

¹⁷ Пашуто В. Т. Очерки... — С. 196.

¹⁸ Одне із значень слова «свѣтъ» — угода, договір.

Розповідь про захоплення польським військом Володимира Волинського галицький літописець завершує словами: «Святослава¹⁹ ж схопили і повели в Ляшську землю». У цій історії польські князі показали себе агресорами, що прагнули захопити стольний град Волині, місце того самого Романа Мстиславича, з яким Лешек підписав дружню угоду.

Цей союз Лешек з Олександром Всеволодичем виявився тривалим через його вигідність для обох сторін. У руках краківського князя він був засобом не допустити повернення Романовичів до Володимира Волинського й Галича, Олександр же претендував на найголовніше становище у Галицько-Волинській Русі. У 1213 р. йому за допомогою Лешек пощастило повернути собі Белз: «Прийшов Лешек до Белза, умовлений Олександром. І взяв [Лешек] Белз і віддав Олександрю, але бояри [волинські] всі [не] зневірилися, та пішли всі з князем Васильком до Кам'янця» (Галицько-Волинський літопис). Слід відзначити, що краківський князь неодноразово порушував умови договору з Романом, протегуючи не лише Олександрю Всеволодичу, а й іншим удільним князям Волині, водночас, перешкоджаючи Анні, а далі її змужнілим синам у відновленні Галицько-Волинського князівства.

Під час смуту, що охопила край після кончини Романа, коли Ігоревичі захопили Галич, Перемишль і Звенигород, а Олександр — Володимир Волинський, Луцький князь Інгвар Ярославич також вирішив розширити свої володіння за рахунок «отчини» Романовичів. Він уклав династичну угоду з Лешком: «Після того поїхав Інгвар до Володимира, і взяв у нього Лешек доньку й відпустив», пише галицький автор. Польські хроніки називають цю дружину Краківського князя Гремиславою і русинкою.

¹⁹ Ігоревича, посадженого за два роки перед тим боярами у Володимирі.

Слідом за О. Бальцером²⁰ руські генеалогічні довідники датують цей шлюб 1207 р.²¹ Мені ж уявляється більш справедливою думка М. С. Грушевського, що відніс його до 1208 або 1209 р.²² Однак володимирські бояри не прийняли Інгвара, і за допомогою того ж Лешек Олександр Всеволодич повернув собі Володимир, віддавши Василькові Романовичу Белз. Інгвару довелось ні з чим повертатися до Луцька (Галицько-Волинський літопис підтвердив його перебування в цьому місті в 1210 р.). Втручаючись тоді здебільшого у галицькі справи, краківський государ зазіхав на Волинь.

У 1213 р.²³ Лешек допомагав прихильникам Данила воювати з боярами, котрі захопили владу в Галицькій землі. Для нього то був ще один шанс утвердитися в ролі покровителя малолітніх синів Романа. Вигнання Романовичів з батьківського князівства, захоплення влади боярами і посадження ними на престол своїх ставлеників Ігоревичів, нарешті, вокняжіння в Галичі 1214 р. боярина Володислава, — подія, що не мала ні прецедентів, ні аналогій в історії Русі, — все це створило умови для вирішальних дій угорського короля і польського князя, спрямованих на розчленування Галицько-Волинської Русі. Одразу ж після самочинного вокняжіння Володислава Лешек послав до Андрія краківського воєводу Пакослава з пропозицією нового договору: «Негоже боярину княжити в Галичі, візьми доньку мою за сина свого Коломана й посади його в Галичі» (Галицько-Волинський літопис). Так восени 1214 р. було укладено Спішську угоду між

²⁰ Balzer O. Op. cit. — S. 263–266.

²¹ Див., напр.: Baumgarten N. Op. cit. — Tabl. XIV, № 6. — P. 61.

²² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 508.

²³ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 181–182.

Угорщиною і Польщею про розділ Галицько-Волинської Русі²⁴.

Через кілька років після цього юний Данило Романович почав багаторічну боротьбу за відновлення Галицько-Волинського князівства свого батька. Він нарощував ініціативу в дипломатичних і воєнних стосунках із західними сусідами. Радникам Данила, напевне, вдалося розладнати угорсько-польський союз, зігравши на суперечностях між Андрієм II і Лешеком. Згідно з моїми спостереженнями над джерелами того часу, вплив уряду волинського князя явно проглядається у розбраті, що почався між ними.

Відбиття польської агресії у кінці 1210–1220-х роках

Зусилля Романовичів щодо роз'єднання угорсько-польського союзу були полегшені нерозумною зовнішньою політикою угорського короля. У 1216 р.²⁵ Андрій II відібрав у Лешека відданий тому за Спішською угодою 1214 р. Перемишль — то була помста за те, що краківський князь не допоміг його сину Коломану, проти якого піднялися Галич і Галицька земля.

Ображений Лешек звернувся до Мстислава Мстиславича Удатного, що княжив тоді в Новгороді Великому, із закликом: «Прийди і сядь в Галичі», не бентежачись тією обставиною, що в місті сидів син його союзника, угорський королевич. Мстислав з дозволу бояр вокняжився у Галичі 1219 р. З того часу наміри й дії Польщі й Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі на певний час розходяться. Припиняється їхній

спільний тиск на Волинь, у чому немала заслуга належала князю Данилу, котрий починав тоді самостійну державну і військову кар'єру.

Між Лешеком і Мстиславом було підписано союзну угоду, принаймні — пакт про ненапад. Про це свідчить подальша розповідь Галицько-Волинського літопису, що у тому ж 1219 р. Данило Романович одружився з донькою Мстислава Анною. Це означало укладення дружнього союзу, тому волинський князь, природно, закликав тестя допомогти йому відвоювати у Польщі загарбану нею Західну Волинь. На це «він [Мстислав] відповів: „Сину! За першу любов'²⁶ не могу на нього [Лешека] встати“» (Галицько-Волинський літопис). В очах Мстислава договір з Краковом був важливішим від союзу з Волинським князівством зятя.

Відносини Романовичів з Малопольщею у 20-і роки залишалися напруженими. Данило Романович час від часу вів активні воєнні дії проти краківських князів. Галицький літописець розповідає, що після відмови Мстислава Мстиславича допомогти у відвоюванні привласнених Лешеком волинських земель «Данил повернувся додому, й поїхав із братом, і взяв Берестя, й Угровськ, і Верещин, і Стівп'я, і Комів, і всю країну²⁷. Лешек же великий гнів мав на Данила». Краківський государ спробував силою повернути втрачене, але успіху не досяг: «Була весна, приїхали ляхи воювати, й повоювали по Бугу. Послав проти них Данило Гаврила Душиловича й Семена Олуєвича, і Василька Гавриловича, і билися, й колодників захопили, й повернулися з великою честю до Володимира».

У тому 1219 р. Данило і Василько Романовичі уклали союзну угоду з литовськими князями, головною метою якої було замирення на волинсько-литовському рубежі. Краківський

²⁴ Див. також: *Włodarski B. Polityka ruska Lieszka Białego*. — *Lwów*, 1925. — S. 47–52.

²⁵ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 14.

²⁶ Літописна формула існування союзного договору.

²⁷ Північно-західну країну Волинської землі.

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. Атака норманської кінноти на початку битви. Килим з Байо. XII ст.

князь Лешек не припиняв вторгнень на Волинь, Данилові пощастило використати проти нього литовського союзника. Тому Лешек Білий спробував знову об'єднати зусилля з угорським королем і підписав спрямовану проти Романовичів нову угоду з Олександром белзьким. У свою чергу, князь Олександр намагався використати з власною метою незгоди між краківським князем і Данилом з Васильком.

Коли в 1220 р. Данило і його тесть Мстислав Удатний зустрілися з угорським військом бана Фільнія, «Олександр відступив від Данила і Василька²⁸ до Лешека». Про цей договір князя Олександра з поляками і уграми галицький літописець докладніше розповів кількома сторінками далі. Однак, трохи пізніше, підписавши договір з Данилом і Васильком, «відступив Лешек від Олександра».

Незадовго перед укладенням угоди Мстислав Удатний, що княжив у Галичі, розбив на підступах до стольного града об'єднане угорсько-польське військо. Залишки ворожого війська, що намагалися врятуватися в Галичі, були винищені й частково полонені Мстиславом і Данилом: «Майже всі угри й ляхи були вбиті, а інших схопили, а ще інші, бігаючи по землі, втопились» (Галицько-Волинський літопис). Яскраві перемоги Мстислава Мстиславича і Данила Романовича над польським вій-

ськом змусили князя Лешека підписати з ними мир.

У середньовіччі, як, утім, і в пізніші часи, дипломатія, як мовилося, велась переважно воєнними засобами і найчастіше прямо залежала від воєнного успіху. Після того, як у 1221 чи 1222 р. (хронологія подій залишається неясною) Мстислав Удатний знову розбив угрів, а Литва почала тіснити Малопольщу, «уклав мир Лешек з Данилом і Васильком», послами польського князя були Держислав Абрамович і Творіан Войтихович, а послом Романовичів був Дем'ян тисяцький». Напевне, до рук галицького літописця потрапив документ з великокнязівської канцелярії, у якому було названо імена послів і визначено умови угоди. Однак цей мирний договір, як і більшість інших, підписаних Романовичами з князями Малопольщі, виявився недовговічним.

Незабаром після битви з монголами на Калці малопольський князь Лешек знову втрутився у галицькі й волинські справи (звичайно подію датують 1225 р.²⁹), на цей раз — вже як союзник Данила Романовича. Тоді злий геній Романовичів князь Олександр Белзький «почув, що Мстислав не має любові до зятя свого князя Данила, й став підбивати Мстислава на рать із ним. Тоді Данило приїхав до Польщі й попросив князя Лешека допомогти йому,

²⁸ З якими він був тоді в короткочасному союзі.

²⁹ Котляр М. Ф. Коментар. — С. 194.

і пішов проти нього [Мстислава]». Об'єднане русько-польське військо розгромило полки Мстислава й Олександра і, як звичайно бувало в ті часи, «полонили землі Белзьку й Червенську», захопивши полон і табуни коней (Галицько-Волинський літопис).

З підсиленням Данила і Василька, оволодіння ними у 20-х роках все більшою територією Волинської землі князь Лешек змушений був якийсь час віддавати їм перевагу перед іншими галицькими і волинськими князями, насамперед — перед Олександром Всеволодичем.

Але вже 1227 р., коли збирання Романовичами волинської «полуотчини» наближалось до завершення, краківський князь, котрий відчував сильний тиск внутрішньої феодальної опозиції, почав боятися надмірного їх посилення і вирішив допомогти королю Андрію захопити Галич, що його захищали Мстислав Удатний і Данило, які на той час помирилися. Судячи з наведеного нижче повідомлення галицького літописця, Данило до того часу продовжував вважати Лешека своїм союзником: «У той час Лешек пішов на поміч [королю], Данило забороняв йому допомагати королю, але той дуже хотів». Тоді Романовичі «послали своїх людей до Бугу, і не дали йому пройти». Війна закінчилась поразкою угрів.

Починаючи з 1220-х років, особливо близькими були договірні відносини між Галицько-Волинським князівством і однією з польських земель Мазовією, князі якої постійно намагалися спертися на Романовичів у суперництві з государями інших польських державних утворень, насамперед Малопольщі. Зі свого боку, Романовичі охоче втручалися у польські чвари, намагаючись ослабити свого головного суперника у Польщі — краківського князя.

Галицько-Волинський літопис ставить початок русько-мазовецького союзу в прямий зв'язок з боротьбою за краківський стіл, що

спалахнула після кончини Лешека: «Був убитий Лешек, великий князь польський... По смерті брата свого Конрад прийняв Данила і Василька у велику любов³⁰ і запросив їх прийти йому на поміч, [і прийшли йому на допомогу] на Володислава на старого».

Русько-польські стосунки часів суперництва Данила за галицьку «отчину» (1230–1240 роки)

Будучи братом покійного Лешека, Конрад вважав свої права на краківський стіл вищими від прав і Генріха Бородатого, і Владислава Ляскононого. Тому мазовецький князь після того, як Владислав 1229 р. сів на трон у Кракові, вирішив вступити в союз із Романовичами, котрі княжили тоді на Волині³¹. У ході спільних воєнних дій мазовецько-волинських військ було здобуто місто Каліш, розорено околиці Вроцлава, а Конраду I дісталася частина Сандомирщини. Але він не зміг заволодіти Краковом, де незабаром потому вокняжився син Лешека — Болеслав Соромливий³². Мабуть, цей похід завершився 1230 р., і після того було підписано великий русько-польський договір, про який мовилося вище.

Однак потім Конрад I раптом різко змінив політичну і воєнну орієнтацію й спробував підтримати головного тоді на Русі ворога Романовичів, Чернігівського князя Михаїла Всеволодича, котрий зазіхав на Галицьку землю і вступив у змову із тамтешніми боярами. Восени 1236 р.³³ Михаїл і його васал, Новгород-

³⁰ Формула укладення союзного договору.

³¹ *Włodarski B. Alians...* — S. 611 sq.; *Пауцто В. Т.* Внешняя политика... — С. 252–253.

³² *Włodarski B. Polska i Ruś. 1194–1340.* — Warszawa, 1966. — S. 104–107.

³³ *Грушевський М.* Хронологія... — С. 26.

Сіверський князь Ізяслав Володимирович привели на Данила ляхів і русь і половців безліч». У війну вступив і Конрад I з мазовецьким військом. Та ворожа Романовичам коаліція розладалась, і Конраду довелося рятуватися втечею. Невдачею завершилася для нього і спроба заволодіти волинським містом Червеном.

В. Т. Пашуто вважав, що стосунки між Конрадом і Романовичами ще більше погіршилися після того, як він 1237 р. віддав не належне йому волинське місто Дорогичин добжиньським рицарям. У 1238 р.³⁴ Данило вибив добжинців з цього міста³⁵. Здавалося б, рішучий вчинок Данила мав би розгнівати мазовецького князя і привести до розриву відносин. Але цього не сталося. Натомість, імовірно, було підписано новий союзний договір між відновленим на короткий час Галицько-Волинським князівством Романовичів і Мазовією, про що посередньо свідчить наведена нижче розповідь Галицько-Волинського літопису.

З огляду на наближення орд Батия взимку 1240–1241 рр. Данило подався до Угорщини, звідки перебрався у Польщу, до м. Сандомира, де дізнався про підкорення татарами Південно-Західної Русі. «Й пішов він у Мазовецьку землю до Болеслава, сина Конрада, і дав йому князь Болеслав град Вишгород». Так приймають лише союзника, та ще й такого, котрий втратив своє князівство! Коли Конрад I у 1247 р. помер, Данило взяв участь у залагодженні суперечок за владу між його синами. Потім сконав старший з них, Болеслав. Перед смертю він передав престол брату Земовиту, «послухавши князя Данила» (Галицько-Волинський літопис).

При збереженні добрих стосунків з Мазовією Романовичам доводилось конфліктувати

і воювати з Малополющею, князь якої продовжував втручатися у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі. Монголо-татарська навала на Волинську і Галицьку землі не тільки завдала величезної шкоди їхньому населенню та економіці, а й суттєво підірвала державну владу відновленого Данилом 1238 р. великого князівства. Цим скористались опозиційні галицькі бояри, намагаючись скинути Данила і посадити на стіл слухняного їм Ростислава Михайловича, чернігівського княжича.

Тому перша половина 1240-х років минула у напружених стосунках із Краковом. У 1243 р. «Данило із братом Васильком заратились із польським князем Болеславом і увійшли в Польську землю чотирма дорогами». При зіставленні цього повідомлення Галицько-Волинського ізводу і свідчення Длугоша переконаємося, що в 1243 і 1244 роках військо Данила і Василька Романовичів двічі вступало в польські землі. 1243 р. руські полки рушили на Краківського князя Болеслава справді чотирма шляхами. Сам Данило воював в околицях Любліна, його брат — поблизу м. Зволі у басейні р. Лада, а воєвода Андрій досяг Сандомира. Інший воєвода, Вишата воював на Підгір'ї, як свідчить Галицько-Волинський літопис³⁶. А в 1244 р., рухаючись південним порубіжжям Люблінщини, Данило дійшов до р. Сян в районі м. Завихоста, біля якого за сорок літ перед тим загинув його батько.

У відповідь на це рицарство краківське і сандомирське вторглося на Волинь у районі Холма, що й призвело до нового походу Данила Романовича у Польщу. Зібравши військо і облогові машини, він рушив на Люблін і обложив місто: «Данило-князь і його брат Василько з'єднали свої сили і звеліли збудувати пороки й інші машини для здобуття града і пішли на

³⁴ Грушевський М. Хронологія... — С. 26.

³⁵ Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжиньським орденом // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994.

³⁶ Див.: Labuda G. Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. — Poznań, 1983. — S. 148.

місто Люблін. Вони метали каміння і стріли, неначе дощ падав на місто, і ляхи, зрозумівши, що буде ще сильніший руський бій, почали просити помилувати їх». З Галицько-Волинського літопису не ясно, чи зміг тоді Данило заволодіти Любліном, однак Я. Длугош впевнений у цьому³⁷. Під тим самим 1244 р. Длугош відзначив повторний напад війська Романовичів на Люблін та його округу. За його відомостями, Данило спустошив Люблінську землю, заволодів Люблінським замком і самою землею³⁸.

Вирішальна схватка між Данилом Романовичем і Ростиславом Михайловичем, якого підтримували галицькі бояри, сталася 17 серпня 1245 р. Вона докладно описана в Галицько-Волинському літописі. Про битву біля м. Ярослав було вже коротко сказано у розділі «Угорщина». Тут же спинює лише на участі польських загонів у цій битві. Перед нею «Ростислав пішов у Лядську землю, й просив Лешкову³⁹ і переконав її щоб послала з ним ляхів». Ростислав пішов на Русь землями Болеслава Соромливого, де і приєднав до свого війська польські загоны⁴⁰. Продовження літописної розповіді про кампанію Ростислава містить цікаву подробицю: «Нарочиті бояри й інші ляхи побігли було із землі, бажаючи перейти до Данила. Але почувши про виступ Ростислава, вони хотіли одержати милість у Лестьковича [князя Болеслава] і в його матері і пішли вони на допомогу Ростиславу» — мабуть, сумніваючись у перемозі Данила, польські нобілі пристали до його ворога. Літописець зауважив

³⁷ Котляр М. Ф. Коментар. — С. 249.

³⁸ Jana Długosza Kroniki Słwnego Królestwa Polskiego. — Ks. 7. — Warszawa, 1974. — S. 57. Див. також: Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. — Lwów, 1936. — S. 38–39.

³⁹ Йдеться про вдову Лешека, матір князя Болеслава Соромливого. Вона, як мовилося, була донькою одного з волинських удільних князів — Інгвара Ярославича.

⁴⁰ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. — S. 127.

після того: «Пройшло мало часу, і схоплений був Данилом старший серед них [поляків]. Твор'ян».

Польські загоны були спрямовані воеводою угорського війська баном Фільнієм (що прийшов з Ростиславом і командував об'єднаними силами) проти полку Василька Романовича. Розповідь про бій руських з поляками належить до найяскравіших сторінок літописної повісті про Ярославську битву: «Поки Василько бився з ляхами, брати розійшлися і не бачили один одного. Ляхи лаялись і кричали: „Поженемо довгобородих!“⁴¹ Василько ж вигукнув: „Ваші слова брехливі, Бог нам помічник!“ і пришпорив свого коня і помчав. Ляхи не встояли і побігли від нього». Виходячи з послідовності літописної оповіді, це сталося у розпалі битви. Розгром Васильковою раттю польської значною мірою визначив загальну перемогу війська Романовичів над ворожим.

Русько-польські відносини після відновлення державної єдності Галицько-Волинської Русі

Після Ярославської битви 1245 р. і придушення Данилом Романовичем боярської фронди відносини з Польщею були переважно дружніми. Данило виступав арбітром у суперечках польських князів за Краків і на якийсь час приєднав до свого князівства (у 40-х роках) Люблінську землю. Однак договірні відносини руських князів з польськими у 40–60-х роках XIII ст. слабко відбиті в джерелах. Слід вважати, що після розгромної поразки, завданої полякам і уграм у Ярославській битві 1245 р., та зростання могутності і міжнародного автори-

⁴¹ Красномовне свідчення того, що на Русі бороли мали лише селяни, а й бояри і воїни.

тету Галицько-Волинського князівства государі Малопольщі віддавали перевагу дружнім стосункам з Романовичами перед воєнним протистоянням.

З літопису відомо, що у 1253 р. Данило Романович воював з Чехією, щоб допомогти сину Роману, котрий з батьковою допомогою сів на австрійський престол і відбивався від іншого претендента на нього, чеського королевича Отокара-Пшемисла. Йому погодився допомогти малопольський князь: «З'єднався [Данило] з Болеславом і пішов той з Кракова». Союзники осадили чеське місто Опаву і здобули штурмом кілька інших укріплених міст. Літописець із гордістю відзначає: «Згадали Данило, Болеслав і Лев, що: «Всю землю їх ми полонили». Літописець, мабуть, свідомо перебільшив успіхи Данила і Болеслава.

Галицько-Волинський літопис зберіг відомості про спільну боротьбу руських і польських (мазовецьких) військ проти агресивних племен ятвягів, що дошкуляли переважно порубіжним містам і поселенням Мазовії та Волині. Взимку 1252–1253 рр. Данило Романович разом з Мазовецьким князем Земовитом увійшли в землю Ятвягів, здобули безумовну перемогу. Особливо відзначився син Данила Лев: «Зійшовши з коня сам один сильно бився з ними [ятвягами]... і убив Лев Стекинта [ятвязького вождя] мечем і брата його простромив мечем... Лев ганявся за ятвягами піший».

Через два роки, взимку 1254–1255 рр., відбувся великий похід Данила Романовича проти ятвягів, у якому взяли участь його польські союзники: князь Земовит Мазовецький і загони Болеслава Краківського «І була велика рать, так що наповнилися ятвязькі болота полками». Кампанія принесла перемогу з'єднаному русько-польському війську (Галицько-Волинський літопис).

Серед нечисленних відомостей про русько-польські угоди цього часу можна навести розповідь Галицько-Волинського літопису про те, що у 1262 р. «був снем руських князів із польським князем Болеславом, і зустрілися в Тернаві⁴². І уклали угоду між собою про землю Руську і Лядську, утвердившись хрестом чесним». З'їзд у волинському порубіжному місті Тернаві, напевне, мав на меті об'єднати сили двох держав проти литовського князя Миндовга, котрий одночасно воював проти кожного з них, а також для відбиття частих набігів ятвягів⁴³. Тернавський з'їзд був останньою публічною дією Данила Романовича. Тоді він важко хворів і помер у Холмі 1264 р.

Активізація русько-польської конфронтації після смерті Данила Романовича

Після смерті Данила мир між Руссю і Малопольщею довго не протримався. Близько 1265 р. наступник Миндовга на литовському престолі, його син Войшелк зробив своїм співправителем сина Данила Шварна. У тому році «пішла Литва на ляхів воювати — на Болеслава князя, і захопили полону багато». З літописного контексту виходить, що об'єднане литовсько-руське військо вирушило на Польщу з тієї частини Волинської землі, якою володів Шварно Данилович. Длугош повістує, що Шварно підбив кількох руських князів напасти на Сандомирську землю. Буцімто два дні руські воїни спустошували Сандомирщину, а коли розбрелись по різних її частинах, то місцеві нобілі змогли їх перемогти і багатьох взяли у полон⁴⁴.

⁴² Романовичі з краківським государем.

⁴³ *Włodarski B.* Polska i Ruś. — S. 148.

⁴⁴ *Jana Długosza Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego.* — Ks. 7. — Warszawa, 1974. — S. 184, 185.

Важко відповісти на питання, чи відповідає це повідомлення Длугоша дійсності: він взагалі відзначався великою тенденційністю, перебільшуючи успіхи польської зброї й применшуючи — руської. Як би там не було, князь Болеслав, за словами галицького книжника, послав до Шварна посла з питанням: «За що ти мене воював? Без моєї вини землю мою розграбував?» Шварно відпирився, перекладаючи вину на Литву, та Болеслав закинув йому віроломство і почав проти нього воєнні дії. У відповідь Романовичі вторглися на Люблінщину і Сандомирщину, після чого краківський князь запропонував мир: 1267 р. «Болеслав князь прислав свого посла до Василька [Романовича, тодішнього глави династії] і так мовив: «Свояче! Зустрінемося!» Василько був радий його словам. І призначили собі снем у Тернаві».

Однак одразу ж після повернення князя Василька на Волинь «прийшла до нього звістка, що ляхи вчинили «лєсть», тобто зрадили умови договору. Воєнні дії поновилися. Свідчення руських і польських джерел про цю кампанію, що відбулася (за даними польських хронік) у липні 1266 р., суттєво розходяться. Волинський літопис зображує справу так, що коли польське військо вторглося у Червенську волюсть, Василько з сином Володимиром і небожем Шварном пішли на них у наступ. Поляки злякались і відійшли додому. Василько повелів напасти на ворога, що відступав на його землі, й там, через неузгодженість дій між Володимиром і Шварном, руські полки зазнали поразки.

Польські ж хроніки повідомляють точну дату битви між військами Краківського князя Болеслава і Шварна (19 червня 1266 р.) і тлумачать всю кампанію однозначно переможною для Болеслава⁴⁵. Так, польська «Велика хроніка»

повідомляє: «Військо краківського князя Болеслава Соромливого, проникнувши у землю руських, сильно спустошило князівство Шварна. Згаданий князь Шварно... зійшовшись з цим військом, мужньо з ним бився. Але поляки стали переможцями...»⁴⁶

Тільки через кілька місяців «помирилися Ляхи з Руссю, Болеслав із Васильком і з Шварном, і почали жити у великій любові» (Галицько-Волинський літопис). Добрі стосунки між сторонами зберігались і в кінці 60–70-х роках.

Русько-польські війни часів нової роздробленості Галицько-Волинської Русі

Але після смерті Краківського государя Болеслава (1279) русько-польські відносини одразу ж і надовго зіпсувалися. Виною цьому був старший син Данила Романовича Лев, що здавна зазіхав на краківський престол. Галицько-Волинський літопис коротко й чітко відбив початок спроб Лева стати краківським князем: «Після смерті великого князя Болеслава не було кому княжити в Польській землі, бо не було в нього сина. І захотів собі Лев його землі, але [польські] бояри були сильні й не дали йому тієї землі».

«Докладно поінформований про польські справи», волинський книжник⁴⁷ перелічує всіх п'ятьох претендентів на краківський стіл: мазовецькі Земовитовичі Конрад і Болеслав і трое куявських Казимировичів — Лешек Чорний, Семомисл і Владислав Локетек, — всі члени

⁴⁶ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Вступ. статья и коммент. Н. И. Шавелевой. — М., 1987. — С. 193.

⁴⁷ *Włodarski B. Polska i Ruś.* — S. 196

⁴⁵ МРН. — Т. II. — Р. 808, 839; Т. III. — Р. 48, 171, 206, 363.

Нестор Солунський та Дмитрій Солунський.
Шиферний рельєф з Михайлівського
Золотоверхого собору. XI ст.

молодшої лінії Казимира Справедливого. У польській історіографії поширена думка, ніби Лев зовсім не збирався сісти князем у Кракові, де не мав прибічників⁴⁸. Проте Лев Данилович мав сильний характер і сміливо ішов назустріч небезпекам. Імовірно, він остерігався більше не польських князів, а польських «бояр» — могутніх феодалів-нобілів, що відігравали особливо важливу роль за життя Болеслава і вирішували, кому дістанеться краківський престол. З Волинського літопису і польських хронік того часу створюється враження, що тоді Лев намагався приєднати до своїх володінь Сандомирську землю⁴⁹.

Лев і надалі продовжував добиватися краківського княжіння. Після того, як «польські бояри... посадили його [Лешек Чорного] в Кракові», Лев же «захотів собі частки Польської землі, міст на Україні», тобто на окраїні Польщі. На мій погляд, це місце літопису свідчить швидше за все про те, що Лев був зацікавлений не стільки в краківському столі, скільки в територіальних надбаннях у Польщі. Деякі історики думають, що Лев хотів привласнити Люблінську землю, якою колись недовго володів його батько⁵⁰.

⁴⁸ Див., напр.: *Baszkiewicz J. Powstanie zjednoczonego państwa Polskiego.* — Warszawa, 1954. — S. 69.

⁴⁹ *Włodarski B. Polska i Ruś.* — S. 196–197.

⁵⁰ *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. III. — С. 96.

Лев Данилович давно вже водив дружбу з татарськими ханами й використовував їх у боротьбі з сусідами, навіть з власними братами. Тому Галицький князь звернувся за допомогою до Ногая. Той одразу ж прислав орду і змусив виступити у похід на Сандомирщину Мстислава Даниловича і Володимира Васильковича. Галицький літописець підкреслює, що «Лев радо пішов із татарами й своїм сином Юрієм, а Мстислав і Володимир, і син Мстиславів Данило пішли неволею татарською». Це сталося 1280 р.⁵¹ Леву з татарами не вдалося добути Сандомир, хоча вони страшенно розграбували Сандомирську землю. Потім Лев знову з татарами рушив на Краків.

Підійшовши до міста й оглянувши його сильні фортифікації, він не насмілювався штурмувати його, а розпустив військо грабувати околиці. Тоді Лешек Чорний раптово напав на роз'єднані сили Галицького князя. «Бог учинив над ним [Левом] волю свою, — осудливо мовив галицький книжник, — адже вбили ляхи із його полку багатьох бояр і слуг добрих. І татар частину вбили. І так повернувся Лев назад із великим безчестям». Ян Длугош, котрому було відомо багато літописів і хронік XIII ст., знає, що Лешек гнав Лева аж до Львова і захопив багату здобич⁵².

Повернення Лева Даниловича до архаїчної в умовах кінця XIII ст. і недалекоглядної дипломатії з позиції сили ні в 1280 р., ні пізніше не могло принести йому успіх. А використання татар як важеля у зовнішній (та й у внутрішній) політиці викликало загальний осуд на Русі і за рубезем. Це, в свою чергу, робило даремними нечасті спроби Лева добитися своєї мети мирним шляхом. Йому перестали вірити. До того ж князь Лешек незабаром відповів до-

⁵¹ МРН. — Т. II. — P. 847; Т. III. — P. 181.

⁵² *Jana Długosza Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego.* — Ks. 7. — S. 267–269.

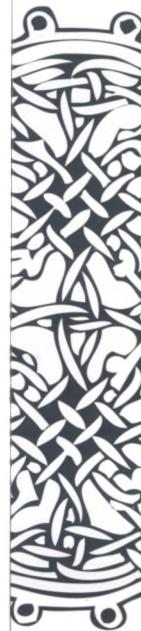
шкульним ударом по володіннях Лева. Волинський літописець коротко занотував: «Лешек пішов на Лева і взяв у нього город Переворськ, и перебив там усіх від малих до великих, і город запалив, і пішов назад до себе» (Галицько-Волинський літопис). Польські хроніки (рочніки Траски, Малопольський, Францисканський та ін.) розповідають про те, що малопольський князь напав на Лева через два тижні після перемоги над руським військом біля Кракова⁵³.

Нищівна поразка, якої Лев Данилович зазнав у Краківській землі, надовго відбила у ньо-

го охоту воювати з Малопольщею. Лише після смерті Лешека Чорного (1288) він знову зважився втрутитися у польські справи. Однак нова спроба заволодіти Люблінською землею закінчилася невдало. Після цього Лев почав сіяти розбрат між польськими князями, підтримуючи то одного, то іншого претендента на краківський престол. Особистих вигод від цього він так і не одержав.

Так завершилися русько-польські відносини у XIII ст. Посіяні Левом зерна ворожнечі й взаємного недовір'я дали щедрі пагони в середині наступного століття, коли 1349 р. польський король Казимир III заволодів Галичиною і частиною Волині.

⁵³ МРН. — Т. II. — Р. 847; Т. III. — Р. 51, 181.

Розділ 5

Литва і Ятвязька земля

Особливою специфікою вирізнялись у XII–XIII ст. міждержавні зв'язки і воєнні дії між Руссю, насамперед Галицько-Волинською, з Литвою і Ятвязькою землею. Останні перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу, залишались язичницькими, — навіть у XIII ст., незважаючи на охрещення Миндовга, що було суто політичною акцією самого литовського князя і не торкнулося ні литовського народу, ні його правлячого шару. І Литва, і ятвяги не дотримувались якихось норм середньовічної дипломатії (дуже приблизних у середньовіччі в Центральній і Східній Європі). Через це угоди Русі з Литвою і особливо з ятвягами були недовговічними і трималися виключно на військовій і воєнній перевазі руських князів над ними.

Воєнні дії між руськими, з одного боку, та литовцями і ятвягами, з іншого, протягом X–XIII ст. були одноманітними. Найчастіше нападали литовці та ятвяги, руські спочатку активно оборонялись, а далі звичайно переходили у рішучий наступ і завдавали ворогу ни-

щівної поразки. Вперше літопис відзначив вторгнення руської рати в межі ятвягів під 983 р. — незабаром після утвердження Володимира Святославича на київському столі: «Ходив Володимир на ятвяги, й переміг ятвягів, і взяв землю їх»¹.

Виглядає показовим те, що в XI ст. воєнні зіткнення Київської Русі з Литовською і Ятвязькою землями сталися приблизно в ті самі роки — швидко після того, як Ярослав Володимирович Мудрий після смерті брата Мстислава (1036) зробився «самовластцем Руської землі». Під 1038 р. та сама Повість временних літ коротко занотувала: «Ярослав іде на ятвягів», а під 1040-м — «Ярослав іде на Литву». Як зауважив Д. С. Лихачов, у Літописі Переславля Суздальського до слів про похід на ятвягів додано, що вони були «одвічними данниками і конокормцями»² — мабуть, йшлося про переможне вторгнення Володимира Святославича у Ятвязьку землю і, як виходить з цих слів північнорусько-

¹ Повість временных лет. — СПб., 1999. — С. 38.

² Лихачев Д. С. Комментарии // Повість временных лет. — С. 391.

го літописця, обкладення ятвягів даниною і повинностями.

Найдавніший серед збережених часом наш літопис більше про Литву не згадує, а ось у літописах, що беруть початок від Новгородсько-Софійського ізводу 30-х років XV ст. під 1044 р. відзначено: «Ходив Ярослав на Литву, а на весну ж Володимир [його син] заклав Новгород і збудував фортецю»³. Ятвяги ж названі в Повісті ще раз під 1112 р.: «Ярослав, син Святополка, ходив на ятвягів і переміг їх». Як бачимо, вже на початку воєнних зіткнень між Руссю, литовцями і ятвягами вони мали однобічний характер. Розрізнені, погано озброєні й зовсім не навчені загони балтських племен не могли скільки-небудь ефективно протистояти професійним дружинам руських князів. На жаль, жодних конкретних відомостей про характер русько-балтських воєнних зіткнень аж до середини XIII ст. літописи не зберегли.

Русько-литовські воєнні дії

Київський літопис XII ст. неодноразово розповідає про війни Русі з Литвою, хай і в найзагальнішому вигляді. Під 1131 р. читаємо: «Ходив Мстислав⁴ на Литву, з синами своїми, і з Ольговичами, і з Всеволодом городенським, і попалили їх, а самі [литовці] розхоронились⁵, і киян тоді багато побила Литва, не встигли вони піти зі своїм князем». Звідси виходить, що литовці вели партизанську війну, нападаючи на розрізнені загони київського війська насамперед на не досить озброєне і не дуже дисципліноване ополчення («кияни»).

У тому самому Київському літописі з кінця 50-х років XII ст. неодноразово відзначені во-

єнні сутички західноруських удільних князів (полоцьких, мінських, городенських та ін.) з литовцями. З огляду на слабкість військових контингентів цих князів їх війни з балтами не були однозначно переможними. Користуючись сприятливою для них воєнною обстановкою, литовські князі брали участь у князівських усобицях в Західній Русі як військова сила (найманці?) на боці сильніших, про що свідчить один із записів Київського ізводу під 1162 р.: «Того року приходив Рогволод⁶ на Володаря⁷ з полочанами до Городця, та Володар не дав йому полку [битви] вдень, а вночі виступив на нього з города з литвою...». Бій приніс перемогу Володарю, Рогволод втратив Полоцьк, де полочани посадили «Васильковича» (напевне, Всеслава з древньої Полоцької династії). Литва втручалася в усобиці у Західній Русі і в 1180 р.

Становище на русько-литовському рубежі змінюється з початком 1190-х років. Тоді князь Руської землі Рюрик Ростиславич, мабуть, занепокоєний частими набігами стрімких литовських загонів на західні рубежі Давньоруської держави, задумав похід на Литву, про що дізнаємось зі слів ханів чорних клобуків, котрі приїхали кликати Ростислава Рюриковича у спільний похід проти половців: «Отець твій хоче піти на Литву, й заради того походу не відпустить тебе». Однак Рюрик Ростиславич не запечив проти участі сина у поході до Половецького степу, що приніс гучну перемогу і велику здобич союзникам. Пізніше Рюрик зібрався все ж у литовський похід, але його співправитель у Південній Русі Святослав Всеволодич Київський закликав його залишитися «в Русі», стерегти її від половців, і Рюрик відмовився від свого задуму.

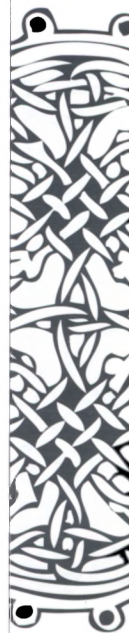
³ Новгородская первая летопись... — С. 181.

⁴ Володимирович, син Мономаха, Київський князь.

⁵ Тут: розбрелися по різних місцях.

⁶ Борисович, Полоцький князь.

⁷ Глібовича, Городенського князя.

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. Килим з Байо. XII ст.

Якщо литовці неодноразово виступають у Київському літописі XII ст. як противники і союзники руських князів, то ятвягів майже не видно на сторінках цього джерела. Лише в тексті кінця XII ст. натрапляємо на докладний запис про велику і переможну війну Волинського князя Романа Мстиславича з ятвязькими племінними князями. Цей воєнний успіх Романа неначе зумовив характер і наслідки війн Русі з ятвягами у XIII ст., який виявився багатим на такі кампанії руських князів.

Створення Романом Мстиславичем сильного і обширного Галицько-Волинського князівства у 1199 р. на кілька років призупинило напади литовських і ятвязьких загонів на цей край. Та можна погодитися з думкою, що смерть Романа Мстиславича (1205), котрий прославився походами на ятвягів і Литву, широко відкрила шляхи литовським нападам на Волинську землю⁸. Галицький літописець не перелічує навіть численних вторгнень литовців на Волинь, лише при описі подій 1209–1210 рр. коротко згадує, що тоді «біда була в землі Володимирській від воювання литовського і ятвязького». Втім, одну спільну навалу литовських і ятвязьких князів (племінних вождів) на Західну Волинь у 1210 р. літопис відбив досить конкретно: «Литва ж і ятвяги воювали, й повоювали Турійськ біля Комова аж

до Червена, й билися з ними біля воріт Червенських».

Литва і ятвяги поважали лише силу, і не дивно, що зі зміцненням влади Романовичів у Волинській землі стосунки з обома західними сусідами почали набирати відносно стабільного договірного характеру. У 1219 р. «прислали литовські князі до великої княгині Романової й до Данила і Василька, прохаючи миру». Є підстави думати, що ці мирні пропозиції були висловлені внаслідок недавньої поразки, понесеної Литвою від Волинського князівства. Незабаром потому галицький літописець занотував: «Ляхи ж не переставали пакостити, й привів [Данило] на них Литву» — отож, мирна угода з литовськими князями 1219 р. мала характер воєнної, спрямованої в цьому разі проти Польщі.

Галицько-Волинський літопис, — єдине, по суті, джерело з цієї теми, — протягом більшої частини 20-х років не згадує про русько-литовські відносини. З короткого ж повідомлення, яке відноситься до 1227 р., відомо, що договір 1219 р. продовжував діяти: «В той же час Литва воювала Ляхів, вважаючи себе мирними з Руссю, й прийшла вона до Берестя». Однак підручний князь Романовичів Володимир Пінський, якому вони доручили «стерегти землю від ятвягів», не знав про це, і разом з берестянами перебив усіх литовців.

⁸ Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. 3. — С. 78.

Напевне, це й призвело до часткового порушення русько-литовської угоди 1219 р.: у 30–40-ті роки одні литовські князівки залишаються союзниками Данила Романовича, інші воюють його землю. Втім, В. Т. Пашуто вважав, що договір 1219 р. діяв до кінця 40-х років і був вигідним насамперед Данилові, бо литовські сили сковували недружніх Русі краківських князів⁹.

Відбиттям славних перемог руських князів над Литвою в XII ст. уявляється мені фрагмент «Слова про загибель Руської землі», створеного у першій половині XIII ст.: «То все покороно было Богом крестияньскому языку поганьския страны великому князю Всеволоду¹⁰, отцю его Юрью¹¹, князю киевському, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети свои страшаху в колыбели, а Литва из болота на свет не выныкываху...»¹²

Більш цивілізованими зробилися русько-литовські відносини за князювання у Литві Миндовга, що почалося в 30-і роки. Йому вдалося дещо централізувати країну. Напевне, з перших років свого правління Миндовг прагнув стати союзником Романовичів, — щоб спертися на них у суперництві з численними племінними князівками-вождями (у договорі княгині Анни з Литвою 1219 р. їх названо більше двадцяти, і серед них згаданий і Миндовг). У всякому разі, під час війни Романовичів з Мазовією навесні 1238 р. «Данило повів на Конрада¹³ Литву, Миндовга, Ізяслава [Володимировича] новгородського [новгород-сіверського]». Характерно, що в цьому контексті Галицько-Волинського літопису Миндовга названо поряд з «Литвою» взагалі. Тоді Литовська держава

перебувала ще в процесі складання, але при цьому Миндовг вже помітно посилювався і виділявся серед інших князів.

Данило Романович також був зацікавлений у союзі з Миндовгом, бо у виснажливій боротьбі за повернення Галицької землі з Угорщиною та її маріонеткою, Чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем, він сподівався спертися на сили литовського князя. Напередодні битви біля Ярослава 1245 р. з Ростиславом, уграми, поляками і галицькими боярами, що вирішила долю Галицько-Волинської Русі, «Данило і Василько послали у Литву, прохаючи помочі, й послана була від Миндовга допомога», інформує галицький літописець. Заради закріплення союзу з Литвою Данило Романович перед 1252 р. одружився з небогою Миндовга¹⁴.

Однак і в часи Миндовга мирні стосунки Литви з Руссю не раз перемежовувались воєнними протистояннями. У розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1244 р.¹⁵ читаємо: «Прийшла литва і воювала коло Пересопниці. І була радість велика в місті Пінську від перемоги Данила і Василька [над ними]». Незабаром потому, ймовірніше від усього, у тому самому чи на початку наступного року, «воювала литва біля Мельниці, захопивши великий полон». Данило і Василько з дружинами і дворський Яків з військом «кинулись на них... й побігла литва, було багато вбитих, і полон у них увесь відібрали».

У 1248 чи 1249 р. Романовичі втручаються у міжусобиці, що розгорілись у Литві. Миндовг, що прагнув централізації країни, вирішив приборкати князів землі Жемайтії: «Вигнав Миндовг небожів своїх Тевтивіла й Едивіда

⁹ Пашуто В. Т. Очерки... — С. 280.

¹⁰ Суздальському, на прізвисько Велике Гніздо.

¹¹ Долгорукому.

¹² Цит. за кн.: Орлов А. С. Владимир Мономах. — М.; Л., 1946. — С. 44.

¹³ Конрада I, Мазовецького князя.

¹⁴ Див.: Baumgarten N. — Op. cit. — Tabl. XI, № 4.

¹⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 31–32.

і послав їх на війну з вуйком своїм з Вікінтом, на Русь, воювати до Смоленська» (Галицько-Волинський літопис). Жемайтські князі втекли до Данила і Василька у Володимир Волинський. Романовичі відмовилися видати їх Миндовгу. Адже той уже давно порушив мирну русько-литовську угоду 1219 р., а його посилення і зростаюча міць Литовського князівства не могли не турбувати Романовичів. Тому Данило дієво підтримував небожів Миндовга у суперництві з дядьком.

Галицькому князю пощастило створити проти Миндовга сильну коаліцію з ятвязьких і жемайтських князів і навіть пруських рицарів. У той час Данило збирався приєднати до свого князівства Чорну Русь. Він послав брата на Волковийськ, а сина на Слонім, а сам пішов до Здитова, захопивши багато міст. Наслідки походу були сприятливими для Романовичів, та до повного успіху було далеко. Тому війна з Литвою продовжилася: «Данило закликав на допомогу Тевтивіла і з ним прийшли русь і половці, й багато воювали вони між собою». Залучення на допомогу половецької орди, мабуть, однієї з тих, що кочували тоді в Панонії, допомогло здобути вирішальну перемогу над Литвою. Після того Тевтивіл з Даниловим полоном пішов до Риги, рижани [рицарі] прийняли його з великою честю і охрестили його (Галицько-Волинський літопис). Отже, Романовичів підтримав ризький єпископ, а надана Тевтивілу честь, напевне, означала, що його в Ризі розглядали як претендента на велике княжіння у Литві, суперника Миндовга. Щоб утриматися на престолі, останньому довелося звернутися за допомогою до магістра Тевтонського ордена Андрія і навіть прийняти хрещення на початку 1251 р.¹⁶

¹⁶ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — С. 270–272.

У 1252 р. Миндовг програв велику війну Данилові, втративши захоплену раніше Чорну Русь і третину раніше контрольованої ним землі ятвягів. Права галицького князя на землю ятвягів визнав і Орден¹⁷. Тому Миндовг змушений був просити миру в галицько-волинського князя: «Прислав Миндовг до Данила, просячи миру й бажаючи породичатися». Справа тяглась довго, — певно, Данило не довіряв невірному литовському князю. Нарешті, 1254 р. син Миндовга Войшелк, котрий прагнув більш тісного союзу з Галицько-Волинським князівством, від імені батька «сотворив мир із Данилом, і віддав доньку Миндовга за Шварна», сина Данила. Інший син галицько-волинського князя Роман одержав від Войшелка володіння в Чорній Русі, щоправда, і без того майже завойованій Данилом: Новогрудок і Слонім (Галицько-Волинський літопис).

Слід погодитися з думкою відомого історика, що договір з Литвою 1254 р., поряд із завершенням тоді Данилом підкорення Ятвязької землі, був вигідний йому в стратегічному відношенні: він просунув рубежі Галицько-Волинського князівства на північ. Турово-Пінська земля опинилася затиснутою між володіннями Романовичів, а її князі потрапили в залежність від них. Сини Данила, що одержали волості в підконтрольних Литві землях, здійснювали його політичний вплив на литовських князів¹⁸.

У своєму прагненні дати відсіч татарським поневолювачам, ведучи бойові дії з ордою воєначальника Куремси, що кочувала у Причорномор'ї, Данило Романович запропонував Миндовгу взяти участь у поході на Київ. З невідомих історикам причин галицький літопи-

¹⁷ Codex Diplomaticus Poloniae. — Т. III. — № 30. — Varsoviae, 1858. — Р. 33–34.

¹⁸ Грушевський М. Там само. Т.3. — С. 81–82.

сець віддає чомусь ініціативу походу литовському князю: Миндовг пропонує, щоб Данилів син Роман з «новгородцями» пішов на Київ. Можна погодитися з припущенням В. Т. Пашута, що галицько-волинський князь в той час намагався відняти Київську землю у татаро-монголів¹⁹. Слова Миндовга про Романа і «новгородців» означають, що в той час син Данила номінально вважався васалом литовського князя і сидів у Новгородку.

Данило разом із братом підійшов до Возвягля²⁰, здобув місто і став чекати «Романа й литви», — але ті не прийшли вчасно. Зрадливий Миндовг порушив союзню угоду з Романовичами, і похід на Київ розладнався. Коли нарешті литовське військо наблизилося до Возвягля, час було вже втрачено. Роман Данилович із своєю дружиною повернувся до батька, а «люди Миндовгові», литовська рать, невдоволені тим, що їм не дозволили грабувати у Возвяглі, на зворотному шляху розорили околиці Луцька. Тоді «служилі князі Данилові й люди Василькові, Юрій, Олекса дворський та інші наїхали на них». Литовці не витримали удару регулярного війська й побігли. Їх загнали в якесь озеро і почали нищити — галицький літописець із захопленням сповіщає, що «наповнилось озеро трупами і щитами, і шоломами. Тамтешні люди велику користь мали, витягуючи їх».

Страшна поразка, завдана раттю Данила війську Миндовга, як це не дивно, не привела до розриву зв'язків між ними. Наче нічого не сталося, мирні стосунки продовжувались, а Роман Данилович зберіг володіння в Чорній Русі.

Докорінно відносини між Галицько-Волинською Руссю і Литовським князівством змінилися після загибелі Миндовга, що сталася

у серпні 1263 р. Йому так і не вдалося подолати спротив удільних князів і об'єднати країну. Миндовга наслідував син Войшелк, котрий одразу ж заходився нещадно нищити опозицію центральній владі. У своїх діях він вирішив спертися на Галицько-Волинську Русь, обравши в союзники сина Данила Романовича — Шварна. Волинський книжник відгукнувся на подію словами: «Коли княжив Войшелк у Литві, почав йому допомагати Шварно князь». З допомогою галицької раті князя Шварна «пішов [Войшелк] з великою силою, й почав міста захоплювати в Литві й Нальщанах»²¹.

Волинський літописець відзначає далі, що в 1264 р. «княжили в Литві Войшелк і Шварно, і пішла Литва на Ляхів воювати». У поході взяли участь і «слуги Шварнові». В. Т. Пашуто розглядав контекст джерела як доказ співправління цих князів у Литві²². За багато літ до нього М. С. Грушевський обережно назвав князя Шварна помічником Войшелка у Литві²³. Думаю, все ж таки, що правий був В. Т. Пашуто. Це підтверджується дальшим розвитком русько-литовських відносин, зокрема наведеним далі красномовним свідченням Галицько-Волинського літопису. Напевне, до більш тісного зближення Русь і Литву підштовхувала постійна і страшна загроза з боку Орди.

Через три роки, в 1267, «Войшелк віддав своє княжіння зятєві своєму Шварнові, а сам знову захотів прийняти чернечий чин. Шварно просив його, аби ще княжив із ним у Литві, та Войшелк не захотів». Волинський літопис коротко зафіксував подію надзвичайної історичної важливості: великий князь литовський

²¹ Йдеться про Нальщанську землю Литовського князівства, сепаратистське гніздо місцевих феодальних і напівфеодальних князів, з якими вперто боровся Миндовг.

²² Пашуто В. Т. Очерки... — С. 293.

²³ Грушевський М. Хронологія... — С. 45.

¹⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 283.

²⁰ Місто у Болоховській землі.

добровільно, та ще й за власною ініціативою, поступався престолом своєму родичу, галицькому князю. Перед Шварном відкрилася блискуча можливість створення об'єднаної Русько-Литовської держави — більше, ніж за сто років перед загарбанням Ольгердом значної частини Південної Русі. Але — з тією принциповою відмінністю, що княжили б у ній не литовські, а руські князі Романовичі!

Однак, якщо навіть у князя Шварна і були настільки далекоглядні плани, вони тут же були зруйновані його старшим братом Левом. Ображений тим, що Войшелк передав Литовське князівство не йому, а його молодшому брату, Лев підступно убив литовського князя, що прийняв схиму, після чого довір'я між правлячими колами Литви і Галицько-Волинської Русі було назавжди втрачено. Літопис коротко повідомляє, що «княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі, та княжив не багато років». А великим князем литовським став після нього Тройден.

Волинський літописець не шкодує для Тройдена осудливих епітетів: він «окаянний, беззаконний, проклятий і немилостивий... його беззаконня не можемо описати заради сорому». І справді, якщо навіть враховувати всю упередженість розповіді про нього волинського літописця, доводиться визнати, що цей князь відзначався підступністю, звірячою жорстокістю й повною відсутністю якихось моральних принципів.

Вже давно роз'єднані після кончини Данила у 1264 р. молодші Романовичі, що в основному протистояли один одному у міжнародних справах, були в різних стосунках з новим великим князем Литви. Це яскраво описує волинський книжник у своєму повістванні, що відноситься до початку 70-х років: «Тройден княжив у Литовській землі, він жив із Левом у великій любові, посилаючи багаті дарунки один одно-

му; а з Володимиром він не жив у любові через те, що батько Володимирів князь Василько убив на війнах трьох братів Тройдена».

Однак Тройден не вважав за потрібне дотримуватись угоди з Левом, дуже важливої у стратегічному відношенні для його країни. Незабаром після наведених слів літописець відзначає: «Далі же Тройден, забувши про любов із Левом²⁴, послав городнян взяти Дорогичин». Тим самим литовський князь розв'язав тривалу порубіжну війну з Левом і Володимиром Васильковичем²⁵. Щоб помститися йому, Лев у 1275 р. наслав на Тройдена татар, з якими постійно підтримував дружні стосунки. А взимку 1277–1278 рр.²⁶ уже Ногай покликав Романовичів у похід на Литовське князівство. Останній раз Тройден згадується у Галицько-Волинському літописі у розповіді про події 1278 р.²⁷ Напевне, швидко тому він помер або був забитий (історія Литви цього часу майже не відбита в джерелах і тому маловідома).

Верховну владу в Литовському князівстві після кончини Тройдена захопили брати Будикид і Буївид. Волинський літописець мало що знав про них. До весни 1289 р. належить його поодиноке повідомлення: «Тоді литовський князь Будикид і брат його Буївид дали князю Мстиславу [володимиро-волинському] город свій Волковийськ, щоб із ними мир тримав». Уривчасті звістки польських і західних джерел дають підстави припустити, що Будикид княжив тоді власне у Литві, а Буївид — в Ятвязькій землі²⁸. Волинський літописець із задоволенням зауважує, що Мстислав Данилович «мир тримав з навколишніми країнами», серед яких називає і Литву.

²⁴Тобто порушивши союзна угоду з Левом.

²⁵Грушевський М. Там само. — Т. 3. — С. 94.

²⁶Грушевський М. Хронологія... — С. 49.

²⁷Там само. — С. 47, 49.

²⁸Пашуто В. Т. Очерки... — С. 294–295.

Війна і мир з ятвягами

На Русі ятвягами іменували велелюдні балтські племена, споріднені з прусами. Польські й германські джерела називають їх судавами, або судинами. Вони посідали найбільш східне положення серед усіх пруських племен: від Великих Мазурських озер до Немана і Бебжі²⁹. Їхні воєнні стосунки з Руссю починаються ще в другій половині X ст. Як було вже сказано, літопис вперше згадує про ятвягів під 983 р., коли на них ходив із військом Володимир Святославич.

Відносини Галицько-Волинської Русі з Ятвязькою землею у XIII ст., як і в попередніх, розвивалися за нехитрою і стандартною схемою. Звичайно війну починали ятвязькі князьки: грабували і палили городки і села на північно-західному пограниччі Волині. Далі наставляв час відплати. Данило і Василько Романовичі, а в 70–80-х роках їхні сини вторгались із військом у Ятвязьку землю, громили загопи її воїнів, що не вміли битися в регулярному строю, а далі із здобиччю і полоненими поверталися додому. Налякані ятвязькі князьки після того надсилали посольство з багатими дарами, виразом покори і принижено просили миру. Через рік чи два все це повторювалось, і так багато разів.

Зв'язки між Руссю і Землею ятвягів беруть початок у сивій давнині. В. Т. Пашуто звернув увагу на те, що в договорі з греками 944 р. серед послів Давньоруської держави названо якогось Ятвяга (Явтяг)³⁰. Йдеться про «Явтяга (Ятвяга) Гунарева»³¹. Однак, як мені здається, визначен-

ня «Гунарев» (від скандинавського імені «Гунар») ставить під сумнів ятвязьке походження посла.

Аж до початку XIII ст. згадки про ятвягів у давньоруських пам'ятках рідкісні, що не може не викликати подиву: адже вони були північно-західними сусідами Русі, і сусідами неспокійними. Під 1038 р. Повість коротко повідомляє: «Ярослав іде на ятвягів», а під 1112 р. цей літопис відзначає перемогу Ярослава — сина тодішнього київського князя Святополка Ізяславича — над ними.

Навіть надзвичайно докладний Київський літопис XII ст. лише одного разу, в самому кінці свого повістуння, говорить про ятвягів. Якраз у цій розповіді 1197 р. події розвивалися за описаною вище схемою — похід волинського князя був відповіддю на набіг ятвягів: «Тієї зими ходив Роман Мстиславич мститися Ятвягам: бо воювали волость його; і так Роман увійшов у землю їх. Вони ж не змогли стати проти його сили, й побігли до своїх твердів, а Роман спалив їхню волость і помстився, далі повернувся додому». Можливо, тоді було укладено перший волинсько-ятвязький договір (зрозуміло, усний).

Напевне, відгомонам цієї знаменної для Русі події було звернення співця «Слова о полку Ігоревім» до Романа, в якому, на мій погляд, слід бачити Романа Мстиславича³²: «А ты, буй Романи и Мстиславе³³! / Храбрая мысль носить вашъ умъ на дѣло/... Тѣми тресну земля,/ и многы страны /— Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела,/ и половци сулицы свои повръгоша,

²⁹ *Nalera J. Jacwiegowie. Nazwa i lokalizacja.* — Białystok, 1964.

³⁰ *Пашуто В. Т. Внешняя политика...* — С. 34.

³¹ *Повесть временных лет.* — СПб., 1999. — С. 23. В Іпатіївському, Академічному і Радзивілівському списках читаємо «Ятвяг», а в Хлебніковському — «Явтяг» (*Scheffler E. Textkritischer Apparat zur Nestorchronik.* — München, 1977. — S. 130).

³² *Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал.* — 1965. — № 1.

³³ Напевне, йдеться про Мстислава Удатного, тестя Романа Мстиславича, котрий княжив у Галичі в 1219–1228 р. (див.: *Котляр Н. Ф. Кто был Мстислав (из исторического комментария к «Слову о полку Игореве») // Древнейшие государства на территории СССР.* 1987. — М., 1989).

Сцена битви при Гастінгсі 1066 р. Вільгельм Завойовник підбадьорює військо. *Килим з Байо. XII ст.*

а главы свои подклониша подъ тыи мечи харалужны!»³⁴

Ятвязька загроза постійно нависала над Волинною. Коли після смерті Лешека Білого (1227) Данило і Василько на прохання Конрада I Мазовецького вирушили йому на допомогу проти нового Краківського князя Владислава, вони «залишили в Бересті Володимира пінського й угровчан, і берестян стерегти землю від ятвягів». Це порубіжне місто Волинської землі з Мазовією постійно було об'єктом нападів ятвязьких загонів. Ось і в повістунанні про події 1228 р. галицький літописець зауважує: «Воювали ятвяги коло Берестя». Та нападники були побиті: «догнали їх із Володимира» двоє воєвод Данила Романовича, вбили ватажків, інші ж ятвяги розбіглися.

Якщо вірити галицькому літописцю, то похід у березні 1238 р. на добжинських рицарів, що захопили волинське місто Дорогичин, первинно був спрямований проти ятвягів: «Коли настала весна, пішли [Данило і Василько] на ятвягів і прийшли до Берестя». Мабуть, це місто бувало збірним пунктом волинських ратей перед походом у Ятвязьку землю.

Війни з ятвягами Романовичі вели і в 40-х роках. Майже завжди вони об'єднувались з мазовецькими князями, чия земля постійно спус-

тошувалась ятвягами. У 1246 р. мазовецький князь Конрад «прислав посла до Василька»³⁵ і сказав: «Підемо на ятвягів». Однак через несприятливу погоду похід не відбувся (Галицько-Волинський літопис).

Після повернення з Орди, ймовірно, у 1247 р., Данило послав до нового мазовецького князя Земовита сказати: «Добро ти бачив від нас, пішли з нами на ятвягів». Важливо відзначити, що після цього вдалого походу галицько-волинської раті спільно з мазовецьким військом у Ятвязьку землю переможений противник уперше, якщо судити зі слів волинського літописця, сам запропонував переможцю мирну угоду: «Зібралася вся земля Ятвязька, і прислали вони до Данила Неб'яста, мовлячи: «Залиш нам ляхів, а сам мирно піди з землі нашої». Данило не побажав порушувати союз із Мазовією і продовжив війну.

Походи до землі ятвягів були життєвою необхідністю для князів Галицько-Волинської Русі. Агресивні ятвязькі князьки у ті роки особливо часто шарпали її західні й північні рубежі. Можливо, цих набігів і остерігався Пляно Карпіні, що проїздив у 1245–1246 рр. землями князівства: він повідомив, що «литовці» часто і таємно, наскільки могли, здійснювали

³⁴ Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М., 1950. — С. 23. — (Литературные памятники).

³⁵ Тоді Василько залишався за старшого в Галицько-Волинському князівстві, оскільки Данило ще не повернувся з Орди, куди поїхав у попередньому році.

набіги на землі Русі, особливо у місцях, якими він їхав³⁶. Помилка папського посла є зрозумілою: навіть більш обізнані європейські хроністи звичайно не бачили відмінності між ятвягами і литвою.

Похід 1247 р. був масштабним і, можна думати, переслідував мету надовго позбавити Північно-Західну Волинь від вторгнень ятвязьких князьків. Данило залучив до нього половецьку орду, що прибула з Угорщини, де вона опинилася після розгрому, вчиненого половцям Батиєм у 1238–1240 рр. серед причорноморських степів. Галицький літописець віддає належне полководницькому вмінню князя Данила, його прекрасно озброєному і навченому війську, що шикувалося у бойовий порядок на виду у ошелешених ятвягів. Тоді ж союзні ятвягам пруси мовили їм: «Чи насмілитесь ви проти цієї рати стати?» Ті спішно відступили. Із задоволенням книжник завершує свою розповідь захопленими словами: Романовичі «прийшли зі славою на землю свою, продовживши путь отця свого, великого князя Романа, котрий кидався на поганих, мов лев, ним же половці дітей страшили». Важливість досягнутого підкреслено порівнянням досягнень Данила і Василька з перемогами їхнього батька над половцями. А ми знаємо, що Роману належить одна з найбільших серед руських князів перемог над ятвягами у кінці XII ст. Прославився він і перемогами над половцями у 1197–1198, 1202 і 1204 рр.

У кінці 1253 р. Данило Романович із сином Левом вторгся у Ятвязьку землю (набіг ятвягів на Русь, що викликав цей похід, не відбитий у Галицько-Волинському літописі), розгромив її загони і убив одного з їхніх вождів Стекинта. У відповідь «Комат [один з старійшин ятвягів] приїхав від ятвягів, і сказав, що вони обіцяють

у роботі бути», тобто визнавалися покора, васалітет і давалась обіцянка платити данину й виконувати повинності. Джерело в описі походу 1253 р. повідомляє багато цінного для вивчення історії воєнної справи і полководницького мистецтва і руських, і ятвягів.

У зв'язку із наближенням руської рати ятвяги, що не вміли і, як звичайно, боялися битися з нею у полі, збудували в лісі укріплення із стовбурів дерев. Кінній дружині сина Данила — Лева ніде було розвернутися між деревами, тому він і його ратники спішилися. У жаркому рукопашному бою, в якому Лев замість списа скористався сулицею, руські на вернувши ятвягів на втечу, після чого «вони [воїни Лева] на конях гналися за ними й побивали їх і простромляли списами їх».

Узимку 1254–1255 рр. Ятвязька земля була знову завойована і сплюндрована Данилом, котрий узяв безліч полонених і здобичі. Галицький книжник емоційно і докладно описує цей похід, в якому взяли участь сини Великого князя — Лев, Шварно і Роман (останній прийшов з Новгородка з військом), князі Гліб й Ізяслав, а також Земовит Мазовецький, допомога від Краківського князя Болеслава й загін із Сандомиру. Джерело описує і воєнне мистецтво Данила, і його ратні подвиги у війнах з ятвягами: «Данило і Лев обоє налягли на них і били сулицями, аж поки [ятвяги] не кинулись тікати». Далі обидва вони разом із своїми воїнами вдерлись у браму ятвязької фортеці... Після страшної і остаточної (якщо судити з дальших повідомлень Галицько-Волинського ізводу) поразки «ятвяги... прислали своїх послів і своїх дітей³⁷ і дали данину, й обіцяли в роботі бути йому [Данилові] і міста будувати в землі своїй». Та для цього знадобилося поставити ятвягів на грань загибелі.

³⁶ *Плано Карпини И. де. История монголов.* — СПб., 1911. — С. 45.

³⁷ У заручники, що було звичайною справою при укладенні угод із народами, які жили в умовах родоплемінного ладу.

Давньоруське суспільство гідно оцінювало перемоги Данила Романовича над агресивними і запеклими ятвязькими князьками, що так багато горя і збитків завдавали населенню Північно-Західної Волині. Галицько-Волинський ізвод з гордістю за свого государя вигукує: «Після великого князя Романа ніхто не воював їх [ятвягів] серед руських князів, окрім сина його Данила».

Справді, слава про доблесні перемоги Романа Мстиславича над ятвягами пройшла крізь віки, недарма галицький літописець не раз згадує про них. Польський хроніст другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський описав тріумфи Романа над Литвою і землею ятвягів. (Він також не робив відмінності між литвою і ятвягами.) Хроніст згадав, що вони були у нього «в работе», — цей князь наказував запрягати ятвязьких полонених у плуги і зорювати цілину. Один литвин, навчившись руської мови, начебто сказав руському князю: «Романе, Романе! Худим годуєшся, литвою ореш!»³⁸

Поза сумнівом, М. Стрийковський скористався якимось фольклорним джерелом, що втратило з часом деякі історичні реалії й деталі. По-перше, він помилково назвав Романа київським князем, але про війни з ятвягами сучасника Романа Мстиславича, Київського князя Романа Ростиславича з ятвягами немає відомостей ні в руських, ні в іноземних джерелах. По-друге, польський хроніст вдався до поширеного в усній народній творчості образу граничного приниження переможених: їх запрягають замість худоби. Згадаємо насильства аварів над дулібськими жонами, так красномовно описані Нестором у Повісті временних літ.

Образ покорителя Литви і Ятвязької землі князя Романа відбився і у билинах. Одна з них

красномовно описує страшну розправу Романа над литовськими князями:

*Как наехала силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали*³⁹.

Ятвяги тривалий час не могли опам'ятатися після ударів руського війська у 50-ті роки. Але після розпаду Галицько-Волинського князівства, роздроблення його на удільні князівства, кожне з яких не володіло значним воєнним потенціалом, ятвязькі князьки оговтались і знову почали нападати на Північно-Західну Волинь. З Галицько-Волинського літопису відомо, що 1273 р. Лев і Мстислав Даниловичі й Володимир Василькович послали свої раті на допомогу Краківському князю Болеславу, котрий воював з кимось із сілезьких князів. Лев і Мстислав очолили свої загони, «та Володимир сам не пішов, але послав свою рать із Жилиславом: а не пішов сам, бо заратився з ятвягами». Молодші Романовичі, мабуть, розуміли, що лише разом вони здатні перемагати численні ятвязькі загони.

Жорстока і прагматична політика страхання ятвягів поступово приносила плоди. Узимку 1273–1274 рр. галицькі й волинські князі разом виступили у похід проти ятвягів, що напали на їхні землі. Літописець із гордістю відзначає, що ятвяги «не сміли битися з ними... І потім приїхали князі ятвязькі... до Лева і Володимира, і Мстислава, миру прохаючи собі. Вони же неохоче їм дали мир, і раділи ятвяги мирові» (Галицько-Волинський літопис). Навряд чи всі ці русько-ятвязькі угоди були письмовими.

Особливої уваги заслуговує розповідь цього літопису про надсилання Волинським князем Володимиром Васильковичем транспорту хлі-

³⁸ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Źmódska i wszystkich Rusi. — Т. 1. — Warszawa, 1846. — С. 202.

³⁹ Былины. — Т. 1. — М., 1916. — С. 372. Див. про це докладно: Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения. Стрийковский и его хроника. — М., 1966. — С. 99–100.

ба зголоднілим ятвягам. Розповідь дає підстави побачити в ній ознаки торговельної угоди: в 1279 р. «ятвяги послали своїх послів до Володимира, так мовивши: «Господине княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів... Не помори нас голодом, але підгодуй нас: пошли, господине, нам жито своє продавати, а ми радо купимо»... Володимир же з Берестя послав до них жито, у ладях по Бугу, з людьми добрими, кому вірив».

Ця оповідь волинського книжника свідчить про переваги перед війною мирного ведення стосунків між сусідами і, одночасно, найкраще характеризує волинського князя. Триста літ воявали Русь і ятвяги, починаючи з часів Во-

лодимира Святославича. І у важку годину ятвязькі князьки просять допомоги у князя Волині — тієї самої землі, яку вони більше за інші плундрували своїми частими вторгненнями! Вони сподівалися на благородство і доброту князя Володимира — і не помилились у ньому.

Із завершенням Галицько-Волинського літопису (1290–1291) у джерелах зникають звістки про війни Романовичів з Литвою і ятвягами. Навіть досить докладні для кінця XIII ст. польські хроніки нічого не знають про ятвягів, а польські вчені відновлюють історію Мазовії 70 — початку 90-х років того століття лише за Галицько-Волинським ізводом.

Розділ 6

Монголи і Русь

Поява монголів на історичній сцені

На початку XIII ст. у Центральній Азії відбувалися процеси, яким судилося відіграти величезну і визначальну роль у долях Середньої Азії, Кавказу, Ірану і Східної Європи. Вони помітно вплинули на хід світової історії взагалі. Йдеться про виникнення квазі-держави у дуже численного народу, відомого у джерелах під іменем монголів, або татар. Давньоруські джерела називають їх татарами.

На межі XII і XIII ст. монголи посідали велику територію в Забайкаллі — від озера Кулун-Бугира до західних відрогів Алтайських гір. Північною межею їхнього розселення були озеро Байкал і верхів'я рік Єнісей й Іртиш. На півдні монгольські племена доходили до Великої Китайської стіни. У степах Монголії тоді відбувалися кардинальні соціальні зміни. До керівництва окремими родами прийшли володарі величезних отар худоби і табунів коней, що експлуатували основну масу кочовиків.

Унаслідок суперництва за першість між главами найбільших родів на початку XIII ст.

головним претендентом на загальномонгольську владу став Темучин. У 1206 р. курултай (з'їзд) монгольських вождів оголосив його верховним ханом і дав ім'я Чингісхан. Засноване завдяки цьому державне об'єднання з самого початку відзначалось експансіоністським характером. Його керівники розраховували жити за рахунок грабунку близьких і далеких сусідів¹.

Одною з перших привернула увагу Чингісхана і його оточення Східна Європа. Вже 1207 р. він послав свого старшого сина Джучі покоряти племена і народи, що жили на північ від річки Селенги і в долині Іртиша. До складу майбутнього «улусу Джучі» були заздалегідь включені й землі Східної Європи, які йому ще планувалось завоювати². Персидський історик кінця XIII — початку XIV ст. Рашид-ад-Дін, котрий використав багато невідомих сучасним вченим монгольських і ки-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — С. 45 та ін.

² Див.: Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М., 1940.

тайських джерел, повідомив, що Джучі за велінням Чингісхана повинен був вирушити з військом завойовувати всі області Півночі. Серед цих областей була і земля «Рус»³.

Але спочатку у монгольської верхівки не було можливостей для підкорення Східної Європи, їхні основні сили надовго застрягли в Китаї та інших країнах Азії, зокрема Центральної, яку вони заходилися завойовувати. Лише в кінці другого десятиліття XIII ст. монголи почали готуватися до майбутньої навали на Захід. До їхніх планів входило завоювання Середньої Азії та Закавказзя, що дало б змогу б їм наблизитися до Європи, а також перенести ханську ставку Джучі з верхів'їв Іртиша за р. Яїк (Урал), провести походи на Кавказ і за Волгу з метою стратегічної розвідки і збирання відомостей про країни Східної Європи перед масштабним туди вторгненням⁴.

Монголо-татарське завоювання принесло незліченні нещастя народам Середньої Азії. Мов ураган, воно зносило міста і села, фортеці й греблі, забрало життя сотень тисяч людей. Мине багато років, перш ніж міста і села, якими пронісся вогненний смерч монгольської кінноти, почали потроху відбудовуватися. А в численних областях, наприклад у Хорезмі, Меравському оазисі й Зеравшані, культурне життя не відновлювалося протягом наступних двох-трьох століть⁵.

Битва на Калці

Одним з підготовчих заходів перед вторгненням основних сил монголів за Волгу стало

³ Тизенгаузен В. В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 2. — М., 1941. — С. 48.

⁴ Каргалов В. В. Феодальная Русь и кочевники. — М., 1967. — С. 64.

⁵ Докладно завоювання монголів у 1219–1221 рр. описано у кн.: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского завоевания. — СПб., 1900.

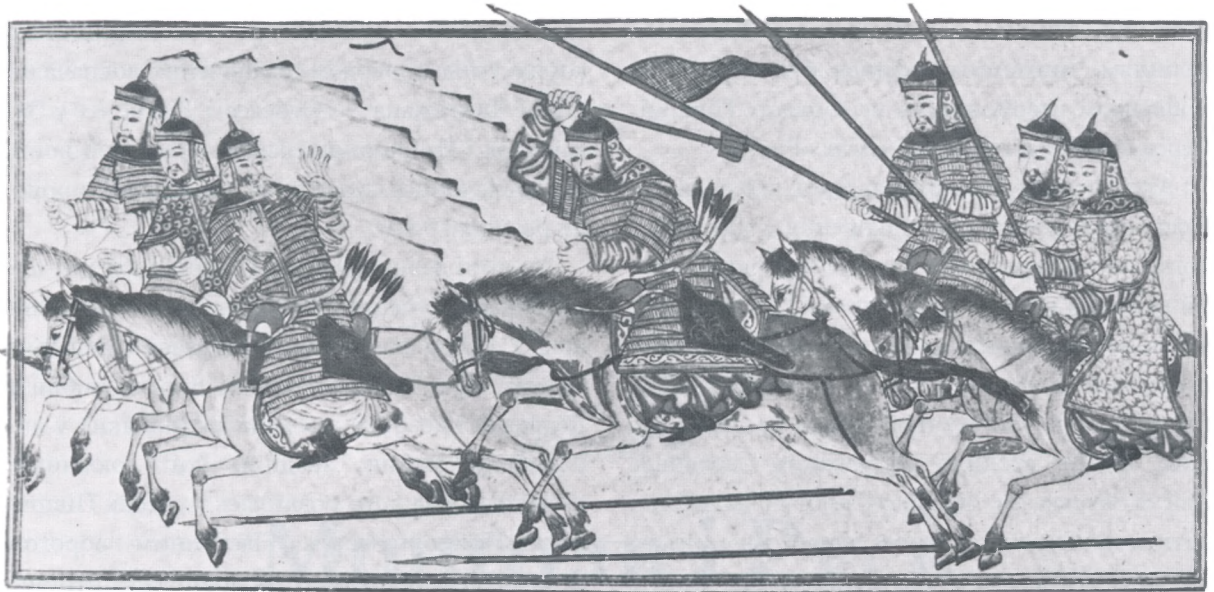
спрямування 30-тисячного експедиційного корпусу під проводом досвідчених воєначальників Чингісхана — Субедея і Джебе — у Закавказзя і Причорноморські степи, щоб вони, висловлюючись сучасними термінами, провели розвідку боєм.

У світлі давньоруських і східних джерел похід війська Субедея і Джебе виглядає таким чином. У 1222 р. їхня кіннота вдерлася з півдня на Кавказ через перевал Залізні Ворота поблизу Дербента і розбила племена аланів, яких у вирішальну годину зрадили їхні союзники-половці, після чого розлилась у степах Північного Причорномор'я. Наступним ворогом монголів стали половці. Давньоруські літописці розповідають, що половецькі орди не змогли чинити опір чудово озброєному і організованому протівнику, тому «багатьох половців побили, інші тікали до річки Дніпра».

Як далі повістує галицький книжник (я скористався в основному «Повістю про битву на Калці», вставленою до Галицько-Волинського літопису і відредагованою галицькими ж складачами), половецький хан Котян, тесть тодішнього Галицького князя Мстислава Удатного, від імені всіх половецьких ханів звернувся за допомогою до руських князів. Котян мовив: «Якщо не допоможете нам, то нині нас порубають, а назавтра вас!» Князі зважили на доводи ханів і вирішили дати бій монголам у Половецькому степу.

Об'єднана рать, до якої входили дружини більшості головних князів Південної Русі (київського, смоленського, чернігівського, галицького та ін.), виступила з Києва, рушила вниз уздовж Дніпра і перейшла його біля давньоруської фортеці Олешня, змайструвавши переправу з човнів. Збірний пункт призначили біля Хортиці, куди прийшов Котян з військом. Звідтіля руські полки і половецька орда рушили на південь.

Монгольські лучники. Перська мініатюра XIV ст.

Перша зустріч з монголами виявилась успішною для руських. Вони розгромили ворожий авангард і почали переслідування⁶. Суздальський літописець із захватом описав першу сутичку з ворогом: «І зустріли татари⁷ руські полки. Руські стрільці перемогли їх, і гнали далеко в степ, вбиваючи, і захопили їхню худобу, і з стадами повернулись, так що всі воїни збагатились худобою». Після восьмиденної гонитви 31 травня 1223 р. об'єднане русько-половецьке військо зустрілося з головними монгольськими силами.

Руські воеводи виявили невміння узгоджено керувати великими масами воїнів. Князі дружини вступали у бій частинами, окремими загонами, тому їх долала дисциплінована й численна монгольська кіннота. Навіть шалений натиск важкоозброєної кінної дружини Мстислава Удатного Галицького, що ледве не прорвав бойові порядки монголів, не підтримали інші

князі і він захлинувся. І зовсім не стійким у бою виявилось половецьке військо, що не вміло битися в строю. Не витримавши удару монгольської кінноти, половці побігли і змішали бойові порядки руського війська⁸.

У вирішальну хвилину спалахнула суперечка («котора велика») між князями. Київський государ Мстислав Романович і Чернігівський Мстислав Святославич відмовились підтримати натиск Мстислава Удатного і спокійно спостерігали за тим, як монголи нищать його воїнів. А після того, як монголи навернули на втечу дружини Мстислава Удатного і кількох князів, що підтримали його, вони вбили Київського і Чернігівського государів. Із сумом галицький літописець відзначив: «І перемогли татари всіх руських князів, такого не бувало ніколи».

Варто зазначити, що в давньоруському об'єднаному війську знаходились і найманці — бродники. Побачивши у ході битви, що монголи беруть гору, вони зрадили князів і віддали

⁶ Не виключено, що монгольські воєначальники вдалися до улюбленого тактичного маневру: заманити ворога глибше у степ, де і вдарити по ньому з кількох боків.

⁷ Давньоруські літописці називають монголів татарами.

⁸ Каргалов В. В. Там само. — С. 64–66.

їх у руки монголів: «Тут же були і старі бродники, воєвода їх Плоскиня, і той окаянний цілував хрест до князя Мстислава і двох інших князів, що не уб'ють їх і відпустять на волю; і збрехав окаянний і зрадив їх, віддав зв'язаними татарам» (Суздальський літопис).

Монголи налетіли, мов тайфун, і так самозникли. Новгородський літописець з подивом відзначив їхнє коротке перебування у Причорномор'ї, що принесло стільки нещастя і смертей: «Татари ж повернулися від річки Дніпра, і не відаємо, звідки вони прийшли й куди поділись знову». А Русь залишалась, як і раніше, роз'єднаною, і князі у своїх чварах геть забули про монгольську грозу, не думаючи, що вона може повторитися. Розплата прийшла через неповних двадцять літ.

«Батиїв погром»

В історичній літературі досі час від часу повторюється думка, начебто вторгнення полчищ Монгольської імперії на давньоруські землі було повною несподіванкою для їхніх князів. Цим пояснюють, наприклад, неузгодженість дій руських государів перед лицем ворога, розпорошеність їхніх сил, непідготовленість до оборони багатьох земель, міст і фортець... Але історичні джерела свідчать зовсім про інше. На Русі, принаймні на Північно-Східній, заздалегідь було відомо про підготовку монгольських правителів до вторгнення на землі за Волгою.

Уже в кінці 1220-х років монголо-татарські орди⁹ з'явилися на підступах до Східної Європи, на рубежах держави Волзьких Булгар. На Русі тоді стало відомо і про війну, яку вели на початку 30-х років у Булгарії монгольські

хани. Московський літописний ізвод під 1232 р. містить звістку: «Прийшли татари [воювати у Болгарію], і зимували, не дійшовши до Великого града Булгарського», тобто столиці країни, міста Булгара Великого. А незадовго перед масовим ворожим вторгненням на Русь, у 1236 р., літописи багатьох руських міст повідомили про розгром і поневолення Волзької Булгарії монголо-татарським військом.

Уціліле від монгольських стріл і шабель населення Булгарської держави втікало переважно на Русь. Вже тому Великий князь Володимиро-Суздальський Юрій Всеволодич не міг не відати про наближення величезного ворожого війська. Адже саме в його землю попрямував основний потік біженців. Юрію було відомо про підготовку Чингісханом навали на Русь і від татарських послів і купців, що неодноразово проїздили руськими землями на Захід. Зокрема, напередодні монголо-татарського вторгнення на Русь в 1237 р. монгольські послани, ідучи Суздальською землею, були полонені людьми Великого князя, котрі знайшли у них послання до угорського короля Бели IV¹⁰.

Деякі історики минулого виправдовували Юрія Володимиро-Суздальського: мовляв, наступ монголо-татарських орд узимку був тактичною несподіванкою для руських князів, котрі звикли до того, що відомі їм кочовики — половці — здійснюють набіги восени. Та не може бути й мови про *стратегічну* несподіванку: руські государі давно вже знали про підготовку монгольських ханів до війни проти них. Мабуть, із невідомого сучасній науці давньоруського джерела В. М. Татищев запозичив звістку про те, що після знищення Волзької Булгарії татарами багато хто радив князю Юрію зміцнювати свої міста і узгоджувати з іншими князями дії для опору ворогові, але Суздаль-

⁹ У складі війська, яке вели кращі воєначальники Чингісхана, етнічних монголів було небагато. Основну масу склали воїни, узяті ханами у численних підкорених народів. На Русі їх називали татарами. У вітчизняній науці закріпився термін «монголо-татари».

¹⁰ Див.: Каргалов В. В. Там само. — С. 83.

ський князь, як і раніше, цим знехтував, сподіваючись на власні сили.

«Як і раніше», — значить, великого князя і перед тим попереджали про небезпеку, а він не зреагував?! Адже купці й західні мандрівники не раз повідомляли його, що монгольське військо наближається до східних рубежів Володимиро-Суздальського князівства. Угорський місіонер Юліан, що побував за Волгою у 30-і роки XIII ст., розповідав людям з оточення князя Юрія про наростання небезпеки. З його записів стало відомо, що 1237 р., за кілька місяців до вторгнення Батия, Суздальською землею пройшли втікачі від монголів.

За свідченням Юліана, Суздальський князь передав через нього угорському королю повідомлення, ніби татари вдень і вночі радяться з приводу того, як їм краще прийти і захопити королівство угрів-християн¹¹. Та невже ж князь думав, що метою монголо-татар будуть самі лише «угри-християни»? Ця депеша Юліана була надіслана угорському королю восени 1237 р., за місяць — найбільше за два перед нападом монголо-татар на руські землі. Виходить, князь Юрій та інші північноруські князі (можна бути в цьому впевненим) добре знали про грозу, що насувалася?!

Чому ж Юрій Всеволодич та інші північноруські государи виявились зовсім не готовими до нового (після Калки) удару монголо-татарських полчищ? Відповідь на це питання є очевидною: у роздробленій Русі серед князів ніколи не було згоди, вони постійно ворогували між собою і не бажали об'єднуватися — навіть задля порятунку від спільного ворога. Ймовірно, князь Юрій сподівався на те, що монгольська гроза пройде стороною. Та вона не обминула його князівство, і залізний багато-

тисячний кулак кінноти Батия незабаром ударив у саме серце Північно-Східної Русі.

Восени 1237 р. Монгольська держава розпочала дуже інтенсивну підготовку до вторгнення на Русь. Як писав Рашид-ад-Дін, члени правлячої династії Чингісидів зібрались тоді на курултай і, «досягнувши загальної згоди, пішли війною на руських»¹². З донесень згаданого монаха Юліана відомо, що свою величезну, у 120–140 тисяч воїнів, армію Батий розділив на три групи. Одна, авангардна, досягла рубежів Рязанського князівства, друга, найбільш численна, рушила на Володимиро-Суздальське князівство, третя зупинилась на Дону, біля добре укріпленої руської фортеці Воронеж¹³.

Стрімкими маршами монголо-татарська кіннота, що рухалася з небаченою доти на Русі швидкістю, постійно заставляла зненацька руські полки і князівські дружини. На початку зими 1237–1238 рр. завойовники подолали південний рубіж і зупинилися на річці Онузі. Звідтіля Батий відправив посольство до Рязанського князя Юрія з вимогою покори і «десятини», — данини в розмірі десятої частини всього рухомого і нерухомого майна жителів князівства. Князь Юрій зібрав на раду удільних князів (муромських і пронських), великих бояр й посивілих у походах і боях воєвод. Рішення ради було одноставним: дати відсіч ворогу.

Лаврентіївський літопис так повідомив про початок навали монголів на Північно-Східну Русь: «Того року на зиму прийшли від східних країн на Рязанську землю лісом безбожні татари й почали воювати Рязанську землю й полонили її аж до Пронська». Рязанське військо пішло назустріч монголам, так і не дочекавшись допомоги, за якою князь Юрій послав до Великого Володимиро-Суздальського і Черні-

¹¹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII века о татарах в Восточной Европе // «Исторический архив». — Т. 3. — 1940. — С. 82–89.

¹² Тизенгаузен В. В. Сборник материалов. Относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 2. — С. 102.

¹³ Аннинский С. А. Там само. — С. 86.

гівського князів. Битва сталася десь поблизу південних кордонів Рязанської землі. Як повістує Никонівський літопис, «князі ж рязанські й муромські, і пронські вийшли проти безбожних [татар] і дали їм битву, і була запекла січа і взяли гору безбожні ізмаїлтяни, й побігли князі, кожний у свій град».

Прекрасна пам'ятка давньоруської літератури «Повесть о разорении Рязани Батыем» повідомляє, що після запеклої січі ледве здолали рязанців сильні полки татарські. «Резвецы и удалцы рязанские», як піднесено називає руських богатирів ця «Повесть», мужньо зустріли в чистому полі загарбників і майже всі склали голови¹⁴.

Варто коротко описати тактику, структуру війська і озброєння монголів. Їхнє військо являло собою мобільну легкоозброєну кінноту з відповідною тактикою і прийомами ведення битви. Тактика монгольських воєначальників була виключено наступальною, вони намагалися завдавати раптових ударів противникові, що не чекав нападу, розсікати його бойовий порядок, роз'єднувати сили і суто воєнними і дипломатичними (брехливі пропозиції переговорів, миру тощо) засобами. Хани та їхні воєначальники уникали великих фронтальних боїв, віддаючи перевагу розгромові ворога частинами, виснажуючи його частими несподіваними набігами.

Вторгненню на Русь (як і до інших країн) передувала тривала розвідка і політична підготовка, метою якої було роздмухування внутрішніх усобиць і перешкоджання організації коаліції з сусідами. У ворожу країну монголи звичайно вторгалися з кількох сторін, військом, розділеним на кілька ударних груп, що прямували до задалегідь намічених цілей. Їхнім головним завданням було знищення воїнів воро-

га. Монгольські загони спустошували країну, забирали худобу і коней, підпалювали поля й ниви, винищували жителів.

Але як тільки ханам ставало відомо про наближення ворожого війська, групи монгольської кінноти спішно об'єднувались і намагалися завдати несподіваного удару противникові всіма наявними силами. Для битви воїнів шикували у кілька ліній, у перших рядах ставили воїнів з підкорених країн, а в резерві — монгольську важко озброєну кінноту. Спочатку противника засипали рясним дощем стріл, завдаючи втрат і вносячи замішання в його ряди. Хани та їхні воєначальники уникали рукопашного бою, в якому легкі кавалеристи не могли протистояти добре озброєним княжим дружинникам, та й узагалі регулярному війську.

Новим для середньовічної тактики було мобільне керівництво боєм. Хани і командири великих воїнських з'єднань не билися разом з воїнами, вони стояли на підвищенні позаду бойового порядку і керували битвою прапорцями, світловими і димовими сигналами, звуками труб і барабанів.

Озброєння монгольського війська загалом відповідало його тактиці і стратегії. Військо складалося майже виключно з легко озброєних вершників, що були рухливими і швидкими. Сучасники свідчили, що навіть великі контингенти монгольського війська були здатні здійснювати добові переходи до 80 верст. Основною зброєю рядового воїнства були лук зі стрілами.

Сучасники неодноразово відзначали недоліки озброєння монгольських воїнів. Посол французького короля у 1253–1255 рр. до Орди і Монголії Рубрук зауважив, що монголи мають «небагато зброї, а саме: лише сагайдаки, луки, шкіряні панцирі»¹⁵. Спливе два з полови-

¹⁴ Повесть о разорении Рязани Батыем // Воинские повести Древней Руси. — М.; Л., 1949. — С. 7–29.

¹⁵ Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — СПб., 1911. — С. 169.

Монгольські воїни. Малюнок XVII ст. Китай

ною століття, й інший посол — Священної Римської імперії, Сигізмунд Герберштейн — напише, що татари «не захищені ні щитом, ні списом, ні шоломом, щоб мати можливість витримати напад ворога у безперервній правильній битві»¹⁶. Історики, що вивчали це питання, дійшли висновку, що іншої зброї, окрім луків і стріл, у монголів було зовсім мало¹⁷. Мабуть, спорядити повним озброєнням багатотисячну армію, що вдерлась у Європу, було просто неможливо.

Шаблі й захисне озброєння мали лише командири й важка кіннота, що складалася виключно з етнічних монголів. Їх виробляли полонені монголами зброярі, або ж зброя і спорядження були трофейними¹⁸. Важку кінноту вводили у бій лише коли виникали труднощі,

¹⁶ Герберштейн С. Записки о Московитских делах. — СПб., 1908. — С. 143.

¹⁷ Владимиров Б. Я. Общественный строй монголов. — Л., 1934. — С. 43.

¹⁸ Кирпичников А. Н. Факты, гипотезы и заблуждения в изучении русской военной истории XIII–XV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984 год. — М., 1985. — С. 233.

й удар згуртованої маси прекрасно озброєних і вишкolenих воїнів звичайно вирішував результат битви.

Величезній, небачений у XIII ст. 140-тисячний монгольській армії Русь могла протиставити незмірно менше за чисельністю військо, — навіть якщо припустити неймовірну річ: об'єднання сил усіх руських земель и князівств. Історики по-різному визначають загальну чисельність руських воїнів, — у разі примарної консолідації сил князів, що могли протистояти монголам: від 50 до 100 тисяч воїнів¹⁹.

Розгром Північно-Східної Русі

Зламавши опір княжих полків, монголо-татарське військо розлилося Рязанською землею, руйнуючи і палячи села і міста, вбиваючи майже всіх жителів, за винятком кваліфікованих ремісників, котрих завойовники брали у полон для того, щоб використати в майбутньому. Навальна ворожа кіннота перетнула «Половецьке поле» — степ поміж річками Раною і Пронею — і рушила уздовж Прони. «Повесть о разорении Рязани Батыем» сповіщає про страшний розгром Рязанської землі ворогом і знищенні ним приокських міст.

16 грудня 1237 р. ворог розпочав штурм Рязані²⁰, добре укріпленої величезними земляними валами (їх висота досягала 10 м при товщині біля підшви 24–25 м) й могутніми стінами з товстих дубових колод. На шостий день штурму, застосувавши облогові машини й вогнемети²¹, монголо-татари вдерлись у місто і перебили жителів, а Рязань повністю знищили.

¹⁹ Див., напр.: Стрков А. М. Военное искусство Руси периода феодальной раздробленности. — М., 1949. — С. 75.

²⁰ Докладно способи здобуття монголами руських міст і фортець описано в розділі «Облога і штурм міст».

²¹ За середньовіччя існували пристрої, здатні посилати запалену нафту (або суміші, що її містили) на відстань — згада-

Розлючені відчайдушним опором рязанців, во роги рубали полонених мечами, розстрілювали з луків... Археологічні дослідження Старої Рязані (сучасна розташована в іншому місці) засвідчили, що майже всю територію городища покривав товстий шар попелу. Під залишками спалених домів і церков знайдено останки жителів Рязані. Багато з них має сліди насильницької смерті: на кістках слід шабельних ударів, черепи, пробиті стрілами тощо²².

Після здобуття Рязані монголо-татарські орди захопили кілька невеликих міст, а далі, в січні 1238 р., заволоділи Козельськом і Москвою. Небезпека ворожого вторгнення наблизилася до рубежів Володимиро-Суздальського князівства. Великий князь Юрій Всеволодич, що за кілька тижнів перед тим зарозуміло відмовився допомогти рязанцям, сам опинився у критичному становищі. Стрімливий ворог захопив його зненацька. Нашвидкуруч Юрій зібрався з силами і спробував спинити ворога під Коломною. Там і відбулася кривава битва, у якій монголи зазнали великих втрат, але все ж таки перемогли, їх було у кілька разів більше. Руські полки, якими командував син Юрія Всеволод, змушені були відступити²³. На початку лютого 1238 р. ворог наблизився до стольного града князівства — Володимира на Клязьмі.

Залишивши для захисту столиці лише частину зібраних на той час полків, Юрій Всеволодич подався на північ князівства, щоб зібрати велике військо для вирішальної битви із завойовниками. Тим часом, 4 лютого Батий підступив до Володимира. Місто мало високі й недавно оновлені вали з дубовими стінами на них (заборони) і могутніми кам'яними баштами.

Дитинець Володимира був оточений кам'яними стінами, складеними з товстих туфових плит²⁴. Одержавши від Всеволода Юрійовича відмову на пропозицію здатися, ворог почав готуватися до штурму Володимира.

Монгольські воєначальники вели облогу стольного града Володимиро-Суздальського князівства за останнім словом воєнної техніки того часу. Недаремно в їхньому війську було багато китайських і середньозіатських інженерів, що вміли будувати облогові й металеві машини. На місто полетів кам'яний град з величезних брил, що не вщухав ні вдень, ні вночі. Впритул до стін присунули облогові башти, з яких за допомогою таранів руйнували укріплення. У стіни й брами Володимира бухали десятки таранів. Усе це деморалізувало князівську родину.

У вирішальну мить не витримав залишений Юрієм за коменданта син Всеволод. Він вийшов з міста з дарунками, даремно сподіваючись, що Батий помилує його й інших князів, що йшли з ним. Але монголи їх усіх зарізали. Через кілька днів облогова техніка проробила проломи у стінах, що стояли на валах. Після запеклого бою із залогою і городянами на валах монголо-татари здобули Володимир, перебивши майже всіх жителів, а потім підпалили місто.

Після знищення м. Володимира монголо-татарські орди розбрелись землями князівства, грабуючи й палячи на своєму шляху міста, фортеці, городки і села, винищуючи селян і городян. Археологічні розкопки останніх десятиліть розповідають про знищення завойовниками майже всіх скільки-небудь помітних міських осередків. За свідченнями північноруських літописів, лише за один місяць лютий Батий ово-

емо «грецький вогонь» візантійського флоту, яким палили ворожі кораблі в бухті Константинополя.

²² Монгайт А. Л. Старая Рязань. — М., 1955. — С. 29 і др.

²³ Новгородская первая летопись... — С. 287; Лаврентьевская летопись, 2. — Стб. 460.

²⁴ Воронин Н. Н. Оборонительные сооружения Владимира в XII в. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — № 11. — С. 222.

лодів 14 великими містами, не рахуючи менших. То були Ростов, Переславль Залеський, Ярославль, Дмитров, Торжок та ін.

На початку березня загарбники підійшли до горішньої течії Волги. Тут, на річці Сить, їх зустрів Великий князь Юрій Всеволодич з полками. Монгольська кіннота рухалася з величезною на ті часи швидкістю. Кожний воїн вів у поводу одного або двох підмінних коней. Тому монголо-татари захопили зненацька володимиро-суздальську рать. Винний у тому був князь Юрій, котрий не виставив сторожі й не мав розвідки.

Руські полки не встигли навіть вишикуватися у бойовий порядок («почав князь полки ставити навколо себе, і тут раптом татари приспіли», повідомляє новгородський літописець), коли на них ударив живий таран ворожого війська на чолі з найдосвідченішим полководцем Бурундаєм — з ним двадцятьма роками пізніше доведеться мати справу Данилові Романовичу. Однак, незважаючи на величезну чисельну перевагу монголо-татарського війська, битва була запеклою і впертою.

Оговтавшись після першого сум'яття, князі полки і народне ополчення Володимиро-Суздальської землі сміливо контратакували ворога. Та їхній наступ захлинувся, сил виявилось замало, і монголо-татари перемогли. Суздальський літописець з епічною скорботою повідомив, що «убитий був Великий князь Юрій Всеволодич, на річці на Ситі, і воїнів його багато полягло». Досі на берегах цієї мілководної річки збереглося багато невеликих курганів — поховань воїнів, що полягли в тій битві.

У той самий час, коли рать Юрія Всеволодича чинила відчайдушний і безнадійний опір орді Бурундая, інший великий татарський корпус захопив місто Торжок, ворота Новгородської землі з півдня. Облога тривала два тижні. Торжок упав 5 березня 1238 р. Північноруські

літописці повідомляють, що відразу після цього татари рушили на Новгород Великий, але зупинились, не дійшовши до міста лише ста верст. Було висловлено кілька версій цього незрозумілого рішення монгольських полководців, зокрема — розпутиця, суцільне багно на шляху до Новгорода. На жаль, всі версії виглядають непереконливими²⁵.

Після важкої перемоги над князем Юрієм Всеволодичем Батий повів своє військо кількома групами на південь. Головна група під командуванням самого Батия у кінці березня 1238 р. наблизилася до невеликого городка Козельська на північних рубежах Чернігівського князівства. Городок несподівано для ворога виявився дуже укріпленим, у ньому засіла численна і хоробра залога. Майже два місяці Батий безуспішно облягав Козельськ — і не міг його здобути. Лише коли з Волги підійшов обоз із облоговими машинами, загарбникам пощастило зламати оборону Козельська.

На валах городка оборонці схопились з монголами врукопашну. Як свідчить галицький літописець, «козляни ж ножами різалися з ними», після чого здійснили відчайдушну вилазку й, перебивши чотири тисячі ворожих воїнів, усі полягли. «Від того татари не сміють його називати градом Козельськом, але градом злим, адже билися сім тижнів, убили [козляни] у татар трьох синів темників. Татари шукали і не могли їх знайти серед безлічі тіл мертвих» (Галицько-Волинський літопис).

Таким трагічним виявився фінал навали монголо-татарських завойовників на Північно-Східну Русь. На два з половиною роки вони майже зникають зі сторінок руських і західноєвропейських джерел. Хіба що відомо, що в цей час монголо-татарське військо перебувало

²⁵ Див., напр.: Янин В. Л. К хронологии и топографии ордынского похода на Новгород в 1238 г. // Янин В. Л. Средневековый Новгород. — М., 2004.

у Половецькому степу. Не слід, утім, думати, що вони тоді мирно відпочивали і набиралися сил перед походом у Південно-Західну Русь, як тривалий час вважали у минулому майже всі історики. За свідченнями джерел східних, з літа 1238 до осені 1239 р. монголо-татарські завойовники безперервно воювали з половцями, черкесами і аланами, нападали на порубіжні руські фортеці й городки, придушували визвольні рухи і повстання покорених ними народів.

У цей проміжок часу монгольські хани заволоділи також двома великими містами у південній «Руській землі». У березні 1239 р. численний загін кочовиків штурмом здобув Переяславль Південний й перебив його жителів. То був лише початок масштабних бойових дій Батия у Південно-Західній Русі, що й було відзначено галицьким книжником.

Це мало не миттєве (якщо виходити з літописної розповіді) здобуття ворогом Переяславля досі дивує істориків і археологів. Адже він був надійно, здавалось, укріпленим містом-фортецею на лівому березі Дніпра й багато десятиліть захищав Руську землю від кочовиків, спочатку печенігів, а потім і половців, яким жодного разу не вдалось здобути його. Та печеніги й половці, на жаль, — не монголи. Переяславль складався з дитинця площею близько 10 гектарів і укріпленого посаду, в гирлі річки Трубеж була добре укріплена гавань — літописне «устье»²⁶. При всьому тому, споряджене облоговими машинами і метальною артилерією, монгольське військо без особливих труднощів (здається, за один-два дні) здобуло Переяславль.

Після цього, ґрунтовно підготувавшись, Батиева рать у жовтні 1239 р. підступила до Чернігова, що належав до числа найбільших

і найкраще фортифікованих у порівнянні з більшістю інших міст Давньої Русі: «В той час послав [Батий] воїнів на Чернігів. Обступили вони град великою силою». Місто було обнесене високими земляними валами, трьома рядами оборонних стін, його залага була численною і випробуваною у битвах з кочовиками південноруських степів — половцями. Дитинець же Чернігова являв собою майже неприступну фортецю, серед якої стояла могутня цитадель²⁷.

Ще задовго до наближення монголо-татарського війська Чернігівський князь Михаїл Всеволодич наполюхався і побіг на Захід. Оборону Чернігова очолив інший князь, його брат у перших Мстислав Глібович. Коли ворожі орди обложили місто, цей князь спробував зняти облогу і нав'язав їм битву біля його валів. Але — «переможений був Мстислав і дуже багато воїнів його убили, і град здобули й запалили його вогнем» (Галицько-Волинський літопис).

Археологи виявили сліди згарищ у багатьох місцях давнього Чернігова. Удар, завданий місту завойовниками, був настільки сильним, що у другій половині XIII ст. життя у ньому ледве жевріло, залишилася заселеною менш ніж третина території домонгольського Чернігова. Згідно з авторитетною думкою Б. А. Рибакова, котрий багато років досліджував це місто, лише у XVIII ст. Чернігів досяг своїх булих розмірів.

Після розорення Чернігова монголо-татарські полки рушили на схід, уздовж течії Десни, а далі — й Сейму, де знищили міста-фортеці, зведені Руссю для захисту від половців, — Путивль, Рильськ, Вир, Глухів та ін.²⁸

У кінці 1239 р. монгольська кіннота вторглась у Крим, переслідуючи переможених

²⁶ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества XII–XIII вв. — М., 1956. — С. 82–87.

²⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — М.; Л., 1949.

²⁸ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. — М., 1954. — С. 44.

половців. Сюди, до степів північного Криму й далі до моря, у паніці тікали розгромлені в Причорномор'ї половецькі орди. Наздоганяючи їх, завойовники заволоділи майже усім півостровом, вони захопили навіть один з добре укріплених портів на південно-західному узбережжі — Сурож (нині Судак). На берегах старовинної книги у бібліотеці одного з сурозьких монастирів хтось, мабуть, з числа його ченців, зробив запис, датований 26 грудня 1239 р.: «Того дня прийшли татари»²⁹.

Отже, протягом 1239 р. полки Батия перемогли половецькі орди, що залишалися до тієї пори не підкореними монголами, здійснили великі походи у віддалені мордовські й муромські землі, завоювали майже все Лівобережжя з містами Переяславлем і Черніговом. Монгольські володіння впритул присунулися до Київської землі.

Джерела мало повідомляють про завойовницькі походи монгольських ханів у першій половині 1240 р. У кінці 1239 — на початку 1240 р. один з великих загонів монголо-татарського війська наблизився до Києва. Галицький літописець відзначив, що «Менгу хан»³⁰ прийшов оглянути град Київ. Він став на іншому боці Дніпра поблизу городка Пісочного. Побачивши місто, подивився його красі й величчю, прислав своїх послів до Михаїла³¹ і городян, хотів їх ошукати; але вони не послушали його». Історики звичайно оцінюють цей похід як рекогносцировку — у хана явно не вистачало сил для нападу на місто. Тому Менгке обмежився розвідкою. Михаїл Всеволодич навіть наказав убити монгольських послів і, побоюючись відплати, «побіг слідом за сином

своїм»³² від татар до Угрів». Менгке-хан довго гнав за ним, та не наздогнав³³. Угорський король Бела IV благоволив Ростиславу і, ймовірно у 1243 р., видав за нього свою доньку.

Навесні 1240 р. Батий кинув велике військо на південь, до Дербента на узбережжя Каспію. Таке рішення керівника походу монголів не було випадковим. Батий ще не досяг однієї зі своїх головних стратегічних цілей — завоювання Кавказу. Замисливши масштабний похід у Західну й Південну Європу, хан не хотів залишати в тилу непідкорений Кавказ. Завоювання його завершилося на кінець літа 1240 р.

Широко описаним у давньоруському літописанні облозі й штурму Києва головними силами Батия передували події, які можна хіба що в загальних рисах реконструювати на матеріалі східних джерел і археологічних розкопок.

Згаданий Рашид-ад-Дін свідчить, що восени 1240 р. Батий з братами попрямували у країну русів і чорних клобуків³⁴, — союзних київським князям кочовиків-тюрків, які посідали землі південніше Києва, — у Пороссі і уздовж Дніпра і затуляли від набігів половців південноруські землі. Осінній похід 1240 р. був спрямований у саме серце чорних клобуків — Поросся. Звідти монголо-татари вторглися у власне Київську землю.

Це вторгнення було підготовлене недавнім здобуттям Переяславля Південного і городків-фортець по Сулі й Нижньому Дніпру; гарнізони багатьох були змушені залишати їх у зв'язку з наближенням величезних мас ворожої кінноти. Археологи розкопали городище однієї з таких фортець, Воїня, — і встановили, що життя там перервалось у середині XIII ст. Але жодних

²⁹ Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 497.

³⁰ Хан Менгке, командир одного із контингентів війська Батия.

³¹ Тоді в Києві тимчасово сидів Чернігівський князь Михаїл Всеволодич.

³² Йдеться про Ростислава, що незадовго перед тим суперничав з Данилом Романовичем за галицький стіл.

³³ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Зазначена праця. — С. 215.

³⁴ Тизенгаузен В. В. Зазначена праця. — С. 37.

слідів битви на городищі не виявили, немає і згарищ. Певно, населення залишило Воїнь з появою ворога, забравши з собою якісь цінні речі.

Тієї осені, форсувавши Дніпро, монгольські полки підійшли до річки Рось. Саме тут, на лінії укріплених пороських городків і фортець, руські залоги спільно з чорними клобуками намагалися зупинити монголів і вчинили їм відчайдушний і мужній опір. Однак ворогу, що в десятки разів переважав за чисельністю захисників Поросся, вдалося прорвати укріплену лінію у пониззі Росі й рушити на стольний град Давньоруської держави³⁵.

Штурм Києва

Як здавна відзначають історики, південно-руські князі, нехтуючи небезпекою ворожого вторгнення, що впритул наблизилась до стольного града Русі, зовсім не збирались об'єднувати сили для відбиття страшного ворога. Вони, як і раніше, ворогували між собою. Боролись за оволодіння Києвом, — але нічого не робили для його фортифікації.

Пізною осінню 1240 р. монголо-татарське військо з'явилося біля валів Києва. На шляху воно зруйнувало численні міста й укріплені замки Київської землі, що захищали її з півдня: Василів, Білгород, Витичів, Княжу Гору та ін. Уперше для здобуття руського міста Батий зібрав усе своє військо і облогову техніку.

Хронологія облоги і здобуття монголо-тарами стольного града Русі по-різному висвітлюється у різних літописах. У найбільш докладній розповіді Галицько-Волинського ізводу відсутні вказівки на дати підступу Батия до міста і здобуття його штурмом. Загаль-

ноприйнятою датою падіння «матері городів руських» у науці вважається повідана Лаврентіївським літописом: «Сталоя [це] до Різдва Господня на Миколаїв день», тобто 6 грудня 1240 р. (за старим стилем). Це саме число повторюється у пізніх Новгородському IV, Софійському, Никонівському, Тверському, Густинському та інших літописах³⁶.

Однак кілька північноруських літописів (Псковський I, Супрасльський, Авраамки) називають іншу дату здобуття ворогом Києва, ще й визначають час облоги: «Прийшли татари до Києва вересня 5 і стояли 10 тижнів і 4 дні й ледве здобули його 19 листопада, в понеділок»³⁷. На жаль, немає об'єктивних наукових можливостей відновити справжню хронологію подій облоги і штурму Києва ордами Батия.

Київ мав укріплення, яким, на думку видатного археолога М. К. Каргера, не було рівних у давньоруському світі³⁸. Вчений на матеріалі своїх багатолітніх розкопок, досліджень матеріальних пам'яток і письмових джерел відтворив вражаючу картину героїчного захисту й загибелі прекрасного давньоруського міста і його жителів³⁹. На величезних земляних валах (заввишки до 12 м, завтовшки 20–25 м) височіли дубові стіни з кам'яними баштами. Всередині зовнішнього пояса укріплень «Міста Ярослава», знаходився внутрішній — «Місто Володимира», де, в свою чергу, стояла цитадель, «Ярославів двір». У Києві сиділа випробувана в битвах залога на чолі з намісником Данила Галицького, тисяцьким Дмитром, котрого князь посадив у місті незадовго до Батиевої навали⁴⁰. «І став Батий біля града й отроки його

³⁶ Див., напр.: Воскресенская летопись. — С. 145.

³⁷ Розгляд літописних версій здобуття Києва Батием див.: Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. — М.; Л., 1958. — С. 509–510.

³⁸ Там само. — С. 261 та ін.

³⁹ Каргер М. К. Киев и монгольское нашествие // Советская археология. — 1949. — № 11.

⁴⁰ Галицько-Волинський літопис. — С. 100.

³⁵ Довженко В. И. Городища и селища на Руси и Росаве // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1955. — № 5. — С. 52.

обсіли град» (тут і далі розповідає галицький літописець).

Головний удар загарбники спрямували на південні укріплення Києва, в районі так званих «Лядських воріт», де вали й стіни були нижчими, ніж в інших місцях, оскільки з цього боку місто захищало болото. Але закінчувався листопад, ударили морози, й багно замерзло. Це дало змогу ворогу підтягнути стінобитні машини впритул до валів. Катапульти жбурляли величезне каміння і колоди, щоб збити заборона, тарани безперервно били у брами, до стін приставили численні драбини. Розпочався штурм⁴¹.

Протягом двох тижнів монголо-татари зуміли здобути Київ, знищивши при тому переважну більшість його захисників і городян. Здійснені після Великої Вітчизняної війни розкопки на території «Міста Володимира» відкрили вражаючу уяву картину, неначе моментальну фотографію перебігу й фіналу штурму. В руїнах і на згарищах жител, що стояли за міською стіною, лежали загиблі захисники — з пробитими черепами, перерубаними тілами, у тих положеннях, в яких спостигла їх насильницька смерть. Зворушлива і трагічна деталь: діти шукали порятунку від безжальних монголо-татарських катів у пічі, але й там їх знайшла загибель⁴².

Вторгнення монголів у Галицько-Волинську Русь

Здобуття Києва відкрило перед монгольськими ханами шлях на Захід. Незабаром потому вони розпочали завоювання Галицько-Волинської Русі. Основні сили Батия рушили

на Володимир через волинські міста Колодязин, Кам'янець, Ізяславль, Крем'янець, Данилів. Окремі корпуси завойовників спустошували інші райони Південно-Західної Русі, про що глухо згадується в продовженні літописної розповіді (ворог здобув «й інші численні гради, їх же не можна й порохувати»). Монголи звичайно наступали широким фронтом, «облавою». Рашид-ад-Дін зауважив, що після здобуття Києва вони «туменами» (корпусами) обійшли всі «міста Володимирські» (волинські) й завоювали фортеці й області, які стояли на їхньому шляху⁴³. Похід Батия на Волинську й Галицьку землі охопив січень-лютий 1241 р., оскільки в середині березня того року хан ударив по Угорщині⁴⁴.

Операції завоювання південноруських міст були організовані ворожими полководцями з величезним розмахом. Масово використовувалась метальна артилерія й інша облогова техніка. Так, для штурму невеликого волинського міста Колодязина ворог поставив 12 таранів. Можна лише уявити, скільки їх бухало в стіни і брами головних південноруських міст: Києва і Чернігова, Володимира Волинського і Галича! Але й майстерність поневолених монголо-татарськими ханами іноземних (китайських, середньоазійських і арабських) механіків також мала свої межі: збудовані ними облогові машини виявилися безсилим перед могутніми фортецями Крем'янця і Даниліва на Волині.

Нарешті, головні сили Батия наблизилися до столиці Волині — велелюдного Володимира. Джерела описують його як велике, гарне, добре укріплене місто з високими валами, міцними дерев'яними стінами і баштами. Галицький літописець з гордістю записав, що коли 1231 р. угорський король спробував здобути

⁴¹ Більш докладно див. про це у розділі «Облога і штурм міст».

⁴² Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 198–200.

⁴³ Тизенгаузен В. В. Зазначена праця. — С. 37.

⁴⁴ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 29.

Володимир, то «здивувався, сказавши: «Такого града я не зустрічав навіть у Німецьких країнах!»

Історикам залишилися невідомими подробиці штурмів Володимира і Галича. Напевне, вже дуже боляче було галицькому книжнику описувати розгром милих його серцю міст, тому він коротко зауважив: Батий «прийшов до Володимира, і взяв його на спис, й перебив усіх, не милуючи, так само вчинив він і в граді Галичі». Потім, коли Данило Романович повернувся з еміграції до Володимира, його зустріла страшна картина спустошення і смерті: «нікого у Володимирі не залишилось живого, церква пресвятої Богородиці наповнена трупами, й інші церкви так само наповнені були трупами й мертвими тілами».

Гадаю, що літописець трохи перебільшив біду, що спіткала Володимир, але немає сумніву в тому, що становище в розорених ворогом місті й землі було виключно важким. Археологічні дослідження у Володимирі показали, що більшість його захисників загинула, вороги ж, розлючені впертим опором жителів, піддали їх нелюдським мукам. Археологи знаходили у місті черепи із забитими у них гвіздками⁴⁵.

Штурмом було здобуто і Галич, стольний град Галицько-Волинського князівства. Княжий двір і дружина перебралися до нової столиці — заснованого Данилом Романовичем у 1237–1238 рр. міста Холм, неприступної фортеці, що стояла на високій горі. Сам Данило у той час перебував у Польщі, марно намагаючись умовити тамтешніх князів допомогти Русі, що знесилювалася під ударами монголо-татарського війська.

На весну 1241 р. ворожі орди завоювали Південну Русь. Та при цьому вони понесли

важкі втрати, їхні корпуси і полки були неупорядкованими, а воїни — втомленими, вони не залікували ще рани. Все це зірвало плани ханів блискавично захопити всю Європу, дійти до Риму і Середземного моря. Одна з груп монголо-татарського війська у квітні 1241 р. розбила об'єднане військо угорського короля Бели і хорватського князя Коломана, інша — сплюндрувала Польщу й була зупинена в Чехії рицарями й піхотою короля Вацлава. Спустошивши Хорватію, Сербію, Болгарію, Трансильванію і Молдавію, завойовники навесні 1242 р. повернулись у пониззя Волги.

Так завершилася страшна навала монгольських ханів на Східну, Центральну й Південну Європу. Літописці назвали її «Батиевим погромом». Давньоруським землям ворог завдав такого нищівного удару, після якого вони не змогли оговтатися ще багато десятиліть. Лежали в руїнах міста й села. Поросли бур'яном і лісом ще недавно плідні ниви. Тверський літописець з тугою писав: «Села від того нечестивого Батиевого полонення спустіли»⁴⁶. Самі селяни або загинули у нерівних боях з численним і добре організованим ворогом, або розбіглися по навколишніх лісах. Лише з перебігом часу вони почали повертатися до рідних вогнищ і обробляти землю.

Не кращим виявилось і становище міського населення Русі. Безліч міст, особливо великих і середніх, монголо-татарські насильники зруйнували і розграбували, жителів у більшості перебили. Як довели вчені, зокрема Б. О. Рибаків, унаслідок монголо-татарського завоювання багато видів ремесла прийшло у занепад, а техніка ремісничих професій, що збереглись, примітивізувалась. І без того роздроблена, Давня Русь після монголо-татарської навали ще більше децентралізувалась. Неволя пере-

⁴⁵ Цинкаловський А. Княжий город Володимир. — Львів, 1936. — С. 33.

⁴⁶ ПСРЛ. — Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. — СПб., 1863. — Стб. 386.

шкодила можливим і в той час процесам нового об'єднання давньоруських земель.

Під владою Орди

Після повернення з Центральної Європи Батий осів у Поволжі й публічно проголосив країну «орусів», тобто Русь, приєднану до свого улусу, що відтоді посідав величезну територію від Іртиша до Карпат. Формально улус Батія входив до складу Монгольської держави, а сам він на словах визнавав владу верховного хана (імператора, як його називали у Західній Європі). Але насправді Батий самовладно порядкував у своєму грандіозному улусі, зокрема на Русі.

Монгольські хани і полководці були здебільшого не лише удачливими воєначальниками, а й умілими правителями. Вони не стали руйнувати систему феодальної влади, що складалася на давньоруських землях протягом кількох століть. Монгольська верхівка розуміла, що без допомоги місцевих князів і бояр їй буде важко правити на Русі. Тому Батий і його наступники лише ставлять у залежність від себе руських князів, вимагаючи за це, щоб ті обов'язково їздили у ханську ставку на Волгу на поклін і затвердження на столах. Нацьковуючи князів одного на іншого, монгольські загарбники усували сильних і популярних у народі государів, не дозволяючи нікому з них особливо зміцнюватися⁴⁷.

Сплундрована монголо-татарами Русь лежала у згарищах і руїнах. Та народ знайшов у собі сили відбудувати знищені ворогом міста і села, відновити ремесла і промисли, землеробство і торгівлю. Серед південноруських земель життя почало найраніше відроджуватися в Галицько-Волинській Русі. Цей процес очо-

лив великий князь Данило Романович Галицький. Галицький літописець із схваленням відгукнувся на заходи Данила, спрямовані на відродження старих і будівництво нових міст і фортець. У посмертному панегірику цьому князю, в переліку його чеснот з повагою сказано, що він «створив городів багато, й церкви поставив, і прикрасив їх різноманітними красотами».

Данило Романович особливо піклувався про зміцнення існуючих і зведення нових міст і замків. У кількох місцях Галицько-Волинського літопису оповідається про будівництво ним улюбленого міста Холма, неприступної фортеці, яку не змогли здобути монгольські воєначальники. Ним засновані також міцні замки Крем'янець і Данилів, перед якими виявились безсилими досвідчені й умілі інженери, що були в монгольському війську⁴⁸.

Неважко зрозуміти, що вживані Данилом заходи щодо укріплення оборони його князівства не могли не турбувати Батія. Тому восени 1245 р. хан поставив вимогу негайного приїзду князя до його ставки — міста Сараю, розташованого у пониззі Волги. Яскраво описані в Галицько-Волинському літописі подорож і перебування Данила в ханській ставці принесли йому успіх: Батий затвердив його государем Галицько-Волинського князівства («і доручена була земля його йому»).

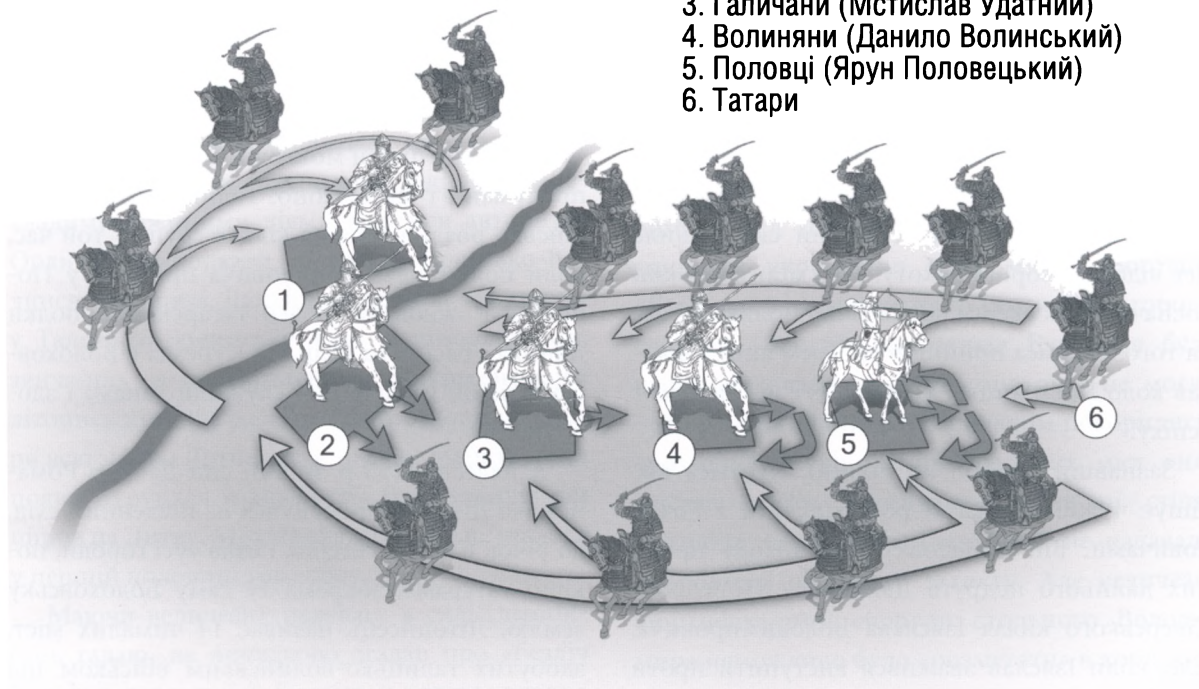
Гіркою ціною перенесеного в Сараї призначення Данило зберіг недоторканість західноруських земель, не впустив туди монгольських намісників-баскаків (як це сталось у Північно-Східній Русі) і — виграв час, так потрібний йому для згуртування руських сил з метою дати відсіч загарбникам. Але й після щасливого для нього повернення з Сараю до Орди продовжували доходити звістки про те, що князь

⁴⁷ Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М., 1940.

⁴⁸ Див. про це в розділі «Укріплення міст і фортець».

БИТВА НА КАЛЦІ. 1223 РІК

1. Кияни (Мстислав Київський)
2. Чернігівці (Мстислав Чернігівський)
3. Галичани (Мстислав Удатний)
4. Волиняни (Данило Волинський)
5. Половці (Ярун Половецький)
6. Татари

рішуче і швидко продовжує зміцнювати східні й південні рубежі свого князівства. Тому було вирішено приборкати його військовою силою.

Війни Данила Романовича з Куремсою

У 1252 р. орда монгольського воєначальника Куремси за наказом Батия наблизилась до південно-західного кордону Галицько-Волинської Русі. У Сараї вже давно з тривогою стежили за посиленням князівства, спробами Данила збити союз руських князів проти монголів. Того самого 1252 р. прислана з Орди «Неврюева рать» розгромила військо його союзника, Володимиро-Суздальського князя Андрія Ярославича, і в Сараї вирішили, що

настала черга Галицько-Волинського государя. У ставці головного хана для Куремси підготували стратегічний план масштабного походу проти Данила.

Цей план вдалося, здається, реконструювати, виходячи з наступного розвитку подій. План складався, напевно, з трьох частин: 1) вторгнення монголо-татар до найбільш вразливого місця князівства — Галицького Полісся; 2) відтиснення війська Данила на захід наступальними операціями на півдні Волині і в Болоховській землі, аби далі відрізати його від Київщини; 3) окупація Київської землі, і лише після того, з використанням сил ворожого Романовичам Новгород-Сіверського князя Ізяслава Володимировича, перейти до рі-

шучого наступу на Галицько-Волинську Русь⁴⁹. Кампанія Куремси, в розпорядженні якого було не менше 10000 війська, розпочалася на кінець 1252 р.

Спочатку орда Куремси діяла відповідно до цього плану: «Приїхали татари до Бакоти». Монгольський воєначальник захопив Бакоту, головну фортецю Галицько-Волинського князівства у середній течії Дністра (південного рубежу держави), і посадив там свого баскака. Однак швидко потому старший син Данила Лев відбив у ворога Бакоту. Тоді монгольський воєначальник вдерся на південну Волинь: «Після того Куремса прийшов до Крем'янця і воював коло Крем'янця». Однак і тут він не досяг успіху.

Зазнавши невдачі на Волині, Куремса вирішує чужими руками розправитися з Романовичами. Він підштовхує до походу проти них давнього недруга Данила — Новгород-Сіверського князя Ізяслава Володимировича. Але, коли Ізяслав зважився виступити проти Романовичів, монгольського воєначальника раптом охопили сумніви — мабуть, він зрозумів, що у Ізяслава малувато сил для боротьби з могутнім Галицько-Волинським государем. «Вони [татари] сказали йому: „Як же ти підеш на Галич, а Данило князь є лютим; якщо позбавить тебе життя, то хто тебе врятує?“ Він же не послухав їх, але, зібравши собі військо, пішов на Галич». З цієї розповіді галицького літописця зрозуміло, що Куремса, вже битий Данилом, не розраховував на власні сили, щоб визволити союзника, якщо той потрапить у важке становище. Його недобрі передчуття справдилися. Данило послав проти Ізяслава Володимировича сина Романа з військом, котрий розбив його загін і взяв у полон самого Новгород-Сіверського князя.

Отже, Куремса не мав досить сили, аби допомогти Ізяславу. Це розумів Данило, і в кінці 1254 р. перейшов у рішучий наступ проти Орди. Галицько-Волинський государ врахував і міжнародне становище: верховний хан Менгке у той час воював у Азії, вивівши головні монгольські війська з Європи. Сарай тоді також не міг дієво підтримати Куремсу⁵⁰.

Кампанія проти монголів була організована продумано і масштабно. Галицько-волинське військо розділилося на кілька груп. У той час, коли полки Лева Даниловича прибули у Побужжя і «воювали людей татарських», полки Данила і Василька дали бій Куремсі в Болоховській землі (бояри якої служили ханам) і здолали його.

А навесні 1255 р. інший син Данила Романовича Шварно просунувся на південний схід, до річок Случ й Тетерів, і взяв «усі городи, покірні татарам», зокрема ту саму Болоховську землю. Літописець називає 14 чималих міст, здобутих галицько-волинським військом під час цієї кампанії. З того часу Болоховська земля була міцно включена до Галицько-Волинського князівства, а її бунтівне боярство жорстоко покаране.

Куремса спробував перейти у контрнатуп. Та коли його загони з'явилися на Волині, то були розгромлені біля Луцька. Монголо-татарське військо було змушене повернутися до місць своїх кочовищ, у «поле».

Протягом першої половини 50-х років XIII ст. Данило Романович успішно протистояв Куремсі, не раз завдавав поразок монголо-татарському війську. Галицький літописець мав право з гордістю записати в своєму творі: «Данило воював з Куремсою і ніколи не боявся Куремси: тому що Куремса ніколи не міг заподіяти йому шкоди».

⁴⁹ Котляр М. Ф. Данило Галицький. — К., 2002. — С. 318–320.

⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 86.

Прихід Бурундая

Становище Галицько-Волинського князівства у протистоянні з татарами різко змінилося, коли у 1258 р. «прийшов Бурундай безбожний, злий, з безліччю полків татарських, добре озброєних, і став на тих місцях, де раніше стояв Куремса» (Галицько-Волинський літопис). Історики сходяться на думці, що у Сараї вирішили підтримати підірваний невдалими воєнними діями Куремси авторитет Орди й приборкати, нарешті, Галицько-Волинського князя. Дата цього приходу Бурундая у Галицько-Волинську Русь встановлюється, звичайно, за повідомленням Воскресенського літопису під 1258 р.: «Того року захопили татари всю землю Литовську» — адже відразу після появи Бурундая у князівстві Романовичів він пішов на Литву. Можна вважати, що це сталося у першій половині того року.

Маючи величезну перевагу в силі (літописець гадаю, не випадково згадав про «безліч полків татарських»), Бурундай повівся владно і грубо щодо Романовичів. Він одразу ж вимагає від Данила: «Іду на Литву; якщо ти мирний мені піди зі мною». Разом з тим, монгольський полководець тримався так, наче нічого не сталося, і Данило продовжує залишатись союзником Орди, її «мирником» (Галицько-Волинський літопис).

Справді, свій перший руйнівний похід Бурундай обачливо спрямував не проти Галицько-Волинського князівства, а проти Литви⁵¹. Із свого боку, Данило Романович, побувавши в Сараї й підкорившись Батю, визнав себе залежним від Орди і не міг ухилитися від участі в спільному з монголо-татарами поході. Замість Данила пішов його брат Василько. Він заглибився на територію Литовського князівства,

пограбував його — і віддав частину здобичі монгольському воєначальнику, щоб задобрити. А Литва була спустошена ще й монголо-татарською ордою.

Переможна кампанія війська Бурундая справила надзвичайно сильне враження на Південно-Західну Русь, викликала тривожний резонанс у Центральній і Західній Європі. Продемонструвавши світу силу свого війська, монгольський полководець через два роки вимагає від Данила і Василька Романовичів знищити укріплення їхніх міст і фортець: «Якщо ви мої мирники, то розметайте городи свої всі». Могутність полків Бурундая була настільки очевидною, що про опір не могло бути й мови. Данило з Васильком покорились: «розметали» укріплення основних міст князівства, тобто зруйнували дерев'яні стіни, заборолу, без яких земляні вали не надавали оборонцям надійного захисту. Але величезні фортифікаційні споруди стольного Володимира неможливо було «розметати» в короткий термін, тому Василько наказав підпалити їх («неможливо було швидко розметати через його величину, тому [Василько] звелів запалити його»). Лише залоза неприступного Холма гордо відкинула вимогу Бурундая, з гордістю повістує галицький літописець.

Навала Бурундая завдала страшного і неправного удару народові Галицько-Волинської Русі та її государю. Загинули ідея і справа зрілої пори життя Данила — організація відсічі монголо-татарам. Власними руками довелось зруйнувати укріплені міста і замки, зробивши тим самим свою землю беззахисною перед завойовниками. На жителів князівства похід Бурундая справив, певно, чи не більше враження, ніж навала Батия, та й матеріальної шкоди завдав не меншої.

Після того як полки Бурундая залишили межі Галицької й Волинської земель, Данилові

⁵¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 283.

знову довелося готуватися до боротьби проти Орди. Князь не схилився перед завойовниками. Скупі й розрізнені звістки руських та іноземних джерел повідомляють про його дипломатичні зусилля у Польщі й Угорщині, спрямовані на збиття антитатарської коаліції. Та успіху князь Данило не досяг.

Русько-монгольські стосунки по смерті Данила

Після кончини Данила Романовича (1264) Галицько-Волинське князівство одразу розпалося. Його сини Лев, Мстислав і Шварно та брат Василько княжили у різних частинах недавно могутньої держави і проводили кожний свою власну дипломатію і воєнну політику, звичайно не узгоджуючи свої дії. Становище ще більше погіршилося після смерті Василька Романовича (1269), котрий прагнув все-таки зберегти колишню солідарність зовнішньополітичних акцій. Друге покоління Романовичів з середини 70-х років проводить нову політику щодо татар, відмінну від тієї, яку відстоювали Данило і Василько.

Будучи не в змозі вийти з-під влади монгольських ханів, молодші Романовичі починають використовувати їхнє військо з власною метою. Особливо «відзначився» у цьому Лев Данилович, котрий неодноразово й систематично наводив татар на своїх сусідів. У 1275 р. він полаявся з литовським князем Тройденом, що відняв у Галицького князя місто Дорогичин. На відплату Лев «послав до татар до великого царя Менгу-Тимура і просив собі допомоги проти Литви» (Галицько-Волинський літопис).

Менгу-Тимур був ханом Орди з 1267 по 1280 р. Цей набіг Лева Даниловича на Литовське князівство, у якому взяли участь ще кілька

князів (Володимир Василькович Волинський, рідний брат Лева Мстислав, Роман Брянський із сином Олегом, Гліб Смоленський та ще інші, не названі на ім'я волинським книжником), відбитий у Воскресенському літописі: «Ходили татари і руські князі на Литву, і не досягши нічого, повернулися назад, та багато зла приесли татари по дорозі християнам». Волинський літописець підкреслює відмінність між Левом та іншими князями-учасниками походу: якщо Лев був ініціатором наведення Орди на Литву, то всі інші учасники пішли проти власної волі: «Тоді були всі князі у волі татарській».

Мстивий і нерозумний вчинок Лева Даниловича обернувся зрадою загальноруських інтересів. Заради власних, суто егоїстичних вигод він не зупинився перед наведенням татар на недавніх своїх союзників. До послуг ординців Лев вдавався і в наступні роки. Хани теж дивилися на нього як на природного союзника, тому коли взимку 1277–1278 рр. Ногай зібрався воювати Литву, він сам покликав Лева скласти йому компанію.

Через п'ять років після цього Лев Данилович намірився стати краківським князем, однак тамтешні великі феодалі-нобілі не прийняли його. Тоді ображений син Данила «захотів собі частини землі Польської, городи на українні», пише галицький книжник. Можна припустити, що Лев був зацікавлений не стільки в тому, щоб скинути з престолу шойно обраного нобілями Краківського князя Лешека Чорного, скільки в територіальних надбаннях у Західній Польщі. М. С. Грушевський логічно вважав, що Лев зазіхав на Люблінську землю, якою колись володів його батько.

Не покладаючись на власні сили, він звернувся по допомогу до Ногая. Той прислав орду і примусив піти в потрібний лише Леву похід Володимира Васильковича і Мстислава Дани-

ловича. Волинський книжник знову засуджує Лева за те, що він покликав у похід на Польщу монголо-татар — і охоче пішов разом з ними плюндрувати Сандомирську землю: «Лев був радий піти з татарами з сином своїм Юрієм, а Мстислав і Володимир, і син Мстислава Данило пішли неволею татарською».

Однак жадібність і стратегічна короткозорість Лева призвели до його тяжкої поразки. Поблизу Сандомира він розпустив свої загоны по землі з метою пограбування, і вони поодиноці були розбиті й винищені поляками, після чого Лев повернувся назад із великим безчестям». У польській історіографії прийнято вважати роком поразки Лева 1280-й, названий у «Рочніку Траски»⁵² і «Рочніку Малопиському»⁵³. Обидва джерела називають лютий того року. Звичайно історики солідарні у думці, що Лев Данилович на чолі руських полків і з татарською силою вторгся на Сандомирщину на початку 1280 р.⁵⁴ Ян Длугош, котрий користувався якимись польськими джерелами XIII ст., також називає 1280 р. як дату вторгнення Лева з татарами до Польщі. Він повідомляє, що Лешек Чорний побив Лева і гнав його аж до Львова, повернувшись потім із багатою здобиччю⁵⁵. Напевне, втрат зазнали і татари Ногая, котрий довірився полководницькому вмінню Галицького князя.

Підбадьорений легкою перемогою над руським військом, князь Лешек через два тижні рушив на Галицьку землю і «взяв у нього [Лева] город Перевореськ, і вирубав усіх від малого до великого, а город запалив, і пішов назад» (Галицько-Волинський літопис). Таким був на-

слідок нерозумної й зрадливої політики Лева Даниловича щодо польських князів, з якими його батько жив у мирі й згоди.

Після цього фіаско Лев зміг зважитися хіба що на порубіжну війну з Малописьчею, що тривала до кінця князювання в Кракові Лешека Чорного. Сутички були дрібними і локальними, мали одноманітний характер, аж поки в кінці 1286 р. за намовою Лева⁵⁶ хан Орди Тулабуга не вдарив на Польщу і не розорив Краківську й Сандомирську землі. Але перед тим татари розграбували Галицьку і Волинську землі⁵⁷. Так руські люди в який уже раз постраждали через зрадницьке братання Лева Даниловича з монгольськими ханами.

Прагнення Лева спиратися на монгольських ханів обернулося проти нього самого на початку 1289 р. Незадовго перед тим Володимиро-Волинський князь Володимир Василькович, котрий доживав останні місяці, передав своє князівство брату в перших Мстиславу Даниловичу, відкинувши претензії Лева на свою волость. Після смерті Володимира (10 грудня 1288 р.) Мстислав вокняжився у м. Володимирі й дізнався, що син Лева Юрій нахабно захопив належні Мстиславу у Північно-Західній Волині: Берестя, Кам'янець і Бельськ. Мудрий Володимир Василькович, передбачивши подібний розвиток подій, зробив поручителями свого заповіту на користь Мстислава татарських ханів Тулабугу і Алгуя. Тому Мстислав пригрозив Леву тим, що звернеться до них за допомогою: «Я ж хочу звати Татар, а ти сиди, якщо не поїдеш добром [із загарбаних міст], то злом так поїдеш».

Загроза відразу ж подіяла: «Лев же дуже злякався того, адже йому ще не зійшла оскомина

⁵² Monumenta Poloniae Historica. — Т. II. — Lwów, 1872. — P. 847.

⁵³ Monumenta Poloniae Historica. — Т. III. — Lwów, 1878. — P. 181.

⁵⁴ Włodarski B. Ruś i Polska. — S. 197.

⁵⁵ Jana Długosza Kroniki Sławego Królestwa Polskiego. — Ks.7, 8. — Warszawa, 1974. — S. 267–269.

⁵⁶ Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — С. 296–297.

⁵⁷ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 224.

від Телебужої раті», саркастично зауважив волинський книжник, пригадавши розграбування волості Лева тим «дружнім» ханом. Він наказав Юрію повернути захоплене.

Сам же Мстислав проводив щодо сусідів мирну і зважену політику, спокійними були

і його відносини з Ордою. Літописець підбив підсумки його зовнішньої політики словами: «Мир тримав з навколишніми країнами, з Ляхами і з німцями, і з Литвою».

ОБЛОГА І ЗАХИСТ МІСТ І ФОРТЕЦЬ НА РУСІ

частина

6

Передісторія використання знарядь облоги і захисту

Давні слов'яни у додержавну пору широко використовували різні пристрої під час облоги міст. Це добре відомо з творів візантійських, західноєвропейських і арабських авторів VI–VII і наступних століть. Поза сумнівом, облогову техніку так само, як інші види озброєння і захисту, слов'яни запозичили у своїх високорозвинених сусідів-візантійців. Іоанн Ефеський, що жив і писав у другій половині VI ст., із жахом і повагою писав про слов'ян, які спустошували Фракію та інші римські провінції: «Вони збагатились і придбали золото, і срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони навчилися воювати краще, ніж рومی»¹, тобто візантійці.

Як стало відомо з візантійських джерел, давні слов'яни вміло використовували технічні за-

соби під час облоги грецьких (візантійських) міст. Особливо багато дізнаємося про це із твору VII ст. «Чудеса св. Димитрія Солунського». Під час облоги Фессалонік слов'яни (вони діяли разом з аварами) обрушили на місто величезні брили з каменеметів, користувалися складними облоговими машинами: гелеполами, «черепахами», катапультами, балістами, таранами («баранами») та ін. «Перелічені тут машини, — пише у коментарі до цього місця О. В. Іванова, — становили звичайний набір облогової техніки в період пізньої античності й раннього середньовіччя. Навряд чи можна сумніватися в тому, що ці облогові знаряддя будувалися за візантійськими зразками і при допомозі візантійських механіків»².

Утім, історики звичайно віддають ініціативу й саме виготовлення подібної облогової тех-

¹ Иоанн Эфесский. Церковная история // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. I (I–VI вв.). — М., 1991. — С. 279.

² Чудеса св. Димитрия Солунского // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. II (VII–IX вв.). — М., 1995. — С. 113 (текст); С. 189 (коментар).

ніки аварам, підневільними союзниками яких були слов'яни.

Однак після VII ст. звістки про використання слов'янами облогової техніки надовго зникають зі сторінок письмових джерел. Східних слов'ян поступово відтіснили від північних рубежів Візантії, вони перестали вторгатися на її землі, облягати її міста. Не дивно, що їм довелося відмовитися і від візантійської воєнної техніки.

Сусідство і зв'язки з високорозвинутими цивілізаціями часом призводять до появи речей і явищ, не властивих тим чи іншим народам. Тому вони бувають недовговічними. Ще довгий час після того слов'яни, зокрема східні, не користувались облоговими машинами. Вони просто не були їм потрібні, бо в IX — здебільшого XII ст. слов'яни просто не вміли штурмувати міста і фортеці, а вдавалися до так званого «облежання» — оточення міста військом, аж поки у обложених не закінчаться продовольство, воєнний припас тощо.

«Відмова» слов'ян від облогової техніки

Одне з найбільш вагомих підтверджень сказаному — перший відомий з літопису похід русі під проводом Аскольда на Царгород у червні 860 р. Тоді руський флот без перешкод увійшов до бухти Золотий Ріг, воїни висадились на суходіл і почали спустошувати околиці імперської столиці. Навіть підступили до циклопічних стін Царгорода, та не думали про штурм. Проте в Царгороді почалася паніка (мабуть, греки не знали про те, що руси не підуть на приступ), імператор з труднощами організував оборону... Але справа закінчилася миром³.

Спливе ще більше двохсот років, і 1096 р. князі-дуумвіри Святополк Ізяславич Київський і Володимир Всеволодич Мономах Переяславський, що правили тоді на Русі, осадили Чернігівського князя Олега Святославича (що не корився їм) у добре укріпленому чернігівському місті Стародубі. Нестор так розповідає про це: «Олег же вбіг у Стародуб і там зачинився; Святополк і Володимир обступили його в граді, й бились сильно обложені з града, а ті ходили приступом на град, і було поранених багато з обох боків. І була між ними брань люта, і стояли коло града днів 30 і 3, й страждали люди в граді. І вийшов Олег із града, прохаючи миру».

Цей текст не повинен вводити в оману. Слова про те, що одні приступали до града, а інші сильно бились із нього, що була «брань люта», насправді означають, що під час більш ніж місячної облоги спроби штурму міста навіть не чинились; обложені лише відстрілювались із стін, а нападники «приступали до града». Ймовірно, відповідно до рицарського кодексу честі зачнене в Стародубі військо Олега здійснювало вилазки — щоб битися з ворогом, але не зняти облогу, бо у нього не було ні сил, ні можливостей. Лише після того як у захисників закінчилися харчі, їм довелося капітулювати.

Яскравий і типовий приклад подібної тактики містить опис осади війська Святослава Ігоровича силами імператора Іоанна Цимісіхія в Доростолі, що належить перу візантійського історика Лева Диякона. Святослав безперервно здійснював вилазки і завдавав ворогу великих втрат, хоча і не досяг головної мети — зняття блокади. «Цілих шістьдесят п'ять днів вів імператор облогу, і тому що сутички (!), що відбу-

³ Повесть временных лет. — СПб, 1999. — С. 13. Джерела й література походу 860 р. див.: Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 57

далі., а також ґрунтовну новітню працю: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. — М., 2003.

Панорама Холма. На дальньому плані гравюри XVII ст. видно стрімкий пагорб, на якому розташовувався замок князя Данила

валися щоденно, були безплідними, він вирішив спробувати здобути місто блокадою і голодом. З огляду на це він звелів перекопати ровами всі шляхи, що вели до Доростола, всюди було поставлено сторожу, і ніхто не міг у пошуках продовольства вийти з міста; [сам же імператор] став вичікувати...»⁴ Унаслідок тривалої облоги й неможливості зняти її Святославу довелося просити миру, який і був підписаний з імператором на невідгідних для руського князя умовах.

Коли ж на Русі почали штурмувати фортеці й укріплені міста? Відповідь на це питання тісно пов'язана з іншим: коли в руському війську з'являється облогова техніка? Ще в середині — другій половині XII ст. (а з цього часу починається розповідь у моїй книжці) все залишалось по-старому. Навіть коли київський князь збирав великі сили, він не застосовував облогових знарядь.

У 1146 р. Великий князь Київський Всеволод Ольгович вирішив приборкати свого непокірного васала — Володимирка Володаревича Галицького: «Всеволод зібрав братію свою⁵... і з великою кількістю воїнів рушив до Галича на Володимирка, і пішли на конях і на снях до

града [Звенигорода] і спалили навколо нього острог... І почали звенигородці з міста бити без обману». Всеволод почав думати, як здобути місто. Але штурм так і не відбувся: «На третій день приступили всі воїни до града, билися від зорі до пізнього вечора, й запалили город у трьох місцях; але городяни з Божою допомогою загасили». Всеволоду з військом довелося відійти від валів Звенигорода ні з чим.

Літописи за другу половину XII ст. (зрозуміло, що й більш ранніх часів) наповнені подібними розповідями про марне стояння війська нападників біля того чи іншого міста або фортеці. Наприклад, у 1170 р. правнук Мономаха Мстислав Ізяславич осадив у Вишгороді свого суперника у боротьбі за Київ Давида Ростиславича. «І пішов до Вишгорода... й билися сильно з града; Давид же своїм [людям] звелів острог спалити; і став Мстислав під бором і звідти приходив битися» (Київський літопис). На тому справа і закінчилася. Мстиславу не пощастило увійти до міста.

Становище наче раптово й принципово змінилося з початком застосування облогових пристроїв, насамперед — металевих артилерії.

⁴ Лев Диакон. Історія. — М., 1988. — С. 129.

⁵ Далі в Київському літописі йде довгий перелік князів, що вирушали у похід.

⁶ Перш, ніж напасти на Галич, князь Всеволод мав оволодіти Звенигородом, що прикривав підступи до столярного града Галицького князівства.

Розділ 1

Облогові й захисні знаряддя на Русі

Існують різні думки щодо того, коли на Русі почали використовувати металеві й інші машини під час облоги й захисту міст і фортець. Знавець давньоруської воєнної справи А. М. Кіричников вважає, що це сталося ще в середині XII ст. і посиляється при цьому на «Историю Российскую» В. М. Татищева: «Достатньо достовірні випадки застосування металевих пристроїв (які іменували власним збірним терміном «пороки»), — пише він, — у міжкнязівській боротьбі за міста Звенигород-Галицький і Новгород-Сіверський відносяться до 1146 і 1152 рр.»⁷

«Пороки»

Справді, в «Истории» Татищева наведена вище розповідь Київського ізводу про невдалу облогу Звенигорода Всеволодом Ольговичем у 1146 р. виглядає інакше: «Всеволод же... учи-

нил приуготовление к добыванию его, чтоб, приступя, рвы завалить и стены зажечь или пороками разбить... Они же биша пороки чрез весь день до вечера и на трех местах град зажигали, а воевода Захариич огонь угошал и пороки отбивал...», після чого Всеволоду нічого не залишалось, як відступити⁸.

З наведеною вище літописною історією це барвисте повісткування Татищева ріднить хіба що повідомлення, як нападники зуміли в трьох місцях запалити град, та його вдалося загасити. Пороки й інші яскраві подробиці облоги лежать на совісті Татищева, котрий любив, як відомо, розцвічувати вигаданими ним самим деталями сухі, на його думку, розповіді відомих йому літописів.

Ріднить з наведеною вище розповіддю знаменитого історика XVIII ст. його повісткування про здобуття 1152 р. Новгорода-Сіверського об'єднаною раттю південноруських князів під

⁷ Киричников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — Л., 1976. — С. 72.

⁸ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — М.; Л., 1967. — С. 161.

проводом Ізяслава Мстиславича: «Подступя ко граду, стали битися; устроили же ворох⁹, с котораго во град стреляли и камение бросали. Та же пороки приставя, тотчас стену выломали, и острог взяли, и, выжегши, отступили в обоз»¹⁰.

Але порівняння цієї історії Татищева з літописною розповіддю показує, що насправді при облозі Новгород-Сіверського пороки не застосовувалися. Як бачимо, і в тому, і в іншому випадку успіхи нападників виявилися досить скромними: вони зуміли лише заволодіти острогом, але не змогли увійти в сам град (дитинець). Навіть якби у нападників і були облогові знаряддя, то вони застосували б їх до града, а не до слабо укріпленого острога. І в цьому разі «порок» народився в уяві освіченого російського історика, котрий знав, що на Русі взагалі то використовували пороки, хай і в пізніші часи. Генріх Латвійський, котрий склав у 1225–1227 рр. свою «Хроніку Лівонії» твердив, що руські воїни тоді не знали застосування баліст¹¹.

Авторитетний етимологічний словник визначає слово «порок» як «машину для проломлення стін» і зближує його з чеським і словенським *prak*, «праца», польським *prok* та ін. В основі їх лежить поняття «метати» (жбурляти)¹². Термін «порок» вживався при характеристиці стінобитних знарядь і металних пристроїв, що використовувались під час оборони міста чи фортеці¹³.

Пороками називали не лише металні пристрої, а й взагалі всі технічні засоби, що засто-

Пороки монгольського війська.
Малюнок Рашид-ад-Діна. XIII–XVI ст.

совувалися під час облоги, здобуття й оборони міст і замків. Показово, що наші літописи взагалі не знають слова «таран» у справжньому його значенні. Більше того, «таранами» називали ті самі металні машини — пороки. Оповідючи про облогу Чернігова Батием у 1239 р., воскресенський літописець так описує використання його каменемета механіками: «Лютий був бій у Чернігова, вже й таран на нього ставили, й метали на нього камінням... а камінь такий, що його могли хіба що чотири сильних мужа підняти»¹⁴. Практично той же текст читається в Галицько-Волинському літописі в розповіді про війну між Данилом Романовичем і Михаїлом Всеволодичем Чернігівським у 1234 р. Однак у короткій оповіді цього ізводу про взяття Батием Чернігова у 1239 р. ні таран, ні порок не згадані.

Б. О. Рибаків розумів таран як «потужну катапульту, що кидала ядра вагою у 300–400 кг на 150 м» Щодо тільки-но наведеного тексту, вчений зауважив: «Хоч Галицький літопис і багатий на хронологічні похибки, в основі яких мемуарний характер записів, у нас немає підстав сумніватися в точності цієї докладно

⁹ Насипали щось на зразок горба.

¹⁰ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — М.; Л., 1964. — С. 42.

¹¹ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введ., пер. и коммент. С. А. Аннинского. — М.; Л., 1938. — С. 90.

¹² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — Т. III. — М., 1971. — С. 331.

¹³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка... — Т. 2. — СПб, 1895. — Стб. 1212–1213.

¹⁴ Воскресенская летопись. — С. 144.

описаної битви й у віднесенні її до передмонгольського часу. Це джерело показує, що складна облогова техніка й металеві машини на Русі виникли без монгольського впливу»¹⁵. Історик мав на увазі поширену думку про те, що металеві артилерійські механізми, які використовувалися для облоги і штурму, з'явилися на Русі після навали монголів 1237–1241 рр. І все ж таки поширення облогової техніки, на мій погляд, тісно пов'язане з тим, що нею широко користувалися монгольські воєначальники.

Вперше авторитетні давньоруські джерела починають згадувати про пороки й інші облогові й захисні пристрої лише з початком XIII ст., та й то не стосовно Русі. У кількох руських літописах, наприклад, в особливо авторитетному Новгородському першому літописі старшого і молодшого изводів, описано різні технічні пристрої, вжиті хрестоносцями, учасниками IV хрестового походу, під час облоги й штурму Константинополя в 1204 р.: «На одних кораблях були пороки і драбини, а на інших задумали кидати бочки через стіни, наповнені смолою, і, лучиною її запаливши, кидали на хорони, так само, як і раніше, спалили град».

Поширення металеві артилерії на Русі

Про використання на Русі пороків та іншої облогової і захисної техніки джерела свідчать лише з 30-х років XIII ст. У цьому відношенні Галицько-Волинська Русь випереджала інші давньоруські землі. «Оснащеність галицького війська «сосудами ратними» багато разів відзначена хроністом»¹⁶. Роком раніше використання «тарана» Данилом Романовичем під час

штурму Чернігова цей Волинський князь зіткнувся з військом угорського королевича, котрий сидів з благословення галицьких бояр у Галичі; переможені «угри повернулися до Галича й пороки свої покидали». Звідси виходить, що угорське військо, ймовірно, мало з собою легкі металеві машини (Галицько-Волинський літопис).

Отже, у поширенні пороків та інших облогових пристроїв на давньоруських землях з 40-х років XIII ст. значну роль відіграли монголо-татарські воєначальники, які систематично застосовували їх під час облоги й штурму міст та фортець, обороняючись від навали Батия. Коли 1238 р. вони «обступили град Торжок» у Північно-Західній Русі, то «били пороки по [місту] два тижні, й знемагали люди в граді, а з Новгорода не було їм помочі, і так погані взяли град Торжок» (Суздальський літопис).

Монгольські воеводи масово використовували металеву артилерію навіть під час штурму невеликих міст і замків. Так, навесні 1241 р. Батий «прийшов до города Колодяжна, і поставив пороків 12, і не зміг розбити стіни, й почав умовляти людей; вони ж, послухавши злої поради його, здалися й були перебиті» (Галицько-Волинський літопис).

Важко сказати, чому татарська металеві артилерія виявилася безсилою перед деревоземляними укріпленнями скромної волинської фортеці Колодяжна. Можна лише уявити, скільки десятків, а то й сотень великих і малих «пороків» жбурляли брили каміння й інші важкі предмети у стіни й брами Києва, Володимир на Клязьмі, Чернігова й інших великих руських міст!

Але металеві знаряддя виявлялися безсилами проти товстих кам'яних стін, що їх мали деякі волинські міста (Крем'янець, Данилів, Холм) — Батий «побачив Крем'янець і град

¹⁵ Рыбаков Б. А. Военное искусство. — С. 352.

¹⁶ Там само.

Панорама Львова. Гравюра А. Пассароті. 1607 р.
На дальньому плані — Високий замок, збудований за князівської доби

Данилів, що неможливо взяти їх йому, відійшов від них». «Пороки» не могли кидати свої снаряди круто вгору, а Крем'янець і кілька інших міст Волині стояли на горах, пояснює галицький літописець.

Під час облоги й наступного штурму міст і фортець металні машини використовували головним чином для знищення дерев'яних стін («заборол»), що стояли на земляних валах. За ними ховалися лучники оборонців, із-за них на штурмуючих скидали барила з киплячою смолою, лили окріп тощо. На початку облоги Києва «поставив же Батий пороки до стін, біля воріт Лядських... пороки безперестанно били день і ніч й вибили стіни» (Галицько-Волинський літопис).

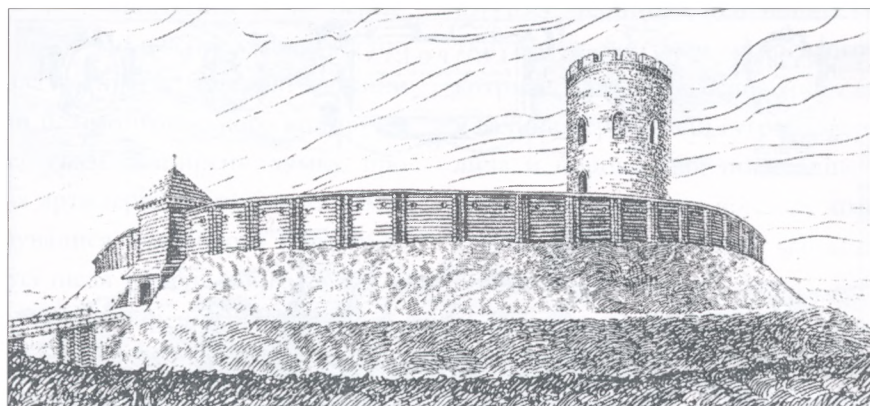
Не раз джерела повідомляють про те, що облогову техніку військо брало з собою в похід. У 1243 р. польська рать вторглася на Північно-Західну Волинь. «Почув про це князь [Данило] з братом, зібрав силу свою, й повелів збудувати пращі, інші знаряддя для взяття града, й приїшли вони до града Любліна. Протягом одно-

го дня були вони під градом із Холма¹⁷ з усіма воїнами і пращами. Пращі кидали стріли, немов дощ падав на їхній град», оповідає галицький літописець. Привертає увагу та швидкість, з якою військо Данила, та ще й навантажене облоговими машинами, за один день пододало майже 70 км, які відділяли волинське місто Холм від Любліна. Звідси можна зробити висновок, що «пращі» та інша облогова техніка здебільшого були легкими, розбиралися на частини і збирались до купи безпосередньо перед тим, як їх застосовували.

Через два роки суперник Данила Романовича у боротьбі за Галицьку землю Ростислав Михайлович, одержавши допомогу від тестя, угорського короля, вирушив у похід на Русь. «І зібрав багато туземельців, сосуди ратні й градні, й пороки, ісполчивши своїх воїнів, далі пішов до Ярослава», одного з порубіжних Угорщиною галицьких міст (Галицько-Волинський літопис).

З дальшої розповіді цього літопису дізнаємось, що після здобутої у битві біля Ярослава

¹⁷ У Хлебніковському списку помилка: «подь градомъ Холмомъ» (с. 105).

Укріплення Чарторийська. Реконструкція П. Раппопорта

перемоги «Данило ж город запалив, що його Ростислав створив» — звичайно під час облоги місто або фортецю огороджували «тином», щоб утруднити вилазки обложених чи можливу їм допомогу іззовні. У даному разі книжник назвав цю споруду «городом»; напевне, були знищені й самі облогові машини, і «тин», що їх огороджував.

Метальні знаряддя використовували не лише з наступальною, а й оборонною метою. Коли в 1260 р. татарський воєначальник Бурундай вимагав від Романовичів знищити укріплення всіх їхніх міст і фортець, неприступний Холм гордо відкинув цю вимогу: «І не досягли нічого [татари біля Холма]: адже були в ньому бояри [дружинники] добрі й люди добрі, а місто було добре укріплене пороками й самострілами. Бурундай же розгледів твердість города й побачив, що неможливо взяти його», з гордістю коментує галицький літописець. Під час оборони металну артилерію встановлювали звичайно на баштах (у Холмі височіла велетенська башта-донжон), її снаряди били по аналогічних машинах противника і, ймовірно, по скупченнях людей.

Використання пороків для захисту під час штурму міст відзначено у Галицько-Волинському літописі в розповіді про війну між ма-

зовецькими князями, братами Конрадом і Болеславом, у якій Волинський князь Володимир був союзником Конрада. При підтримці волинського війська Конрад вирішив здобути улюблене місто брата Гостиний. Як повістує галицький книжник, обложені кидали на нападників каміння, мов сильний град, атакуючі обстрілювали їх із луків. Врешті-решт Конрад здобув місто і розпорядився знищити пороки й спалити тин.

Облогові знаряддя не лише виготовляли на місці майбутнього штурму, а й ремонтували у разі потреби перед походом чи обороною. Новгородський літописець під 1269 р. зауважує, що, готуючись до війни з «німцями», у Новгороді «знайшли майстрів порочних, і почали вони лагодити пороки у владичному дворі».

Досі археологам не вдалося знайти на давньоруських землях жодного метального пристрою чи навіть його фрагмента. Це можна пояснити недовговічністю матеріалу, з якого їх виготовляли: майже повністю «пороки» робили з дерева, лише окремі робочі частини — із заліза. Дерево погано зберігається в землі (а в багатьох місцях не зберігається зовсім), а залізо завжди було в ціні, тому частини «пороків», що відслужили своє, переробляли на

щось інше. Як писав А. М. Кірпічников, «каменеметальні машини — повністю зникла область матеріальної культури»¹⁸.

Технічна будова металних знарядь тому уявляється істориками і археологами за аналогіями з іноземними зразками, відомими з письмових джерел, книжкових мініатюр тощо. «У Воєнно-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку [в Петербурзі] були відтворені, випробувані й експоновані механічно й геометрично подібні древнім типіві зразки таких пристроїв»¹⁹. Докладніше можна прочитати про це у праці А. М. Кірпічникова «Военное дело на Руси в XIII–XV вв.».

Самостріли

Ще менше, ніж про пороки, нам відомо про інший тип металної артилерії руського середньовіччя — великі самостріли. Вони надзвичайно рідко виступають у джерелах. Перша відома мені згадка про використання гігантських луків відноситься до 1184 р. Здається, це єдина вірогідна звітка про металну артилерію на Русі в XII ст.

З лаконічних джерел, як правило, неясно, про які самостріли йдеться: ручні (арбалети) чи гігантські механічні. Одне з небагатьох свідчень Галицько-Волинського літопису про великі самостріли міститься на одній з останніх його сторінок. Та й то ці самостріли належали не руським, а полякам. Приблизно в 1289 р. енергійний син Данила Романовича, Галицький князь Лев вирішив допомогти своєму союзнику, Мазовецькому князю Болеславу здобути Краків. «І почав Лев їздити коло города, дивлячись, де його можна взяти, і не було ніде можливо. Адже весь город був збудований із

каменю й добре зміцнений пороками і самострілами коловоротними, великими й малими».

Леву так і не вдалося взяти Краків, у чому значну роль відіграли кам'яні укріплення міста й метална артилерія, яку мали на озброєнні його захисники.

Драбини

Поряд з металною технікою під час облоги й штурму міст на Русі використовували й інші пристрої. Насамперед — драбини, що їх приставляли до валів і стін. У розповіді про першу згадку облогових знарядь у руських джерелах (штурм хрестоносцями Константинополя у 1204 р.) йшлося про драбини й бочки зі смолою. «Повесть о разорении Рязани Батыем в 1237 р.» з гіркотою розповідає: «Прийшли погані [татари] до града, одні з вогнем, а інші з пороки, а ще інші з численними драбинами, і взяли град Рязань»²⁰.

А в 1262 р. татари осадили польське місто Сандомир і штурмом здобули його. Спочатку вони почали обстрілювати стіни з пороків і на четвертий день збили заборолу з города. «Татари почали драбини приставляти до города, і так полізли на город», після чого увірвались у Сандомир (Галицько-Волинський літопис). Отже після знищення дерев'яних стін на валах і знищення (або розсіяння) захисників нападники використали для проникнення в місто численні приставні драбини. Можна не мати сумніву в тому, що подібні ж прийоми використовували галицькі й волинські війська в XIII ст.

Докладніше про захист, облогу і штурм галицьких і волинських міст мова йтиме в наступному розділі.

¹⁸ Кірпічников А. Н. Военное дело на Руси. — С. 74.

¹⁹ Там само.

²⁰ Воинские повести Древней Руси. — М., 1949. — С. 12.

Розділ 2

Облога, штурм, здобуття і здача міст і фортець

Як зауважив найбільший авторитет в галузі історії оборонного зодчества, укріплень міст і замків, а також способів їх подолання, «завдання, яке ставили перед собою будівничі оборонних споруд, полягало в такому: забезпечити найсприятливіші умови для захисників, що давали змогу оборонятися в укріпленому поселенні від кількісно переважаючих сил противника, створювати для них перевагу перед нападаючими»¹.

Моя розповідь про оборону, а також облоги, штурми і захисти земель, міст і фортець на Русі в XII–XIII ст. побудована переважно на матеріалі майже безперервних війн між самими руськими князями, що стрясали суспільство й призводили часто до незворотних наслідків і в політичній, і в соціальній, і в культурній, особливо ж — в економічній сфері. Методи, прийоми і наслідки подібних операцій

всередині Давньоруської держави мало чим відрізнялися від тих, що їх бачимо в її війнах із зовнішнім ворогом. А жорстокість, з якою поводитися з переможеними і полоненими, в обох випадках була, по суті, тотожною...

«Облежання»

Одним з найпоширеніших прийомів здобуття міста була облога. Вона бувала пасивною і активною, із застосуванням технічних засобів і без нього. У другій половині XII–XIII ст., як і два-три століття тому, так само часто застосовувалось «облежання»: тривала облога, як правило, без спроб штурму, в розрахунку на те, що у обложених закінчаться запаси їжі, а втрати вбитих і поранених захисників не будуть поповнюватися (місто чи фортеця звичайно були щільно оточені, до них не пробратися), закінчаться стріли й інші воїнські припаси. Подібне «облежання» відзначено літописом під час облоги печенігами

¹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / МИА. — № 140. — Л., 1967. — С. 157.

Києва у 968 р. й Білгорода — в 997-му. «Облежання» часто використовували половці, що змінили печенігів у південноруських степах. Воно переважало у взятті міст і фортець протягом не лише XI, а й усього XII ст.

Як розуміли смисл і значення «облежання» в середньовіччі, яскраво сказано в «Слові Іоанна Златоуста про піст»: «Егда хочеть князь прияти градъ противныхъ, то переже отъемлють у нихъ воду и брашна, и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руке его»².

На початку XIII ст., як і раніше, до «облежання» вдавалися навіть визначні князі, що мали сильні й добре споряджені полки. Так, у 1206 р. чернігівські Ольговичі осадили Рюрика Ростиславича в Києві: «Того року взимку Всеволод Чемний [рудий] об'єднався з своєю братією і небожами своїми, і з половцями й пішов на Київ. Рюрик не міг стати проти нього³, зачинився в Києві. А вони стояли коло міста 3 тижні й повернулися назад, нічого не досягнувши». Наступного року ситуація повторилась, але з іншим наслідком. Ольговичі знову облягли Київ і взяли його змором через три тижні (Галицько-Волинський літопис).

Галицький літописець описує класичне «облежання» в розповіді 1234 р. про оволодіння Данилом Романовичем Галицькою землею, де тоді правили бояри, а в дитинці столярного града сидів угорський королевич із залогою. Данило оточив Галич з усіх боків. «Королевич і Даниш⁴, і Судислав⁵ знесилювалися від голоду в граді. Стояли вони [Данило з військом] 9 тижнів, воюючи і чекаючи, коли стане крига,

щоб перейти нею. Пройшло небагато часу, і королевич помер, і послали галичани [бояри] по Данила Черного [рудого] Сем'юнка, а Судислав пішов до Угрів».

Подібне пасивне «облежання» також описано в цьому джерелі трьома роками пізніше. Романовичі осадили в Галичі Михайла Всеволодича Чернігівського і його сина Ростислава, що намагалися утвердитися в Галицько-Волинській Русі. Літописець зауважує, що у Михайла в Галичі була безліч угрів. Мабуть, тому Данило з Васильком не наважилися штурмувати столярний град і обмежилися розграбуванням околиць Звенигорода.

Під час «облежання», якщо захисники не здійснювали вилазок і не намагалися зняти блокаду, нападники докладали зусиль до того, щоб завдати їм максимальної шкоди, грабуючи околиці, спалюючи будинки й приміські райони. Вже на закінчення тривалої війни за Київ між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Володимировичем Долгоруким останній спробував завдати удару супернику в Чернігівській землі й навів на нього велику половецьку орду, з якою тому було явно не впоратися в бою. Однак після дванадцятиденної облоги половці пішли від Чернігова, дізнавшись, що до обложених іде підмога.

1161 р. Ізяслав Давидович, тоді вже Київський князь, обложив свого суперника Ростислава Мстиславича у дуже укріпленому Білгороді: «Ізяслав тоді прийшов до Білгорода, і стояв біля дитинця 4 тижні, а острог ще до нього спалив Ростислав», зауважив київський хроніст, — мабуть, щоб розчистити простір для своїх полків під час вилазки захисників і в передбаченні можливого штурму. Палили, зрозуміла річ, не лише свої, руські міста, остроги і села, а й ворожі. У 1253 р. Данило Романович у союзі з польським княжичем Владиславом осадив сильно укріплене чеське місто

² Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. — М., 1861. — Ствп. 489. Це «Слово» Іоанна Златоуста вміщено у збірнику XIV ст. і бере початок в XI ст. (Там само. — Ствп. 510).

³ Його сили були набагато слабкішими.

⁴ Командувач угорською залогою.

⁵ Глава ворожої Романовичам боярської партії.

ПОПАГНЕМОУ СІКН БРПТЬ Е НДРО ЖИМО · КВЧЕРОШДОЛТЬ
СІПОСЛАВЪ НІВЗАГРІА КОПЬЕ МЪ! —

ПОСЛА КОГРЕКОГІА · ХОЧЮ МА ВІ ПТИ · НІВЗА ПТИ ГРА ВАШЬ ·
ГІКО СЕН · НРЕКОША ГРЕЦІ · МЫ МЕДОУ ПРО ПТИ ВОБАСТА ПТИ ·
НОВОЗМНА ДА МЪ МАГІА · І НАА ОВІ ЖИ ПІСТА І · І ПА ДІ

Святослав воює з греками в Подунав'ї. Мініатюра Радзівілівського літопису XV ст.

Опаву. Перш ніж спробувати раптово оволодіти містом, союзники «зібрались на раду й уранці перейшли річку, і обійшли град, і спалили все навколо, храми й огорожі й гумна». Польський княжич спалив усе, що міг, біля трьох брам Опави, сповіщає галицький автор.

Звичайно, однак, оборона не була пасивною. Захисники здійснювали вилазки, а то й виводили військо з міста, щоб битися з нападаючими. Як мовилося, зовсім не завжди вони розраховували у такий спосіб здихатися облоги. Їхньою метою було послабити противника, завдати йому шкоди і людських втрат, спробувати вселити в нього психологічну невпевненість. Та й лицарський кодекс честі не дозволяв багатьом князям просто відсиджуватися за валами і стінами міста, ухиляючись від битви.

Один з типових варіантів «облежання» описано в Київському ізводі під 1151 р. Тоді, в час закінчення війни між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким (про яку неодноразово згадувалось вище), брат Ізяслава Ростислав із союзними тоді Ізяславу Чернігівськими князями Святославом Всеволодичем й Ізяславом Давидовичем «зачинилися... в Чернігові». Коли до міста наблизилась союзна Долгорукому величезна половецька орда, князі звелі всім перебраться з острога до набагато краще укріпленого дитинця.

Незабаром до Чернігова підійшов Долгорукий і його союзник Святослав Ольгович. Вони кинули на місто половецьку кінноту. Далі, незадоволені надто млявими, на їхню думку, діями половців і власних дружин, князі, що керу-

вали облогою, вирішують взяти безпосередню участь у сутичках з оборонцями. «Андрій⁶ узяв дружину свою й поїхав під город; тоді вийшли пішці з града стріляти, а він одразу кинувся на них з дружиною і з половцями, одних побили, а інших загнали в город». Після цього обложені, переконавшись у силі війська нападників, більше не здійснювали вилазок. Нападники простояли кілька днів під містом, але Чернігова їм здобути так і не вдалося.

Здобуття міста чи фортеці «із'ездом»

Звичайна облога (без застосування металеві артилерії та іншої техніки), як правило, прирікала захисників на тривале сидіння в місті чи фортеці. Та й нападникам доводилося вишукувати різноманітні засоби заволодіння ними. Одним з найдієвіших було здобуття міста чи фортеці раптовим нападом — «із'ездом», скориставшись з того, що залога не встигла зачинити браму. При всій його зовнішній простоті «із'езд» вимагав стрімливості дій, добре навчених і дисциплінованих кінноти й піхоти.

Під 1175 р. суздальський літописець відзначив: «Коли князь Ярослав Ізяславич сидів у Києві, поїхав на нього із'ездом чернігівський князь Святослав, і в'їхав у Київ, дружину його полонив, а князь Ярослав утік», — як бачимо, ефект раптового нападу виявився разючим. Крізь відчинену, ймовірно, міську браму Святослав з дружиною увірвався у Київ, де йому не встигли вчинити опір. Більше того, він застав зненацька і взяв у полон військову дружину Ярослава, а сам Ізяславич ледве врятувався втечею.

У першому десятилітті XIII ст. Чернігівський князь Всеволод Святославич Чермний

(рудий) прагнув відібрати Київ у Рюрика Ростиславича і, бувало, сідав у стольному граді Русі — при підтримці Володимиро-Суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. У 1207 р., скориставшись з того, що Всеволод осадив Рязань і був далеко від Чернігова, Рюрик «зібрався з силами і погнав «із'ездом» до Києва, вигнав Всеволода Чермного з Києва, а сам сів у ньому» (Суздальський літопис).

Уміло користувався «із'ездом» під час заволодіння містами і фортецями видатний давньоруський полководець XIII ст. Галицько-Волинський князь Данило Романович. Уже на початку своєї самостійної державної і воєнної кар'єри, у 18-літньому віці, 1219 р. Данило Романович «поїхав із братом і захопив Берестя, й Угровськ, і Верещин, і Стівп'я, і Комів, і всю україну» (Галицько-Волинський літопис), відібравши ті міста на волинському пограниччі у польського князя Лешека. Швидкість і зовнішня легкість, з якими князь Данило заволодів п'ятьма укріпленими (порубіжними!) містами-фортецями, наводить на думку, що їх захопили «із'ездом», з ходу, коли оборонців застигли зненацька.

Випадки швидкого здобуття міст на Русі частішали лише з 30-х років XIII ст. І викликано це було початком застосування й поширення облогових механізмів насамперед металеві артилерії, про які йшлося в попередньому розділі.

Заволодіння містом

Як гадувалося, штурмувати міста і фортеці на Русі почали лише з появою облогових знарядь насамперед металевих пристроїв. Це сталося в 30-х роках XIII ст., до яких відносяться нечисленні випадки згадок про облогову техніку. Однак масове її вживання починається

⁶ Старший син Юрія Долгорукого.

ИДЕИТОРЬНАДЕРЕВЛАНЫ · ИПОБЕДИЗВА · ИВОЗЛОЖИМАНАДА
 БОЛШИЙЛГОВЫ · ВПОЖЕЛЪПРИИДЕСЕМНИИМЪБОЛГАРСКИИ ·
 МАЦРЪГДА · ИСОТВОРИВШЕМОЗ · ИПРИИДЕВОСВОАИ ·

ВЛЪЪУ · КГ · ПРИИДОШАПЕЧЕНІВЪЗИПЕРВОЕПАРЮСКОЮЗЕМЛЮ
 ИСОТВОРИВШЕМОЗ · ИПРИИДОШАКДОМАЮ · ВГИ

Перший напад печенігів на Київ. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

лише з вторгненням орд Батия на Русь у 1237 р. Прямий штурм фортець (взяття на спис та ін.) у XII ст. був надзвичайно рідкісним, і його можна пояснити збігом сприятливих обставин для нападників.

Водночас, переважання штурму над «облежанням» у другій половині XIII ст. пояснюється не лише масовим використанням облогової техніки. Як писав П. О. Раппопорт, «протягом усього XII, а далі у першій половині XIII ст. на західноруських землях відбувався процес поступової зміни тактичних принципів облоги і оборони. На прискорений хід цього процесу, без сумніву, впливали майже безперервні війни і битви, якими наповнена історія Західної Русі в розглядуваний час»⁷.

«Взяття на щит»

Заволодіння містом штурмом або іншим швидким способом іменується в ряді літописів словосполученням «взять на щитъ». При цьому джерело зовсім не обов'язково згадує про використання облогових знарядь. Якщо у 1204 р. учасники IV хрестового походу штурмували Константинополь із застосуванням металевих пристроїв, приставних драбин та іншої техніки, після чого здобули Царгород «на щит», як сповіщає Новгородський літопис, то роком раніше це саме сталося з Києвом, але в тому самому літописі немає і натяку на використання облогових знарядь: «Рюрик з Ольговичами і з поганими половцями... взяли град Київ на щит».

Варто відзначити, що в докладнішій розповіді Лаврентіївського літопису про взяття Киє-

⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель. — С. 160.

Грм а что доуны в се доложн. пов а за ш а ц сть. н же мо е н
 с д е т м н с в о ю г а п р о дь в е д о ш а в р е з а н ь. н б о в а р дь е а н м ь
 н е р о з о н м а н в о л о м и р ц и м л о г и п о в а р а. н б а х о п о с л а н н
 в о с а д о к н а: →

Облога міста в міжусобній боротьбі на Русі. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

ва Рюриком з Ольговичами і половецькою ордою в 1203 р. вираз «взяти на щит» не вжито.

Термін «взяти на щит» застосовувався головним чином новгородськими літописцями. Можливо, далеко не у всіх випадках, відзначених цим джерелом, нападники штурмували місто: без використання облогових знарядь це було б важким, а то й неможливим. Проте, ця пам'ятка неодноразово згадує про подібний спосіб заволодіння містами і фортецями.

Під 1214 р. новгородський книжник описує сварку новгородців з Чернігівським князем Всеволодом Чермним. Новгородці «пішли воювати по Дніпру городи чернігівські й взяли Річицю на щит й багато інших міст чернігівських» — контекст літописної звістки змушує думати, що «на щит» була взята не лише Річи-

ця, а й багато інших чернігівських городків. Навряд чи в літописі могло йтися про масові штурми новгородцями невеликих чернігівських порубіжних замків.

Про те, що вираз «взяти на щит» новгородські літописці використовували надто широко, не тільки (може бути, навіть не стільки) в значенні «оволодіти штурмом», свідчить запис того самого джерела під 1278 р.: «Князь Дмитрій з новгородцями і з усією Низовською землею казнив Корелу і взяв землю їх на щит». Імовіріше від усього, земля карелів була просто сплюндрована і спустошена новгородською раттю. Тому в абсолютній більшості описаних новгородськими книжниками випадків взяття міст «на щит», йшлося, мабуть, про заволодіння ним шляхом раптового нападу, можливо, описаним вище «із'ездом».

Штурм

Справжні штурми міст і фортець на Русі починаються, як було сказано, з часу вторгнення полчищ Батия у Східну Європу. Першим серед великих руських міст відчула на собі всі жахи такого штурму Рязань. Лаврентіївський літописець пише про взяття Рязані монголами вкрай лаконічно: вороги «полонили всю Рязань і спалили». Галицько-Волинський літопис сповіщає про це трохи докладніше й по-іншому: монголо-татари «взяли град Рязань списом». Це «взяття списом» у всіх відомих мені випадках дійсно означає: «здобуття штурмом». Але літописці не згадують про те, що Рязань була взята Батием з використанням облогових знарядь. Цей пробіл заповнює «Повесть о разорении Рязани Батием»: «Придоша погании ко граду, овии с огни, а инии с пороки, а иinei со тмочислеными лествицами, и взяша град Рязань»⁸.

Докладно описаний літописцями штурм Володимира на Клязьмі військом Батия у 1238 р. Місцевий Лаврентіївський літопис розповідає, що загарбники «почали споряджати ліси й пороки ставити до вечора, а на ніч обгородили тинном навколо всього града Володимира». Далі цей літопис докладно, за етапами, повістує про заволодіння татарами стольним градом Ростово-Суздальського князівства. Огороджування міста «тином» робилось з метою перервати його зв'язки з навколишніми містами і землями, не допустити вилазки обложених.

Коротше і динамічніше описано штурм Володимира у Галицько-Волинському літописі: «Татари били міські стіни пороками і стріляли незліченними стрілами. Побачив князь Всеволод, що буде ще більш жорстока битва, злякався, він був дуже молодий», і здав місто.

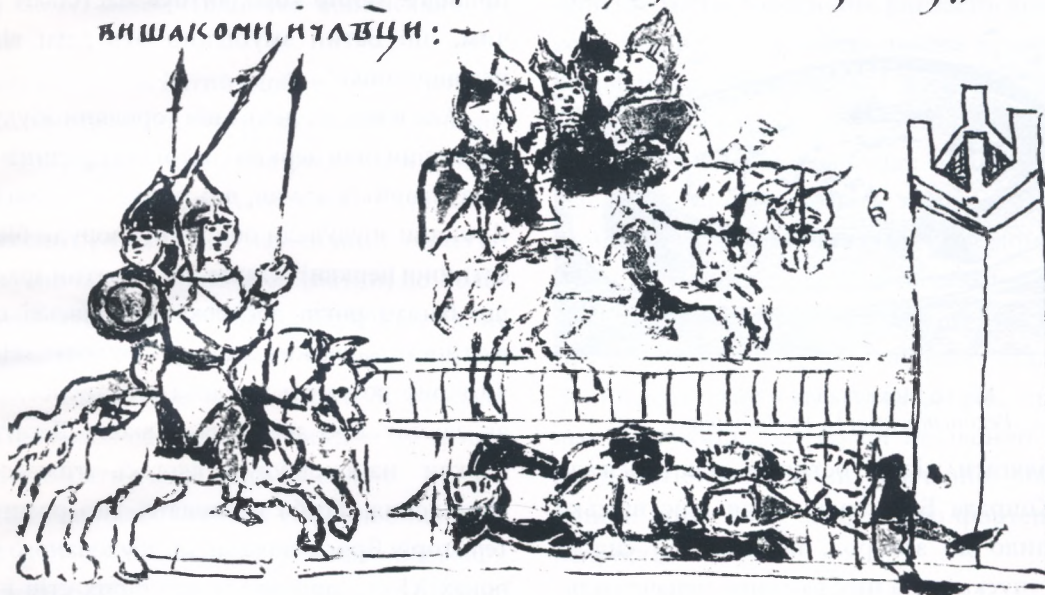
Пізній Никонівський літопис, складачі якого, як відомо, мали у розпорядженні древні джерела, намалював детальну, яскраву й трагічну картину штурму Володимира на Клязьмі військом Батия: «Татари ж... приступили до града з усіх боків, і почали бити пороки по граду і всередину града, й сипалося велике каміння... неначе дощ всередину града, й дуже багато було мертвих людей у граді, і був страх і велике тремтіння у всіх. І вибили вони стіну біля Золотих воріт, також і від [річки] Либеді коло Ірининих воріт, і біля Мідяних, також і від [річки] Клязьми коло Волошських воріт, і весь град розбили, і всередину каміння насипали, і так увійшли по примету у град, і взяли новий град до обиду, а інші князі й усі люди побігли в середній град». Привертає увагу важлива деталь: татари, після того, як вибили дерев'яні заборолу біля Золотих воріт, увійшли в місто по «примету» — присипаному до валу насипу.

Такий насип (літописці називають його ще й «приспою») використовували під час здобуття міст ще у часи, коли не використовувались облогові пристрої й про справжній штурм не могло бути й мови. Влітку 989 р. Володимир Святославич обложив візантійське місто Херсон у Криму (Корсунь руських джерел). Після того як обложени відкинули його пропозицію здатися, «Володимир же ізрядив військо своє, і звелів приспу насипати до стін града. Та коли насипали вони, корсунці, підкопавши стіну міську, викрадали підсипану землю, і носили її до себе в град, і сипали посередині града». Тому план Володимира зазнав невдачі (Повість временних літ).

Як мовилося, завдання метальної артилерії полягало головним чином у знищенні дерев'яних стін-заборол, що стояли на земляних валах, якими була оточена більшість давньоруських міст. Це позбавляло прикриття оборонців і полегшувало нападникам підніматися

⁸ Воинские повести Древней Руси. — М.; Л., 1949. — С. 12.

шагмо ста ѡлга в дѣрвѣ · и падоху оубо мнози · и оуба
вншакомн и тлвци :

И вшѣ и рополкѣ вѣ гра ѡлго вѣ прѣдѣласть его ·
и посланскати брѣтвое · и иша вши мѣ в брѣтпоша ·
и рѣднмѣ дѣрвѣла мнмѣ · а гѣ в ндѣ в чѣра · и ко оупоу

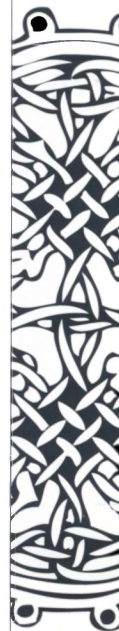
Олега Святославовича зіпхнули з мосту в Овручі. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

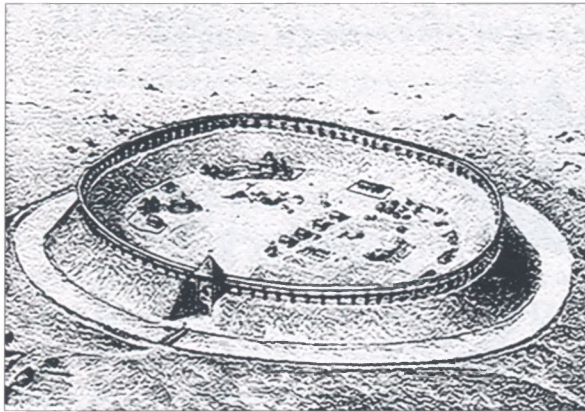
на вали і залишки стін. Галицький літописець писав про це в емоційній розповіді про штурм полчищами Батия навесні 1238 р. невеликого городка Козельська у Чернігово-Сіверській землі: Татари штурмували град, розбили його стіни і зійшли на вал. Козляни на валу різалися з ними ножами й перебили чотири тисячі ворожих воїнів. Далі захисники вийшли з града й знищили «праці» — металні пристрої, які принесли їм так багато нещастя.

У жовтні 1239 р. монгольське військо вторглося у Чернігівське князівство і осадило Чернігів. Галицько-Волинський літопис навдивовижно скупно описує штурм і здобуття ворогом міста: «Обступили град великою силою, і взяли град, і запалили його вогнем». Галицький книжник зауважує, що князь Мстислав Глібович

прийшов на допомогу обложеному граду, та «переможений був Мстислав і безліч воїнів його було перебито». Никонівський літописець додає до цього слова про запеклий опір чернігівців: «Була брань велика й січа зла. І з града, із стін, метали в татар каміння за півтора перестріли, а камені були такі, що їх могли хіба що четверо сильних мужчин підняти».

Перед нами — одне з небагатьох свідчень використання металних знарядь з метою оборони, та ще й встановлених до приходу орд Батия, отже, не запозичених у татаро-монголів. Галицько-Волинський літопис зберіг ще одну, не досить ясну звістку про застосування металної артилерії оборонцями в кінці XIII ст. У 1282 р. Волинський князь Володимир Василькович допомагав Мазовецькому князю Кон-

Місто Мстиславль у XII ст.
Реконструкція П. Раппопорта

раду облягати місто Гостиний, що належало брату Конрада Болеславу. Коли їхнє військо приступило до заборол, поляки, що сиділи в місті, «пускали на них каміння, неначе сильний град», можна думати, з пороків (балліст і катапульта).

Для здобуття Києва Батий уперше зібрав усе своє величезне військо і, можна думати, всі облогові машини, що були в його розпорядженні. Галицько-Волинський літопис гірко-емоційно повістує про облогу і штурм стольного града Руської землі: «Прийшов Батий до Києва з великою силою, з безліччю воїнів своїх, і оточили вони град, і обступила сила татарська, і був град у великій облозі. Стояв Батий у града, а воїни його оточили місто. І не можна було голосу почути від скрипіння возів його, від реву безлічі його верблюдів, іржання його коней, і наповнилась вся Руська земля воїнами».

Далі «поставив Батий пороки до града, біля Лядських воріт». Тут впритул до валів підступали порослі чагарником яри. Пороки безперестанно били вдень і вночі й вибили стіни. Піднялися городяни на залишки стіни», після чого татарські воїни кинулись на штурм. «І було видно, як тут ламалися списи і розбивалися на шматки щити, а стріли затулили світло пере-можемим. А татари влізли на стіни і там за-

сіли». Сучасний історик Києва пише з цього приводу: «Опір городян був настільки рішучим, що Батий змушений був дати війську перепочинок»⁹.

«Але в той же день і ніч городяни збудували інші стіни біля церкви святої Богородиці». Дехто з істориків думав, що протягом однієї ночі (!) кияни збудували оборонні споруди біля Десятинної церкви¹⁰. Однак знаменитий археолог, що багато років досліджував київські старожитності, зауважив з цього приводу: «Навряд чи вірно розуміти ці слова літописної оповіді як звістку про зведення навколо Десятинної церкви нашвидкуруч якогось тимчасового укріплення. Треба пригадати, що розширена територія Ярославова міста, збудованого у 30-х роках XI ст., прилягала до старих стін і ровів Володимирова міста, центром якого була згадана у літописній розповіді Десятинна церква. Залишки цих внутрішніх міських укріплень... існували аж до XVII ст., коли були навіть підновлені московськими воеводами. Саме ці старі укріплення, а зовсім не якісь зведені знову за одну ніч, напевне, і були підготовлені до оборони за той час, коли відпочивали татари»¹¹.

Та сили оборонців були вичерпані, ніким було замінити загиблих на валах і біля них захисників міста, а Батий вводив у бій все нові й нові резерви. Загарбникам пощастило подолати і цей «другий град» і оволодіти дитинцем Києва. Люди, що скупчилися в Десятинній церкві Богородиці, були поховані під її руїнами, — певно, стіни були розбиті ворожими таранами і метальною артилерією. Воевода Дмитро, що за завданням Данила Романовича очолював оборону міста, був важко поранений.

⁹ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 277.

¹⁰ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. II. — Львів, 1905. — С. 251.

¹¹ Каргер М. К. Древний Киев. — Т. I. — М.; Л., 1958. — С. 510-511.

Монголи залишили його серед живих — «заради мужності його» (Галицько-Волинський літопис).

Саме штурмом Батий здобув значні галицькі та волинські міста, коли в кінці 1240 — на початку 1241 рр. його полчища форсували Дніпро і ринулися на західноруські землі. Галицький літописець був на подив лаконічний, описуючи ці сумні події: «І прийшов [Батий] до Володимира, і взяв його на спис, і перебив усіх, не милуючи нікого». Так само було здобуто Галич і багато інших градів Галицько-Волинської Русі. Про заволодіння Володимиром штурмом прямо говорять слова: «взяв на спис».

Один з найбільш повних і послідовних описів штурму міста із використанням облогових пристроїв зберіг Галицько-Волинський літопис у розповіді про події 1262 р. Тоді один з найдосвідченіших татарських воєначальників Бурундай осадив велике польське місто Сандомир. «Прийшли татари до Сандомира, обступили його з усіх боків, огородили його, поставили пороки. Били пороки безперестанно день і ніч, а стрільці не давали висунутися із заборол, і били чотири дні, а на четвертий день вони збили заборолу з міської стіни». Тепер шлях на вали нападникам був відкритий.

«Татари стали приставляти драбини до стін і так влізли на стіни». Після запеклого опору оборонців татари вдерлись у Сандомир. «Люди ж, побачивши татар на міській стіні, кинулись бігти до дитинця і не могли поміститись у воротах, тому що міст до воріт був вузький. Одні давили інших, а інші падали з містка у рів, мов снопи». Після цього татари підпалили місто і перебили все його населення — і воїнів, і беззбройних, і жінок, і стариків, і дітей.

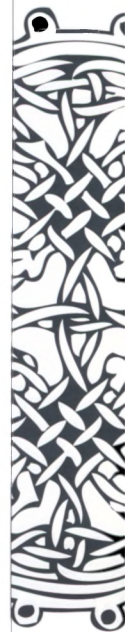
Звичайно швидке заволодіння містом забезпечувалось використанням метальної артилерії та інших облогових пристроїв. Тому є підстави вважати, що коли у березні 1238 р. Данило

Романович відбив у добжинських рицарів волинське місто Дорогичин, він застосував облогову техніку. На користь такого припущення свідчить та стрімливість і зовнішня легкість, з якими князь узяв місто, як виходить з лапідарної літописної розповіді: «Данило сказав: „Не добре, що тримають нашу отчину хрестоносці тамплієри, прозвані Соломоничами“, й пішли на них з великим військом. Здобули град у березні місяці, старійшину [магістра] їх Бруна схопили й воїнів забрали» (Галицько-Волинський літопис). Адже за рік, протягом якого добжинські рицарі незаконно володіли Дорогичином, вони, звичайно, добре укріпили його. Тому здобути цю фортецю було непросто.

Здача міста

Облоги і штурми міст і замків часто призводили до того, що обложені, не дочекаючись, коли їх візьмуть зброєю, вимушено відчиняли міську браму перед нападниками. Наведу типовий приклад серед багатьох, відбитих у Суздальському літописі.

У 1182 р. Великий князь Ростово-Суздальський Всеволод Юрійович, невдоволений тим, що без його згоди новгородці посадили в Торжку князем Ярополка Ростиславича, «приїхав і стояв коло града [Новгорода] місяць, і люди знемагали в граді з голоду, і здалися, і взяли [суздальці] град, а князя Ярополка полонили». Звичайно тривала і без здійснення спроб штурму облога знекровлювала захисників, у них закінчувалось продовольство, а то й починались епідемії. У 1234 р. Данило Романович обложив захоплений боярами і уграми Галич і чекав, коли замерзне річка Луква, щоб можна було по льоду наблизитися до стін міста і, можливо, підтягнути поближче облогові машини. Облога тривала 9 тижнів, «знемагали від голоду

в граді». Ситуація розрішилась сама собою: угорський королевич, що сидів із залогою в дитинці, помер, після чого бояри вирішили віддати місто Данилу.

Втім, міста і замки часом здавали і добровільно, без явної загрози тривалої облоги або штурму, бувало — в результаті воєнних хитрощів чи оманливих обіцянок захисникам. Так, у 1209 р. Краківський князь Лешек Білий активізував зусилля щодо заволодіння Волинською землею і її стоїчним градом. Йому допомагав суперник малолітніх Романовичів, їхній брат у перших Олександр Всеволодич, князь Белзький. Він прикинувся перед жителями Володимира прихильником Данила і Василька, на що натякає галицький літописець. Городяни повірили Олександрові й відчинили перед ним міську браму. Але польські солдати страшенно розграбували місто. І скаржилися володимирці, що повірили їх присязі: «Якби не був родич їх [Романовичів] із ними [поляками] Олександр, то не дали б їм перейти Буг».

Та літописи відзначили випадки й добровільної здачі міста згідно зі свідомим рішенням городян. Коли 1206 р. на заклик ворожих Роману Мстиславичу і його потомству галицьких бояр у Галицькій, і швидко потім у Волинських землях сіли княжити брати-Ігоревичі, вони через кілька років спробували позбавитись від принизливої для них, Рюриковичів, боярської опіки. Напруження досягло вищої точки у 1211 р. Тоді Ігоревичі вчинили різню боярським олігархам, перебивши кілька десятків великих бояр. Вцілілі втекли до Угорщини і привели з собою сильне військо.

Галицький літопис повістує: глава однієї з боярських партій Володислав й інші бояри разом з уграми підійшли до Перемишля, силь-

но укріпленої порубіжної фортеці. Володислав звернувся до місцевих бояр, що керували обороною міста, зі словами: «Браття! Про що ви думаєте? Чи не ці [Ігоревичі] перебили ваших батьків і братів? А інші розграбували ваше майно. Чи за них хочете покласти вашу душу?» Інакше кажучи, чи варто вмирати за чужоземних князів, котрі розправились з боярами Галицької землі? Місцеві бояри «пожаліли про те, що сталося, і здали град і князя їх Святослава [Ігоревича] схопили».

Свідомим вибором городян, ймовірно, слід пояснити й таке свідчення літопису. На початку XIII ст. Рюрик Ростиславич Київський продовжував ворогувати зі своїм колишнім зятем Романом Мстиславичем, що на той час уже створив Галицько-Волинське князівство. У 1202 р. Рюрик виступив проти Романа, але Роман випередив його, зібрав полки галицькі й володимирські й пішов у Київську землю. Коли він підійшов до Києва, городяни відчинили йому Подільські ворота. Після цього Роман скинув Рюрика з престолу, уклав з Ольговичами мирну угоду і відправив Рюрика в його домен Овруч, а Ольговичів змусив піти за Дніпро. У Києві ж він посадив свого ставленика Інгваря Ярославича.

У 1238 р. Данило Романович, зібравшись із силами, вирішив забрати в Ростислава Михайловича Галич. Галицький книжник яскраво розповідає про це: «Під'їхав він до града і сказав їм [городянам]: О, градські мужі! Доки будете терпіти владу чужоземних князів? Вони ж вигукнули, кажучи так: „Це наш володар, даний нам Богом!“ І кинулись до нього, неначе бджоли до матки, наче спраглий до джерела». Після цього Данило урочисто в'їхав у «град свій» і поставив свою хоругву на міській брамі.

Кілька заключних слів

Історія Київської Русі, як і всіх інших держав і країн середньовічної Європи, проходила під шум походів, грім битв і брязкіт зброї. Війні було підкорене все суспільне життя — соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне. У першій частині книжки мовилося про те, що дипломатія Русі втілювалась у життя майже виключно воєнними засобами, хоча деякі государі, зокрема княгиня Ольга і Волинський князь Володимир Василькович, віддавали перевагу мирним засобам перед воєнними у веденні зовнішньої політики. Але подібні білі ворони не робили погоди.

Війни приносили незмірні нещастя державам і землям. У їхньому полум'ї згорали незліченні тисячі міст і сіл, плідні ниви і ліси, вмирали мільйони мирних жителів і, зрозуміла річ, воїнів, закликаних обороняти рідну землю. Війни постійно супроводжували і утруднювали історично об'єктивні процеси суспільної еволюції. Так, удільна роздробленість Русі, що стала логічним і неминучим наслідком господарського і соціального розвитку суспільства

(явище безумовно позитивне), була в багато разів посилена сварками між князями-Рюриковичами, які перетворили стосунки між собою у низку майже безперервних великих і малих війн, що спонукало істориків у минулому ставитися до доби роздробленості як до часів занепаду і стагнації суспільства.

Тому говорити про скільки-небудь позитивну роль війни в історії Русі (хіба що у за-

Грифон. Кахля. XII ст. Галич

Воїн на вежі. Віко кістяної скриньки XII ст.

хисті від зовнішнього ворога, а це інша річ) не доводиться. Війни гальмували суспільний розвиток, відкидали країни, у тому числі й Русь, на багато десятків літ назад. Історики сходяться на тому, що саме незгоди між руськими князями (що виливались у нескінченні сутички між ними) серйозно послабили Русь і зробили можливим завоювання її ордами Батия.

Ось чому дослідження воєнного чинника історичного розвитку Русі уявляється мені потрібним. Історики країн Заходу постійно займаються воєнною тематикою. У нас вона робить лише перші кроки. Висловлю надію, що моя скромна праця викличе інтерес у колег і, можливо, започаткує систематичні дослідження військової справи і воєнного мистецтва Давньоруської держави.

Отже, я спробував створити емоційну і, у міру моїх сил, захопливу картину війн, походів, битв та ін. Як було сказано на початку книжки, автор намагався виходити з бачення проблеми давньоруськими книжниками. Звідси і гадані суперечності в тексті: книжники оспівують своїх героїв, захоплюються ними, а мені доводилося прагнути об'єктивності, якої непросто було додержуватися, особливо при обраній мною манері щедрого цитування джерел.

**У рамках проекту «УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ»
вийшли друком такі книги**

СЕРІЯ «ЖИВА ІСТОРІЯ»

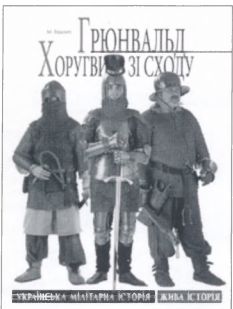
Липа К., Руденко О. Військо Богдана Хмельницького. — К.: Наш час, 2010. — 63 с.

Як виглядало військо Богдана Хмельницького? Чим були озброєні вояки, як були вдягнені, що їли і де відпочивали? Чим гралися козацькі діти і які плаття носили дружини козаків? Книга дає наочні відповіді на всі ці питання. За фотографіями доробку учасників військово-історичного руху та музейних експонатів читач має змогу уявити життя наших предків.

Союзники і супротивники. Армії сусідів України у XVII столітті / С. Кузьмич, К. Липа, О. Писарев, О. Руденко. — К.: Наш час, 2010. — 79 с.

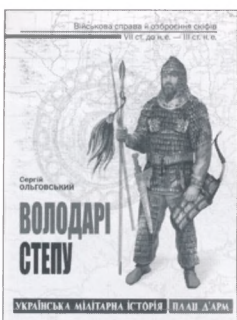
Як виглядали польські гусари, угорські гайдуки, московські стрільці, татарські вершники, західноєвропейські мушкетери, турецькі яничари? Книга дає наочну відповідь на це питання: у ній понад 300 кольорових ілюстрацій і хронологія битв, що відбувалися у Центрально-Східній Європі протягом XVII ст.

Відейко М. Грюнвальд: хоругви зі сходу. — К.: Наш час, 2010. — 63 с.

Як виглядали і чим були озброєні учасники Грюнвальдської битви із земель сучасної України — Київщини, Львівщини, Поділля, Волині? За фотографіями учасників військово-історичного руху та музейних експонатів читач має змогу це собі уявити. У книзі — понад 200 кольорових ілюстрацій, докладне відтворення обладунків та зброї східноєвропейських вояків початку XV ст.

СЕРІЯ «ПЛАЦ Д'АРМ»

Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н. е. — III ст. н. е. — К.: Наш час, 2010. — 127 с.

Автор у популярній формі виклав історію появи скіфів у Північному Причорномор'ї, перебіг скіфо-персидської війни, розквіт Скіфії та особливості скіфського воєнного мистецтва. Книга багато ілюстрована, супроводжується кольоровими реконструкціями скіфських обладунків та озброєння.

Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 — квітень 1918 рр.). — К.: Наш час, 2010. — 102 с.

Книга присвячена історії створення, розвитку та участі в бойових діях під час Першої світової війни чесько-словацьких добровольчих частин у складі російської армії. Чехам і словакам судилося відіграти свою роль у намаганнях України здобути незалежність в 1917 — на початку 1918 рр.

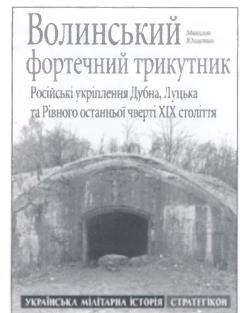

Готується до друку

СЕРІЯ «СТРАТЕГІКОН»

Ющенко М. Волинський фортечний трикутник. Російські укріплення Дубна, Луцька та Рівного останньої чверті XIX століття

Книга присвячена маловідомому періоду історії української фортифікації і є першим дослідженням оборонних споруд Волині XIX століття. Докладно розглянуто історію спорудження й функціональні особливості уславленого Тарканівського форту та інших менш відомих, але не менш потужних твердинь. Значну увагу приділено озброєнню фортифікацій.

СЕРІЯ «ПЛАЦ Д'АРМ»

Харук А. Від К-4 до Су-2. Літаки Харківського авіазаводу (1926–1941). — К.: Наш час, 2010. — 83 с.

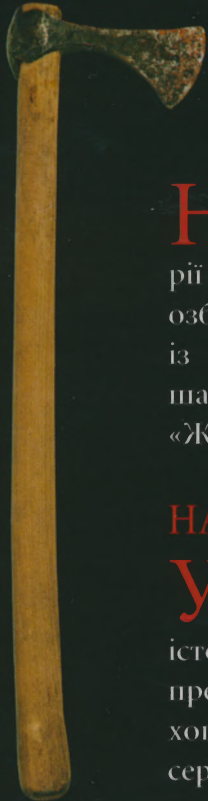
Книга охоплює час від створення Харківського авіазаводу до його евакуації восени 1941 р. Розглянуто основні типи літаків, що випускалися в Харкові, — конструкції К. Калініна, Д. Григоровича, Й. Немана та П. Сухого. У виданні висвітлено основні аспекти служби та бойового застосування літаків харківського виробництва.

Папакін А. Війська польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні 1917–1919 рр. — К.: Наш час, 2010. — 127 с.

Книга присвячена історії створення, розвитку та участі в бойових діях під час Першої світової війни та Громадянської війни в Україні польських добровольчих частин. Книга вперше висвітлює роль польських військових формувань у намаганнях України здобути незалежність в 1917–1918 рр.

Науково-популярний проєкт з військової історії знайомить читача з воєнними кампаніями, що розгорнулися на території сучасної України від найдавніших часів до ХХ ст., арміями, озброєнням, фортифікаційними спорудами. Проєкт складатиметься із серій «Стратегікон» і «П'яц д'Арм», призначених для шанувальників героїчної давнини, та кольорових енциклопедій «Жива історія» й «Історія на дотик».

НАРИСИ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ДАВНЬОЇ РУСІ

У науково-популярній книзі одного з кращих у Центрально-Східній Європі фахівців з історії Давньої Русі, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАНУ, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2001) Миколи Котляра захоплююче змальовано героїчний, барвистий і жорстокий світ середньовічної війни. Читач матиме нагоду дізнатися про склад давньоруських армій, їх бойові та похідні порядки; тактику, що її застосовували у битвах з різними супротивниками; давньоруські фортифікації, їх облогу й оборону; зброю і обладунки, прапори, під якими билися наші предки. У книзі десятки ілюстрацій, серед яких схеми звитяжних битв, стародавні мініатюри, реконструкції озброєння та фортифікацій доби. —

ISBN 978-966-1530-30-9

9 789661 530309 >

СТРАТЕГІКОН